

Алесь Жук

Віктор Козько

СУЧАСНА
БІЛОРУСЬКА
ОВІСТЬ

Віктор Карамазов

Анатолій Кудравець

Алесь Жук
ХОЛОДНА ПТАШКА

Віктор Козько
ЦВІТЕ НА ПОЛІССІ
ГРУША

Віктор Карамазов
ДЕНЬ БОРИСА Й ГЛІБА

Анатолій Кудравець
ПРОВОДИ

СУЧАСНА БІЛОРУСЬКА ПОВІСТЬ

Переклад з білоруської

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

С (Біл)
С91

Современная белорусская проза
славится именами таких писателей,
как В. Быков, И. Мележ, Янка Брыль,
И. Шамякин, И. Чигринов,
В. Короткевич, А. Адамович,
произведения которых широко известны
не только в своей республике,
но и далеко за ее пределами,
в частности на Украине.

В сборнике представлены повести
прозаиков, которые впервые выходят
на Украине в переводе
на украинский язык.

В центре повестей — наш современник
с его сложным духовным миром,
верностью своему человеческому
и гражданскому долгу, любовью
к родной земле, ее людям.

Упорядник О. О. Жук

© Упорядкування,
український переклад,
художнє оформлення,
видавництво «Дніпро»,
1984 р.

С 4702120200—148
М205(04)—84 148.84

Алесь Жук

ХОЛОДНА ПТАШКА

I

Негаразд, коли на неокриту снігом землю впаде великий мороз. Тоді на світі стає незатишно, мов у крижаній пустелі. Від пронизливого лютого вітру нікуди не дінешся і не сховаєшся, наче на землі не залишилося жодного теплого куточка. І сама земля робиться тоді голою і холодною, і страшно думати, що в душі у неї все залякло, змертвіло — і вже не стане життя на землі.

Анета чекала, коли буде місяць уповні і зміниться погода. Вона нутром відчувала ту зміну, їй навіть починало здаватися, що якось непомітно пом'якшав, зробився вологішим вітер. Не знати чому вірилося, що піде сухий, морозний сніг, а не хлюпатиме мокрий, з дощем,— тяжко було витримувати низьку, напливаючу сірість хмар, хотілося чистого, білого, святкового неба, що милує зір і душу.

І найголовніше, чим тишило душу сподівання на сніг — це те, що не вимерзне озимина. Зі снігом пересядеться мороз, ущухне вітер...

Анета лінувалася, не щовечора топила в грубці, і тому хату вихолоджував вітер. На ватяну ковдру стара накидала ще кожушок. Проте від ваги цих вкривачок боліло тіло, але тепла не було. Стара розуміла, що ніякі ковдри її не зігріють, бо не лишилося тепла в тілі, бо вистудилося воно за довге життя. І тому треба звикати до холоду, як звикла за багато років до самотності, до порожньої хати, до довгих днів, не заповнених роботою; і дні не стали довгими, просто не вистачало сили, щоб поробити навіть і хатню роботу. Десь у душі Анета не вірила, що це справді так, бо жвавішої і спритнішої від неї на роботі не було і не буде. Проте вічного нічого не буває, і людина не вічна на землі.

Скількох пережила вона ровесників і молодших за себе?

Навіть не вірилося, що так довго може жити людина, яка вік працювала, йшла все життя, як віл у борозні.

Жахнуло Анету і наполохало те, що струхли верби на околиці села. Ті верби, які вона пам'ятала молодими, з чистими

святковими листочками; з верб ламали палиці, щоб іти на вербну неділю до церкви. Чотири верби росли там такі товсті, що їх тільки вдвох, узявшись за руки, можна обхопити.

Влітку ще стояла одна верба. Від двох не лишилося й сліду, як і від тієї греблі, біля якої росли дерева. Від третьої стирчав лише височенький чорний уламок. Мабуть, восени пастухи розкладали вогонь у пні. Пень вигорів з одного боку й усередині. Друга половина, побіліла од вітру і зсередини обвуглена, стояла під молодим трав'яним покривом, мов уламок великого ікла.

Четверта верба вже не давала листу, лише де-не-де біля самого кореня пробували взятися в ріст кволі світлі пагони. Старий, дуплистий зсередини, невисокий, покручений стовбур міцно, розлого щеплений у землю корінням і вгору розчепірений п'ятьма вузлуватими гілками, такими ж короткими й покрученими, на яких уже не зосталося віття; гілки були схожі на пальці старої спрацьованої руки, що вже не можуть вирівнятися, розігнутися. Та й сама верба з побілілою, глибоко порепаною від дощів корою здавалася великою, спрацьованою, жилавою людською рукою, що немов силкувалася витягнутися й дістати від землі до цього, по-дитячому чистого й доброго, але високого, недосяжного, мов щастя, весняного неба, і завмерла в спокутливо-тяжкому пориві.

Нижче гілля в стовбурі наскрізь просвічувалася дірка. Тому верба здалеку здавалася прибитою до неба товстим синім цвяхом.

Анета не знала, чому їй запала в душу ця верба. Може, від подиву, що вперше на своєму віку бачила, як умирає дерево, яке вона пам'ятала молоденьким. Бо людської смерті набачилася чимало. Минулої весни померла наймолодша Анетина сестра. Дві середульших померли раніше, давно. Про них залишилася тільки рівна і довга звична пам'ять, як про людей, що живуть десь далеко-далеко...

Померла Волька у квітні, коли добре вже припікало сонце і зовсім мало зосталося снігу в полі, коли стара людина, вийшовши з хати і пригрівшись в затишку на сонечку, думає, що пережила зиму і тепер поживе вже до нових холодів.

Тоді несподівано зірвалася завірюха, день і ніч ліпило мокрим лапатим снігом і од вітру над Анетиною хатою тривожно й погрозово гув віттям старий в'яз. Анета тієї ночі не могла склепити очей, все прислухалася до лютого,

несувітного розгулу завірюхи, нібито намагалася щось розчути за вітром...

А вдень стало раптом спокійно і сонячно, наче й не пропадало сонце і його весняна теплінь. Рівне сонячне тепло розтоплювало набитий у пази в стінах сніг, колоди мокро чорніли, й від них парувало. Сніг вище тинів вирівняв вулицю, пообламував гілля в садах.

Вольку поховали того сонячного дня. По Анету ніхто не прийшов, бо дороги були нерозчищені, а саньми тепер і моди нема їздити. А ще — Анета здогадувалася — про неї не дуже й клопоталися: дітей у Вольки багато, як і рідні у своєму селі. По неї, по Анету, може, й не поїхали, щоб не розтрясти стару бабу і не набратися біди.

Але в тому, що померла і Волька, а вона, Анета, і найстаріша, і найнещасливіша в житті, залишилася жити, Анета вбачала щось ненормальне і несправедливе. Чому б Вольці не пожити до її, Анетиних, років і не поховати її — коли б по-доброму? Волька жила, дітей годувала, проте не робила по господарству так, як вона, Анета, і жіночу, й чоловічу роботу. А от взяла й померла та співунка і танцівниця, та малá і кволá Волечка, яку колись і батько любив більше за всіх, бо Анета мусила сидіти за веретенем, а Волечка в директора дві зими вчилася, читати вміла. Як душа відлетіла.

Скільки прожито, скільки всього сплигло, скільки великого горя і кривд пережито, а той далекий спомин вряди-годи зринав у пам'яті, наче то було лише вчора. Батько, щасливий і молодий, сидить на лаві. У трепетному червоному світлі скіпки видно, як радісно поблискують батькові очі, як дивиться він на Волечку, що притулилася в нього на колінах, у сорочечці, з акуратно розчесаним волоссям, і читає напам'ять:

Якби знав ти, брат-кумише,
Що учора бачив я.

У панів було ігрище —
Та таке, що ай-я-я.

Ворушаться на стіні й на сірому від морозу вікні червоні відсвіти, скубе Анета злісно мички з куделі, крутить веретено, пряде — тільки голову нахилиє нижче, немов окрім своєї роботи нічого й не бачить. А самій хочеться кинути все, заплакати від образи, від кривди — її не пустили вчитися, сказали, що велика, що вдома допомагати треба,—

від заздрості, що не вона сидить у батька на колінах і не на неї так дивиться він...

А Волечка заздрила Анеті, її дорослості, її вмінню робити роботу і любила, як люблять молодші своїх старших братів і сестер.

Анета тепер знає, що в кожного своя доля, і вона розпоряджається людиною, їй одній відомо, кому і яке життя написано на віку. Волька так і не навчилася бути першою в роботі, бо і здоров'я в неї не ставало на це. А пісні співати вміла, до танців хист мала. І заміж вийшла щасливо, і за господарем вік прожила, у своєму селі, серед своїх людей і рідні.

А Анета пішла жити в чуже село, в тридцять три овдовіла, з дітьми на руках, почала робити і за господаря, і за себе, як у ярмо впряглася,— і пішла.

У кожного своя доля. А так чому б їй, Анеті, так довго жити? Живе. А Волька померла. Анета спробувала якось пригадати ті пісні, які дуже любила Волька. І мало що могла згадати — не до пісень було їй у житті. А ось тепер, як померла Волька, забрала з собою свої пісні, наче менше їй тепла стало в душі у Анети.

Перші дні по смерті сестри Анета дуже була засумувала. Ночами плакала від спогадів і дум своїх. Не помічала, як текли сльози. Тільки коли вони починали холодити обличчя, витирала очі ковдрою, лежала спустошена й легка душею і тілом, немов поволі спускалася кудись донизу, спускалася...

І впливала назустріч вулиця. Ні, спочатку курний шлях...

У сонячній далечині, на широких і рівних як стіл случьких ланах половіло жито. Від спеки побіліли, вилиняли ніжні і прохолодно-м'які пелюстки волошок на межах і при дорозі. Мріло розігріте сонцем повітря, струмувало до житнього небокраю. А звідти чорним крилом насувалася гроза. І перед нею все затихало, якось поспішно, наче захоплене зненацька, навіть хвилі меншали на тугому полотні колосся. І ніде ні душі. Тільки світлий лан і потемніла далечинь, мов з піщаного берега дивишся на темне море. Перед грозою все на землі наче поменшало, і навіть село здавалося маленьким, немов побачене з височини, з того могутнього чорного грозового крила.

Серед тиші почулося, як м'яко й глухо, мовби по живому

тілу, вдарили по глибокій теплій дорожній пилюці перші краплі дощу. А потім раптово, несподівано дуже рвонув вітер — і ринуло на землю все разом: і сутінки, і суцільна, як з лубу, стіна води, світлосиніх від люті блискавок, удари грому, від яких хотілося скрутитися у маленький-маленький клубочок, бо, здавалося, що тільки ти одна зосталася на всьому білому світі. І страшно відчувати, що пропала і ти, і твоя потемніла хатинка в безмежній люті й нестримності стихії. І разом з тим була незрозуміла, незбагненна, щемлива, тривожна радість від цього несамовитого шалу, немов ти частинка цієї непідвладної нікому сили...

Не пам'ятає, чому вона тоді була сама вдома і чому не побігла ні до кого з сусідів. І тепер, у спогадах, здебільшого здається, що тоді на все село не було жодної живої душі, тільки вона, маленька Анетка, під солом'яною стріхою повітки, бо чомусь страшно було сидіти в хаті, коли люто спалахують блискавки, пекучим блиском освітлюючи через невеличкі вікна темну серед грози хату,— здається, що коли не сидиш за стіною, коли бачиш грозу і відчуваєш зовсім поряд дощ і вітер, з тобою нічого не може трапитися...

Анета і потім, уже дорослою, і тепер, на старості, в час найлютіших гроз, у найстрашніші горобині ночі ніколи не могла й не сиділа в хаті, виходила надвір і стояла біля стіни, обіпнувшись рядниною...

Тоді вона не заплакала, не закричала, не кинулася кудись бігти, коли ніби щось розкололося, торохнуло, може, якраз біля неї, і здалося, що обдало її хвилию повітря, яке незнайомо пахло. Вона відчувала й розуміла, що нікуди однаково не втече і нічого неможливо змінити, тільки чекай і молись, щоб усе було гаразд.

У ту грозу розкололо старий клен, який ріс під вікнами їхньої хати. Наче чорною сокирою хтось вдарив у розвилку й розчахнув дерево аж до самого кореня, поклавши на землю половину його пишного зеленого віття.

Клен, та половина, що залишилася, стояв ще багато років, обсмалений, однобокий, але зелений, гордо тримаючи буйне, розкішне листя. І їм, дітям, не треба було далеко ходити по листя, яким вистилали в печі, коли пекли хліб.

Спочатку почав отдалятися грім, чувся якось добродушно й розкотисто; здалеку, хоч іще люто, куцями спалахували й сліпили блискавки, але непомітно починало сіріти, і з того боку, звідки прийшла гроза, робилося світліше, відходила, відступала далі тінь грозових сутінок, лишаючи за собою

спокій, молодий вітер і каламутний ручай посеред вулиці, який наливає тугий, вологий пісок, що пружно, немов сніг, порипував під босими ногами.

Після грози прийшло чисте світло. Мокро, але владно напливав аромат жита, вічний на цих полях, притлумлений запахом мокрого листа в садах.

І свідком усього цього була тільки вона, дівчинка, і все це відбулося ніби для неї.

Тепер здається, що то не спогади, а сон, бо не віриться, що може бути на землі стільки світла, волі і такого розвою сили. Але ж ні, то було насправді, і вперше бачилося молодими, щасливими очима дитини. І серед случьких полів стоїть і досі оте витягнуте в одну вулицю величеське село, хоч зрідка вже десь побачиш у ньому ті старі, маленькі хати. Обновилися сади, побудували багато нових, гожих, з великими світлими вікнами будинків...

Після тієї грози не залишилося на пагорбі берізки, де споконвіку жили бусли, «святі» в народі птахи. По мокрій землі розсипалося сухе ломаччя від старого, стільки років налагоджуваного житла і пух гороб'ячих гнізд. Бусли того року не жили вже на березі, бо чоловіки, побачивши, що вона може впасти, заздалегідь навесні витягли борону на високу молоду липу.

Від того запаху мокрої землі, від того аромату житнього лану і тепер, через багато років, через цілий вік, відгукується в душі незабутня радість життя...

І підхоплені потоком радості напливають на зміну цьому спомину інші: чорне гілля саду на фоні густого темно-синього неба, фіолетовий студений відсвіт снігу в полі, запах потемнілого, шурхітливого льодку на стежці, теплий деревний запах прогрітої за день стіни і довгі прозорі крижинки-бурульки, що звисають з солом'яної стріхи. А за тими крижинками чомусь відразу спливає в пам'яті з густого зимового марева сніг безкрайнього поля, самотній санний слід, вкрита інеєм грива коня, запах нагрітого кожуха, в якому так затишно і не хочеться ворухитися. Пливе назустріч снігове поле, обступає сутінками морозяна синява. І ще не бачиш, проте відчуваєш, що покажеться спочатку один, а потім і другий кволий возник. А слідом по дорозі пливуть кошлаті, не дуже великі — шлях не близький — вози з сіном, яке навіть і на морозі свіжо пахне сухим гострим ароматом стогу...

Спогади вставали гожі, сонячні, високі й швидкоплинні, мов хмарки на початку літа. І навіть зимові, холодні, вони

напливали, наче тепла вода неширокої річки, що текла за селом. Річка була звивиста, глибока в заплавах, порослих по берегах айром, високим, густим, як очерет, і завжди прохолодним, навіть у найбільшу літню спеку, міленька, з чистою прозорою водою і білим від річкового піску дном... А біля річки — луки з невисокою і густою, м'якою, прохолодною і ніжною, мов оксамит, травною.

Ті спогади, ті найкращі й незабутні до смерті пахощі, мов спомини про дотик материних рук, про її голос, той далекий, який нікому не повторити, так само, як нікому не промовити до тебе найласкавіших, найщиріших слів любові, великої і єдиної, якою можуть обдарувати себе лише мати й дитя. Така любов живе в дорослої, вже, здавалося б, огрубілої душою людини до рідної землі, до легенького повію вітру над полем, навіть до синьої волошки на межі, не кажучи вже про кущувату, густу, як овчина, озимину, посріблену першим інеєм, який рожево відсвічується у вранішніх сонячних променях, не кажучи вже про стиглий, важкий і довірливо схилений назустріч селянину колос жнивного лану!

А те свято просторих, залитих сонцем і соломою жнивних днів, ще не потемнілої, пахучої стерні, «м'яких котиків» поміж неї. І потім де-не-де вже перші стомлені смуги сірої, спустошеної осінньої ріллі. І перший рідний і скорботний крик сірих журавлів над вівсяним полем!...

І ніщо не може й не зможе збудити в людині найвищих і вічних почуттів, крім Батьківщини! Не була і не буде щасливою та людина, котра йде по життю без Батьківщини в серці. Нещасна вона і, мабуть, важко й страшно помирати їй, бо коли вмирає людина, закохана в землю і людей, які жили поруч, то вона знає, що покидає на землі і радість життя цих людей, і слід своїх рук на землі, і пам'ять про себе в душах бодай одного покоління.

Від таких молодих, пронизаних сонцем і щастям спогадів на душі в старій робилося легко, і не такими довгими видавалися безсонні старечі ночі...

Анета просиналася радісна, прислухалася до самої себе, чи й справді вона така дужа, молода і легка, як ота щаслива дитина в ту далеку літню грозу. Потім згадувала, хто вона тепер, скільки їй років. Проте однаково лишалася на душі бадьорість, впевненість у собі, у своїй силі — все життя прожила вона, дітей виховала, ні на кого не оглядаючись, нізвідки не чекаючи допомоги. І тепер знала, як їй жити, що робити, й іншому могла підказати й порадити.

II

Вецик у самій майці вийшов на подвір'я і мився під умивальником на крижаному пронизливому вітрі, з насолодою відчуваючи, як вітер остуджує всього його і від цього ставало легше.

Витирався на веранді, не поспішаючи, міцно розтирав обличчя й руки рушником, поглядаючи через невеличкі шибочки на сіре потемніле небо, і знову відчував, як охоплює його почуття самотності і власної неприкаяності. Це непокоїло його відтоді, як закінчилися жнива, викопали картоплю, прибрали з осушеного болота буряки, і зоставалося лише чекати повістки в армію. Не вірилося, що нарешті він дочекався — збереться і піде, і не треба буде потім випрошувати в голови сільради довідку для паспорту, сперечатися з батьком і матір'ю. Відслужить — і поїде, куди захоче, батько тоді не втримає.

Від цих думок ставало легше і радісніше, як це завжди буває в молодості від передчуття дороги.

Від нестерпного чекання повістки, яку все не приносили, наче військкомат забув про нього, йому робилося нудно. І тоді він «лікувався» горілкою з тих запасів, які тримав батько на його проводи, йшов у клуб, де збиралися школярки, обіймав і тискав дівчат, які пищали, і, як діти, вибрикували по клубу. Це набридало Вецику. І тоді він їхав до Анютки. До неї багато хто їздив і раніше за нього, тому мала вона дочку, невідомо чию, хоч була Анютка лише років на три старша за Вецика.

Він знав, що піде в армію і про його поїздки до Анюти забудуть, і ніхто ніколи й слова поганого не скаже: гуляв хлопець перед службою.

Вецик вернувся в хату, зайшов за занавіску, дістав з-під ліжка синій обшарпаний чемодан і кинув туди чисті робочі штани, старий червоний тонкої в'язки светр, який брав із собою, щоб одягнути, коли буде холодно, поношену стару куртку із штучної шкіри. Щоб напоготові було.

— Вже збираєшся. Щось гірше узяв би. Це вдома ще носити можна.

Мати стояла, зіпершись рукою на припічок, у старому сірому, картатому піджачку, з закоченими, бо були довгі, рукавами, у картатій, широкій, як парашут, спідниці, в за великій напнутій на лоб чорній хустці, від якої ще хворобливим і блідим здавалося обличчя.

Мати на сухих дровах пекла сало і м'ясо, щоб підновити

закуску на двох столах, за які батько на вечір мав запросити конюха Федька, об'їждчика Статкевича, канавщика Петра, молоковоза Буткевича і ще того-сього з тієї братії, про яких люди кажуть, махнувши рукою: пропащий через горілку чоловік, і не кличуть, коли тільки можливо, до столу разом з усіма. Кликав їх допивати старий Дзягель не тільки тому, що в канавщика можна було вкосити сіна, що Буткевич міг приписати молоку, яке здавали, найбільшу жирність, що Федько завжди коня дасть, буде й збруя, і колеса, бо тепер обмаль не тільки коней, але й збруї, і підвід. Ще й тому кликав їх старий Дзягель, що, хоч і сам посміювався тепер з них, були вони колись однією компанією. Коли ходив Дзягель у бригадирах і головою навіть був, Буткевича поставили головою сільради, Статкевич працював фельдшером. А Федько після фронтової контузії, ще й не знявши лейтенантських погонів, їздив по селах страх-агентом. Всі вони любили носити гімнастерки захисного кольору з білими комірцями, комскладівські ремені і військові кашкети. Тепер такі кашкети залишилися тільки у Федька та в Дзягеля. Щоправда, Федько мав старий, з поламанним козирком, а в Дзягеля все честь честю: і кашкет, і чоботи, і ремінь, і білий комірць на чорній шерстяній гімнастерці.

Інші попропивали свої кашкети.

Настала їм пора поступитися своїми місцями молодим. Так чи інакше всі вони стали тим, ким є тепер.

Кар'єра Буткевича скінчилася після того, як він прибив качалкою сусіда за те, що той виорав на його сотках зайву борозну. Статкевич змушений був піти в об'їждчики, бо у райздороввідділі розгледіли, що був він при медсанбаті лише санітаром.

А Федька звільнили, як малописьменного працівника, коли закінчилася пора пошани до різних там агентів. Федько після цього запив, бо не розумів, чому його, найактивнішого працівника, звільнили; перші роки боявся сам показатися в далекому селі.

Сам Олександр Дзягель тримався довше. Не запив, хату побудував, зібрав багатство, але перебіг йому дорогу колгоспний бичок. Та так хитро перебіг, що розіслався на хаті цинковим дахом... Великого розголосу не допустили правління, однак з бригадирів довелося піти за рік до пенсії... Тепер, думаючи про всю цю компанію, яка збереться на весь вечір у хаті й заведе п'яні розмови про те, що було колись, Вецик спохмурнів. Знайомий з самого дитинства

пекучий жаль до матері ворухнувся в грудях. Є ж і що одягнути, є й гроші, бо нікуди їх не витрачали, лише збирали... Тепер поберегти б себе, своє здоров'я, пожити. Невже вона народилася тільки для того, щоб тяжко працювати? Замолоду бив чоловік, поки не відбив здоров'я і не перебісився. А вона все тягне господарство... Жаль цей був, можливо, від того, що невідомо, чи побачить він ще матір. І якась гіркота наринала через те, що й при розставанні в матері не знайшлося нічого іншого, крім як пошкодувати одежину.

Але матері було вже не до Вецика, вона снувала біля столів своєю непевною ходою, якою ходить уже давно і за яку її прозвали Сновидою. Так і звали, наче й не було в неї імені. Вецик знав, що злість у людей на матір була через батька, бо в селі недолюблювали його і пам'ятали ще й те, чого не міг пам'ятати і знати Вецик. Він подумав, як це мати ще й так ходить, бо від позавчора, коли він одержав повістку, вона не присідала. І допомагати їй було нікому.

Батько зумисне тримав до проводів і не колов поросяти. Як прийшла повістка, вони вдвох з Вециком після обіду закололи, обсмалили і розібрали його. За ніч мати мусила почистити кишки, дати їм лад, назавтра зранку начинити ковбаси, а потім і варити, і ставити на столи, щоб до вечора було що дати людям на закуску. Батько припас горілки, і Вецик не розумів, навіщо кликати стільки людей, коли молоді було чоловік з п'ять хлопців та дівчат, самих школярів. Коли після п'яних напучувань і наказів йому в дорогу пустили по столу застелену хустинкою глибоку миску, здогадався Вецик, що мав на увазі батько, запрошуючи так багато людей, і сам згадав, що, буваючи на проводах, клав гроші «на дорогу». Але тепер самому зробилося ніяково від тих грошей, які мати вранці, коли він від'їжджав, перелічила й виділила двадцять карбованців, а решту батько збирався покласти на книжку.

На проводах Вецик дивився на п'яне застілля, і, здавалося, не п'янів, хоча пив нарівні з усіма. І не помітив, і не пам'ятає, як його вивели й поклали спати в сінях, накривши кожухом, під яким було тяжко і недобре. Вецик не міг підвестися, коли батько, так само ще п'яний, у гімнастерці з розстебнутим коміром, будив його вранці, допомагав зібратися, посадив за стіл, примусив і матір разом з ними підняти на дорогу чарку. Вецик налив собі пива, мати тільки вмочила у горілку губи й подивилася на стіл, наче вибрала, що з'їсти, проте так і не знайшла.

Коли він виходив з хати, мати востаннє припала до нього, і він відчув, як її руки гарячково обіймають і притискають його, ніби він маленький, і вона боїться, не дає, щоб одби-
рали його в неї. Він майже силою вивільнився з рук, по-
спішив на подвір'я, бо і самому сміток стиснув горло. І ко-
ли озирнувся, побачив через вікно, як мати дивиться йому
вслід, наче прикута до припічка.

Батько у воротах спинився, якимось серйозно й урочисто
показав на складену стовпчиком на городі і накриту зверху
толем цеглу:

— Служи, синку, як треба. Але голову свою бережи, впе-
ред ніколи не сунься. І щоб нам соромно не було. Ти хло-
пець сільський, працьовитий, там тобі тяжко не буде. Щоб
не було мені соромно, бач, Толя розпився, в тюрмі сидить.
Кожен цим очі мені коле. А коли відслужиш, то в мене
з отієї купи цегли гараж буде, а в ньому машина тобі стоя-
тиме!

Батько гордо підвів голову і поглянув на сина. Вецик не
знав, що сказати, і тільки недоречно посміхався, дивлячись
на цеглу.

Біля машини батько обійняв його, незграбно поцілував
у щоку, тицьнув у руку ще десятку.

Машина виїхала за село. Попереду холодно, як крига
на чистій воді, зазеленіло ранкове небо. Над землею, за-
мерзлою, чужою, почався сірий світанок, і у цьому світан-
ку слабким червоним світлом мерехтіли автомобільні фари,
і велич світанкового поля наче поглинула машину в своїй
пустелі й безмежності. Тільки тоненько, напружено дзвенів
десь у щілинці кабіни тугий напористий вітер. Вецик трохи
прочинив вітрове скло, щоб свіжий вітер остудив обличчя,
з полегкістю зітхнув, ніби нарешті визволився. Він давно
вже вирішив, що не повернеться з армії додому, бо добрі
гроші можна заробляти не тільки в колгоспі, і він буде їх
заробляти, і жити собі на втіху, і ніхто там не скаже, що
він, Вецик, син того Дзягеля... Даремно обіцяв йому бать-
ко і гроші, і машину — боїться, що без догляду залишиться
його набуток. Толю ж колись силоміць відправляв до мі-
ста, в люди...

Проте з чистого морозяного досвітку не вийшло світлого
дня. А у Вецика так само не було далекої дороги: їхню
команду чомусь затримували з відправкою, і він в обід
рейсовим автобусом приїхав додому, до понеділка. Коли
він повернувся, в хаті щосили все допивали й доїдали.
І його знову посадили на покуті...

Тепер, складаючи в чемодан одяг і згадуючи довгий цей день, Вецик жалкував, що не залишили їх там десь при військкоматі перечекати день чи два, вдома вже не було чого робити.

— Ти куди це збираєшся? — насторожено запитала мати, внісши з сіней, ставлячи на стіл і витираючи фартухом запітнілі пляшки.

— У клуб сходжу, куди ще.

Він і сам не знав, куди піти. Мати недовіжливо похитала головою.

— Не здумай хоч до отієї пертися. Від людей соромно. Ось прийде батько з чоловіками, посидів би разом, поговорили б, а то в останній день, і то не всидиш у хаті.

Вецик не захотів сперечатися. Подумав, що й справді скоро прийде батько з гостями, і тоді доведеться залишитися й сидіти.

Він надів нову, на хутрі, куртку, натягнув на голову пижикову шапку, одягнений присів до столу, на ходу ковтнув кілька шматочків м'яса, з горла випив пляшку напою і вийшов на вулицю. Прихилившись до плоту, Вецик надів рукавички і перечекав, поки зайшов на подвір'я батько разом з гостями. Добре, що встиг вийти з хати.

Клуб побудували посеред села, на пагорбі, там, де колись був широкий вигон аж до околиці. Починали будувати давно, коли ще Вецика старші хлопці втришії гнали з танців. Замахнулися на велику будівлю, потім на ходу передумали, скоротилися, гроші витратили, років за шість закінчили, а коли закінчили, то виявилось, що за цей час не тільки розбагатіли, а й порозумнішали: великий клуб треба було будувати не на одне село, а на центральній садибі. Будувати гарний, як тепер будують, а тут вийшов великий будинок, покритий шифером і здалеку схожий на клуню — тільки що вікна є. А коли побудували, не розкидати ж. Зробили в одному залі сцену, почепили червону плюшеву завісу, другий, вужчий, зал залишили порожнім — для танців. Затвердили на правлінні посаду завклубом, одночасно він же й прибиральник, і бібліотекар. Бібліотека містилася в трьох шафах, займала невеличку кімнатку, яка, певно, запланована була як роздягальня для акторів і в якій стояла своя окрема грубка, тому тут завжди було тепло взимку.

На сцені в довгому переході між сходами і завісою стояв більярдний стіл.

Увечері буднього дня тут ніколи нікого не було, крім школярів-підлітків, які, радіючи, що нема старших, ганяли

саморобними киями з лижних палиць металеві кулі, і вони лунко стукали в порожньому й холодному приміщенні, і якщо падала якась зі столу — здавалося, що вдарили по підлозі молотком.

— Привіт, фраери. Хто зі мною на висадку? — запитав Вецик, але пари йому не знайшлося, і найстарший з чотирьох, Лізи-продавщиці син, хитро стрельнув темно-карими очима.

— В тебе з Анюткою ліпше виходить... У дві кулі...

Він був наготові, і Вецик не дістав його ногою, хоч замахнувся дати доброго стусана. Він недолюблював цього нахабного й полохливого, довгого, як глист, підлітка, але доганяти не став, щоб, ніби жартома, добре натовкти.

Вецик відчинив двері і зі сцени зайшов у бібліотеку.

Бібліотекарка Клава сиділа за столом у прозорій білій кофтинці, в тій самій, що і в нього на проводах, з підсиненими повіками і яскраво нафарбованими губами.

Першого року після школи вона вступала до медичного інституту, бо дуже хотіла стати лікарем і ходити в білому халаті і білій шапочці. До інституту вона не потрапила, «не пройшла за конкурсом», скаржилася, що по знайомству узяли й з меншим балом, проте в кулінарне училище, де теж дають білі халати і носять білі шапочки, не поспішала. Оскільки готувалася вона до білої медичної кар'єри, на ферму чи в бригаду так само не пішла. Знайшли їй посаду на три місця одразу, хоч і платили за всі три лише шістдесят карбованців. Але грошей Клаві вистачало, бо мати працювала свинаркою, а батько на екскаваторі в меліораційному управлінні.

На другий рік у Клави ще зосталася любов до білих халатів. Вона вступала до медучилища, щоб учитися на медсестру. Але й там їй дорогу перейшло те саме «по знайомству». Вона й наперед знала, що це перейде дорогу, бо роботу в бібліотеці не кидала. Проплакавши два дні через те, що не носити їй білого халата й білої косинки, вона знову щовечора сиділа в бібліотеці, прибравшись, мов наречена на виданні, й гортала журнали мод, які передплачувала на бібліотеку. Любов до тих журналів у неї була, може, й більша, ніж до білих халатів.

Грошей на одяг мати дочці не шкодувала, бо, мабуть, давно здогадалася: з білих халатів толку не буде, а спокійніше, коли дочка в клубі сидіти зостанеться. Знайти б їй тільки статечного, спокійного чоловіка, поки не пізно, бо занадто вже охоче й весело сміється дочка і мружить очі

на хлопців. Через цю причину мати й приходила сама «зачиняти клуб», поки студенти в колгоспі копали картоплю й ходили на танці до клубу.

— Ну, Клава, — ти отрава. Я падаю!

Вецик похитнувся, взявшись рукою за серце. Клава весело почервоніла, підвела на нього блакитненькі очиці, глянула на одне своє плече, на друге. Вецик, не зупиняючись, зайшов і обійняв Клаву, притиснувши її до спинки крісла, трохи нахилив до себе, міцно поцілував у нафарбовані губи, відчув під руками груди. Дівчина напружено затихла, Вецик ще міцніше притискав і цілував, і вона не ворушилася, тільки коли він дуже нахилив крісло, насмішкувато й нахабно подивився на її ноги в світленькому капроні, які було видно з-під короткої спіднички, вона заворушилася, і від цього ноги ще більше показалися на світ.

— Ну, пусти, навіжений! Як тобі не соромно! Ой, пусти! — перестала ворушитися і попросила Клава, не дуже обурено і не дуже сердито.

Вецик відпустив дівчину, і насмішкувато дивився, як вона відскочила вбік, обсмикнула спідничку, поправила кофтину, обскублася з усіх боків, мов качка, зазирнула, трохи піднявшись навшпиньки, в люстерко, що висіло на шафі, всміхнулася і нібито все ще скривджено обурилася:

— Хапаєш, наче ненормальний. Кожен усе хапається й хапається, кофточку щодня тільки пери!

Вецик засміявся. Тільки тепер згадав, як ще учора ввечері був зловив її у темних сінцях, і що вона швидко припинила опір і сама обіймала його й цілувала, поки не принесло когось...

І від того спогаду наче подуло свіжим вітерцем і остудило. Бракувало тільки зв'язатися з Клавою, мати її, гладку жінку, машину, заробляти, щоб вдосталь їсти та пити. Він не жадібний до грошей і їжі. Йому вистачало і того, і того. Він знає, що можна жити не тільки для того, щоб заробляти на хліб. Є й інше життя. З дитинства бачив, як дивляться на тих, хто приїжджав з міста, і як шанобливо говорили про них, а про свою роботу, мов про щось не варте уваги, і тому випихали дітей «у люди». І Вецик не гірший за інших...

Знову згадав, що він вільна людина, бо тепер ніхто й ніщо йому не указ. Він уже належить до тих людей, які повертаються сюди, щоб покрасуватися, яким повинні здрити.

Вецик ступив до Клави, яка, не дуже поспішаючи, віді-

йшла вбік, тільки повела очима, та він не схопив її в обійми, а долонею міцненько ляпнув по туго обтягнутому спідничкою задку. Клава реготнула, без злості вдарила Вецика по спині, але він не озирнувся, вийшов з кімнати, там відвів убік того самого Лізиного, сунув у руку п'ятірку:

— Дуй, Васько, візьми в матері пляшку.

— Нема в неї...

— Давай, глист білий. Половина тобі.

— Почекай, партію закінчу...

— Давай, я за тебе достукаю, більярдник!

Посланець повернувся швидко. Випили тут же, в кутку, де на табуретці стояв бачок з водою та емалевий кухоль. Васько вихилив горілку, як воду, почервонів, напхав повен рот хліба, Вецик подумав, що гроші навряд чи Васько віддасть матері, і що з цього Васька виросте добрий лоботряс.

Вецику не залишалося більше нічого робити в клубі. Він вийшов надвір, стукнувши дверима, з властивим тільки молодим завзяттям, вдихнув нічний холод пізньої осені, в якій заблукав і б'ється тугими хвилями вітер, здавалося, розбиваючись на холодні невидимі бризки. У цьому холоді кров так туго й гаряче билася у Вециковому тілі, що аж дзвеніло у вухах. Він легко й швидко йшов вулицею, самотній, всесильний, впевнений у тому, що чинить. На подвір'я зайшов стиха, підійшов і поторкав засув на хліві, але замість нього рука обмацала холодне залізо замка. Вецик здогадався, що батько навмисне замкнув мотоцикл, щоб він не взяв. Вецик спинився біля вікна, крізь щілину між фіранками бачив, як сидить за столом батько, весело і злісно подумав, що буде по його, Вециковому, — пішки піде до Анюти й залишиться в неї на весь завтрашній день.

Радіючи своїй непокірності, мстиво й весело закрокував вулицею. Зупинився, помітивши колісний трактор у світлі, що падало з вікна Дубицьких, уявив, як завтра раненько Дубицький вийде, щоб їхати на роботу, а трактор мов королева язиком злизала.

Вецик вимкнув передачу, виїхав на середину вулиці і обережно попхав трактор, ще не придумавши, куди б його закотити так, щоб Дубицький не знайшов одразу. І тільки тоді, коли трактор сам почав котитися з гірки, і він на ходу вскочив на сидіння, здогадався, що можна ж і поїхати на ньому. Нічого йому не зроблять. Увімкнув швидкість і відпустив зчеплення, мотор спочатку зачмихав, потім затріщав несподівано оглушливо, наче застрочили на далекому полігоні з крупнокаліберного кулемета.

Вецик спробував запалити світло, та воно не горіло, і тільки тоді подумав, що Дубицький злив на ніч воду, але п'ять кілометрів проїде, не розсиплеться ця руїна, а коли й розвалиться, то Дубицький лише спасибі скаже — дадуть нову машину.

Потроху очі звикли до темряви, і Вецик виразно бачив сіру смугу шляху. Додав швидкості і на повні груди вдихав запах солярки і теплого заліза. Він був вільний, нікому й нічим не зобов'язаний, щасливий від своєї волі, від цієї ночі в полі, де він і жива душа, і володар водночас.

Він не помітив, відчув, як похилився трактор. І не злякався, коли злегка провалилася під ногою педаль гальма. Невідома сила підхопила його й притисла до такої лункої і надійної під ногами землі. Серце на мить зайшлося від гострого відчуття польоту, потім від болю, через який неможливо стало вдихнути на повні груди, бо зимовий холод раптом ніби остудив його гарячу кров...

III

Анета підвелася, як тільки засіріло надворі. Акуратно застелила постіль, постояла серед хати, огледілася. Шпалера на стіні стара, трохи пожовкла від старості, проте акуратна, ніде не подерта й не забруднена. Стеля хоч і не фарбована, з дощок, потемнілих від часу, але вимита, навіть у сутінках, вона відсвічувала рівною жовтизною, на якій, мов пташки, чорніли закам'янілі за багато років сучки. Вікна завішені підсиненими перкалевими фіранками, пофарбована сином років п'ять тому підлога не вичовгалася ногами і тьмяно поблискувала фарбою, тільки дошки порозсихалися, розійшлися так, що в щілини можна пальця просунути. Біля стіни між вікнами стояло два стільці, теж не теперішні, а з гнutoго дерева, ближче до покуття — круглий стіл, застелений скатеркою з китицями. На покутті, під іконою, висів репродуктор, теж старий, з трохи поіржавілим металевим обідком, за репродуктором була прибита матерія. Анета вмилася, помолилася, дивлячись на ікону, підійшла до репродуктора, покрутила вимикач, щоб чутише було, проте радіо дужче говорити не стало, мабуть, не вистачало сили в тих, хто передавав.

Під стіною, що від двору, стояла лава, давня, як і колись у батьковій хаті. Федя збирався викинути її, але Анета не дала, сказала, що самій їй лава в хаті не заважає. Шкода було викидати лаву — ще міцна. За лавою, біля вікна,

стояв стіл, теж давньої столярської роботи, а на стіні, що від сіней, висіла пофарбована в зелений колір полиця з полічками, завішеними фіранками, з шафкою. На полицках у Анети стояв посуд і крупа, а в шафці лежав хліб.

Нехай і не все нове в хаті, проте ще міцне і цінне. Як і господарство все, нехай і невеличке як на теперішні часи, але й не мале. Зроблена з товстого дерева хата, ще надійний гонтовий дах, просторі сіни, хліви теж добре укриті й доглянуті. Ні, не кожен чоловік може так доглядати домівку, як вона, Анета.

Анета одягла фуфайку, підперезалася фартухом, узяла стару бляшану дійничку і пішла до повітки, де колись складала сіно. У ній був викопаний погріб, глибокий, великий, стіни обкладені цеглою і залиті цементом, а зверху на рейки накладено товсті дубові шпали. І рейки, і шпали вона приберегла з кінця війни, зробила погріб на віки, в зручному місці — нагорі натоптуеться у повітці сіно, а тому ніякі морози не страшні. Ніколи й не думалося, що повітка може бути не закладена сіном. Проте вже який рік вона пустує. Сухо пахне запиленою соломною з підстрішків.

Дійничка зовсім заіржавіла — тепер носить стара у ній з погребя картоплю, бо кошик тяжко підіймати по сходах.

Анета покинула двері відчиненими, залізла в погріб, стояла, поки звикнуть очі до темряви. Колись у цьому погребі стояла і діжка з капустою, і діжечка з огірками, і моркви було, і буряків, і брукви. Тепер насипано картоплі й буряків, бо город не садить, нема сили порпатися на грядках. А картоплю навесні вигідно й продати, і навіть здати заготівельникам.

Анета намагалася не помічати й не думати про те, що в останні роки занепало її господарство. Ну, нехай їй самій на корову важко було заробити. Але ж тепер дожилася, що й курки нема на подвір'ї, останнього кабанчика заколола, а поросяти не купила, нікому навіть об'їдки викинути. Кіт і той пропав, собаки розірвали, чи що.

Не стало господарства тому, що не стало сили справлятися з домашньою роботою, як колись, — але про це Анеті не хотілося ні думати, ні говорити.

Обережно ставлячи відро на слизькі сходи, стара вибралася з погребя, прикрила дверці ганчір'ям, щоб не заліз холод. На подвір'ї поставила відро, оглянулася навкруги. Ніде ще не диміли димарі. От жити почали люди. Щоб це колись за старих часів, хай би хтось із старих устав з могили!..

Сплять тепер люди до цієї пори! Колись у цей час вже закінчували б топити в печах. І те, що вона вже на ногах, почала поратися, ще більше підбадьорило й розвеселило Анету.

У хаті вона роздягнулася, швидко розпалила в печі, поставила до вогню чавунець з водою, сіла оббирати картоплю, помила її у великій алюмінієвій мисці, більшу розрізала навпіл, поклала в чавунець. Пішла в комірчину, що так само, як і повітка, порожньо пахла пилюкою, а не борошном чи запарою, яка тепер не стояла тут у діжі. Борошно, що привіз Федя, було в паперових мішечках у шафці.

Поралася Анета весело і, здавалося їй, спритно.

Снідала, поставивши на стіл чавунець з картоплею. Кусала картоплину, відколупувала ложкою по крихітці масла, запивала холоднуватим молоком.

Якийсь легкий настрій опанував її після того нічного спомину, не думала про свою самотність, не нудилася, готова була цілий день працювати, крутитися.

Прибравши все, Анета присіла на лаву, щоб згадати, що їй треба зробити сьогодні, і не могла згадати, бо не було тієї обов'язковості, бо, по правді, доглядати їй залишалося тільки себе саму. Анета аж гмикнула — так несподівано відкрилося їй, що доглядає вона тільки себе одну, як пані якась, і одразу зрозуміла і ту нудьгу, і неприкаяність, яка підступала часом: тільки для самої себе робить — не мало начебто сенсу, вік вона не тільки про себе думала, і тому мала право вірити, що її клопоти необхідні, що неможливо без них обійтися, а тому й без неї самої. Тепер виходило, наче й не обов'язково вона потрібна...

Анета вдягнулася, вийшла на вулицю, постояла мить і пішла до Вольки.

Вольчина хата стояла по той бік вулиці, через дві хати від Анетиної. Волька вже рік як одержувала пенсію, проте не кидала роботи на свинарнику, держала й корову, і підсвинка. Вона давала Анеті молоко, плати не брала — «за те, що хату мою пильнуєте». Анета й справді пильнувала хату, коли Вольки не було вдома, доглядала й господарство, радила, як і що робити, і не тільки радила, а й вимагала, щоб Волька робила так, як вона, Анета, сказала. Щоправда раз чи два на рік Волька повставала супроти своєї командирші. Старі сварилися. Анета після цього сиділа якийсь тиждень без молока, пам'ятаючи, що її нога й на поріг більше не ступить до «тієї довбні». А що довбня, то довбня. Тому й заміж ніхто не взяв, тому й доживає

віку ялівкою. Була б розумною, то, побачивши, що застається одна як палець, пристаралася од когось дитя, виростила б. І ніхто не дорікнув би. Довбня ще й тому, що вік метушиться, робить, світу не бачить, а так нічого й не має. Гроші пороздає за те, що город їй засіють, що дров привезуть, а після ніхто й носа не покаже. Колись занедужає, то й грошей не матиме. А ще, розтелепа, не глядить нічого. Пліт ледве стоїть, стріха вже текти починає, на хвіртці нема заціпки — на ніч кілком з двору підпирати доводиться.

Усе це Анета виказувала Вольці, а та тоді божилася, що Анетина нога більше не ступить на її подвір'я, що помями обілле, коли мимо хати та пройде, бо й Анета така сама дурна, як і вона, ще дурніша. Тому навіть діти не хочуть до себе брати, так і задубне одна в порожній хаті, не приїде Волька її доглядати...

Сварилися вони довго, люто, сповідаючи одна одній усе життя, бо й розказували, товаришуючи, про себе все, не криючись...

Через якийсь тиждень, коли нудилися вже кожна в своїй хаті, Анета брала глечик, що залишався в неї, і несла до Вольки.

Заходила, казала «добрий вечір», ставила глечик на стіл і, нібито йдучи назад, говорила:

— Ось забула. А тобі, мо', й потрібна посудина?

— Якби тільки того горя. Не дуже й корова доїться. Та й поросяті виливаю. А цих два дні щось не взяло їсти. Так добре їло, а потім, як ножем одрізало.

— Перегодувала, мабуть. Я ж тобі скільки казала, що не лий свіжого молока. Кислим ніколи не обгодуеш. Сви-ня ж, як об'їється, довго в рот не візьме.

— За цією колгоспною роботою завжди поспішаєш...

Про сварку не згадували ні одна, ні друга.

Розмовляючи, Волька наливала старій у глечик молока, подавала, немов нічого й не сталося. Анета брала глечик, ще стояла біля порога, потім сідала на ослінчик. І вже говорили мирно, про всіх знайомих-сусідів, дружно, в лад хвалили або ганили.

Якщо хтось запитав би в Анети, чому вона так легко помирилася з Волькою, то вона сказала б, що їй шкода Вольку. Замолоду ж була і висока на зріст, і здорова, і з обличчя гарна. Але сталося так, що до війни не вийшла заміж, а після війни і чоловіків не зосталося. Любила працювати, за роботою світу білого не бачила. Може, коли б

більше гуляти бігала, то й знайшла б якогось чоловіка чи хоча б дитину придбала.

А тепер виробила силу, гроші ті, що заробляє, безглуздо розтринькує.

З Анетиної мови вийшло б, що якби не її дружба з Волькою, і не її поради, то пропала б давно Волька, нічого не мала б.

Анета знала це достеменно. І навіть сама Волька на людях, хвалячи Анету, казала, що якби не Анета, то їй, Вольці, не знати, як і жити було б...

Волька поспішала з дійничкою в руді від хліва, зупинилася, витерла руку об фартух.

— От добре, що ви, тітонько, прийшли. А в мене всередині все аж тремтить. А тут ще в печі не догоріло, а мені бігти треба. Ой тітонько!

— Куди ж тобі бігти треба?

— Олександра ж нашого хлопець перевернувся сьогодні вночі на тракторі. Той, якому в армію йти. То треба мені туди побігти.

— Це найменший Дзягелів?

— Менший. А більший ще сидить у тюрмі, півроку лишилося.

— Ну, піти тобі треба, рідня ж як не кажи. Тільки нема чого занадто побиватись. Рук же під нього тепер не підкладеш. Ти про себе саму трохи подумай. Олександр за тебе так колотитися не стане, коли щось. Допомогти тобі зробити щось не дуже поспішав і не поспішає, чужі люди роблять...

— Воно-то, мо', й правда, та я подумала...

— Зайвого не треба думати і нема чого до душі зайве брати. Піти треба. От бач, кажуть нема бога. А бог є. Як оцей Олександр світом крутив, що витворяє? І крав, і в людей брав. А не матиме добра. Старший хлопець, бач, опинився в тюрмі. Менший також підсунув голову. На чужих сльозах щастя свого не побудуєш!..

— Тут же не про це, тітонько. Хлопець же не винен.

— Воно-то так. Але ти не дуже завдавай собі жалю. Вік прожила, а про себе думати не навчилася. Себе трохи гляди. Що тут тобі залишилося зробити?

— От у печі тільки подивитися, щоб догоріло.

— Подивлюся я, витоплю.

Анета ввійшла слідом за Волькою до хати, взялася за кочергу, підгорнула в печі. І, стоячи біля печі, запитала:

— Який це день сьогодні? П'ятниця? Радіо моє ледве шепче...

— Субота вже сьогодні.

— А ти грошей зайве не бери. Звикла розносити! — гримнула Анета на Вольку, бачачи, що та щось шукає в шафі.

— Ні, це я хустку шукаю...

— Чи я тебе не знаю! Хлопця ж я не пам'ятаю. От Анцю Дзягелеву шкода мені. Така гарна і дівкою колись була, і жінка гарна. А щастя не зазнала. Крутив він вік світом, паскудив і з жінками, і з людьми...

— Ой тітонько, що тепер говорити... Пішла я...

IV

Федір звук підводиться о сьомій годині. Чи то будень, чи неділя. Вставши о сьомій, він устигав зібратися і вчасно прийти на завод. І за багато років підводиться в той самий час увійшло у звичку. Чи може, йому тільки здавалося, що все життя вставав так рано, бо ж у молодості любив поспати? Старішає. Дожив до таких літ, що не спиться. Хоча хіба думає людина, що вона стара, в неї завжди є надія, що ще молода...

Федір підвівся тихо, щоб не розбудити дружину, вдягнув спортивний костюм — не любив і ніколи не носив піжам. Нагадували вони щось лікарняне, смугасте, а лікарні він боявся, може, тому, що ніколи не хворів, і тільки, проходячи повз просторі корпуси міської лікарні, дивувався, яка вона велика і як багато там людей, і не міг уявити себе там. І коли навіть виявилось, що в нього гастрит, сам щодня пив відвар шипшини не стільки тому, що вірив у одужання, а тому, що боявся потрапити в лікарню.

Він зайшов у вітальню, прочинив двері на балкон і аж відсахнувся від холодного, морозного густого струменя, який, ніби вода, потік у кімнату. І було щось у цьому холоді таке дуже, здорове, що Федір якийсь час стояв нерухомо і відчував, немов це здоров'я передається й йому.

Потім вийшов у коридор, причинив двері до дитячої кімнати, а сам зайшов на кухню, сів на білу з тоненькими ніжками табуретку, закурив «біломорину» — не міг ніяк одвикнути курити натщесерце. Колись, як тільки прийшов з села у місто, почав заробляти сам, і одягнутися хотілося краще, і закурити для форсу перед дівчатами — тоді не

вистачало грошей ні на одяг, ні на цигарки. Тепер вистачає і на одяг, і на цигарки, хоч і не тягне задивлятися на дівчат. Треба було б покинути курити. На все у житті своя пора, і треба вміти зрозуміти це і не протривитися, бо все у людському житті йде своїми нескінченними колами. Ніби наздоганяєш щось нове, краще і жалкуєш, згадуючи старе, поки раптом не обірветься ця довга і коротка спрага погоні, а разом з нею закінчиться і людське життя.

Багато минуло відтоді, коли Федір з полотняною торбинкою пішов до міста. Тепер він уже заслужений, досвідчений робітник, майстер, як кажуть про таких. А от колись зникне, мов порошок, і залишиться про нього пам'ять, може, тільки на одне покоління, бо пам'ять про батьків живе ще один вік разом з їхніми дітьми...

Часом недоречні думки лізуть у голову чоловіку, коли волосся вже сивіє, а самого на дитяче вабить...

— Ти вже не спиш, батьку?

Він не чув, коли підійшла Лена, стала поруч, погладила рукою по голові.

— Сивий ти став, Федю.

Він не відповів, притулив її маленьку худу руку до своєї шорсткої, неголеної щоки, другою рукою обійняв і пригорнув жінку до себе, відчув її тепло.

— Ти спала б ще, Лено.

Вона завжди прокидалася, коли він вставав. Щодня проводжала до дверей, і потім він бачив, як у вікно дивилася йому вслід. А сьогодні зранку роботи в хаті не було, можна відпочивати, поки сплять діти.

Дружина нічого не сказала, погладила долонею по щоці і не відійшла. Йому було приємно від цієї материнської ласки, від її доброти, яку він почав помічати й розуміти тільки в останні роки, хоч вона, він це добре знав, була в неї з перших днів їхнього спільного подружнього життя. Тепер не раз хотілося сказати їй добре, вдячне слово, та він не наважувався. Чомусь було соромно, як соромно й освідчитися, що йому приємна її ласка, що він чекає її, і від цього щасливий... З роками людина стає скупішою на щирість, ніби все залишає тільки самій собі.

— Стара я стала, худа і бридка,— зітхнула Лена, і він нічого не сказав, тільки поцілував її руку і міцніше притулив до себе.

Лена і в сорок шість зосталася худенькою, маленькою, з веснянками на обличчі, на якому намітилися зморшки. Волосся, темне і коротко підстрижене, не густе і не буйне.

Але в сірих, несподівано глибоких очах було багато доброти, яка й робить людину гарною тією красою, вище за яку нічого не буває в світі. Треба вміти відчутти цю красу. І щасливий той, кому в житті випало зустріти її. Федору тепер страшно було подумати, що він міг прожити життя й не знати про це.

— Боже, діти скоро прокинуться, а я лащуся до тебе, мов молоденька,— стиха засміялася Лена, сіла на табуретку, по-дівочому стуливши коліна. В легенькій літній сукенці, акуратно зачесана, вона завжди, скільки він пам'ятає, була така сама акуратна і по-літньому гожа.

— Чим тебе сьогодні нагодувати? Та що з тобою робиться?

— У тебе вдруге закохався!

— Господи, Федю! Хоч би в яку молоду...— Вона тихо й щасливо засміялася, похилила на бік голову, раптом серйозно подивилася на нього, заперечливо похитала головою.— Боже борони, Федю, ні, ні!

Її обличчя на якусь мить стало нещасним, наче злякалася вона своїх думок чи щойно сказаних слів. В очах була така беззахисність, що він рвонувся встати, щось сказати, але вона сама винувано всміхнулася.

— Я поставлю тобі каву, Федю.

— До матері треба їхати. Холодно в неї там, мабуть. А ми ж збиралися пошукати тобі пальто...

— Встигнемо. Ідь, поки снігу нема. Мені й так страшно, коли ти кудись їдеш.

— Пройдемо по магазинах, подивимося тобі пальто. А потім поїдемо разом.

— Не пізно буде?

— Встигнемо.

— А до Валі мати так і не захотіли йти?

— І та не дуже її хоче. А мати ж думає, щоб хата мені зосталася, щоб гроші мені були,— Федя всміхнувся.— До Валі вона не піде через це.

— Я думала прибрати сьогодні в квартирі.

— Завтра. Я допоможу.

— Гарзд. Поснідай тільки.

Федір хутко йшов тротуаром, сухим і промерзлим. Зустрічний вітерець холодив обличчя. Федір підняв комір пальта, зсутулився. Любив він місто в цей час, безлюдні ранкові вулиці, білі ватні димки з вихлопних труб легко-

вих автомобілів, лункий перестук каблуків двірничок, чомусь завжди товстих, тепло одягнених тіток у чорних бавовняних халатах і таких самих червоних на виду, як і ранкові вогні світлофорів. І також те, що вони по-чоловічому, наче косарі, чиргикали туди-сюди мітлами з довгими держаками...

Він пам'ятав запалі материні очі і незвичне, одутгле з голоду обличчя. І відчуття, наче це він винен, що вона все своє життя тяжко працювала, щоб прогодувати їх, дітей, а на старість мусила мерзнути сама в хаті, яку будувала не лише для себе...

Той холод тепер немов остудив усього його і пройняв до кісток. Стільки минуло років, а відчуття те не проходить, не минає, наче було це не десятки років тому, а тільки вчора.

Ишли дощі, затяжні, сірі й холодні. Холод діставав і в хаті, може, тому, що в печі довго не топили, і тепло було тільки на черені, де пахло сухою теплою глиною і нагрітими онучами. І таким малюсіньким острівцем серед холоду й вологості здавалася хата з заплаканими віконними шибками, і так добре сидіти в теплі на печі, і не хотілося злазити босими ногами на холодну з вибитою глиною долівку.

Думалося не про те, що не можна вийти надвір, піти до школи. Страшно навіть уявити, як по такому дощу пройти п'ять кілометрів туди і потім мокрому сидіти в старому холодному приміщенні, яке нашвидкуруч збили із вцілілих після воєнного пожарища стодол. Не покидала тривога за матір, яка нерухомо лежала на печі і важко дихала. Навіть у сутінках осіннього дня обличчя її було мертвотно-блідим.

Федору робилося страшно від того, що мати не ворухиться, довго лежить нерухомо і все слабше й слабше дихає. Тоді він ставав на підмурівок і прислухався. Мати відчувала його погляд, розплющувала очі, дивилася мов крізь туман, безпорадно й самотньо.

Потім мати заходилася довгим кашлем, від якого аж підкидало її всю. Здавалося, від цього розірвуться груди. Вала, яка не злазила з печі, в довгому, пошитому «на виріст» платтячку припиняла гризти сухі й тверді, мов камінці, сушені груші-дички. Сад їхній вимерз перед війною, а ту, стару, грушу, що залишилася, мати порубала на дрова.

Мати казала, що без груш вони проживуть. Дички збирали й сушили з груші, яка росла в сусіда, на межі. Щоб назбирати їх, мати вставала ране́нко, поки Лаврінчик не прокинувся і не повизбирував сам.

Тоді Федькові не було як ходити до школи, він сам парив свині картоплю, годував курей. Чотири курки і поросна свиня, від якої сподівалися вигодувати поросят і виторгувати за них грошей,— усе їхнє господарство.

Федько доглядав матір, варив на обід розсольник з огірків чи картопляний суп, затовкуючи його здоров, шматочок якого ще зостався в бодні. Цього здору повинно було вистачити, поки не виростуть ті поросята, яких ще не було. З дичок варив узвар. Узвар був кислуватий, від нього пересихало в роті.

Федько ходив на межу, де zostалися куці малинника, які вони щороку корчували з матір'ю і які все одно наростали знову. Він ламав малину, заварював чай, давав його матері, щоб пройшла простуда...

Того дня мати не взяла в рот ні ложки їжі, тільки потроху пила прохолодий чай, тяжко й уривчасто дихаючи, підіймала на сина очі, що дивилися звідкись іздалеку...

Коли почало вечоріти, коли непомітно й глухо напливали, огортали хату ранні осінні сутінки, в душі зародився жах, ще крихітний, але вже нездоланний. Федько відчув себе найсамотнішим і найнещаснішим у світі. І це відчуття самоти, своєї непотрібності і неприкаяності він запам'ятав назавжди.

Невідомо чому, чи злякалася, що на печі темно, чи теж від страху за матір, несподівано голосно заплакала Валя.

Федько не знав, що робити, відчував, що зараз сам заголосить, і тоді все зникне, все скінчиться.

— Цить, чого ти ревеш! — гримнув на сестру, і та притихла. І в Феді раптом ожила знесилена впертість — щось зробити!..

Чому він вирішив, що матері потрібне молоко з-під корови, невідомо. Просто треба було щось робити, рятувати матір і рятуватися самому. Він узув свої великі солдатські черевики, в яких уже протерлася підошва і через маленьку дірочку набиралося води, наклав стару материну свитку, що правила йому за одержину, і пішов надвір.

Косо, рівномірно й люто хльоскав у обличчя дощем вітер.

Поки дійшов до хати Кульбицьких, штани спереду промокли, і його почало тіпати від холоду.

Хата Кульбицьких стояла на пагорбі, маленька, з віконцями, до яких діставала засипана кострицею призьба. Все видавалося таким маленьким і нетривким, що й жити там могла тільки одна людина. Але в цій хатинці тулилося троє дітей і сам Кульбицький з дружиною Мартою, високою, худюю і плескатою, схожою на дошку, жінкою з великими чоловічими руками і густим глухуватим голосом. Повернувся з фронту її Іванко з покаліченими ногами — не розгиналися вони після поранення — ходив, важко присідаючи, ледве пересуваючи ноги. А частіше сидів на широкій лаві, підклавши ноги по-турецькому, великоголовий, з густою чуприною, побитою сивиною, і важкими селянськими руками.

У хаті було душно, міцно пахло самосадом, під стелею висіла хмара тютюнового диму. Цілими днями Кульбицький то шив колгоспні хомути, то підправляв, латав комусь взуття, а коли не було цієї роботи, плів з лози кошики чи лагодив граблі — і так щодня, бо треба було заробляти на сім'ю, а сім'я була одне в одне, качалася й попискувала на долівці. І коли вже галас у хаті ставав надмірним, Кульбицький погрозово підіймав лозину:

— Ану, тихше! А то як учищу!

І діти про всяк випадок тікали від батька подалі, затихаючи, проте ненадовго. Сам Кульбицький часом дивився, як вони повзають по холодній підлозі, босоногі, роздягнені, і очі його робилися раптом темними і глибокими. Тоді він глухо стогнав, якимось безсило, з відчаєм, — ніби намагався і не міг проковтнути щось давке... Потім пильно озирався довкола, чи ніхто не помітив. Коли були сторонні в хаті, усміхався, його чорні глибокі очі спалахували живим і веселим вогником.

— Заходь, заходь, Федю! Чого став на порозі! Хай йому грець, промок ти як! Іди сюди, сідай.

Федько стояв на порозі, ще мерзлякувато здригаючись, дивився на схиленого над чоботом Кульбицького, котрий говорив, не припиняючи шити, в руках у нього спритно ходили дратва і шило.

— Мо', підшити треба що?

Федько не знав, що відповісти, поглядав на малих, які попискували, мов мишенята, не звертаючи на нього зовсім уваги і дружно намагаючись повалити старшого братика, а той став рачки і задоволено сміявся з того, що його не можуть подужати. Маленькі, дрібні, недоглянуті діти. При тьмяному світлі їхні обличчя були такі самі бліді, як і в

хворої Федькової матері на печі. І він раптом зрозумів, що даремно йшов сюди і що в цій бідній хаті навряд чи можна просити молока, та й чи зосталося воно, коли повечеряли вже...

— Мама хвора... Їсти нічого не беруть...— Федько не договорив: відчув, що заплаче жалісно, безпорадно, як малесеньке дитя.

— Бо як же, така халепа надворі! А вона ж вибирає картоплю за плугом. І в дощ з рядка не зійде,— сказала Марта, ніби це мало тепер хоч якийсь значення.

Кульбицький перестав шити. Чорні очі його з-під посилої чуприни уважно поглянули на Федю. Вони, мабуть, побачили, яке перелякане в нього обличчя, який він увесь мокрий: там, де стоїть, натекло з нього води на долівку, вона потемніла, намокла.

— Влий йому, Марто, молока... Нехай занесе Анеті. Ми і з розсолом повечеряємо, не пани.

— Так-так,— згідно зітхнула Марта, зиркнула на дітей, які нібито теж щось відчули, притихли і лупали оченятами то на Федька, то на батька.

Марта підійшла до прибитої до стіни полиці, зняла старий, щербатий глечик, поставила на стіл другий, наполовину менший, акуратно, не поспішаючи, налила молока, і глянула на Федька, який усе стояв біля порога і немов крізь туман бачив, як біло текло з глечика в глечик молоко, безшумно і м'яко. Марта налила молока в глечик і подала йому:

— Візьми і сам випий трішки. Дарма,— ніби сама перед собою виправдувалася вона, і ще раз подивилася на дітей.

Федько не міг вимовити жодного слова, тільки заперечно похитав головою.

Господар зосереджено порпався з дратвою і шилом, навіть щось тихенько сам собі насвистував, ніби нічого особливого не сталося, проте з-під примружених повік поглядав і бачив, і розумів усе. В нього, як і завжди, коли починав хвилюватися, тремтіли руки, і він ніяк не міг вколоти шилом у потрібне місце.

Федько відчув, що солоно зробилося на губах, тернув рукою по щоках і зрозумів, що плаче, низенько, мов поклонився, нахилив голову і обережно, щоб не спіткнутися, хутко вийшов у сіни. Поволі, намацуючи ногами дорогу, йшов по залитій водою кризі, ступав по багнюці, не відчував, що промок до нитки, все ще зі сльозами, від яких було солоно в роті і яких не було потреби стримувати.

Вдома, навіть не роздягнувшись, поставив на припічок спиртівку і розіклав за челюстями печі невеличкий вогонь. Одлив у алюмінієвий солдатський кухоль принесеного молока, скип'ятив його і потім, залізши на піч, допоміг матері підвестися, сісти, притулившись плечима до стіни, зі своїх рук поїв матір молоком. Вона пила маленькими ковтками, тільки тяжко зітхала, і з її очей текли сльози...

Мати й досі переконана, що від смерті її врятувало тоді те молоко.

Через тиждень вона встала. І надворі теж розгодилося. Ні хмарки, ні вітереця, за три дні висохла земля. Ті дні достоявали свою коротку пору стихшено й лагідно, в легкій зажурі, і від тієї тиші й журби не могло не защеміти серце.

Мати, як пішла на поправку, трохи відчула сили, сама почала вставати, топити в печі, хоча ще поболювала й голова, і не переставав мучити кашель, від якого аж пекло в грудях.

Витопивши піч, мати почала збиратися на город, і коли Федько спробував сказати, що нехай би вона ще побереглася, мати накричала на нього так, як і завжди кричала, довго і безглуздо: в інших людей сім'ї, вони гуртом миттю повибирають городи, а потім і свиней пустять на випас, і корови підуть у череду. Вона не винна, що за колгоспною роботою своєї не бачить, хоч жити й зимувати треба з того, що вдома зробиш, бо трудодня не вистачить і курей прогодувати... Вона не помічала й сама, як починала сваритися, ніби всі тільки й хочуть, що скривдити чи ошукати її. Федько не перечив і навіть зрадів: коли вона знову заговорила так, то видужає.

Мати сама спробувала копати, викопала кілька куців картоплі, зупинилася, витерла спітнілий лоб, передихнула і прикрикнула на Федька, наче він був винен:

— Чого стоїш, не на гулі ж вийшли? Бери лопату.

Він копав ретельно, намагався вивертати куці нагору так, щоб якнайменше картоплі залишалось в землі, щоб легше було вибирати її. Бачив зблизька перед собою, як незграбно ворушилася навколішка Валя, її маленькі, подитячому пухкенькі рученята були червоними.

Він намагався не дивитися на ці червоні, мов гусячі лапки, руки.

Картопля виросла мала, як куряче яйце. Та й де їй рости більший на необробленій, вже який рік неораній землі, яка тільки й знала, що лопату. Він був теж малий, худий і кволий для такої роботи, і коли б мати подужала, вона сама

копала б і, накопавши багато, допомагала б йому вибирати картоплю. Але тепер вона незвично повільно і спроквола вибирала викопане, і Федько навіть встигав одвозити вибрану картоплю старим возиком, якого колись зробили, щоб катати його, малого.

Робота йшла рівно, і до вечора вони, можливо, й закінчили б її.

Федько щойно висипав привезену картоплю в погріб і виходив на подвір'я, коли побачив, що до матері на сивому маленькому конику під'їжджає Дзягель.

Федько почув, як Дзягель гучно і погрозово запитав:

— Так оце ти така хвора? Колективне нехай пропадає, а своє гребеш?

Сивий бригадирський коник потоптався на викопаних кущах і потягнувся мордою до кошика з картоплею.

Мати щось говорила, не підводячись із землі, але бригадир зсунувся черевом з коника — товстий, у рудому вицвілому сіряку, підперезаному ременем, у кашкеті захисного кольору і чорному галіфе з жовтими колись, а тепер брудними шкіряними нашивками.

— Не допуцу саботажу, шкідництва! Гайда на роботу в поле, симулянтко!

Він з розмаху вдарив чоботом кошик, і той покотився, розсипаючи картоплю.

— Олександрє, що ж ти робиш? — мати спробувала підвестися, але Дзягель штовхнув її в плечі, і вона знову сіла на рілля. Зайшлася плачем Валя, кинулася до Дзягеля, затермосила його за холошу, та він наче й не відчув цього, з-за плеча вдарив лопатою по землі — і держак переломився.

— Порозпускалися, сволото! Я вам покажу шкідництво!..

Федько й раніше чув, що Дзягель ламає лопати, але від того, що побачив, затремтіло і впало у грудях серце. Він бігом кинувся на подвір'я, схопив з-під стіни хліва якусь палицю і, щосили, помчав на город. Не бачив уже ні матері, ні Валі, тільки Дзягеля, який тупцював на місці, ніби шукав, щоб його ще зламати. Його сивий коник під сідлом, не підіймаючи голови, поїдав картоплю. Федько бачив, що Дзягель, помітивши його, якусь мить розгублено стояв, крутив у руках відламаний держак лопати, потім швиденько кинув держак на землю, повалився черевом на коника, який аж похитнувся під ним, влупив його кулаком в бік і ще погрозив:

— При виконанні! Під суд підведу!..— і ще раз про всяк випадок ударив чобітьми коника під боки.

Федька після того довго тіпало.

Дзягель тоді не тільки оштрафував матір на десять труднів, але й заявив дільничному міліціонерові. Той допитував Федька, але так нічого й не зробив.

А влітку, після семирічки, мати збрала йому полотняну торбинку, дала грошей, вторгованих за проданих поросят, і Федько босоніж, зі старими черевиками за плечима, підремонттованими Кульбицьким, пішов пішки до Грезок, а звідти на Шищиці, до шосе, щоб знову-таки пішки дістатися до міста, до нового життя...

Мати не проводжала його, тільки вийшла вслід за ним з двору на вулицю, заплакала і поспішила на роботу...

V

Анета дотопила в печі, підмела в хаті, потупцяла туди-сюди. Не давала їй спокою якась турбота, не сиділося на місці. Одяглася, вийшла надвір, на вулицю.

Холод гуляв вулицею. Земля змерзлася, аж побіліла, закам'яніла. І вітер шугав вулицею, пружний і холодний, мов весняна снігова вода. Рівно й густо шуміли дерева. Їхне гілля не ворушилося, не гоїдалося, а витягнулося в один бік,— за вітром,— ніби трава в річковій заплаві. Сіро й тонко пливли над землею хмари, крізь них не могло пробитися сонячне світло, нехай і холодне, проте веселіше від нього, а відтак здається, й тепліше. Ні, надовго не стане сили ні в холоді, ні в вітру. Повинна скінчитися ця вітровійна холоднеча, знесилитися і впасти на землю снігом чи дощем.

Анета задивилася на дерева і аж здригнулася, коли на неї тоненько просигналіла машина. Сірувата легкова машина, така сама, як у її Федора. Від нього тепло запахло в повітрі бензиновим смородом.

«Це ж, Волька казала, субота сьогодні!» — спохватилася Анета.

Здогад, про те, чому так крутилася й не могла заснути минулої ночі, осяяв Анету. І як це вона забула: завжди ж їй не спиться і згадується минуле, коли передчуває, що хтось приїде до неї. А вже як Федір хоче приїхати, то Анетина душа ніколи не помилиться. Як тільки присниться їй чи якусь прикмету помітить на те, що син приїде, як майже завжди справджується очікуване.

Федором вона пишалася. Нехай і в науку не пішов, робітник, але людиною став. От Дзягелеві хлопці... Пропали ні за цапову душу. Старший подався у місто, розбестився на батькових грошах, хуліганом став, у тюрмі сидить, а менший, бач, на трактор поліз, щоб скалічитися. А чи ж порівняти, як росли його та її діти, догляд який був за ними? Вона, вдова, з голоду пухла, в хаті не було чим протопити. Але ж знала, що треба дітей виростити й вивчити, в люди вивести. Нехай уже вона сама дурна й сварлива баба, нехай не жила, світу білого не бачила за роботою, але дітей виростила. Чорта з два вона дурною була! Вдова, бідна — тому й за дурну мали, а як стали колгоспи, після війни як піднялися вони трохи, в ударницях ходила, в район возили. Якби дурною була... І тепер ось, на схилі літ, має і пенсію, і домівку свою, і сама собі господиня, ні в кого вже не піде просити шматка хліба.

Скоріше в неї попросять...

А Федора вона любила... Можливо, тому, що колись у їхній сім'ї не було хлопців, самі лише сестри, і Анетина мати проклинала долю, що дає бог їй одних дівчат; а може, й тому, що він був первістком і народився вже сиротою — батько навіть не бачив його.

Як не хотілося колись їй іти в чуже село, між чужих людей. Паче душа передчувала гірку долю... Але як ти не підеш, коли в батька дівчат повна хата. Добре, хоч брали, не за теперішніх часів було...

Та що там про своє життя думати чи згадувати. Прошуміло воно, сплигло. Тепер про дітей треба думати.

Анета сама вирішила, що поїде цієї зими жити до Федора. Розмова велася не перший рік. Спочатку Анета слухала і тільки посміхалася: здоров'я вистачало, держала ще й корову, кролів і, звісно, ні про які там переїзди й слухати не хотіла. Та й не така вона дурна, щоб позбутися своєї домівки, їхати в чужу оселю — нехай і до дітей своїх, — а потім шукати, де голову на старості літ прихилити. Хоча кожна мати вірить своїм дітям, але ж діти вже не такі, прочуханки не даси, щоб слухали. Чи повірила б вона, що Валя з Дмитром відмовляться город садити? Анета й не подумала б кидати його. Раніше Федір приїжджав щороку посіяти й посадити, а цієї весни захворів, лікуватися посилали. Анета до доньки, до зятя — а ті й своїх соток не обробляють. Де вже там на материн город іти. Та ще й наварилися на неї — побережи здоров'я, навіщо тобі та земля. Так і став город пусткою.

Анета тоді наплакалася, погрожувала, що не загляне до дочки, як і помирати буде... Помиритися то помирилися, але тепер, коли й сама відчула, що зиму перезимувати одній страшно, сказала, що поїде до Федора, бо ніколи не була у нього в гостях і хоче подивитися перед смертю на місто і на те, як живе син.

Поспішаючи вулицею до своєї хати, Анета докоряла самій собі, що не здогадалася про Федорів приїзд, бо й він теж потерпає за неї в такий холод. Та й поки мороз і нема снігу, дорога суха для машини, саме час приїхати.

Анета зайшла на подвір'я, озирнулася, шукаючи очима синову машину, і з полегкістю чомусь зітхнула, огледілася. Нічого не було на подвір'ї, навіть і стосу дров під стріхою біля хліва. Дрова Федір склав у хліві ще влітку. Анета відчинила хлів, постояла, подивилася, хоч і знала, що нікого живого тут нема, може, тільки миші, зачинила хлів, підійшла до дверей повітки, проте не відчинила.

У хаті Анета пройшлася туди-сюди, не роздягаючись, сіла. Хіба одєжину яку тільки взяти, але це можна зробити за якусь часину, нема чого заздалегідь зв'язувати вузли й сидіти на них...

Анета роздяглася і, глянувши на стіл, згадала, що забула забрати у Вольки глечик з молоком. «От поспішаю, як баба заміж за солдата!» — покепкувала з самої себе, але тривога й неспокій не залишали її.

А може, й даремно зібралася вона їхати. Сиділа б тут тихо, слава богу, ще жодна хвороба до неї не чіпляється... А то їхати... Той від'їзд на зиму в місто, поки лише говорилося про нього, поки він був десь у майбутньому, здавався звичайним. А тепер щось затрепетало в душі, мов метелик. Вік прожила тут, нікуди зі своєї землі не виїздила, а під старість, на смерть, збиратися треба. Щось трохи ненормальне, незвичне, неприродне відчувалося в цьому. Донька тут живе, поїздила по світу — та й повернулася. А вона, стара, їде...

А від людей як? Подумають, що Валя не захотіла прийняти її, що мусила їхати до Федора. Валя ж говорила не раз, щоб перебиралася до них назовсім, не тільки на зиму. Квартира в них у два поверхи, місця вистачає. Валя й заможніше живе від Федора, що й казати: сама фельдшерка, а Дмитро інженером у колгоспі, заробляють добре... Але ж зостанься жити в них, то не буде можливості будинок на Федора одписати.

І сама вона про когось іншого сказала б, що тут щось

це так, не зовсім правильно, якби той так поїхав. Хіба тільки причина, що у Федора діти до школи ходять, самі вдома, як батьки на заводі. Тоді чому ж не їхала до сина, коли вони менші були? На сторонній погляд воно так і так виходить, що їде Анета, наче їй тут місця не стало. Людям роти не позатикаєш.

От хіба піти сказати, щоб, як приїде Федір, прийшли до неї Валя з Дмитром, то нехай би й чарку випили, і за столом посиділи. А то все якось випадало, як приїдуть Федір і Леною, до Валі в гості йдуть, там компанія збирається, а у неї в хаті зібратися все часу не вистачало. Нехай перед від'їздом зберуться діти в своїй хаті і поговорять. Тут народилися, тут вирости, тут вона, мати, мучилася з ними, звідси в люди випроводжала.

Від того, що тепер вона знову знала, що робити, Анета поживішала, веселіше затунала по хаті, глянула на стелю, взяла з підп'яччя рогач, намотала на нього вологу ганчірку й почала витирати стелю, потім витерла підлогу. Зволожена підлога заблищала, і в хаті, здавалося, повітнішало.

Поки робила цю звичну роботу, стомилася, відчула, що спітніла і мляво гудуть ноги, серце тріпоче, як спіймана пташка в руках.

Анета подивилася на старенькі ходики з ведмедиками, які валять дерева. Ходики зупинялися вже не вперше, на горі була підвішена половинка від старих ножиць, якими колись стригли овець.

Час іще був. Валя з Дмитром на обід додому ще тільки мають приїхати.

Анета залізла на піч, підклала під голову фуфайку, лягла на голу черінь. Старій людині черінь — найліпша перина. Чи це звичка тільки в людей її віку?

Анета не помітила, як задрімала.

...Прив'яла конюшина пахла густо й духмяно. Спіднизу ще не відступила волога, і під граблями несподівано буйно і чисто блищали росинки. Від роси приємно-прохолодно було в ноги і не так кололо скошене. В затінку, біля березняку, роси на траві було ще більше. Вона рівно сивіла, ніби спітніле на дощі вікно. Все дужче припікало сонце, і з гаю повівало на поле духмяним запахом беріз. Від цього запаху і від п'янкх пахоців конюшини паморочилася голова.

Анета відчувала, що Михайло дивиться на неї і не наздоганяє, щоб іти поруч, а навмисне трохи відстає. Його погляд і радував, і чомусь бентежив її так, що в жилах

починала нуртувати кров. Не відчувала в руках одполіроване до блиску горіхове граблище. Вона ладна була летіти по покосу, тільки зрідка непомітно оглядаючись через плече на Михайла, мружачись од сонця. Його висока худорлява постать не наближалася до неї. Лише на якусь мить він спинявся, махав головою — відкидав з очей волосся.

Михайло наздогнав Анету якраз біля березняка, коли вона зупинилася на хвилинку, зіпершись на граблище, усміхалася з того, як трохи незграбно ходять граблі у великих його руках. Подумала, що можна було б не йти йому в поле, вона сама б упоралася зі скошеною травою. Михайло не дійшов до кінця, зупинився, наче спіткнувся об її погляд, устроїв граблище в землю, закрокував до неї, усміхаючись. У неї знов задзвеніла кров, аж зашуміло в голові.

— Стомилася? Не поспішай, встигнемо ще. Роса ще не спала,— говорив він, обережно і міцно обіймаючи її. Вона сама подалася до нього, прошепотіла тільки: «Боже, здуріли зовсім... Люди ще побачать!» — проте не зробила спроби звільнитися, зайшлося серце від солодкого, незнаного ніколи досі болю...

Стомлена, вона здивовано й радісно дивилася на Михайла. На його трохи горбкуватий ніс, темні і рівні, мов дівочі, брови, світлі сині очі і густе русяве м'яке волосся. Дивним було те, що, проживши разом майже два роки, вона не помічала, що такі лагідні в нього брови, а очі трохи сумні й добрі. Вона соромилася його й боялася — і старший він був за неї років на шість, і якось вона не могла звикнути до цього чоловіка, якого їй наказували і слухатись, і любити. Вона і любила, і доглядала його, вела справно господарство, бо вміла працювати з дитинства. Проте все одно залишався Михайло тим незнайомим, чужим чоловіком, який приїхав до них і при якому вона не хотіла заходити в хату, якого боялася й соромилася і який засватав її.

Михайло ніби відчув, що вона дивиться на нього, і, не повертаючи голови, усміхнувся, простягнув руку, притулив її голову до свого плеча, погладив рукою її волосся. Рука була шкарубка, і волосся злегка чіплялося за долоню.

— Ти не думай, я не хвора якась... Я народжу дитину. Я й сама хочу,— вихопилося в Анети. Вона відчула, як завмерла Михайлова рука, і здогадалася, що він думав про те саме, і його злякало, що вона сказала про дитину вголос.

— Я не думаю. Ми ж молоді ще, здорові. Землі в нас досить, надбаємо й добра, і дітей виховаємо, не святі горш-

ки ліплять. Якби тільки одне одного розуміти навчилися... А робота, вік буде робота, і до смерті ми її не переробимо...

— Так я ж намагаюсь, щоб краще було, щоб люди не сказали, що взяв гультіпаку, а не жінку.

Анета трохи відсунулася од Михайла. Щодня, з ранку до вечора, вона, як учила мати, намагалася працювати, як та бджілка, чекала, що похвалять її, і було за що похвалити. А виявляється, що не подяку заробила...

— Бачу, чому ж, не сліпий. Але я не про це кажу. Батьки мої вік одне одного за роботу поїдом їли. Надивився я. Людина ж не кінь у борозні. Ось я про що... А ти ж у мене така молоденька, і от уперше в нас з тобою так,— Михайло не договорив.

І вона відчула, що хоч і здогадується про щось, ніби і єдесь правда в його словах, проте де саме, вона зрозуміти так і не змогла. Хотіла було погладити господаря по голові, і він, наче бажав цього чи відчув, усміхнувся, заплющив очі, ледь ворухнув губами.

Але вона не погладила, глянула в небо, вжахнулася, що високо вже сонце, що добре сушить з вітром сіно, а вони, як недоумки якісь, у тінь заховалися.

Анета підхопилася на ноги і несподівано для самої себе прикрикнула на господаря:

— Вставай! Сонце он де! — і спохватилася: нащо так голосно гримати серед березової тиші?

Михайло здригнувся, прикрив рукою очі, ніби злякався, що вдарять його по обличчю, потім мовчки підвівся, повільно пішов до своїх грабель. Йй треба було щось сказати йому. Дивно, але вона вже не соромилася й не боялася його, вона немов бачила його наскрізь і мала навіть на нього якісь права. Анета не знала, що сказати і як сказати. Про роботу вже сказала. А тут потрібне було щось інше, чого вона не вміла висловити.

Вона помітила, як повільно закінчив Михайло розбивати свій покіс, постояв, подивився на неї, а потім пішов на другий кінець поля, розпріг коня.

Анета зрозуміла, що й справді нема чого їм тут робити вдвох, що невідомо нащо приїхав сюди Михайло.

Він сідав уже на коня, махнув їй рукою, тільки чомусь не віддалявся, а під'їжджав усе ближче. І кінь під ним був буланій, тонконогий, з рожевими чутливими ніздрями, які тривожно й свавільно здригалися, втягуючи повітря. Такий буланій був під командиром партизанських розвідників, які вперше заїхали надвечір у їхнє село. Розвідники

чекали свого товариша. І наймолодший з них, у військовому, з нагаєм у руці, обіперся руками перед собою в сідло, стомлено й задумливо похилив набік голову, а потім і заспівав про ту рокиту в чистім полі, де «лежить у сиру землю заритий молодий червоний партизан». І в променях надвечірнього сонця здавалося, що це розвідник сам про себе співає...

Тепер Анета стояла вже на своєму подвір'ї, біля плоту. А на буланому їхав вулицею партизан Борисов. І обличчя його, і штани з коричневими лампасами, і великий наган у дерев'яній кобурі, що ляпав коня по ребрах. На ньому чорне пальто, на голові кашкет із зірочкою. Анета жажнулася: чого це він надумав один серед білого дня їхати селом. Лише вчора поліція була! А він ще й буланого направляє на цей бік, до її двору. Роби що хочеш! Хоч не пускай його на подвір'я. Але не йдуть ноги — на коні в одязі Борисова сидить її Михайло, той, колишній, молоденький, усміхається. Як угледів, що злякалася вона, палець приклав до губів — мовчи. Коня стишив, шепнув, не нахляючись: «Нічого не бійся. Я ж тобі колись молоденькій говорив... Ніхто мене не пізнає, крім тебе. Людина, як поживе, то багато передумає і багато до чого додумається. А пізнім щастям не так натішишся, як намучишся...»

І поїхав. Тільки сіпнув за повід коня, і той пішов, а під його ногами наче туман по землі простелився. Все глибше в туман увіходив кінь, а опісля і зовсім зійшов туди, вниз, під туман...

Анета спросоння підхопилася на печі. Її повело вбік, ледве встигла вхопитися за брус, щоб не впасти додола. Якось втрималася, сіла, озираючись довкола. Тремтіло все тіло від пережитого — наполовину сну, наполовину спогаду. Це ж треба, щоб на старість, перед смертю, снилося чи згадувалося пережите в молодості! «От баба, хоч і зараз за солдатика заміж», — посміялася з самої себе, злізла на підлогу, підійшла до вікна, потім глянула на годинник — трішки тільки й подрімала. Але ж треба, щоб таке приснилося-згадалося тепер. Піввіку майже минуло, як нема господаря, багато води сплигло. Він довго ще воював, застав громадянську, повернувся додому зранений і хворий на туберкульоз. За ним догляд потрібен був. Син від нього народився. Годувати дитину самій довелося, у колгосп ходити, вдома господарювати — не будеш огинатися, щоб люди потім з дитини сміялися, щоб за матір соромно йому

було. Це вже у війну почали заїжджати до неї партизани, а найчастіше один, Борисов.

Дарма, що дорікали їй Борисовим. Дорікати всі уміють. Вона ж і сама не дурна, бачила: багато легковажних жінок було, наче не знали, що тих партизан десь і сім'ї чекають, що, як закінчиться війна, кожного додому потягне. Так війна людей по світу порозкидала. Знала, чому ж ні. Але в неї з Борисовим не так, як у інших було. Ото, може, тільки їй випало щастя на її жіночому віку отих два роки, поки не підійшов фронт. Нехай і рідко міг він приїжджати. Але ж як вона чекала його! Здається, якби сказав, забрала б Федька і пішла б слідом за ним, як ті жінки, в партизани, взявши гвинтівки, разом зі своїми чоловіками... Повернувся б Борисов, якби не пропав на фронті. Вона вірить, що повернувся б, бо знав, що дитина має народитися, хотів її. А люди... Поговорили — і переговорили. Тепер, може, хто й позаздрить, що наважилася вона.

Людей слухати треба, але їй свою голову на плечах мати...

Анета відчинила скриню, дістала чистий одяг, велику коричневу хустку з китицями, кожушок перекладений, щоб не побила міль, полином з межі.

Здивувалася, що тепло їй свіжо жовтіють з середини скрині соснові дошки, ніби зроблена вона недавно, а не тоді, коли мати збирала їй, дівчині, посаг. Анета злегенька доторкнулася до сухого гладенького дерева, немов хотіла відчутти його давнє тепло, взяла с прискринка зв'язані суровою ниткою два хрестики, Федин і Валин, і прив'язала до них її обручку, таку тоненьку, маленьку і тендітну в її грубих пальцях. Хрестики слід було віддати дітям. Та де там віддаси, не візьмуть...

Вічко скрині Анета опустила обережно, ніби побоюючись потривожити щось живе, одягнулася, взяла гроші, вийшла надвір, і тільки, коли встромила в просвердлену в одвірку дірку ключ, щоб зачинити на засув хату, згадала, що забула в підпіччі кийок, мусила вертатися в хату, незадоволена тим, що повертається — погана прикмета.

По вулиці поспішала йти стежкою мимо плоту. На вулиці не було ні душі, як і звичайно в зазимок, коли на сизу холоднечу не хочеться дивитися навіть і через вікно теплої хати. Про рукавички Анета забула. А гострий морозний вітер не тільки припікав холодом щоки і вибивав з очей сльозу, але обпікав і руки, що аж не відчувала їх. А колись узимку, в найбільші морози, без рукавиць могла робити роботу.

За селом, нахиливши голову, щоб не так діймав північний вітер, Анета твердо, рівно і впевнено попрямувала по високому, добре вкатуваному насипу до центральної садиби — нового колгоспного селища з рівними сірими шиферними дахами одноповерхових будинків і, ніби головним серед них, одним двоповерховим поруч з водонапірною баштою, над якою легко майорів на вітрі червоний прапор.

VI

За вікнами стояла сіра темінь. Холодно й ду-жо припадав до стін вітер, немов вони заважали йому, і він раз по раз вертався й вертався, мацав кам'яну перешкоду, і знову відступався.

Митя тихо підвівся з ліжка, надів синій трикотажний костюм, зійшов з другого на перший поверх, у залу. Поприсідав, помахав руками, потім пішов у ванну, із задоволенням пирхав під душем.

Митя прокидався рано й тепер, хоч у цьому й не було нагальної потреби — не жнива і не посівна, техніку на ремонт ставлять. Проте він знав, що люди бачили це і з пошаною говорили: хоч як рано прийди на центральну — інженерів мотоцикл уже там.

Робити обов'язкову фіззарядку Митя почав після того, як помітив, що почав товстішати. Він був переконаний: до товстого керівника якимось неприязно ставляться підлеглі — лінується, сидить зайве, коли гонить їх у шию. Щоправда, гімнастику робив так собі — розмахував руками, тупцяв, щоб розворушитися. Невідомо, чи ставала стрункішою постать, але після зарядки і водних процедур вранці апетит будь здоров.

Митя повернувся у спальню, взяв електробритву, ввімкнув. Бритва тепло й м'яко задзижчала в руці.

Дружина спала, повернувшись обличчям до стіни, рівно, спокійно дихала. Вона звикла вже, що Митя встає рано, і не прокидалася. Митя дивився на повне, кругле жіноче плече, на те, як міцно вона спить, і відчував, що трохи злить його оцей її спокій. Ту худеньку, пробивну і метку дівчину, з якою він познайомився в Карелії, куди поїхав після військової служби, важкувато було тепер упізнати в оцій жінці з її лінивою впевненістю в кожному русі, як у людини, котра досягла всього, чого хотіла, і тепер їй залишилося тільки насолоджуватись життям. І Валя любила похва-

литися, що своє життя вона влаштувала сама: не послухала матір, покинула село, не побоявшись поїхати світ за очі, не полінувалася, вивчилася на фельдшерку, змусила й Митю заочно вивчитись на механіка. Вона наполягла покинути й Карелію, й місто, щоб поїхати в село — тут і квартира зразу, і гроші, і все, що хочеш. І вона людина, і Митя — інженер. Зрештою, і квартира, і гроші, на які куплені всі меблі, і Валине вбрання,— Митині, і якби не він, колгоспний інженер, то на таку пані, як фельдшерка, не вельми хто зважав би... Та, коли говорити щиро, такий рай, як посада колгоспного інженера, не дуже тішив Митю. Тому він подався до інституту на заочний, добився, щоб визнали його одним з найкращих колгоспних інженерів у районі, і був переконаний, що до снаги йому і більші масштаби, особливо тепер, коли так широко ввійшла в сільське життя механізація, яка приведе до індустріалізації села... Валя скептично підсміювалася з Митиних планів, не перечила скоріше тому, що була задоволена досягнутим і вірила — від добра добра не шукають.

Цього року, особливо в жнива та під час посіву озимини, Митя відзначився: техніка працювала без поломок, без простоїв. Секретар райкому збирав інженерів з усього району і на базі їхнього колгоспу показував, як повинен бути організований і ремонт техніки, і її обслуговування, і технологія проведення робіт. І Митя мав повне право сподіватися на швидкі зміни в житті і був готовий до них.

Коли Митя вийшов уже одягнений вниз, на кухню, на плиті стояв чайник з водою, на сковороді смажилося м'ясо, на дощечці лежала покришена цибуля.

Митина мати, в широкій строкатій сукні і тілогрійці, у хустці, зав'язаній на лоб, порядкувала на кухні. Коли б Митя не вставав, мати готувала йому сніданок, ніби навмисне пильнувала його. Тепер він звик до цього, а перший час було не по собі: весь час, поки вони жили вдвох із Валею, коли й училася вона, коли й з малим на руках була, коли й на роботу ходила, завжди вставала, щоб у холодній веранді на керогазі зготувати сніданок... А тепер усі клопоти про чоловіка передала матері, наче тільки й чекала цього.

— Доброго ранку,— привітався Митя.

— Доброго ранку. Чого так рано встав? Не жнива ж...

— Земля, мамо, тих не любить, хто довго спить. А без машин земля тепер пустокою стане. Ні молока, ні м'яса не буде...

Мати щоразу питала, чого він так рано встає, і щоразу Митя відповідав ніби й серйозно, ніби й жартома, але так, щоб відповідь сподобалася матері.

— Воно-то так... Якщо ти начальник над машинами...

Мати вже п'ять років жила в нього. Спала вона в одній кімнаті з Генкою — стежила, щоб не розкривався вночі онук, не застудився. Миті здавалося, що мати просто боїться сама спати, тому й відмовилася спати в залі, де вночі нікогісінько немає. Зовсім недавно Митя чогось прокинувся серед ночі. Йому здалося, що хтось не спить у синовій кімнатці. Він обережно прочинив двері. Мати не спала. Сиділа на кріслі біля вікна в самій сорочці. Була тиша, місячне сяйво розлилося на все небо. А на землі порожньо, скільки сягає зір, ніби вимерли польові простори. І таким білим сумом дивиться у вікно земля, такою журбою, що хоч збирайся і йди, йди світ за очі — і нічого не вгледити нового, тільки ця біла журба над пустинною землею, яка не відпускає серце, йде слідом, веде тебе...

Митю налякало і помертвіле від місячного світла материне обличчя, і сльози, і такий розпач на обличчі, який буває у в'язня, коли він дивиться через вікно на волю.

Митя не наважився потурбувати матір...

Листи з батьківщини, від брата Івана, отримували вряди-годи. Бо це від нього, приїхавши після Карелії у гості в рідні місця, на Шар'ю, Митя й забрав матір до себе. Спочатку він не впізнав її: ще моложава міцна жінка, стала згорбленою бабусею, яку брат Іван, навчившись попивати горілку, бив і виганяв з хати. Виганяв не тільки матір, а й жінку з дітьми.

Митя привіз матір до себе, наче в гості, а потім сказав, що нікуди не пустить, написав Іванові листа.

Мати спочатку була заплакала, запросилася, забідкалася, що тяжко там буде невістці і дітям з «тим іродом». Але потроху звикла до нового життя, до Генки, який, поки не ходив до школи, був удома.

Листи матері частіше писала невістка, передавала всім вітання від Іванушки, який немовби і менше пити став, зовсім виправився, але дуже ображений на Митюху...

Мати мовчки слухала листи, додому не просилася, а вночі, мабуть, плакала.

Зараз вона сиділа на табуретці, дивилася, як їв син. І обличчя її було добрим, як і в кожній матері, коли бачить вона свою дитину, здорову і щасливу.

Митя подякував за сніданок, вийшов у передпокій, одягнув шкіряний костюм мотоцикліста, на голову зимовий танкістський шолом.

Телефонний дзвінок застав Митю вже на порозі, несподівано гучний і металічний у ранковій тиші. Він мерщій схопив трубку, щоб зупинити цей дзвінок:

— Горбачов слухає.

— Доброго ранку, Дмитре Васильовичу. Ти що, під телефоном у передпокої ночував сьогодні? — пожартував голова колгоспу.

— Доброго ранку, Антоне Антоновичу. Я шаную начальство і нюхом чую, коли воно подзвонить, а тому заздалегідь біля телефону чергую. Щось трапилося?

— Страшного нічого, але й веселого мало. Приїжджай, голубе, в контору.

Голос у голови глухуватий і спокійний, проте за роки роботи з Антоном Антоновичем Митя вивчив, що без причини зранку чи вночі голова нікому телефонувати не буде. Тільки тоді, коли не можна обійтися без людини.

Митя відповів коротко, по-військовому:

— Виїжджаю,— і поклав трубку.

Викотив з дощатого гаража «кашку», відкрутив кран, прикрив повітряні заслінки. Мотоцикл, навіть і остуджений, завівся з першого разу. Тримати мотоцикл справним і доглянутим теж було Митиним принципом. Нікудишній той швець, у якого черевики з дірками, не технік той, у кого своя машина недоглянута. Кілька хвилин Митя дав попрацювати на малих обертах двигуну, щоб нагрівся.

З місця круто розвернувся, аж одірвалися від землі колеса коляски. Морозний щільний вітер обпик обличчя, немов повітря було з невидимих гострих крижинок. Але приємно стало від цього пекучого холоду, від тугого, теплого, мускулистого клетоту двигуна в густому студеному повітрі.

Не доїжджаючи до контори, Митя вимкнув запалювання, по інерції підкотив до воріт, загальмував, зіскочив з мотоцикла, на ходу розстебнув куртку, зняв шолом, п'ятірнею розчесав волосся, коротко стукнув пальцем у двері кабінету голови і без дозволу ввійшов.

Голова сидів за столом, прихилившись до спинки крісла. Завеликий, пошитий за останньою модою піджак був розстебнутий. Краватка лежала на животі, який досить-таки помітно виступав під блакитною нейлоною сорочкою. Рідке сиве волосся, гладко зачесане, наче прилизане, очі під

кошлатими світлими бровами примружені. Таким голова був, коли хворів або коли щось не ладилося з роботою.

Горбачов помітив це. Він увійшов у кабінет твердо, по-військовому ставлячи ноги, підтягнутий і спритний, мов льотчик у своєму шкіряному костюмі, подав руку через стіл. Голова кивнув головою, проте не встав, як завжди, сидячи потиснув руку.

Дільничний міліціонер, з несерйозним прізвиськом Вушкін, швиденько підвівся, козирнув і подав Миті руку. Старший лейтенант не роздягнувся, сидів у поношеному чорному кожушку з новими погонями. Худорляве, гостре його обличчя було землисто-сіре, з почервонілими од вітру повіками. Тоненька польова сумка лежала на столі, і він перебирав по ній пальцями.

Голова кивнув Миті на крісло — сідай. Він навмисне викликав Митю, щоб піти, не бути при дільничному. Мабуть, почав старіти, нерви здають. Все не міг спокійно думати про недавно побачене: в світлі автомобільних фар перевернутий догори колесами трактор, червоне при світлі мастило з двигуна, чорна кров і біле, несподівано біле хлоп'яче обличчя, тоненька, мов дитяча, шкіра на руці, яка мертво лежала на землі. Одразу подумалося про свого сина. І тепер ось відчуття провини, яке, мабуть, буває в кожній старій людині, котра бачить нещастя, що трапилося з молодим. Поколювало серце, не хотілося, щоб хтось бачив його слабким чи хворим.

Голова впіймав себе на думці, що як побачив хлопця там, на місці аварії, то згадав про свої сподівання — після служби повернеться він додому, сяде на трактор. Цього літа працював помічником комбайнера...

— Що скажете, Антоне Антоновичу? — запитав Митя.

Голова відчинив шухляду стола, щось пошукав посеред паперів, так нічого й не знайшов, зиркнув на інженера:

— Дзягелевого Вецика пам'ятаєш? Сьогодні вночі перевернувся на тракторі Дубицького. В лікарні. Не опритомнів ще. Сюди зараз Дубицького привезуть. Треба буде дати пояснення дільничному. А мені проводити наряд...

Голова зачинив шухляду. Він помітив, як стулив губи інженер, кинув оком на міліціонера й стримався, нічого не сказав на це:

— Все, як було, розповіси. Я й сам розповів би...

— Так, Горбачов, вам у першу чергу належить пояснити. Ви відповідаєте за техніку, а вона у вас, як таксі, вночі на вулиці стоїть...

Митя навіть і не глянув на дільничного. Він злостився на себе: так йому й треба, коли не може наполягти на своєму. Треба було тоді на правління не тільки доповідну подати, але й домогтися, щоб Дубицькому заборонили ганяти трактор додому. Дубицький працював при фермі. Доповідну Митя написав, але так і не довів справу до кінця. Хоча це вже клопіт голови і правління. Голова пам'ятав про ту доповідну... Хоча яка тут провина і тракториста, і колгоспного керівництва? Хто просив того хлопця лізти вночі на чужу машину? От якби нещастя сталося влітку, коли він працював на комбайні, не маючи на це посвідки. Ось тоді і з Миті, і з голови слід було б спустити шкіру... І спустили б.

— Так що ви подумайте, товаришу Горбачов,— нагадав дільничний.

— Подумаю. Через півгодини заїду, а тепер мені треба в гараж.

Митя повернувся і вийшов з кабінету. Сердився на голову. Ліберал старий: скільки разів казав йому, наполягав на тому, що треба суворо карати тих, хто порушує правила поведінки з технікою. Пора налагоджувати таку ж дисципліну, як і в промисловості. А ось тепер, Горбачов, і маєш — оце тобі й кращий інженер. Саме так: один дурень усе й зіпсував, з білого чорне зробив. Ти бач, який ангел — бери, Горбачов, доповідай, що вжив усіх заходів, а голова, мовляв, винен. Він себе не жаліє. Але те, що голова не зіпхнув усе на Горбачова, а брав половину на себе, сердило, збивало його з пантелику. Не входив голова в ті рамки керівника застарілого типу, якими він намагався його обмежити. Ніби й підходило все — але ж ні, щось до кінця ніяк не могло збігтися.

Митя злісно натиснув на ручку заводу, рвонув з місця так, що аж буксонуло задне колесо, і помчав до гаража. В гаражі сам узявся перевіряти, як заповнюються путівки, зробив огляд машин, що направлялися в рейс. Водії не суперечили, тихо й швидко снували, мов мурашки, намагалися скоріше виїхати і не потрапити інженерові на очі. Що сталося вночі — всі знали.

Робота трохи заспокоїла Митю. Зрештою, хлопець залишився живий, мабуть, і напідпитку був. Нещасний випадок. Це аж ніяк не свідчить про організацію роботи механізаторів у колгоспі.

— Дмитре Васильовичу, вас до телефону,— висунувся з кімнати, що служила диспетчерським пунктом, завгар.

— Слухаю.

— Митю, мені щойно дзвонила Іра...

— Яка Іра?

Митя не сподівався, що може зателефонувати такої пори дружина.

— Ти ж знаєш, із Слуцька... Є каблучки. Пам'ятаєш?

— То й що?

— Поїдь, Митьку, забери. На мотоциклі туди-назад.

— Я сьогодні не можу.

— Як це не можеш? Не жнива, не посівна. Не може він! А що ти тоді можеш?

— Нічого не можу! Треба — сідай на автобус, протряси...— Митя не договорив, зиркнув на завгара і поклав трубку.

Знову задзвонив телефон. Митя взяв трубку. Він знав Валину настирливість, а тому одразу запитав:

— Ну що тобі ще?

— Товаришу Горбачов? Це Вушкін...

— Прошу пробачити...

— Чекаю вас, Дмитре Васильовичу.

— Іду.

Дільничний уже роздягнувся. Коротке чорне волосся акуратно стирчало догори, як їжак, зрідка пробивалася сивина. Без кожушка міліціонер був шупленьким, з довгою шиєю, і китель висів на ньому, як на вішалці. Перед ним лежав тоненький стосик стандартних бланків, списаних акуратним, немов дівочим, почерком.

— Сідайте, товаришу Горбачов.

Митя не поспішав сідати. Почепив на вішалку поруч з кожушком шолом, збоку глянув на міліціонера. Трохи завеликі, відстовбурчені вуха нагадували про легковажне, жартівливе прізвище дільничного — Вушкін.

Перший рік, тільки-но прийшовши на роботу, Вушкін повів кампанію проти хлопчаків, які гасали на мотоциклах. Хлопчаки не дуже-то спинялися на вимогу дільничного, а номерів на мотоциклах не було. Розлючений дільничний подзвонив у відділ, щоб надіслали на допомогу групу з автоінспекції. Автоінспектори приїхали, але наловили більше, ніж мотоциклістів, колгоспних трактористів, які то підвозили людей на причепах, то припускалися ще якихось порушень, повідбирали в них права, зірвали день посівної в колгоспі. Документи трактористам довелося повернути за допомогою районного начальства. Мабуть, перепало начальникові райвідділу, бо й Вушкіну, ініціатору, теж.

Після цього Вушкін розібрався з мотоциклістами без бригад і без чиеїсь допомоги — в депутатів зібрав списки, хто має мотоцикли, і викликав до себе в сільраду...

За той зірваний день Митя й зрізався був з Вушкіним. Тепер він посміхнувся, згадавши ту пригоду. Вушкін теж, певно, здогадався, що розвеселило інженера, і сам усміхнувся.

— Почитайте, товаришу Горбачов. Показання Дубицького, мої висновки.

Митя прочитав. Усе правильно. Є тут частка і їхньої вини, колгоспного керівництва, відмовлятися не будемо.

— Ну що? — з порога озвався голова колгоспу.

Митя підвівся з місця, мовчки подав папери.

Голова читав стоячи.

Вушкін тим часом одягнувся.

— Ти уважно прочитав? — запитав голова.

— Уважно. Все правильно, — твердо сказав Митя.

— Але...

— Усе правильно.

— А що, є ще якісь факти? — насторожився Вушкін і перестав застібати кожушок.

— Ні, що ви! — відповів Митя. — Все правильно, об'єктивно.

— Ну що ж, до побачення, — козирнув і подав руку на прощання Вушкін.

Голова й Митя мовчали, поки не затих двигун міліціонерового мотоцикла.

— Чому ти, Дмитре Васильовичу, не згадав про свою доповідню?

— А тому що мені треба було до кінця од вас не відходити. Мені нічого спихати все на вас. За своє я відповім сам. Найголовніше — це ще один доказ того, що я вам товкмачу не один рік: кінчилася пора колишнього лібералізму. Тепер техніка...

— Ну й що? Ще більше машин наробимо, дороги асфальтом вистелимо... Де ж тоді пастухів над кожним наберемо, як сам себе чоловік пасти не буде?

— От-от. Треба, щоб у людини в крові було виховання...

— Піп своєї, а чорт своєї! Я не тільки про техніку, а взагалі... Все господарство реорганізуємо по-новому, сили, гроші вкладаємо. А людину по-новому організувати? Як же нове господарство організувати з відсталою людиною? Не тільки економічний фактор, як кажуть...

— Ну, наша техніка ще не скоро переросте людину. А там і кібернетика, дивись, прийде.

— Так, видно, час мене міняти на якогось робота! — Голова змучено посміхнувся, махнув рукою. — Як ти гадаєш, два роки до пенсії встигну добути?

— Встигнете, — Митя теж посміхнувся.

— І за те дякувати. А ти по блату робота через рік-два не дістанеш?

— Ні, не буду, коли звозите мене сьогодні в район.

— А сам?

— Мені треба там переговорити з кимось із автоінспекції, щоб не дуже трубили про цю аварію. Вам же не хочеться, щоб на нарадах, де треба, де й не треба, тільки для прикладу згадували вас?

— Ні.

— Мені тим більше.

Думка з'їздити в район з'явилася після Валиного дзвінка. Заодно забере й ту каблучку, щоб не ходила сердита цілий тиждень.

— А Дубицького зняти з трактора на рік. Сім'я велика — пастухом піде, не менше заробить.

— Піп своєї, а чорт своєї! — Голова махнув рукою, і Митя не зрозумів, серйозно це сказано чи жартома.

— Коли вас чекати?

— Десь в обід.

Голова підійшов до вікна, подивився на інженера, котрий упевнено простував до мотоцикла. Згадав, чого збирається до міста інженер, і усміхнувся: далеко піде хлопець...

Дістав із шухляди цигарку, закурив.

Митя, сівши на мотоцикл, оглянувся на вікно кабінету голови, побачив, як той прикурював, подумав, що якби не вигадував той різних «душевних» проблем, якби на це господарство керівника з іншою натурою, сучасного, то колгосп ріс би мов на дріжджах.

Але йому, Миті, нема чого нарікати на Антона Антоновича. Інший не терпів би такого. Та от і сам він, Митя, не потерпів би підлеглого, який усе чогось лізе в очі зі своїм правом.

VII

За будинком стало затишніше, а тому й трохи тепліше. А, може, Анета трохи зігрілася йдучи. Вона зупинилася, щоб віддихатись, оглянула двоповерхову з двома під'їздами будівлю. Ніякої огорожі. На грядках, де влітку росли квіти, сухо білили поламани стеблини, поміж яких несподівано свіжо проглядав зелений листочок, що невідомо як уцілів і, примерзлий, мертвий, світився живою, молодю зеленню. Дивна садиба: ні кола ні двора. Будинок, може, ще й тому здавався самотнім, що стояв на пагорбі, а дерева, посаджені круг нього, хоч і пішли в ріст, але ще тоненькі, гілля мало.

Двоповерховий будинок побудували серед поля першим. Валя з Митею тоді ще жили в Анети, чекали, поки його збудують. Анета посварилася з Валею: чого йти в чисте поле, коли тут, у своїй хаті, жити можна. І город не порівняти з тим, що на горбі, на піску. А вона в чисте поле, щоб люди сміялися, ніби не з села, бездомна якась! Та й не вірилося, що буде користь із тієї колгоспної забудови.

Тепер Анета здивовано дивилася на рівні, акуратні будиночки, вкриті шифером, по обидва боки просторої вулиці з тротуаром. І другу вулицю, впоперек першої, вже почали забудовувати. Молоді сади стоять при хатах, рік-другий — і перші яблука будуть, і піднімуться від вулиці густі дерева.

Анета подивилася вдалину, де виднілося на обрії її село, примітне високими старими деревами, що росли вздовж вулиці, нерівними дахами хат, неоднаковими будинками — здалеку можна впізнати, де чия садиба. Очі заплющиш — і не тільки хату згадаєш, але й город, і подвір'я. Який господар — така хата, таке подвір'я і вся садиба.

А це нове, біле селище, де просторо будинкам, де широка вулиця здавалася незнайомою, будинки відрізнялися один від одного не більше, ніж гарні молоді люди, яких ти не знаєш — усі однаково гожі, незвичайні і чужі, бо в кожному з них те нове життя, якого вже ніколи не звідає літня людина.

Ніби перегукуючись із селищем, здалеку виднілася нова центральна садиба колгоспу. Теж під білими шиферними дахами, теж на просторому місці. Від центральної садиби сюди, до селища, вів широкий, рівний і високий насип дороги.

Господи! На тому місці, де тепер центральна садиба, де великі будівлі корівників, свинарників, де гаражі, майстерні — ціле містечко, в якому вона може й заблукати,— ще в першу німецьку війну березовий гай стояв. І той березовий гай рубали й возили на траншеї — готували оборону. А при тому березовому гаї було їхнє з Михайлом поле, і на тому полі вони сушили конюшину...

Тьху, щоб ти пощезла! Вбила собі в голову на старість ту конюшину: над нею вже ціле життя прошуміло!

Анета озирнулася навсібіч, немовби хтось міг підглядіти те, що згадалося. Ніде нікого. Холодний, сірий осінній день, і села вдалині з голими садами теж сірі, ніби припали до поля, щоб не так холодив їх вітер. І можливо, саме тому нове селище і центральна садиба так панують над селом.

Давно вже Анета ніде не була, лише пам'ятала ті старі латки поля, які обробляли ще вручну, кіньми, де жали серпами. Господи! То ж її життя! І чому тільки, коли дивиться вона на поле, на оті далекі зелені лани озимини, то здається, наче не з нею було все, що пригадується, а дуже давно з кимось іншим, в іншому світі. Чому ж такою близькістю і легким болем оповивають душу ті спогади?

Анета стелула плечима — холод брав за плечі.

Вона відчинила двері, що вели у під'їзд, сходами зійшла на першу площадку. Спиною в передпокої, зазирнула на кухню — там нікого не було, тільки над каструлею на газовій плиті легенько вилася пара.

Сваха сиділа у вітальні, на канапі, поставивши лікті на коліна і підперши голову руками. Зосереджено дивилася телевизор. Там худенька жінка в окулярах щось говорила то сама до себе, то повертаючись до глядачів, і писала крейдою на дошці нескінченний ланцюжок якихось гачків, чисел. Сваха не відривала очей від дошки, наче боялася пропустити бодай одне слово.

Анета постояла, подивилася на телевизор, потім на сваху. Вона ніяк не могла звикнути до того, що та носила широченну строкату спідницю і зав'язану на лоб хустку. Анета ворухнулася, кашлянула. Сваха здивовано глянула на неї, ніби не впізнала, швиденько підхопилася, всміхнулася на весь рот, в якому спереду не лишилося жодного зуба.

— Сва-ахо! Чого ж стоїш на порозі? Заходь!

Вона подала руку, і вони тричі поцілувалися.

Анета підійшла до канапи, незграбними руками розслабила вузол хустки, зняла її, зосталася в тоненькій білій хустинці, розстебнула кожушок, сіла.

— Роздягайся, свахо. Тепло в хаті. Тепло.

— Роздягнуся. Хай йому абищо. Відхекаюся трохи з дороги. Надворі холодно й вітер ніби, а спітніла...

— Давно, свахо, в гостях не була. Давно.

— Далеко, Домно. Поки дійдеш, душі в тілі не чуєш.

Анета теж приглядалася до телевізора, намагалася зрозуміти й нічого не могла збагнути зі слів жінки в окулярах.

— Хіба ж це вона не по-нашому говорить? — запитала в господині.

— А чи я знаю. Дивлюсь і слухаю, а не знаю,— відказала Домна.

Вона не знала, про що говорити з Анетою — не так часто вони зустрічалися. Про те, що Анета повинна поїхати в місто до сина, Домна знала. Знала, як і те, що Федір працює робітником, що в нього двійко дівчат, що купив машину, а тому, безумовно, жити йому важче, ніж Валі. І нехай він, як погодиться мати, забирає її хату, все господарство — не такі вже й малі гроші будуть...

Домна знала про все це. Але запитати в Анети, коли та поїде до сина, не наважилася. Щось ніби заважало, хоча, здається, виходило й правильно все, і не кривдно нікому. Може, тому, що її саму привезли здалеку, від рідні і своєї землі, і вона на собі спізнала, як це старій людині поїхати десь у світі!.. Не дай боже нікому зазнати в далекій стороні довгих холодних і дощових днів, хоч ти і в теплі, і доглянута, і не чути твоїх кроків у м'яких пантофлях, а через спітніле від кухонної пари вікно дивиться на тебе незнайомо, чужа серцю далечинь поля. Тоді ні з того ні з сього обірветься, упаде серце від смертельної туги!..

— Та що ми тут, свахо, роздивлятися будемо. Ходімо пообідаємо.

— А хіба молоді вдома не полуднують?

— Що?

— Кажу, Валя з Митею хіба не вдома будуть сьогодні обідати?

— Вдома. Митя Валю на мотоциклі привозить.

— Може, почекаємо їх. А онучок де?

— У школі.

— А як же він учиться?

— Кажуть і Митя, і Валя, що добре.

— Треба, щоб добре вчився. Колись я і Федю, і Валю вчитися примушувала. За роботою світу білого не бачила. І їх до роботи привчала. Аякже. Скільки там восени того

дня. А ввечері і в хаті холод, і гас не завжди був, щоб на припічку хоч газову лампу поставити. Хоч скіпку пали. А вони ж сидять на холодній печі, голодні, холодні. Федя читає, а Валя аж у рот йому заглядає. Від цього й читати швидко навчилася. Даремно кажуть, що дурна я була. Хто бідний, той і дурний. А щоб не працювала так, щоб дітей не силувала, не примушувала їх вийти в люди, то й не вийшли б. Валя й тепер на мене каже, бува... А от дарма ж, вивела я дітей у люди. Сама нехай не жила, діти поживуть... Федя колись до школи збирався. Дала я йому вузлик, щоб розв'язав. Розв'язуй, кажу, як розв'яжеш, то й усю науку тоді розв'язуватимеш...

— Важко вчитися. Митя наш збирається вчитися ще. Праця здоровіша. Нащо йому та наука? Я-то йому нічого не кажу.

Анета засунула руку в кишеню, щоб узяти хусточку і витерти обличчя. Намацала вузлик з грошима, згадала, навіть брала їх. І ніби Домна могла побачити ці її гроші, розтлумачила:

— Це ж, знаєш, чого я прийшла? Сон мені приснився сьогодні, наче я маленька... Сон цей на те, що приїде Федя до мене. Я й думаю...

Анета не договорила, примовкла, помітила, що Домна не слухає її, дивиться кудись у вікно, думає про щось своє, потім немов схаменулася, запропонувала:

— Ходімо на стіл накриємо разом.

— Гаразд.

Анета скинула кожушок, ступила до кухонних дверей, озирнулася. Велике вікно у кімнаті завішене тоненькою і прозорою, мов серпанок, сіточкою, довгою, аж до підлоги. Майже на всю підлогу простелений червоний килим. Уповдовж стіни стоять блискучі чорні засклені полиці з книгами і вазочками. Два м'яких крісла біля столика застелені, як і канапа, на якій сиділа Анета, купленими килимками в маленькі червоні квадратики, колись такі ткали самі в селах. У цих килимках, у блискучих полицях, у білих, як сніг, фіранках на вікнах, в уламку синього скла, в який був умонтований годинник із золотими стрілками, що стояв на телевізорі, відчувався спокій і достаток.

Анета лише тепер помітила, що її кожушок, який, скрутившись, немов волохатий собака, лежав на канапі, тут не на місці. Та й сама вона причалапала на килим у вальянках і калошах, так, як звикла у своїй хаті.

«А будь ти неладна, старість! Звикаєш не стежити за

собою. Добре, що більше нікого не було вдома»,— сама собі докоряючи, Анета забрала козушок і хустку, винесла в передпокій, не дістала почепити на вішалку і акуратно поклала в куточку козушок, на нього хустку.

Подумала, що ніяк зняти з ніг валянки, бо взуті на босі ноги.

— Свахо! Сва-ахо! — покликала Домна.

— Ага, іду, йду! — ніби захоплена зненацька, обізвалася Анета й заспішила на кухню якимось швидко й покірно. Не залишилося й сліду від колишньої впевненості і спокою. Тепер, ніби в чужих людей, вона озиралася, перше ніж ступити крок чи сказати слово...

VIII

Анета постояла на порозі кухні, кинула погляд на білі шафки, що висіли на стіні, на плиту, яку запалювала Домна, і не знала, що буде тут робити і як допомогатиме. Щоб приховати свою збентеженість, сказала якомога спокійніше:

— А я ж боюся цього газу. Електрика не така страшна — клацни тільки вимикачем.

— Чого боятися? Швидко все вариться.

— Ну, то що ж мені допомогти вам?

— Посидьте, свахо.

— То давайте хоч хліба наріжу чи сала.

Домна відчинила холодильник, поклала на стіл шматок сала, молодого, нетовстого, з прорістю. Тепер люди перестали подовгу годувати свиней, краще на рік двох заколотити. А ще ж недавно, здається, один перед одним чоловіки похвалялися, хто більшого кабана вигодує, щоб сало на спині товще ніж на долоню було.

— Порядкуй тут, свахо, а я піду помідорчиків принесу.

Анета зняла з цвяха над плитою блакитну, не дерев'яну, дощечку, порізала сало товстими, великими шматками, потім схаменулася, що тепер так не ріжуть, Федя і той бере ножа і сам ще на менші ріже.

Ріжучи, приглядалася до кухні, до білого буфета, де за склом стояло безліч скляного і всякого посуду, якого вистачило б на цілий гурт.

І в кухні, як і у вітальні, відчувався достаток.

Анета закінчила різати сало, огледілася, щоб узяти і нарізати й хліб, відчинила буфет, але хліба ніде не було

видно. Нерішуче спинилася, потім навіть відкрила холодильник — може, там.

— Мамо? Як це ви надумалися до нас? От добре!

Анета хутенько зачинила холодильник. Дочка ступила від порога до плити, вимкнула її.

— А де ж це хліб у вас? Не знайду.

— А на холодильнику. В контейнері.

Валя підняла кришку на іншій каструлі, під якою слабко горів маленький вогник, узяла в буфеті паперовий мішечок з цукром, насипала в каструлю, і тільки тоді повернулася до Анети. Та так і не починала різати хліб, стояла з ножем у руці, дивилася на дочку, на червону блискучу куртку з капюшоном на ній, на такі самі блискучі чобітки, що були на нозі, як панчохи, на заячу шапку. Обличчя рожеве з морозу, підсинені повіки.

— Здрастуй, доню!

Анета підійшла до дочки, витерла руку об спідницю, але Валя не подала своєї, взяла її за плечі, поцілувала.

— Я зараз прийду,— кивнула дочка.

І було чути, як вона бігла на другий поверх.

— От уже й наші приїхали,— Домна поставила на стіл тарілку з огірками і червоними, тугими, ніби щойно помитими, помідорами.

— Сідайте, сідайте, свахо! Я все сама подам на стіл.

Анета присіла на табуретку, дивилася, як Домна спритно поставила на стіл тарілочки, поклала виделки, ложки, понакладала в невеличкі глиняні мисочки червоних варених буряків з капустою, у велику миску поклала смажені.

— А, мамо! Добрий день!

Митя увійшов на кухню без куртки, без чобіт, у шкіряних штанах з синіми шлейками через плечі, подав Анеті руку.

— Ви, може, назовсім до нас? Щоб моїй старенькій веселіше було.

— Тут же Генка в неї.

Анета не зуміла нічого іншого відповісти, несподівано подумала — що вона робила б, якби оце їй довелося хазяйнувати тут, на кухні, розкладати тарілочки й виделки? Щодня, і більше нічого не робити. І не могла собі цього уявити.

— Митю! Йди переодягайся! А то людина приїде і чекають! — покликкала Митю Валя.— Я костюм тобі вийняла і сорочку приготувала.

Валя зайшла в кухню у тоненькому чорному светрі, який

щільно облягав її міцне, розповніле тіло. Волосся коротко обстрижене, солом'яного кольору.

— Я не встигну, ти встигнеш,— жартівливо озвався Митя.

— Устигну. Якби тобі не треба було їхати, то я й сама з'їздила б.

— Годі тобі. Знаємо ми.

Митя подався нагору.

— А ви, мамо, пересядьте сюди, в куток. Тут вам просторіше і спокійніше буде. Це ви так сала нарізали? — добродушно всміхнулася дочка, взяла ніж і порізала Анетині шматки ще навпіл, на тоненькі, невеличкі, що аж світилися.

— Кат його бери, я думала, що сала тепер вдосталь.

— Сала не шкода. Ніхто його їсти не хоче. Тепер пісніше подавай, м'ясо, яловичину.

— Розпаніли. А якби по-доброму, можна й вам город якийсь посадити, порося вигодувати. Від столу об'їдки куди дівати?

— Сусіди забирають.

— Я ж і кажу...

— Досить вам про це! — Валя поставила перед матір'ю тарілку зі смаженою. — Чого вам ще дати? Молока наллю...

— Що молоко! Мати в гості прийшла, треба було б у вітальні на стіл накривати. А то й вина на столі нема.

— Може, й тут добре, га, мамо? А то туди носити тільки,— запитала Валя, накладаючи смаженю в тарілки.

— Добре, добре, що тут такого!

— А де вино? — нагадав Митя.

— Навіщо те вино? Тобі б тільки вино. З людьми ж говорити поїдеш! — прикрикнула Валя на Митю.

— Я й сам знаю, куди поїду і що мені там треба робити,— коротко відрізав Митя, і Валя покійно дістала з буфета пляшку жовтенького вина. Шийка пляшки була загорнута у сріблястий білий папір.

— Навіщо таку гарну пляшку починати? Може, при якійсь нагоді згодилася.

— І на це вистачить,— засміявся Митя.

Анета дивилася, як він налив їй повен келих, потім свасі, собі і Валі. Підняв свій келих:

— За вас, мамо. Щоб частіше до нас приходили,— усміхнувся, випив сам і одразу ж заходився їсти так, як їдять здорові зголоднілі чоловіки. Випила й сваха, і Валя. Анета

сиділа, піднісши келих до губів, огляділа всіх, знову подивилася на Митю. Пити їй не хотілося, і вона поставила келих, ледь пригубивши вина. Воно було кислувато-солодким, не смачним.

Митя одірвався від тарілки, запитав Анету:

— Мо', подати чого? Чому ви не їсте?

— Ні, нічого не треба.

— Чому не п'єш, свахо?

— Ні, що ви, в мене ще сьогодні...— Анета знов не договорила, здавалося, що не час ще розмовляти, незручно, поки люди обідають.

— А ти чому сам не їдеш у Слуцьк? — запитала Валя в Митю.— На мотоциклі швидше б обернувся туди й назад.

— Так воно й буде туди й назад. Чула про сьогоднішню аварію?

— А тобі що? Порозпускали молодих. Молоко на губах не обсохло, а вже «чорнило» жлуктять. Ти ж його не садив на трактор і дорогу не показував?

— А машина чия? А господарі в колгоспі є?

— Ну, ти ще не господар. І нема чого лізти кудись. Маєш роботу, все маєш — і сиди, поки тебе ніхто не чіпає.

— Мені вже тільки й залишилося, що навколо тебе походити і твій зад погладжувати!

Молоді смачно жували, хоч скоса й позирали один на одного.

Митя відірвався од страви, знову наповнив келихи.

— Пий, свахо, пий. Воно ж солодке,— попросила Домна.

— Мені ж додому треба, в мене ж...

— Митя он підвезе. Правда, Митю?

— Він же не сам їде, голова його повезе. Он від контори і його «Волга», мабуть, курить. А ти ще не зібрався,— знову зачепила Валя Митю. Підхопилася, принесла стільця, поставила на стіл чисту тарілку, поклала ложку й виделку.

Анета подивилася на вино, на сваху, почервонілу від випитого, на Митю, котрий поспішав їсти, на дочку, що стояла біля вікна і стежила за машиною голови.

Голова швидко зайшов до кімнати.

— Добрий день, тітко Ането! Чого ж ви сидите, як за сватана, і нічого не їсте? — привітався він і запитав Анету.

— Не хочеться, Антоне. Бачиш, скільки років твоєї матері вже нема. А ровесниця ж моя. Скільки можна і жити, і їсти, і роботу робити? Помирати, мабуть, давно мені пора, Антоне.

— Що ви, тітко! Туди завжди встигнете, а от назад — ні. Моя мати колись казала: з ліску прийдеш, а з піску — ніколи.

— Прошу, Антоновичу, сідайте,— запросила Валя.

— Я ж шойно з дому, з-за столу.

— Сідайте, Антоновичу, а то, поспішаючи, ще вдавлюся,— і собі запросив Митя.

Анета дивилася на голову колгоспу, на те, як метушиться біля нього дочка, згадала його матір, поле, коляску, в якій лежало мале дитинча з сусликом із жованого хліба. Тепер здається, що цей чоловік з начальницьким виглядом не міг мати ніякого відношення до того маленького, крикливого дитинчати в колясці на полі. Анета ще й зараз пам'ятає ту коляску з довгим, вигнутим дишлом і дерев'яними колесами. З одного колеса злетіла шина, вона була прив'язана мотузком до обода.

— То як ваше здоров'я, тітко? — запитав голова, сідаючи до столу.

— Та ось бачиш, ще й вина випила.

— Ну, то й молодець.

— Поїду до Феді на зиму. У дочки, бач, і печі нема, щоб удвох із свахою біля неї сваритися. Та й хату як продам, то копійчина Феді не зайва буде. У місті ж не так розкішно робітникам живеться. Ви тут хоч і працюєте більше, і не такі чисті, але ж тепер, як пани, живете, все маєте. Мої, бач, і городу обробляти не захотіли.

Чи то від випитого, чи то при сторонній людині, Анета раптом відчула якусь гірку полегкість у розмові, ніби насміхаючись із самої себе, але й хитрість свою показуючи.

Голова слухав Анету, згідно кивав головою, усміхався.

— Отож я й кажу. Ти ж, Антоне, разом з Митею працюєш. Дай ти їм квартиру в такому маленькому будинку, щоб і город був, і садок. Хлів у мене не старий, нехай забирають, собі поставлять. Свинку якусь чи курку держатимуть.

— Облиште, мамо! Аж соромно слухати. Чоловік у хату зайшов, а ви й посидіти не дасте! — перепинила Анету Валя.

— Вірно, вірно тітка каже! — озвався голова.— По-доброму і корову можна тримати.

— Я ж їм про це давно, Антоне, казала. Так чи ж вона послухає мене? — поскаржилася Анета на дочку, не помічаючи, як перезираються і посміхаються голова з Митею.

— Це якась болячка, а не матір! Ви ж, Антоновичу,

пам'ятаєте. Вік нікому не змовчить, усе правує людьми, обробляє цю землю од самої весни, мотижить поле, жито те серпом жне від світання до смеркання і нас, дітей, за собою тягне. Скільки нам було, голодні, зелені, од вітру хиталися... А вона сама аж падає, і на нас свариться, б'є — працєю, наче це для тебе єдино можлива доля. Та що там тепер говорити...

— Бач, як ти згадуєш! А що я могла, вдова? Як могла, але ж виростила й повиводила вас у люди. За це спасибі скажіть.

— Всяко було, всяко... Ви, тітко, скуштуйте помідора. Бачте, ніби з грядки,— голова поклав Анеті помідор на тарілку, запитав Валю: — Як, Валю, новий котел, не холодно взимку буде? А то померзнуть твої хворі.

— Добре гріє, дякую вам, Антоновичу. Ви ж нічого не їсте. Може, хоч каву заварю вам?

— Каву давай.

Валя насипала зерняток у млинок, включила його. Анета уважно приглядалася до дочки, але Валя не відчувала її погляду, метушилася біля плити. Тепер і справді не вірилося, що ця гладка, справна жінка була колись худенькою і тоненькою.

Валя народилася у війну, од Борисова, проте по батькові Анета записала після війни її по першому своєму, по Михайлу.

І ще Анета згадала те, про що говорила дочка...

...Житнє поле було на найбільшому і найдальшому Вужанському лану. Перше за селом, якраз за городами, поле засаджене картоплею, а на пагорбі за ним, за вузькою польовою дорогою, порослою червонястим блискучим чорнобилем, цикорієм, ромашкою та волошкою, починався польовий простір. Анета любила це поле, чекала того року, коли на ньому буде посіяне жито. Скільки пам'ятає вона, на Вужанському завжди родило жито, густе, з повним колосом і товстим, як очерет, стеблом. Жати його було важко, особливо в лощині, де росло багато трави і де на житі густо вилася берізка. А тому чоловіки, як міряли, робили їй норму якомога ширшою в лощині, та й саму норму викроювали там, де найгустіше жито. Анета з цим не могла боротися: вона вдова, заступитися нікому, а тому й виробляють що заманеться.

Першого дня Анета ніколи не ставала до роботи. Вона йшла до бригадира сваритися. Бригадири, хоч і часто мінялися, знали про це, а тому намагалися не потрапити їй

на очі. Тоді над усім полем, аж за обрій неслося: «...а щоб твої очі світу не бачили! А щоб з тебе кишки повиривало!» Прокльонам не було кінця. Почувши цей голос, бригадир націлювався на свого коника, який пасся на межі,— од гріха подалі. Анета й не сподівалася зустріти бригадира, проте була впевнена, що той однаково почує. Терпіти ж до того часу, поки бригадир потрапить на очі, Анета не могла. А коли все-таки випадало, що бригадир потрапляв під гарячу руку, то всім було цікаво подивитися, як Анета заступала конику дорогу, поблискуючи серпом у руці, і як сіпала бригадира за ногу, щоб той зліз з коня. Проте бригадир з коня злазити явно не бажав, намірявся, як би йому вилізнути...

Наступного дня, люта, охрипла, Анета вставала вдосвіта. І наприкінці в неї було більше зжато, ніж у когось.

Коли підросла Валя і пішла жати, то спробувала вгамувати матір, але та на це не зважала. Чоловіки в селі пересміювалися, слухаючи прокльони — Анета зажинки справляє.

У жнива піднімалася вона, як тільки звідкись здалеку, з висоти починало сірिति небо і потроху, непомітно негусту літню темряву змінювали ріденькі, світлі сутінки. А потім і зовсім розвиднілося, і тільки білий місяць, як шматина тонкого полотна, висить у небі, та на сході відсвічує світло-червоним небо.

У такий час тільки тиша панує над землею. На околиці рівним сизим килимом лежить роса, на якій немає жодної темної плямочки від людського чи коров'ячого сліду. За селом самотньо, навіть трохи не по собі від цього величозного польового безмежжя і мовчазності. Здається, що тут лише ти одна, і весь світ дивиться на тебе, а ти така маленька під цією синьою височінню неба з пришитим білим клаптем місяця. Тому кинешся з переляку, коли несподівано випурхне з колії, з м'якої пухкої пилюки в небо жайворонок, бо разом із жнивими закінчується і його пісня, наче всихає під час літньої спеки і не дзюрчить більше на землю невидимий тоненький струмок. А може, короткий вік його пісні напрозорчила в пору зеленого листя зозуля, і сама давно зажурилася без пісні, ніби поклялася покинути назавжди свою ворожбу і мовчатиме довго, поки сонце не обійде навколо землі і не повернуться дні молодого листя і неба.

Після росної трави і прохолодної нічної землі лагідно-тепло в ступні від дорожнього пилу, і тільки ріже очі, і не

хоче ворушитися сонне тіло, але дочка не відстає далеко від матері, йде вслід за білою торбинкою з їжею, яку несе мати. У торбі глечик, хліб, цибуля, кілька маленьких перших огірків і шматок сала,— Анета впевнена, що для того, щоб ставало сили жати, не треба ніякого молока, а тільки сало, і тому за гроші продавала навіть ковбасу, але сало залишала на літо, щоб вистачало до покрови...

Валя бере в другу руку загорнуті в полотнинку серпи, бігцем наздоганяє матір. Анета не оглядається, дивиться вперед, ніби хоче побачити, чи нема вже когось там, на лану. І вона буде йти отак підтюпцем, поки не зійде на пагорб, звідки видно заставлене копами поле і зжаті смуги.

Жодної людини в полі. Ще ніколи не було такого випадку, щоб хтось раніше за Анету приходив на лан, хіба що молоді дівчата, щоб подратувати її, навмисне змовляться і приходять гуртом ще затемна. Тоді Анета, вгледівши їх, аж бігом курить...

У жнива Анета ходила босоніж, а щоб не кололася стерня, обмотувала литки онучами.

Вже біля своєї смуги, розв'язавши серпи, вона побачила, що три копи повалені. Вона знає наперед, хто це зробив — босяки Єльницького, які вчора крутилися біля матері, і та, може, навмисно учила їх, щоб повалили, ніби Анета не вміє складати так, щоб не падали.

Самій ставити снопи не хочеться, добре їй легко жати, поки ранок, не пече сонце, і Анета відправляє Валю. Бубонить щось сама собі під ніс, бере перший жмуток і більше нічого вже не бачить і не чує. Тільки росяний теплий запах жита, шорстке чиркання серпа. І на перевесло лягає перший сніп, який вона туго зав'язує, притискаючи коліном. Дарма, що снопи великі в неї, мов кулі, вона в'яже їх міцно, щоб не розсипалися, як візьмеш на вила. Тільки коли зупиняється і випростується, щоб, притиснувши під пахвою один кінець, скрутити перевесло, бачить, як поволі, не кваплячись, ставить Валя снопи — наче прийшла працювати на чужих людей, ворушиться, як у воду опущена.

А вже виглянуло сонце і впало промінням на колосся на далекому пагорбі, там, де закінчується її смуга...

Анета нажала з півкопи снопів, коли помітила, що Валі нема і що одна копа так і не поставлена, поклала серп, з перевеслом у руці поспішила туди...

Валя сиділа, притулившись плечима до снопа. Від нього, здавалося, було тепло плечам і, може, тому так огортала дрімота, а сонячні промені, мов лагідні пальці, до-

торкалися до обличчя, м'яко закривали повіки. І ця сонячна ласка була ніби людська, материнська, і нічого нема на світі солодшого від неї...

— А щоб ти опухла, як не виспалася! Щоб ти як колода лягла! Люди йдуть, дивляться! — І Анета оглянулася в поле, де вже видно було женців. Як тримала, так навідліг і вдарила дочку перевеслом по обличчі раз, удруге. Та спросоння навіть не схопилася з місця, тільки відсахнулася сполохано, широко розплющила очі і закричала протяжно, дико:

— А мамо-о-о-чко! А за що!

У доччиних очах стояв такий жах, що Анета злякано відсахнулася, взяла себе в руки, трохи відступила, але побачила, що Валя отямилася, очуняла від сну, знов хвиснула по плечах і погнала перед собою до жита, приказуючи:

— Я душуся день і ніч, а вона мені, бач, як допомагає! Щоб ти заснула й не прокинулася!

Дочка затято мовчала, тільки зіщулилася вся, увібрала голову в плечі і не тікала, не бігла, ніби й не відчувала, що її били.

Через рік сказала, що поїде поступати після семирічки, поїхала з дому й не повернулася, пішла на будівництво, а потім завербувалася в Карелію...

— ...Ми з тобою, Дмитре Васильовичу, як п'яний піп із дяком: один — за здоров'я, а другий — за упокой. Я тобі — про людей, а ти мені — про трактори. — Голова підвівся з-за столу, даючи зрозуміти, що годі сперечатися. Підвелися і Митя, й Валя.

— Свахо, чуеш, свахо, чому не їси? І вино не випила. Я тобі за компанію допоможу.

Домна налила собі в чарку вина і, не чекаючи, поки вип'є Анета, вихлюпнула в рот.

— Закушуй, свахо, закушуй, — припрошувала Домна, і Анета згідно хитнула головою, взяла виделкою вже холодну картоплину. Їсти нічого не хотілося, навіть помідора, якого тепер можна було взяти й рукою, бо ніхто вже не звертав на неї уваги.

— Свахо, чого мовчиш? Певно, зараз поїде Митя, — нагадала Домна.

Анета підвелася з-за столу, витерла руку об спідницю, кинулася до кожуха, де лежали гроші, але згадала, що

нічого не сказала про Федю, та й не до цього сьогодні Миті й Валі.

— Так ви, мо', щось хотіли, мамо? — запитала Валя і тільки тепер помітила, що мати нічого не їла.— І не їли нічого.

— Не хочеться мені. Дякую.— Анета поспішала вибратися з-за столу і відчувала, що треба щось сказати, бо не повірять, що ні з сього ні з того вона приходила.— Про хлів, думала, скажу. Ну, а як ні... Ага, ще попросити хотіла: привези, Митю, дощок вікна забити... А то ще діти шибки сніжками за зиму повибивають.

— Дрібниця це, мамо, зроблю,— махнув рукою Митя і знову повернувся до голови колгоспу.

Анета полегшено зітхнула. Проте чомусь пекуче, гірко стиснулося серце, і Анета бажала тепер хутчіш піти, розпрощатися, немов потім полегшає.

— Свахо, мо', погостюєш у мене. Чого тобі поспішати? Певно, ніхто не чекає.

— Та ні, свашко, піду я. Випила я, воно зайве мені.

Гостре почуття своєї безпорадності, непотрібності опекло і кривдою, і жалем до себе. І розуміння того, що неможливо нічого змінити, що лишилося тільки скоритися і не подавати вигляду, стримувало Анету.

— То чому ж ви зразу не сказали? Давайте я допоможу вам одягнутися. Підвезуть вас чоловіки,— заспішила Валя.

Вона допомогла матері одягнутися, зав'язала хустку, заспокоїла:

— А Митя дощок завтра привезе.

Анета лиш кивнула головою. Тепер це вже не так і важливо.

Домна вийшла услід з кухні.

— То давайте, свахо, на коня...

Вона розчервонілася, була збуджена. Вино йшло їй на користь.

— Ось облиште ви. А то голова болітиме. Прийде хлопець зі школи, то й не нагодуєте,— прикрикнула на свекруху Валя.

— Чого їй боліти? Не горілка ж,— невпевнено заперечила Домна і все ж попленталася на кухню.

Валя прочинила двері надвір і допомогла матері вийти.

Дверці машини грюкнули, і вона швидко рвонула з місця. Валя кинулася слідом, гукнула, щоб зупинилися, але, мабуть, її не помітили. Ні Митя, ні голова не озирнулися, а почути за зачиненим склом у кабіні не могли.

-- Треба ж було вам раніше сказати.

— Нічого, донечко. Я пройдуся трохи, то, може, і здоровіше мені буде, а то ще розтрясло б у цій машині.

— А може, погуляєте ще...

— Та ні. Мо', Федя приїде сьогодні, а я з дому пішла...— нарешті сказала Анета те, що найбільше хвилювало її, чого прийшла до дочки.— Думала, щоб, як він приїде, зібратися в мене за столом, посиділи по-людському в батьківській хаті.

— Ой, у вас же там і приготувати нічого... Як приїде, то до нас приїжджайте, ввечері Митя повернеться, переночуйте.

— Я це знаю, але ж мені хотілося б...— Анета не договорила.— А хлів і справді забирайте. Коли не хочете, то я все одно на вас його відпишу.

— Годі вам з тим одписуванням. Аж слухати соромно. Якби не було в нас за що жити...

Валя пересмикнула плечима від холоду, і Анета отямилася:

— Чого ти стоїш тут на холоді. Іди в хату, а то ще застудишся. Іди.

Підступали сльози. Анета зробила рух обійняти й поцілувати дочку. Та сама здогадалася нахилитися, поцілувала матір, остудивши її شوку холодом своєї.

Анета рушила. Грюкнули, зачиняючись, двері під'їзду.

ІХ

Удень трохи посвітлішало, піднялася вище каламутна сірість, але вітер, як і раніш, обпікав колючим холодом. І безлюдно скрізь. Так, ніби це безлюддя надовго, до весни, поки оживуть, зачорніють свіжою ріллею поля, які тепер однаково рівно, сіро, спустошено простиралися вдалечінь і од яких віяло холодом і приреченістю. Але як просвіт, як радість серед душевного смутку, біля самого небосхилу щедро, яскраво зеленіла озимина.

Анета спинилася. Коли йшла сюди, до дочки, перед очима були тільки нове селище і розбудована центральна колгоспна садиба. Вони вбирали очі і гожістю, й новизною своєю. І нічого більше не помічалось. А тепер, коли перед нею лежав той самий насип до своєї хати, здавалося, що відпливло, стало далеким її село з голими садами і віковими тополями на вулицях, нехай рідкими, але могутніми, високими деревами.

Та й саме село ніби розсипалося по полю: зрідка, далеко одна від одної стояли хати. Нові, високі, покриті бляхою, гонтою і шифером. З пагорба добре було видно все село. Анета шукала очима свою хату. І поки не побачила Вольчину, а потім і свою, не повірила, що така маленька її хатка, як щербинка поміж усіх садиб, де біля кожної поросли великі, розкішні вже післявоєнні сади. І ще кілька подібних садиб-щербин угледіла Анета. Тих людей, кого або не стало на світі, або хто, так само, як і вона, поїхали доживати останні роки до дітей, у міста. Хати так і стояли. Не дуже-то на них знаходилися покупці.

На тому кінці села, на узвишші, видно могилки. На них розрісся молодий густий березняк, над яким стирчали лише дві старі берези-матері з довгим рідким віттям. Вони вціліли у війну, коли тут ішов бій.

Анета зупинилася, оглянулася назад, на той будинок, де вона щойно була, на інші будинки, на центральну садибу — від нових білих будинків усе-таки більше світла, простору. А де село, там ближче до небосхилу, і світла там залишилося менше... І від цього ще ріднішим і ближчим здавалося село, ще дужче й ніжніше защеміла душа, мов у матері за найулюбленішою дитиною. І таким пронизливим було тут, у полі, відчуття втрати нею, Анетою, всього того, що ввійшло в серце назавжди, втрати того світу, без якого і життя для неї не могло бути!..

Анета зупинилася, перевела подих, поволі озирнулася навколо, заспокоюючи саму себе, — чого так розхвилювалася, сполошилася, занепала духом? Там, у дочки, не пода-ла ж вигляду, пішла незалежною, сама собі господиня. А чого це тут так затремтіла? Її ж не виганяють надвір, не залишають саму в холодній хаті, як буває, доживаються старі люди.

А вона господиня, і хата в неї. І сама собою володіти може. «Ще захочу — і нікуди не поїду».

Анета почула, що хтось наздоганяє її, злякалася: може, Валя у вікно побачила, що мати йде та зупиняється, і наздоганяє, — оглянулася...

Шляхом ішов старий. У хромових чоботях, у галіфе, широких, сукняних, у чорному приталеному кожушку, в рудій шапці, з чорною сумкою в руках. Чоловік ще не помічав Анети. Він не дивився перед собою — тільки собі під ноги, які наче забував одривати від землі, і вони човгали по дорозі.

Чоловік прямував на Анету, проте схаменувся, ошеле-

шено подивився, ніби не знав, хто вона, чи не міг утямити, де це він сам.

Лише тепер Анета впізнала його й не повірила — як звівся нінащо, зігнувся у три погібелі Олександр Дзягель.

— Ги, ти? — замість привітання гикнув він.— Чого ти тут?

— Того, що й ти. Обое на шляху.

— Воно й правда...

— А ти звідки? — не стрималася Анета і тут спохватилася, згадала, що говорила їй Волька.

— Із Слуцька йду. Мо', чула? Відняли хлопцю ногу...

— О господи!.. Чула...

— З лікарні їду...

Дзягель не договорив, зняв рукавицю і незграбними пальцями зняв краплю, яка висіла під носом,— стареча крапля з холоду.

— Ти додому? То ходімо разом,— сказав Дзягель, і повільно почовгав чобітьми, наче потягнув їх за собою.

— Підемо, ніде не дінемося.

Анета відчувала тепер якусь вищість над Дзягелем, котрий, скільки вона пам'ятала, керував нею, все життя майже, допоки не відправили його на пенсію.

— Я ось дивлюсь на свою хату, а додому йти не хочеться. Поглянь, яка хата. Звідусіль видно. Як церква, га?

— Блищить, але на теперішні часи більше на капличку схожа.

Анета посміхнулася: хоч і блищав той дах, але не надто вирізнявся поміж новими хатами, тими, навіть, що й не під цинковим залізом,— забудувався Дзягель на старому місці, все життя підновляв, переробляв батьківську хату... Хіба ж зрівняєш ту стару будівлю з новими, по-сучасному збудованими хатами!

Дзягель швидко глянув на Анету, мабуть, тільки тепер відчув і насмішкуватість у її голосі, і незалежність, навіть перевагу над ним. І почав говорити поважно, як це робив колись на зборах:

— Звісно, з тим, як тепер будують, не зрівняєш... Але ж хіба тепер таке дерево, як колись, без шашелі, просмолене, що й віку йому нема? Та й заробляють як тепер! Це ж не те, що ми, за копійку колгоспи піднімали, собі хліба не маючи... Як ти працювала.

Дзягель знав, що не підтримати його Анета не може, і він стишив ходу, повернув до неї голову.

— Чому це забули? Пенсію ось дали. Хіба мало? Ти ж

здоровий ще, по своєму господарству ого як крутишся! Не скажеш же, що бідуєш... Заплакав. Ти ж з голоду не пухнув, діти твої без шматка хліба не сиділи. Чи ти за плугом пообігав, чи з косою пуп надірвав? Як усе не йшло, як не мінялося, як не оберталося, а ти наче те г...но, все на поверхню впливав та нами командував... Як тільки де кому покомандувати треба було, то ти вже тут як тут був на підхваті. А тепер розрюмсався... Ще б перед ким, а не переді мною. Я ж твоє нутро наскрізь бачу! Ух, як я тебе, тругню, наскрізь бачу! І добра тобі ніколи не бажала і не бажая, щоб ти знав про це, Олександрє!

Анета помітила, як зупинився на якусь мить Дзягель, розправив плечі, аж побільшав, обличчя почервоніло від люті, ожило, гостро глянули очі, зімкнулися губи, і на хвилину Анету пройняв страх, вірніше, не страх, а тінь того постійного страху, який вона пам'ятала і який ішов від Дзягеля. Але вона зразу ж згадала, чия вона мати і хто тепер Дзягель.

Мабуть, про це згадав і Дзягель, бо тільки нахилив, немов бик, голову і твердіше затупав по дорозі.

— Гадаєш, моя робота легка була? Це той, хто не скуштував начальницького хліба, так гадає. Що, й душа в мене не боліла, на все дивлячись? Час такий був, комусь треба було працювати, хоч і не до душі була та робота... Не я, то хтось інший над тобою стояв би. Мо', так як і я, полегкості не дав би. А може, так на добро і не вийшло б, як тепер...

— Та ні, Олександрє, ти до мене не рівняйся! Твоє і мое життя — дві стежечки! Я вік добро робила, а ти його всюди знищував через те, щоб собі урвати побільше. Моя дорога в житті отака,— Анета показала рукою вперед, по шляху, а потім убік, на стежинку серед переораного поля, що блукала по промерзлій ріллі,— а твоя ось. Ніби й вигідна, пряма, проте ж ненадовго. Переорють її — і сліду не стане. Є бог на світі, як ти не крути в житті. Від армії ти відкрутився, од партизан...

— Теж мені партизанка, га! З Борисовим байстрючку прижила. Я на зв'язку з партизанами був! Мене з сім'єю німець у будь-який час міг на порох зітерти!.. Довідка в мене є.

— Та, певне, є. А то б дідька лисого всидів би! Люди б з тебе душу витрясли! Як ти з них тряс. А ні мені, ні Борисову ти не суддя. Виростила я дочку, ось, на виду в людей, і ніхто мене не осудив і не осудить!

Чим більше говорила Анета з Дзягелем, тим дужче відчувала свою силу, свою правоту і свою впевненість, ту, яку була втратила в дочки. Впевненості додавало й те, що вона в житті знала твердо: Дзягелю з його неправдою не зрівнятися з нею. Коли ця віра раніше була в неї неусвідомлена, то тепер, наприкінці життя, воно саме поставило все на свої місця. Анета могла довести йому, і не тільки довести, а просто повинна була не дозволяти Дзягелю рівнятися з нею, вказати йому його справжнє місце. І тут, у полі, на шляху, біля якого тремтів рідкий всохлий бур'ян, було саме те місце, де потрібно було сказати цій людині з передчасною старечою краплею під носом усе те, що вона заслужила.

А Дзягель, напевно, не відчув цієї її агресивності, на яку не сподівався, коли почав розмову. Людина пам'ятає, коли їй роблять добро, і забуває той біль, який сама заподіє людям. Він промовчав, сподіваючись, що не дасть Анеті нової зачіпки, і та змушена буде замовкнути.

Але Анеті легко теж було говорити, відчуваючи свою силу і правоту.

— Ні, Олександр! Ти, мо', думаєш, що тебе скривдили, посадивши маком без слави й пошани? Ти дякуй, що тебе колись вчасно не трусонули за твою роботу... Добралася до тебе влада, розкусила, сидиш тепер, хвіст підібгавши, як пес за плотом, чекаєш... Може, й несправедливий бог, що тебе через дітей твоїх карає... Діти ж не винні. Ось тобі й добро твоє нажите. Сам гірше за мене зігнувся... Собаці під хвіст твоє добро! Ось!

— Ти чого! Розходилася, рот роззявила! — Шаркнувши чобітьми, Дзягель так крутонувся до Анети, що не втрималася крапля під носом.— Ти моїх дітей не чіпай, курка нещасна! Вік у землі длубалася, нічого, крім землі, не знаєш, і не бачила! Сама ти земля ходяча! Дурепа! Якби трохи розумніша була і язик був коротший, то й працювала б менше, і більше мала б, і з голоду не пухла б! А тобі все мало було, все землю колупала. А там, де ти цю землю, праведнице, обробляла, і місця тобі на старість не залишилося. Іншу привезли, а тебе світ за очі одвезуть здихати. А звідти в Грезську богадільню повернешся, її саме до твого приїзду в жовте пофарбували... О, там твоєму язичку воля буде, ги!

Дзягель ще більше розчервонівся, випростався, і тепер Анета бачила, що й справді, здоров'я в нього ще чимало. Проте крик не злякав і сказане не допекло.

— Та ні, Олександрє, сама я їду. Як ти кажеш, наче шахиня та, в машину сяду, щоб везли. Діти в мене в люди вийшли...

— Ги-ги! Діти в люди, а ти в світ.

— Дарма. Мені, може, і в землю пора. Але я людиною туди піду, а не пройдисвітом. І ти на моє життя не рівняйся! Не тобі його судити. Я твоє судити можу. І життя його розсудило. Мені місце і тут є, і в місті буде. А ти, як не гриб під себе, ніде своєму добру місця не знайдеш! Ні сам не споживеш, ні діти! Разом з отією каплицею і скончаеш тут!

— Плещи, плещи язиком. Це ти вміла завжди. Плещи, додому далеко ще! — Дзягель посміхнувся, навмисно спокійно, впевнено, і повернув на стежку, на яку вказувала Анета. Пішов шпарко, навіть погрюкуючи чобітьми по мерзлому ґрунту.

Анета ледве стрималася, щоб не наговорити йому вслід за споконвічною бабською звичкою. Зупинилася, перевела подих. Злість була на Дзягеля, шкода, що втік од неї, не дав виговоритися.

Потім озирнулася на пройдений шлях, кинула погляд на село і поспішила до нього. І тим більше відчувала, що зачепили її за живе Дзягелеві слова. Щось таке спадало і їй на думку, але якось невиразно й нерозбірливо, такими слабкими натяками, що й подумати неможливо було, не те щоб зрозуміти комусь сторонньому. Проте ось сказав навіть Дзягель! Мабуть, не одному йому спало це на думку!

І вона знову заходилася клясти Дзягеля, якого принесло, наче ворона, в найкритичнішу пору, коли все нібито і ясно стало, сама в усьому розібралася, сама собою розпорядилася і вирішила. Каркнув, як ворон над душею, і пішов. Щоб тобі на тому світі каркалося!

Анета пішла повільніше, уважно придивляючись, наче до чужого, до села. По-новому збудовано багато хат. Просторо. Тепер молоді, можливо, й не пам'ятають, що отам була Ясюткова садиба, а там Завадського... Давно вже немає цих садиб.

У самому кінці заново розкопали старий ставок. Ще не зрівнявся кольором із землею сірий глей і не прийнялися з кілочків верби, лишень пасинки-однолітки вискочили.

Огорожі біля нових хат рівні, пофарбовані, на цементних або металевих стовпцях. Тільки де-не-де поміж них вплеталися старі позеленілі тини з вербових кілків, над якими дико буяв на весь город бузок. За тинами пророслі травою

подвір'я, хати із забитими вікнами, в які вже не повернеться життя, не зітре рука пилюки з дверних клямок, нічия нога не полишить сліду на порозі.

І її хатина, до якої вела ледь помітна в траві стежинка, мало чим відрізнялася від покинутих. Анета аж зупинилася від такої схожості. Якби діти при ній були, то й вона збудувала б собі нову хату, бавила б онуків... Анета зітхнула. Подумала, що і поле, мабуть, забуло про ті людські руки, які обробляли його, поки не ослабли, бо в поля немає живої душі й пам'яті. Хіба порівняєш ту оранку з сучасною, машинною!

Анета доторкнулася в задумі до шорсткої кори в'яза. З його середини давно вже висипалася труха, проте дерево міцно трималося на землі. По-доброму, його треба було зрубати, щоб не впало в бурю і не наробило шкоди. Але ж як його зрубаєш, коли воно вік звікувало біля самої хати...

Над Анетиною головою низько пурхнула пташка, сіла посеред вулиці, невеличка, з чубчиком на голівці. Вона немов здивувалася Анеті, нахилила голівку, поглянула на стару, потім осміліла, побігла через вулицю до Анетиного подвір'я. Бігла, ніби жайворонок по курному шляху. «Румок прилетів»,— згадала Анета, як називала колись мати цього рідкісного в наших краях птаха, полярного жайворонка, що часом шукає в нас тепла. «На великий холод це. У фінську, як сади повимерзали, рано румки прилетіли. Сніг потрібен на озимину!»— подумала Анета, дивлячись на пташку, що вела її погляд до воріт...

Х

Анета аж не повірила очам: ворота були відчинені. На подвір'ї стояв сірий легковий автомобіль, так наче він нечутно опустився з неба, поки вона оглядала в'яз, домівку. Але невідомо чому ноги мов прилипли до землі, затремтіла душа — і неможливо стало й кроку ступити, наче перед нею розверзлася прірва. Все йшло, як і повинно бути, просто. Зараз посадять її в машину і повезуть!..

— Де це ви були, мамо? Я не знав, у кого й шукати. У Вольки хата замкнена.

Федір швидко йшов через вулицю в розхристаному пальті, без шапки.

Анета все ще наче не повернулася звідкись, як здалеку дивилася на сина. Чи тому що на холоді, в розстібнутому

пальті, поли якого широко розліталися од вітру, здавався він невисоким на зріст, худим, блідим і немолодим, схожим на завчасно постарілих людей, які тяжко працюють.

Федір обійняв матір, притулив до себе.

— Як же це ти сьогодні надумав приїхати? Я думала, що завтра.

Анета все ще не наважувалася зрушити з місця — йти, збиратися.

— А як же там твої хоч?

— Здорові. Лена зі мною приїхала.

— Он як. А де ж вона?

Анета глибоко зітхнула.

— У хаті. Я боявся, що ви тут замерзнете. Добре, що топили, не шкодували дров.

— А чого шкодувати?

— Ходімо до хати, а то холодно, — Федір легенько торкнув матір за лікоть і повів до порога. — Де це ви ходили?

— До Валі ходила. Був час, і сходила, — щоб попередити Федора і не говорити, чого ходила до дочки, поспішила сказати Анета. — Вони ж, як у місті, живуть, усе мають. Ти ось у місті, а млявий якийсь, ніби нездоровий. А якби тут, мо', де працював, то тепер і гроші більші були б, і здоровішим був би.

— Тепер пізно міняти, — відказав Федір.

Анета несподівано довго намацувала клямку на дверях з сіней у хату, Федір сам відчинив матері двері.

Лена сиділа на лавці біля столу в пальті, склавши руки. Вона швиденько підвелася, підійшла, поцілувала Анету.

— Чого ж це ви не роздягаєтесь? Ось на стіл щось поставлю...

Анета знала, що тепер треба щось робити, ворушитися, щоб відволікти себе якоюсь роботою. Вона поспішила розстебнути кожушок. Щось треба було придумати... Ще ж і не так холодно, і не така вона слабка, ще здатна себе доглянути, цю зиму перезимувати!

— Не роздягайтеся, мамо. Холодно в хаті. Не треба нічого. У нас там діти самі на цілий день лишилися. Треба, поки не стемніло, назад повернутися. Подивіться, що хочете з собою взяти... А коли треба буде ще, то приїду, привезу...

Анета відступила й сіла на лаву.

Федір і Лена дивилися на неї, не знали, що казати й що робити. Анета відчула, що плаче, від раптової слабкості і безпорадності, що не вистачає сили підвестися й ступити крок.

— Чого ви, мамо? Що трапилося? — стривожено запитав Федір.

Анета лише похитала головою — нічого, нічого не трапилося... І згадала, що ще не зроблено, чому вона не може їхати.

— Як же це... зараз? І вікна не забиті, і замка нема ні на двері, нікуди... Це ж треба все в порядку залишити, це ж хата, а не хлів якийсь.

— Замки я привіз. А вікна... Придумаємо щось, зробимо. Ви тут з Леною подивіться, що з собою забрати хочете. Давайте, давайте, а то скільки тут того дня.

Більше нічого Анета не могла придумати. Тяжко, стомлено підвелася, мов у тумані, підійшла до скрині, відчинила віко, дістала дві свої чисті сорочки, спідницю, подаровану ще матір'ю домоткану ковдру і зав'язане в стару хустинку шлюбне вбрання, яке вона берегла все життя.

Лена мовчки дивилась на свекруху і не наважувалася нічого сказати. Анета постояла перед скринєю, доторкнулася до свіжої соснової чистоти дошок, узяла в долоню хрестики і обручку і не знала, куди покласти.

— Давайте, я в свою сумку покладу, в гаманець, щоб не загубилися.

Анета слухняно подала невістці хрестики і обручку, зачинила скриню.

— Ви вже готові? — здивовано запитала Лена. Анета лише розвела руками.

Щось незвичайне робилося з нею: і чула вона усе немов здалеку, слабо, наче з-під землі, а сама вона маленька, безпорадна, все відпливала і відпливала кудись далеко, і все туманилося й туманилося в очах.

Лена дістала з сумки поліетиленовий мішечок, промовила:

— Федя казав, що там у вас лишилося...

— Ага, ага, ходімо. Візьми сірники, посвітити.

Поки Лена світила, Анета дістала з діжки шмат сала, потім згадала, що в шафі лежить ще кільце домашньої ковбаси, яку вона відклала онукам.

— Ти носи все це до хати, носи,— відправила невістку Анета. А я хліб заберу. Чого ж він тут буде цвісти.

Голос свій вона чула ніби здалеку. Забрала дві хлібини й не знала, куди їх подіти. Пригадала, що з чавунця в печі треба викинути картоплю, вилити воду з відра, щоб не розмерзлося воно за зиму. Хоч і не вірилося, що буде тут у хаті такий мороз.

Лена зішкребла на столі з сала сіль, загорнула в газету, запитала:

— А куди хліб, мамо? Картоплю і лушпиння можна викинути?

— Так. І хліб туди поклади. Прийде якийсь пес, з'їсть, не пропаде. Я сама давай винесу, сама...

Лена взяла сумку, одяг, який вийняла Анета із скрині, вийшла з хати, не зачиняючи за собою сінешніх дверей. Анета спочатку кинулася зачиняти їх, але згадала, що утримувати тепло однаково не треба, і сама пішла слідом, чула, як Лена стукала дверцятами машини.

Відро Анета поставила біля плоту, зазирнула в одчинені двері повітки.

Федір ударив маленькою блискучою сокиркою по горіховому обручу, і велика, в людський зріст, діжка для зерна, в яку колись маленьким був заліз Федя і не міг вибратися, легко розвалилася, сухо заторохтівши клепками.

— Нащо ти? Міцна ж ще діжка була!

— Кому вона тепер потрібна? Якраз буде вікна від вулиці забити.

Федір за два рази виніс клепки надвір, дістав з кишені новий, з блискучою дужкою замочок і замкнув повітку. Тільки тепер Анета помітила, що такий самий новий замок висів і на дверях хліва.

Лена стояла біля машини, кутаючись від холоду, дивилася на Федора, і він спитав її:

— З хати все забрали? Я швидко.

Анета здаля бачила, що Федір поспішає і намагається не зустрічатися з нею поглядом.

Анета аж затремтіла від перших ударів глухих, немов забивали віко труни. Вона, наче загіпнотизована, дивилася, як миготіла раз за разом біла сокирка, і не зчулася, коли земля попливла з-під ніг, закричала, не тямлячи себе: «Боже!» — рвонулася по тій порожнечі, де колись була земля під ногами до порога, щоб ухопитися рукою за клямку, але відчула, що провалюється, падає...

Вона все силкувалася дотягнутися до клямки, потім відчула, як якась сила легко підняла її й понесла.

Хоч і слабко, Анета чула синів голос: «Води, Лено. Дай скоріше води! Треба було раніше приїжджати... Так би ї зайшлася одна!»

Вода холодом обпекла обличчя, потекла по шиї, і наблизилися голоси: «Нехай посидить, не зачиняй дверці... В до-

рогу візьми з собою води...» — «Треба ж таке... У нас їй добре буде!»

Анета трохи розплющила очі. Лена стояла навколішки на передньому сидінні з кухлем води в руках. Федір намочував хустинку і прикладав матері до чола. Анета аж здригнулася від цього мокрого холоду.

— Вам краще, мамо? Що з вами?

Вона не відповіла, тільки хитнула головою.

— Ви, може, хворі? Що у вас болить?

— Нічого... Це так... слабість... Нічого. Можливо, тому, що вина у Валі краплину випила.

Вона відчула, що в роті у неї солоно, помацала рукою شوку. І здогадалася, що, певно, падаючи, розбила губу.

— Ну от посидьте. Трішки відпочиньте. Зараз поїдемо, зараз!

Федір тим часом відкрив багажник, поклав сокирку. З полегкістю зітхнув, зайшов у хату подивитися, чи все там у порядку, вийшов, дістав з кишені ще один такий самий, як на хліві і повітці, блискучий замок, поторкав його.

Потім Федір якось бігцем відчинив ворота, постояв біля машини, недовірливо подивився на матір, ніби хотів дізнатися, як вона себе почуває.

Анета здогадалася, що він боїться, щоб з нею нічого не трапилося в дорозі.

— Ви, мабуть, мамо, пересядьте наперед, разом зі мною, щоб не зомліли з незвички.

Анета повільно підвелася, пересіла на передне сидіння й намагалася не дивитися на хату.

— От і гаразд, поїдемо. А то там діти в нас самі... Треба додому доїхати, поки стемніє, а то боятися будуть. Вони вже давно чекають, коли баба приїде...— поспішав говорити, ніби виправдувався, Федір. Коли машина виїхала з подвір'я, Анета встигла озирнутися через плече і побачити зелений гонтовий дах, забиті клепами вікна, що дивилися на вулицю, наче мертві очі.

Анета озиралася на всі боки. Їй ніби полегшало, захотілося побачити когось на вулиці.

Машина виїхала на шлях. Федір знову полегшено зітхнув, усміхнувся, озирнувшись на Лену, яка тихо сиділа на задньому сидінні, заклопотано поглянув на небо, що темнішало й опускалося до землі.

У полі машина побігла вільно, тоненько, мов задзвенів, засвистів вітер.

Анета сиділа, притулившись плечима до спинки сидіння, крізь прикриті повіки дивилася на шлях. І не хотілося їй нічого, навіть дивитися, думати.

Було порожньо на душі й соромно за те, що з нею сталося на подвір'ї...

Думки напливали мляві, і немовби сама вона пропадала, розпливалася, зникала...

Машина вирвалася на темний, насуплений польовий простір. І на лобове скло, на капот, як спомин, як розгадка похмурої хмарності, дрібненько, наче манна крупа, густо посипався сніг, од нього відразу біло й глухо затуманилася далечінь...

Чи то від легкого погойдування і сірої тиші за вікном запаморочилася в Анети голова, чи вона стомилася за цей день, задрімала, бідолашна, на м'якому сидінні у теплі. І не полишало її передчуття, що збувся той давній сон, який снівся їй кілька разів: і в молодості, і в зрілі роки, і на старість...

Тепло й високо світило сонце. Але спеки не було, бо повівав легкий і рвучкий вітерець, та й пора була вже така, що хоч і яскраво світило сонце, вистачало того світла над землею, але в сонячних променях не стало лагідності, а була якась сумна задумливість... Дні ставали коротшими.

І ніби здаля вони бачили й це високе осяйне небо, і сонце на ньому, і саму землю, бо їхали звідкись здалеку і зверху. Їхали до землі і водночас наче й по ній самій. Від цього було дивно і страшно. Таке неосяжне поле, оброблене людськими руками... Біля самого шляху, яким вони їхали, закурений придорожньою пилюкою ріс самотній кущ картоплі з ніби зів'ялим листям, пахло сіном, трохи дьогтем, і кінською збруєю, муляло в спину від полудрабка, на який спиралася вона плечима. Дивно, що не трясло, і що не видно було коня. Але вони їхали. Батько спокійно і мудро, немов робив урочисту роботу, тримав у руках мотузяні віжки, поважно дивився вдалечінь.

Мати теж сиділа на возі, притулившись плечима до полудрабка, і обличчя в неї було теж урочисте й зосереджене, як і в батька.

І було щось таке жадане й страшне у цій незвичній їзді на незвичайній підводі. Страшно від того, що було там попереду, хотілося їхати далі й далі, наче там чекає на тебе рай.

Пливла назустріч дорога, так само високо стояло сонце,

високе небо, чисте і пустинне, без жодної хмарки, і не було ні кінця ні краю цієї їзди...

Анета навіть не помітила, як зліз із воза батько. Побачила тільки, що він уже далеченько, іде не поспішаючи,— ген у поле, яке неможливо переїхати, не те що перейти пішки.

Їй зробилося страшно. Вона закричала, покликала батька. Він на ходу озирнувся. Обличчя в нього було спокійне, лише очі докірливо глянули на дочку, і вона стихла, злякавшись невідомо чому цього докору, і дивного спокою, і покірності на батьковому обличчі...

А сонце все світило, і поле лежало навколо, і не кінчалася дивна і таємнича їзда. Потім, так само як і батько, непомітно зійшла з воза мати. Вона сама зупинилася, озирнулася з ніжністю і жалем на дочку, бо залишала її одну...

Поки відійшла в поле мати, в Анети аж заледеніло під серцем.

А потім і сама вона раптом побачила, що стоїть сама-самісінька серед поля. А віз, такий звичний, з запахом сіна, дьогтю і теплим нагрітим на сонці деревом, все їхав шляхом. І нікого на ньому. Її охопили розпач і страх через те, що залишилася сама в сонячному тихому безмежжі. Анета кинулася навздогін возові. Бігла, бігла, і піт, тяжкий, солоний, як від роботи в полі, застилав очі... І коли, знеможена, зупинилася на шляху, бо не вистачило сили бігти, здивувалася, що стоїть на узліссі березового гаю, не старого, але й немолодого вже, де привільно деревам, під якими росте довга, густа, блискуча, соковита трава. І тиша, не важка, а спокійна тиша із стиглим шелестінням густого й огрубілого вже листя. У духмяній прохолоді гаю, настояній на траві і листі, текла холодна кринична вода. Але Анета не знала лісу і боялася його. Її шлях був у полі, і їй треба повертатися туди. Вона знала, що в полі десь її батько, і потім уже йшла полем. Тепла, сіра, мов попіл, земля гріла ноги, зірвані квіточки березки застрявали на ногах, боліли ступні від твердого ґрунтя.

Анета раптом побачила, що вслід за нею, невідомо чого взявшись за руки, йшли Федя з Валею. На Феді сіренькі картаті штанці, така ж картата сорочечка, що висмикнулася із штанців, Валя, ще зовсім маленька, в платтячку, пошитому навиріст, від чого вона здавалася ще меншою... Вона дивилася на дорогу, якою наздоганяли її діти, відчувала страшенну втому, знала, що йти ще далеко, ще попереду цілий день, тяжкий і спекотний.

Вона завернула дітей назад, туди, де шумів березовий гай, погрозила дубцем. Діти повернулися, вона стояла, дивлячись їм услід, і як тільки побачила, що діти не думають наздоганяти її, рушила далі, спокійна і радісна, не відчуючи більше втоми і думаючи, як добре їм там, не те що їй в полі...

Уже смеркалося. Сонце опускалося, далеке і червоне. І коли воно сховалося, світло ще лилося над полем, довго стояли присмерки, а там, де воно сховалося, звідкись з'явилася невеличка, підсвічена знизу червоним хмаринка.

Анета сполохано зупинилася, бо попереду знову починався ліс, той самий, який вона бачила, але темний і густий. Не пахло від нього, не чути шелестіння листя. Анета боялася заходити в нього, але їй не знала, як повернутися назад, бо так довго цілий день йшла, що повернутися назад не ставало вже сили, і поле вночі теж здавалося чужим і незнайомим.

Вона розгублено зупинилася, не знаючи, що ж діяти далі.

І поки стояла, з жахом помітила, що ліс сам іде до неї, рівно, неспішно, але йде, і від цієї його невблаганності вона рвонулася бігти, повернула назад — і нічого не бачила перед собою, тільки чужу темну далечінь. Зовсім близько, прямо за плечима, ворухився, насувався ліс, і вона чула, як він, ідучи, ворухиться. Вона покликала дітей. І не могла докликатися...

Анета злякано подивилася на Федора, потім на Лену: дуже вже жахливо і страшно вона закричала. Проте Федір спокійно і пильно стежив за шляхом, притихла на задньому сидінні Лена, наче чоловікові було легше від того, що вона так дивиться вперед.

Анета приглядалася до сина і невістки — невже вони удають, що не чули її крику? І так нічого їй не розгадала.

За склом машини все густішали сутінки, і все так само споро і густо сипав сніг. Білі плями його лежали на шляху і на ріллі, а зелене поле озимини побіліло, ніби овчина в завірюху.

І шлях, і машину, і людей охоплювало польове безмежжя, тільки вдалині, мов недосяжний берег, ледь синів низенький, нерівний поясок лісу. І ніде ні людини, ні ознаки людської присутності, ні руху, ні вогника — тільки далеч, непідвладна ні часу, ні людині.

Анеті не хотілося ворухитися. Вона дивилася, ніби за

цілий вік не надивилася, в поле, яке взимку немов вистигали найтоншими і найчистішими дорогими килимами.

Коли машина швидко наблизилася до лісу, що ще недавно темнів здалеку, Анета аж підвелася на сидінні, наче хотіла впізнати, чи це не той гай, з пониклим березовим віттям, чи це не та польова в три колії дорога біля нього, які наснилися їй?

Машина з ходу проскочила невеличкий місток, глухо стукнула колесами по вибоїстому асфальту й заглибилася в ліс.

Анета відкинулася на спинку сидіння, заплющила очі: напористо шаруділи колеса по асфальту, ніби текла вода. Вона стомлено глянула на ліс, на густі зарості молодих берізок і осичок, під якими було чорно й непривітно, і тому так несподівано і яскраво-біло відсвічував сніг на узбіччі і на галявинах.

І не відчувала вже землі, немов летіла над нею, пливла, і пливти було легко, наче колись малою на санках з гірки. Так ніби дивилася на саму себе здалеку і просто, ясно бачила, що завершилося, як і повинно бути, її коло. Все. І тільки трохи дивувало, що істина така проста і зрозуміла. Все... Білий сніг іде. Неприємно ворухнулася в душі прикрість: так переживала сьогодні, переймалася, навіть зомліла. Як же це, стара людина, не відчула вчасно, що все... І хоч вона ще тут, але над усім уже, над усім із світлою душею, наче повний місяць над чистим полем.

Анета глибоко, ніби з полегкістю, зітхнула.

Федір непомітно поглядав на матір. І вперше побачив, яка вона маленька й худенька. І щоб не розбудити її, їхав обережніше.

Анета крізь нещільно прикриті повіки дивилася на шлях, який впливав назустріч чорною безконечною рікою в снігових берегах, з яких, здавалося, нікуди не могла вирватися машина.

Чим далі, тим більше лежало снігу. І не снігова крупа сипалася з неба, а плавали в повітрі густі, пухнасті сніжинки. Від них сутеніло ще більше, хоча ліс закінчився, почалося знову поле, за яким вгадувалася вдалині висока заграда — місто.

Анета подумала з полегкістю, що врешті дочекалася — випав сніг, не вимерзне озимина. І ця щедра, вічна радість живою теплою хвилею сколихнулася, можливо, останній раз в її душі.

ЦВІТЕ НА ПОЛІССІ ГРУША

I

Над копанками летіли дві чайки і ворона, мов три грудки сірої землі, ніби три бурих камінці. Зрозуміти, що це птахи, можна було тільки з того, як часто змінювався напрямок їхнього лету. Птахи, неначе зв'язані між собою невидимою ниткою, водночас кидалися то праворуч, то ліворуч, то прудко, свічкою, злинали вгору, то стрімко падали в воду, ніби надумали втопитись. І хоч не торкалися води, вона розступалася перед ними, перед хвилями спресованого їхніми тілами повітря, яке вони звихрювали й розривали своїми крильми. Білим цвітом, тополиним пухом вирувало в повітрі й над водою пір'я. Чайки клювали ворону, витягували вужакуваті, мовби на пружинах шиї, били її по хвості, по боках, цілилися в голову, але давали маху, бо ворона ховала голову, втягувала в тулуб, прикривала крилами. Зрідка вона й сама намагалася клюнути чайок; тоді спритним ривком повертала голову, то праворуч, то ліворуч і розтинала дзьобом, як чорною блискавкою, повітря, бо чайки, ніби легкі човники, встигали ухилитися, мов з'їжджаючи з гірки. Ворона пихато на якусь мить розпрямлялася, випростовувала на повний розмах крила. Але чайки невловимим поворотом хвоста, одним помахом крил знову пікірували на неї, насувалися то зверху, то знизу. Ворона полохливо стискалася, втягувала голову, збільшувала або, розпустивши віялом хвоста, зменшувала швидкість і звивалася штопором у небо.

Євмен Ярига стежив, як билися птахи з-за кущів, що росли довкола ставу, на березі якого він сидів. Стежив і посміхався, забувши про те, що йому самому треба б ховатися, не визирати, остерігатися, забувши і про вудку, і про рибу, яка вже давно підійшла і смакувала комбікормом; поплавець, як живий, ходив по воді, гойдався, поринав, лягав набік. Певно, рибина була добряча, величезна, може, той самий дванадцятикілограмовий короп-плідник, який утік позавчора з центральної копанки, котрого й наважився

упіймати Євмен, бо всяка інша риба не насмілилася б наблизитись до Євменової снасті. З вудлицем, яке біля його ніг було встромлено в землю, краще йти не на рибалку, а на вовка — березова, необтесана, метрів зо три завдовжки ломака, а не вудлице. І жилка на ній — линва, баржу пришвартувати й тягнути на буксирі можна, не те що рибину. Сміху з цієї Євменової снасті на все село. Але ж сміх сміхом, а не було на селі й кращого за Євмена рибалки, не було й завзятішого браконьєра, а в Євменовому селі всі рибалки — браконьєри. Так оці самі рибалки-браконьєри навіть ображалися на Євмена: корова калюжу зробить, і то німчур у ній рибу зловить. У цих словах була, певно, правда, бо ловив Євмен оту рибу в місцях найнесподіваніших, де, здавалося, навіть і пуголовки не розведуться, ловив на задрість іншим, бо інші, коли примощувалися поряд із ним, просто марнували час, проціджували воду, промивали черв'яків. Євмен тягав одну рибину за одною, а вони тільки смалили махорку та лаялися. Ніби слово якесь знав німий, де не закинув би вудку, не минала її риба, навіть коли не ловилося, з порожніми руками з рибалки не вертався. Коли вже не в ставу, не в калюжі, не в озері, то в рибгоспівську копанку нахабно влізе, а натягає-таки торбу коропів. Ось тільки цього коропа, що смакує зараз комбікорм, йому, видно з усього, не впіймати, хоч Євмен, здається, й чує рибину десь поблизу, але його щось хвилює, непокоїть, він, як той півень на сідалі перед світанком, крутиться, відчуває якусь бентежність, незручність, але неспроможний зосередитися, не може не дивитися на птахів. А ті кружляють над ним, над рівчаками-копанками, все одно що танці розпочали тут, як поплавець, що крутиться, підстрибує і скаче перед тим, як має сховатися під водою, коли риба вже потягне й напне жилку. І Євменові здається: тут, над копанками, в чистому небі, не птахи плетуть мереживо, а кружляє його корковий поплавець. Так йому нагадує битва птахів оту хвилюючу й урочисту мить, коли на гачку борсається рибина. І він мов причетний до тієї битви в небі. Він — як чайки з вороною — скріплений з ними якоюсь невидимою ниткою, і птахи тягнуть його за собою, ваблять у небо, втягують у битву. А чайки мало не закрювали вже ворону, та намагається втекти геть од води, в ліс, де рятівна півтемрява дерев, де є можливість сховатися, де вона серед рідної стихії спритніша, де є можливість припасти своїм сірим тілом до сірого гілля, злитися з ним, причаїтись у вітті. Але чайки тримають ворону на видноті, серед води, де вони

спритніші, де вони зловили її під час злочину, коли вона крапа їхні яйця. Пух і пір'я летять над водою. А в піднебессі, високо над землею, йде битва, йде війна за життя, за життя сьогоднішнє й завтрашнє.

Кожний обстоює своє, кожний обороняє своє. І Євменові трохи сумно. Обскубана, обдерта ворона відчайдушним останнім кидком одривається від чайок, шмигає в ліс. Зникають, ховаються десь, зливаються з водою і чайки. Настає тиша над землею, над водою, супокій. Ця тиша завжди з Євменом і в Євменові, гіркотна, тужлива. Безголосся...

Праву руку, що лежала на вудлищі, ніби вогнем обпекло. Пішов, пішов короп. А ще ж треба витягти з землі вудлище, а жилка вже тремтить. І на тоненькій-тонісінькій жилці б'ється, тремтить у грудях серце, ніби дрюком хтось лупцює по ребрах. Ожив, ожив язик, набув животворної пружкості, тисне, витискає із серця слова, розриває горло, шматує його по живому, ніби ось-ось воно пекучим вогнем вилетить крізь уста. Величне й просте слово, що робить людину людиною. Слово, слово, слово. Пружно струмує в гарячі скроні кров: слово, слово, слово... Зараз, зараз підхопиться Євмен і разом з корінням, травою, піском висмикне з землі вудлище. І все, нема вже в ньому слова — німота, тиша, тільки борсається, плаче в грудях натружене серце.

Ні, ні... Може, він іще й не запізнився. Ще не все втрачено, ще є, є мить, ота сама, коли пливе й западає під ногами земля, коли на тебе валиться небо; та сама мить, коли рибу вже схоплено на гачок, підсічено й виуджено з води, коли довкола скрізь і в тобі запановує крихка, дзвінка тиша, коли ти зв'язаний, жилкою скріплений з рибою, ніби з пуповиною. Але зараз нічого того нема, між Євменом і рибою проліг чийсь недобрый погляд. Горить, як від кропиви, обличчя, а глянути, хто це так жалить, пече його, кому належить оцей погляд, неможливо: в очах підстрибує, скаче поплавець, в очах водять танок, плетуть мереживо птахи, бій триває і в небі, чайки б'ються з вороною. Кожний обстоює своє.

Євмен бореться за свою рибину. Вона вже його. Він уже відчув, пізнав її і через неї пізнав велику радість існування, того, що він є, і що в нього дужі руки, спритне тіло, він твердо стоїть на землі, мовби щойно виріс із цієї землі, як росте дерево. Але ж він, Євмен, не звик ні з ким ділитися своєю великою радістю, тією святою великою миттю, коли риба вихоплена з води і лягає біля його ніг. День тоді ви-

бухає вигуком, зойком і шепотом, усе довкола дзвенить, співає — вітає його і розмовляє з ним. І він сам розмовляє з усім світом. І жодне око не повинно бачити цього. Це тільки його. І Євмен випускає рибину. Йди, гуляй, короле, ми з тобою ще зустрінемося, наша з тобою радість іще попереду. Гуляй, дванадцятикілограмовий пліднику. Євмен опускає вудлище, короп випльовує гачок, зринає на поверхню поплавець, по воді розходяться кружала, їх підхоплює й несе течія.

Навпроти Эвмена, по той бік ставу, стоїть рибгоспівський вартовий Драйман. І Євмен надзвичайно радий, що відпустив коропа. І не тому, що він боїться Драймана, не тому, що він, Євмен Ярига, злодій, а Тиміш Драйман вартовий, саме та людина, яка повинна піймати його і покарати як браконьєра: не тільки в рибгоспівських копанках, де розводять рибу, де її сила-силенна, але й у ставках, з яких вода тече в копанки, і в ямках біля копанок, і в озері, яке постачає воду, ловити рибу заборонено. Поганий чоловік цей Драйман, тому й прозвисько в нього таке нелюдське. Драйман — це не прізвище, а прозвисько. Так назвали його ще у війну німці. Був він тоді ще малий, підліток, але німці нагледіли його, нікому ж із односельців не дали прозвиська, тільки йому одному, бо зараза заразу нюхом чує. Нагледіли й охрестили на свій лад. І пішов Тиміш у життя — Драйман і Драйман. Що це означає, ніхто не знає, але що тут знати: Драйман, та й годі. І справді, як є Драйман: не їхня він людина, не з їхнього села — із сусіднього, не оженився, як усі люди, а пішов у прийма в сусіднє село. Але річ не в цьому. Чорнота в його очах, темрява, аніякого тобі співчуття: не можна, заборонено, порядок, дисципліна, закон. Огидний, неприємний у нього погляд, неприємні в нього рот і губи. Сам тільки непотріб і виходить з його рота й губів: дорослим — штраф, дітям — лайка. І говорить він, якимось не по-людському вимовляє слова, ніби гавкає. Швиденько-швиденько ходять його губи, мов горох сиплються, відриваються від них слова. У людей, що живуть у цих місцях, мова інакша, відмітна, слова всі м'які. Люди ніби не говорять, а співають, розтягують голосні, неначе їм вельми жаль розлучатися з цими словами, і вони випускають їх у світ повільно, притримують у собі, пестять, гладять, безмежно радіють їм, раді, що мають слова і можуть обдарувати кожного своїм словом, рідним, не запозиченим ані в кого. Вони зберегли його, приховали й передали своїм дітям, пронесли крізь роки, і ніякі

злигодні, ніяке лихо не змогли відібрати його в них, отому вони такі й щедрі до кожного. Є, мовляв, і їм чимось поділитися з людьми.

Кожне місце в Білорусії відмітне не лише чимось своїм, неповторним, землю скрізь обійди — ніде більше не зустрінеш, у кожного своя мова. Особливо ж нею різняться поліщуки, а серед поліщуків — оці люди, що біля річки, котрі живуть в одному з Євменом селі серед лісів. У тих лісів і в тієї річки набирались вони своїх слів. І про цих коропів ніколи вони не скажуть, що це коропи, а тільки коропу-у-у. І це їхнє м'яке, делікатне «у-у-у» довго висить у повітрі, м'яко округлює губи й щоки того, хто говорить. І водночас зі словом перед тобою постає й річ, про яку йдеться, постає й сама людина. Котиться, котиться понад землею її співуче слово, мов та річка, тихо, але невпинно котить свої води поміж білих пісків, рудих і зеленкуватих боліт, шелюгів, як шумлять їхні гомінливі бори, гаї та діброви: Полі-зз-ся-аа.

Нічого не знає Євмен і не спроможний знати про цю особливість свого краю, він тільки здогадується про музику слова, відчуває, що Драйман не володіє цією музикою, йому не дано відчути співучість і замилювання словом. Чужинець він тут. Чужинець і не тільки людям, але й лісові, воді, хоч і вважається вартовим, почуває себе зверхнім над усім і всіма.

Останнім часом, щоправда, трохи притих. Цієї весни, коли розтанув уже сніг, у Драймана спалили стіжок сіна. Євмен знає, хто підпалив те сіно, але мовчить, а Драйман нарікає на нього, бо навесні, саме перед тим, як загорівся стіжок, він застукав Євмена біля копанок. Євмен утік, але Драйман упізнав його, і незабаром прийшов папір: нібито він, Євмен Ярига, наловив у тих копанках аж триста кілограмів риби і втік. Євмен посміявся з дурнуватою папірця: навіть їжакові зрозуміло — слабосилий Євмен, не дуже-то побіжить, коли за плечима триста кілограмів риби. Але навздогін першому папірцеві прийшов другий, а потім почали вираховувати гроші з його заробітку. Євмен звернувся в суд. І суддя, спасибі йому, допоміг. На суді вартіві, котрі бачили й не бачили його того дня біля копанок, за свідчили таке: Євмен Ярига справді вкрав триста кілограмів риби, коропів, і втік з тими коропами, гналися вони за ним, але не наздогнали. Ну, що тут скажеш, хоч стій, хоч падай. Може, він за своє життя і не триста кілограмів тих коропів переловив, може триста разів по триста, але

щоб за один день стільки? Ні, такого не було. Євмен образився: це ж стоїть перед тобою людина і при свідках в очі тобі бреше, на людях, суду бреше. Суддя щось довго й сердито доводив вартовим, а потім оголосив перерву. Після перерви одного за одним викликав вартових і велів підняти клумак з чимось важким. Жоден із них не зрушив того клумака навіть із місця. Не зміг підняти його й понести також і Євмен, хоч і дуже старався, дуже хотів догодити судді, виконати його прохання, показати, який він сильний. Одірвати від підлоги одірвав, трохи й підняв був, але щоб понести, на це не вистачило в нього ні кмітливості, ні духу. Євмен зніжковів, не знав куди й очі подіти від сорому. Його виправдали, повернули гроші, котрі встигли вже вирахувати. А Драйманові вичитали, мабуть, добре вичитали, бо після суду він почав ходити за Євменом Яригою майже по п'ятах. І зараз, видно з усього, думав про Євмена таке, чого Євмен сам про себе не думав, тому він, хоч і прагнув якимось чином відомстити Драйманові, не дуже зрадив, коли довідався, що той стіжок сіна, який так добре горів, належав його ворогові. Звісно, не такий уже й збиток — і взагалі на збитки людям у нього рука ніколи не піднімалася й не підніметься, але хто про це знає. Знають інші, що він тиняється сам по лісу, ніби вовк, живе більше в тому лісі, ніж у селі. І працює, і спить у лісі, і горілку там, а не біля крамниці п'є. І з лісу бачить усе, що діється серед людей і з людьми, знає про них усе до подробиць. Усі шляхи людські, всі стежки їхні сходяться тут біля лісу, з якого люди колись вийшли. Ліс розповідає йому не тільки про односельців, але й про городян, які набагато частіше навідуються в оці заповітні місця.

Євмен змотав вудку і глянув на Драймана. Той стояв на протилежному березі й чекав, неблаганний, непохитний. За його спиною скільки сягало око блищала гладінь води, серед якої де-не-де прозирали зелені й бурі острівці — стяжки землі: межі, дороги між копанками. На одному з цих острівців стояли дві чорні легкові машини, біля яких метушилися люди, палало невелике вогнище. Вітер доносив Євменові пахощі горілки, юшки, кропу, лаврового листу. Там, в очереті, раз у раз лунали постріли, ще з самого ранку на Євмена від копанок, з очерету випурхували по одній і табунцями наполохані качки. У Євмена аж заходилося серце: скільки в них зацікавленого, невисловленого страху. Вони боялися людини. Самого лише вигляду людини вони жахалися.

— Угу-гуу-гууу,— замуликав, простягнувши руки, Євмен, і показав Драйманові на легкові машини. Але той навіть не озирнувся. Євмен знітився під пильним поглядом вартового, поплентався од ставка в кущі. Перед тим, як зникнути в кущах, обернувся, показавши кулака Драйманові: мовляв, гаразд, усе гаразд, це ще нічого не означає, що ти застукав мене біля ставка з вудкою, адже за те, що рибалять у ставку, не штрафують. Ловити не дозволяють, але й не штрафують, хіба вже коли застукають з рибою, тоді інша річ. То ж боятися йому нічого. У торбі в нього нічого немає, лиш одна пляшка «зілля» перекочується в ній.

Євмен аж повеселішав, хоч він, щоправда, й не розуміє, чому це не можна рибалити в озері, чому не можна ловити рибу в ставку й навіть у ковбанях. Якби він сіткою чи, скажімо, якимось іншим браконьєрським приладдям, тоді й мови нема: злодій, хижак. А він же вудкою, хіба вудкою переловиш її, чорт її переловить. Адже риба в ковбанях, болоті, в озері нічия, виходить, і його. Вона ж вільна, мов трава росте, ніхто її тут не напуває й не годує. Вода ж так само нічия, вона ж із землі, з неба. То чого ж над нею Драйман? Нехай вартує собі рибгоспівські копанки. У них, копанках отих, короп державний. За державного коропа він згодний платити штраф. Отут уже хто кого: чи ти рибу, чи вартовий тебе. Можливо, він, Євмен, і не поліз би в ті копанки, коли б не було стільки заборонів, іще, може, й іншим не дозволив би лізти. А Драйманові робитиме все на зло. Чи не тому й браконьєрів стільки в селі. Кожний мудрує, як би це обдурити вартового і накрасти собі риби. І обдурюють, крадуть. Євменові прикро й болісно за рибне господарство. Прикро й болісно відчувати, що й сам він злодій, краде в самого себе, хоч і вважає себе сумлінною людиною. Який він сумлінний, коли повинен ховатися від усіх, коли давно вже, криючись від усіх, обікрав самого себе. В самого себе вкрав спокій і сумління. Здається, все робив, аби було краще, легше сьогодні. І сьогодні було добре. Але прокинеться узавтра і не тільки в дзеркальце, а навіть у калюжу на своє відображення дивитися гидко. Прикро й болісно, що він такий не один. Але ж і справді, як бути іншим, як бути сумлінним, коли і вулиці не перейдеш, щоб не покривити душею, щоб не стрівся тобі сякий-такий Драйман. Ні, недаремно перехрестили на свій лад його самі ж німці.

Тільки-но довідався Євмен, що вода розмила дамбу і з копанки сьогодні повтікали коропа, а з ними й дванадцяти-

кілограмовий, він одразу подався сюди з вудкою. Зумисне пішов, аби спіймати того коропа. Євмен знав, що, не зважаючи на заборону, на штрафи, на сторожу надійну, коропа однаково хтось упіймає. То краще нехай він упіймає його, рибалка з рибалок, браконьєр із браконьєрів. Упіймає, засмажить, чарку вип'є під нього й піде по селу. Всі спинятимуть його, розпитуватимуть, як він ловив коропа, показуватимуть на нього пальцями, заздритимуть і поважатимуть. А він прийде до Людки, вип'є з нею ще і розкаже тільки їй, як ловив коропа, як ловили його. Розкаже про те, про що, коли б міг, рідній матері не наважився б розказати, виспіває горлом, очима, як напружувалось і заходилося в нього серце з радощів, яким він був могутнім, коли витягав того коропа з води, про що розмовляли з ним у ту хвилину ліс, вода, трави, як він сам був і лісом, і водою, і травою. Людка нічого не втямить з його розповіді, вона буде тільки сп'яніло сміятися, повзатиме навкарачки зо сміху, від того, як він мугикає, намагаючись витиснути з себе слово, як те слово болить йому, корчить його, ніби він босоніж іде по жаринах, як він описує пальцями літери й слова, котрих вона не розуміє й не хоче розуміти, бо Євмен для неї однаково, що той безголосий короп, про якого він розповідає. Коли Євмен бачить Людку, його серце падає й напружується майже так само, як у ту мить, коли він вихоплює з води коропа, і так само потім настає спустошеність і тиша. У тій тиші й спустошеності жалібно плакатиме Людка, цілуватиме його, плакатиме і примовлятиме:

— Ой любенький мій, дороженький, німко. Ну, чого ти такий? Єдиний ти в мене, добрий-ласкавий. Всі інші бридкі, бридкі... І я бридка, погана. Єдиний ти в мене такий...

А він затято мовчатиме, буде каратись і дорікати собі, він буде далеко від Людки, від села, від усього сільського життя.

Євмен кружляє, ніби вовк, який заплутує свій слід. Йому приємно ходити в лісі, відчувати себе господарем його. Він і справді господар цього лісу, тут для нього нема ніякої заборони, тут він чистий і все навкруги чисте. В лісі весна, цього року вона трохи припізналася. Навіть і не припізналася, а ніби затягнулася. Настала передчасна теплінь, уже в лютому сонце почало злизувати сніг з пагорків, а на початку березня поскресали річки, почалася повінь, попріли тали пташки, ожили ліси, поле, небо, потекла живиця з сосен. А в квітні знову прихопили холоди. І тихо, й сумно зробилося навкруги, зажурилося все живе — ніби поховали

весну, пташки позавмирили від холоду й голоду. Ні тобі метелика, ні тобі комарика, нічого не стало їм на язик, усе зачалося і чекало тепла. Пташки покидали віковичне своє житло — ліс і подалися до води, сподіваючись знайти там харч, вода викине хвилию на берег щось поживне, якусь кузьку чи здохлу рибину, прижене до берега мультячку. Прилинули до берега всі, навіть шпачки, солов'ї, жайворонки — пташки, які досі боялися води, завжди цурались її. Вже час був сідати на кубельця, класти яечка. А тепла не було. Ліс і небо мовчазні, порожні, неначе засновані сірим маревом. І лиш у травні відпустив холод, і в одну ніч повилазили комарі, мошва, повилітали метелики, з'явилися черв'яки й жуки, викинула листячко береза. Несподівано й полохливо, в якомусь білому наступі життя зацвіли сади. І раптом забуяли над селом та околицею білі заметілі пелюсток — вишень, яблунь, груш, черемхи. Не кваплячись, але вже розгортає цупкий, як накрохмалений, мереживний лист папороть, у лісі вже цвіте багно і п'янка голубика. Від їхньої духмяності в улоговинах, де затишно, куди не долинає вітер, дихати нічим, аж у голові дзвенить. Дурманить голову багно, навіть у п'янкої голубики, обвішаної сережками-дзвіночками, здається, дзвонить у вухах. Дзвонять, дзвонять у ці дзвони мурахи, бігають, очищають ягідник од сміття й бруду, щоб видзвонювали серед літа чистенькі ягідки. Ніде й ногу поставити, щоб не зачепити чогось, не наступити на щось живе, що цього дня пробудилося й набирається сили, росте, тягнеться до сонця, розпрямляється, готується до літа. Готується й саме літо. Ось-ось зацвіте сосна, вже на вершечках, на маківках гілок шишечки виткнулися, принишклі, жовтенькі, мов курчатка, що тільки-но повилуплювалися з яєць.

У сосняку Євмен уповільнює ходу й дихання своє тамує, але кулик, гніздо якого на землі при самій стежці під невеличкою розлогою сосонкою, чує його здалеку, вискакує з кубельця й біжить стежкою. Хитрує, одводить од яєць, прикульгує на одну лапку, ніби вона в нього перебита, настобурчений, як в індика чи удода, хвіст виказує його. Відчайдушний страх і відчайдушну рішучість, той страх і ту рішучість, що властиві й людині, коли вона навшпиньки скрадається до когось чи до чогось, той страх і рішучість, які не раз звідав і Євмен, коли скрадався серед білого дня до копанок з коропами і вудив отих коропів, коли скрадався вночі селом до Людчиної хати, коли...

«Ну, чого ти так злякався?» — каже, чи, вірніше, хоче

сказати куликові Євмен. А виходить лише: — Мму-мму. Дерев'яний рот, дерев'яний язик. І стогін болю й відчаю виривається з його грудей і піною закипає в кутиках застиглих і напружених губів, окреслених страдницькою усмішкою. Євмен хоче наблизитися до кулика, але ноги не слухаються його, щось їх туго стягує, йому здається, ніби він кульгавий: як є одна нога коротша від другої.

Кулик довгов'язий, засмучений, нерухомо, ніби скам'янілий, стоїть за п'ятнадцять кроків од Євмена на купині білого піску й дивиться в очі людині, сіра застигла грудка відчаю, і людина перед ним — живе втілення такого ж відчаю і болю. Між людиною і куликом — сосонка, під сосонкою — кубельце з чотирма рудуватими й ще теплими яечками.

«Навіщо, навіщо ти поклав їх при дорозі, недотепо? — мугикає, намагається вголос вимовити свій подив Євмен, і йому стає прикро за те, що такий дурний, безглуздий цей кулик: додумався звити гніздо при самій стежці.— На видноті ти тут, тут тебе кожний, хто тільки пройде, то скубне, розумієш?» Євмен жестикулює, пише куликові літери й слова пальцями. А той стоїть, як учень-початківець, терпляче мовчить, слухає це напучення, чекає, коли воно закінчиться, коли знову можна буде на гніздо, на яечка, які вже заходолають. А Євменові подобається, що і йому є кого повчити, є з ким погомоніти, кого покартати. Раніше, ще в дитинстві, Євмен вірив, що на цій землі є якась істота, з якою він зумів би домовитися, яка зрозуміла б його. Шукав цю істоту серед птахів, звірів. Але так і не знайшов. І тепер він уже зневірився, що знайде, однак за давньою звичкою не обійде живого створіння, щоб не погомоніти з ним. У такі хвилини в ньому збуджується інше сподівання, що він усе-таки заговорить уголос, позбудеться німоти й глухоти. І на якийсь час, якогось там дня, так йому здається, він усе-таки навчився здобувати слух і мову. Він знає, що і сьогодні здобуде, навіть двічі. Вперше — це коли впіймає того коропа. А впіймає неодмінно, і тоді відхлине від нього тиша, мовчазність, загомонять і ліс, і поле, і вода, розступиться небо і прорветься звуками й співами в тугі вуха, пом'якшає язик, зникнуть жорсткі зморшки, поорані роками біля губів, які скували ніби машкарою йому обличчя. Зникне, розтане від напливу радості туга в очах. Очі засміються, і він заговорить, засміється вголос, піде берегом у танок. Очі сміються в нього й зараз. Здається, все сміється в ньому, витанцьовує, стільки в його тілі зараз нетер-

плячості, прагнення рухатись, робити щось приємне, добре. Він підморгує кулику, намацує в торбі пляшку із «зіллям» і прямує до груші, що росте неподалік од куликового гнізда, йому трохи прикро, що кулик уподобав собі для гнізда не цю грушу, а сосонку при дорозі. Тут, біля груші, йому було б затишніш і спокійніше. Ніхто і не вгледів би його. Груша якась неоковирна, колюча і, як усі дички, кривобокка. Роки й вітри гнули й кособочили її, і росла вона в усі боки, куди дув вітер, куди вона колись хилилася, аж поки набралася сили й шугнула в небо: ривок праворуч, ривок ліворуч і трохи вгору, і колючки, шпичаки на кожному повороті. Тільки зараз ані цих поворотів, ані шпичаків не видно. Все приховав білий цвіт. Кипить у тремтливому цьому білому цвіті груша.

Посадив її тут сам Євмен, давно посадив, коли народивсь і почав уже ходити його брат. Тієї весни їхній батько був якийсь ніби сам не свій, щось його мучило, гнітило, він схуд, обличчя в нього аж почорніло, вовком дивився й на матір, і на Євмена.

Якось надвечір він довго й непорушно сидів мовчки на лаві, стежив за своїм другим сином, а потім раптом підхопився, кинувся до лави, схопив сокиру і побіг за хату на тік, де росла ще прадідівська груша-дичка, на якій споконвіку жили лелеки. Птахи й того дня були ще на груші. Вони залишили своє житло лише тоді, коли груша почала вже хилитися донизу, коли став опадати білий цвіт її, понад городами, над хатою, над током закружляла, завихорила біла метелиця. Євмен спробував одібрати в батька сокиру, але той кинувся з сокирою на Євмена:

— Зарубаю, зарубаю, німчуро...

Може, й зарубав би, але мати захистила тоді його від батька, хоч і самій перепало.

— Наплодила повну хату німих, хоч сам собі язика відрубуй. І погомоніти ні з ким, слова вимовити ні до кого. Всіх порубаю...

— Ой Силку, ой Силечку ти мій, не те ти робиш...— повисла на руках у нього мати.

На голосіння, крик і лемент її позбігалися сусіди, почали вмовляти батька, просити не чіпати грушу:

— Бджілки ж у тебе, Силку, бджілки...

— Ой Силку ж ти мій ріднесенький... ой грушко ти моя любесенька,— припадала грудьми до зрубаної груші, голосила, ніби над покійником, мати,— а хіба ж винна ти, грушко, а чи ж знала ти, знала. А чи ж винна...

А маленький братик радів зрубаній груші, ліз у віття, в цвіт, пирскав з рота пухирцями, рвав білі пелюстки, жував їх, і від задоволення хитро мружив очі, обліплював собі білим цвітом лоб і голий живіт. Збуджено гули бджоли, солодко і гіркувато пахло травневим медом. І кружляли, кружляли над цим лементом, відчаєм, збудженням і радістю лелеки. Сусіди, дивлячись на них, пророчили:

— Не подарують Силкові лелеки такої шкоди. Буде, буде в їхній хаті і третій німий. За всяке зло має бути покарання...

Ні, здається, не збулось їхнє пророцтво. Не справдилось, але ж... Грушу того вечора трактором стягли з города. І того ж вечора, чи, може, вранці Євмен викопав невеличку грушку, що притулилася, сховалась у зіпрілій траві біля окоренка старої груші. Та маленька грушка навіть іще не вкорінилася, а росла від кореневища старої груші, мов дитина в материнській пазусі. Євмен посадив її в лісі, далеко від оселі, і не сподівався, що вона прийметься. Аж ось прийнялася, виросла. Виходить, виплекав він її, щодня поливав...

Євмен улаштувався під своєю грушею, відкоркував пляшку, линув трохи з неї на землю під грушу й за одним подихом вихилив усе, що було в ній. Пив, як ріс. З кожним ковтком усе більш і більш одривався від землі, випростовувався, а коли висмоктав останні краплини, був уже на ногах. Відшпурнув од себе пляшку, вхопив долонею, скільки потрапило, білих пелюсток, шморгнув з гіллячки на себе. Розтуливши кулака, понюхав білі зім'яті квіточки, слизав їх з руки язиком, зціпив зуби і якусь мить постояв нерухомо, відчуваючи, як запах квіток поступово забиває запах горілки, хотів щось сказати, висловити свою радість, яка виспівалась уже в грудях, але тільки мугикнув, вліз головою в білий пахучий цвіт, у колючки, постояв, посопів носом і, опутившись, ліг під грушею.

II

Коропові було дуже боляче. В губі сиділо аж три гачки, які він вирвав цього ранку. Тільки три, а могло бути й десять і значно більше. За три дні, що він плавав у ставку, його намагались упіймати кілька разів. Трьох гачків він позбувся тільки вчора. Два видер біля бетонного шлюзу, погань, а не гачки, витяглися вони легко, хоч

і величезні, але не дуже витривалі, не дуже беручкі. Він тільки тицьнувся, провів писком по шершавому бетону — гачок одірвався. Короп і сам не чекав, що все так швидко станеться, і від несподіванки, від радісного сміху мало не проковтнув гачка знову, вже було вхопив, але виплюнув. Оддыхавшись, знову почав терти носом по бетону, видираючи другого. І другого мовби не було. А ось із третім — з третім проволочився з годину. А здавалося, що третій якраз і безневинний, тоненький, загнуввся набік, з ріжком — якийсь чудернацький гачок. Короп наближався до нього не боячись, не боячись брав у рот чималу балабушку з хліба, комбікорму, сиру й ще чогось духмяного, приємного, що вже здалеку принаджувало, хвилювало й тягнуло наче на мотузку до себе. Не боячись, проковтнув цю балабушку, ковтнув одразу, хоч і кортіло посмоктати, посмакувать. Не зміг утриматись, аж надто вже лоскотав той дух зябра, що линув од смачної балабушки, перебивав усе на світі, ніколи було й подумати про небезпеку. І яка там, здавалося, небезпека, коли жилка тоненька, сміх, та й годі, у воді й не видно її, порвати йому таку, що босому роззутися.

Одначе все вийшло не так, як він міркував. Жилка, як і той гачок з ріжком, були японські. Пошастило, що трапився рибалка дуже кмітливий, досвідчений. Коли б свій, сільський, то, певно, не гуляти б йому зараз у ставку. Прокотнув би він ту балабушку, розчавив у роті, захлинувся б од радощів, і тут рот як ножем полоснуло. Від несподіванки й болю він сторчаком пішов униз, писком вривавсь в болото й твань, розгубився, не знаючи, в якій бік податися, де шукати порятунку. Але ця мить розгубленості й урятувала йому життя. Свій, місцевий рибалка не промахнувся б, одразу витягнув би його з води, не дав би й кашлянути, кинув би за себе, через голову в кущі, ще й сам упав би на нього, прикрив би тілом. А міський — почав делікатничати, робити все по науці: велика рибина, отже, треба не квапитись, треба знесилити її, дати походити, поводити на гачку, щоб вона стомилася, наковталась повітря і, вважай, сама попросилася з води, лягла біля його ніг, як песик. І рибалка, тільки-но зрозумів, яка рибина там у нього на гачку, гарячково перекинув з лівої руки в праву синтетичне вудлище і на якусь мить послабив жилку. Короп відчув це, відчув, що це єдиний у нього шанс, і зразу ж опам'ятався, кулею помчав спочатку до рибалки, зрадів: жилка все ще тримала його, але не так міцно, як раніше, ніби стала гумова. Тоді короп наважився. Круто змінивши напрямок, сплив

на поверхню й рушив по прямій, аж ніби полетів. Зникло відчуття води й руху, він сам став рухом, перелив у воду своє тіло, в течію, в ту саму течію, яка не знає перешкод, яку вже не погамуєш. Рибалка не втримав вудлище, може, від несподіванки, а може, й від щастя рука його схилнулась. А короп уже йшов з крейсерською швидкістю, вже ніщо на світі не змогло б його стримати. Жилка напружилась і в ту ж мить, як обірвана струна, дзенькнула — тріснула при самому кінчику вудлища, на одному-єдиному вузлику. Все було закінчено навіть швидше, ніж босому роззутися.

Короп стрімко плив серединою ставка від небезпечного місця, плив так, що розходилися хвилі й вискакували на берег перелякані жаби. А берегом услід за ним біг навіки знедолений рибалка, махав руками, кричав. Жаль було, мабуть, свою закордонну снасть: японську жилку, японський гачок і невідомо чий поплавець, який світився вночі. Про це, про поплавець, що світиться, короп дізнався пізніше, коли вже з великими труднощами збувся гачка і вплив на поверхню, щоб довідатися, що це таке, ніби зірка над ним сяє. А доти він тягав за собою і поплавець, і жилку, цілий день не знав, куди прихилити голову, де подітись. Обурювало його й людське віроломство — до яких тільки хитрощів дійшли люди: це ж треба, сиділа, морочила собі голову, мабуть, і не одна людина, придумувала на нього, коропа, обманну, тоненьку, невидиму у воді жилку, винаходила гачок з ріжком. Коли б він не мав набутого досвіду, коли б йому не було вже стільки років, то він і не побачив би тієї жилки, під колір води й трави... Якого тільки навігадують приладдя і застосування, щоб упіймати, знищити його, коропа. І найстрашніше, найжахливіше — це те... шука не шука, але з такими зубами й іклами, що куди там і найбільшому щупакові. Ніякому щупакові не перемогти і не вберегтися від тих ікол, коли вони летять на тебе сонячного ясного дня, є лиш єдиний порятунок: благи милосердя в свого короп'ячого бога. Металеві зуби, настромлені на довгу, метрів із п'ять, жердину, вистежують і знаходять тебе, коли ти ні про що й гадки не маєш, коли ти зайнятий великим і святим: даєш життя новим коропам і коропенятам, коли ти зі своїм чоловіком, авжеж, чоловіком, бо насправді він, короп, не короп, а коропиха, це тільки люди звать його плідником, отак ушановують продовжувачку, творця короп'ячого роду. Так ось, коли вони, двоє творців, відчули в собі голос-поклик і, підвладні цьому голосові-поклику, серед великої в безмежності води зустрі-

чають одне одного, залишають глибину, потаємні свої сховища-домівки і виходять на поверхню, до сонця, до тепла, щоб у тепліні й осонні поміж молоденької трави здійснити те, що накреслене великим законом життя, коли вони смирні, зосереджені на великій таємниці життя, з болем, стражданням і ніжністю одне до одного й до всього живого створюють нове життя, саме тоді й з'являються зуби, як присуд жорстокої долі. Можливо, це і є доля, кара за те, що ти живеш і прагнеш дати життя тобі подібним, бо зуби розтрусують голову й ребра тільки живим, а не чіпають мертвих, неживих, минають і тих, хто живий, але ще не став рибою, не чіпають і тих, хто так і залишиться «ні риба ні м'ясо»: йоржиків, пуголовків, жаб. І ти, всупереч своєму призначенню, всупереч тому, що приречено, зумовлено самим життям, розумом тисячоліть, ти, само втілення цього розуму й життя, при всій своїй силі й красі, при всій своїй досконалості, мусиш тремтіти від жаху, тікати, ховатися, і не спроможний ніде сховатися, не спроможний сховатися од свого ж старшого, розумнішого й досконалишого за тебе брата, який повинен оберігати і захищати тебе, бо сам же ти в той час не думаєш про самозахист і самооборону, в ту мить у тебе взагалі відсутній будь-який страх за своє життя, він зникає, не передбачений самою природою, бо в самій природі немає жорстокості, в ній тільки жадоба до життя. В неї лиш єдиний обов'язок: утверджувати й продовжувати життя. Для цієї мети вона обрала й тебе і поставила над тобою твого старшого брата, його розум, його кмітливість, уміння, передбачливість. І ти довіряєшся йому в ту найостаннішу і найвідповідальнішу мить. У ту мить, коли в тобі на різні голоси промовляють тисячі й тисячі: мільйони нових, іще невідомих світові створінь, за яких ти вже несеш відповідальність, яким ти підкорений уже цілком, до найменшої лусочки. І навіть в останню мить, коли тобі не допоміг твій короп'ячий бог, коли тебе прищикнули зуби-ості, твої турботи не про себе, а про тих, кого ти пустив у світ і кого ти ще не встиг пустити. І ти продовжуєш свою останню місію вже з перебитим хребтом і розтрусеним черепом, ікринками, ніби золотом, обсипаєш руки й ноги своєму вбивці...

Ікла ці, зуби-ості — коропова смерть, яка живе у ковбанах при ставку, в болоті. Короп бачив її не раз у минулі роки, коли ще був молодим і вільним і розгулював у цьому ставку. А розгулювати йому тут не первина, не раз він утікав з радгоспівських копанок. Слухняний, цілком підлеглий

чужій волі, він прожив у копанці від народження тільки до першої осені. Життя його було сите, спокійне, але ж і дуже сумне. Його та його братів добре годували тричі на день. Зумисне поробили кормушки й на човнах до цих кормушок підвозили спеціально для них приготовлений комбікорм, від якого вони швидко нагулювали тіло, набирали вагу. Думати й бажати чогось іще не було потреби. І боятися нікого. Харчі смачні, у певний час, варта надійна. Вода в копанках тепла, виходу з неї ніякого, сітки на шлюзах, крізь які до них інколи цідилася свіжа вода, витривалі, жоден хижак таких не подолає. Не подолає хижак, але й сам не проскочиш крізь них. І короп у перервах між годівлею годинами нерухомо простоював при сітках біля шлюзу, коропчик іще тоді, дослухався, про що гомонять оті, по той бік сіток, у ставку зі свіжою водою. А ті: йоржики, плітки, лини й щучки — намагалися проникнути до них у копанку, вони скаржилися, що жити їм у своєму ставку дуже погано, ніхто їх не годує, а кожний тільки й зирить, щоб спіймати когось свого і з'їсти. Вони зазрили коропцям, які жили в іншій копанці. І коропчик, іще немовлятком, радів, що живе відокремлено, не в їхньому ставку, навіть глузував із них. Пишався своєю копанкою і собою.

Та ось надійшла осінь, охолола вода, попливло по копанці жовте листя, а разом з ним рознеслася й чутка, що скінчилось їхнє, короп'яче безтурботне життя. Не сьогодні—завтра випустять воду з копанок, а коропів повантажать у машину з написом «Жива риба» й повезуть у місто. А там тобі: край-капець. Коропцеві, хоч і дуже кортіло потрапити в те далеке місто, побачити інше, міське життя, але його злякали оте «край-капець». І він, як тільки відчув, що води в копанці меншає, то не кинувся разом з іншими коропами на глибінь, а залишивсь у невеличкій виямці серед купин. Зачаївся, заривсь у твань і ліг набік.

Більше ніколи не побачив короп нікого із своїх одноліток. Він перезимував, перебідував у болоті, твані біля тих купин, вижив якимсь дивом. Бо незабаром після того, як у копанці зникла вода, з'явилися хлопці з торбами: позбирали коропців, котрі, як і він, схитрували чи не потрапили разом з іншими в машину, але його не помітили. Коли ж надійшла зима, коропчикові здалося, що він уже зовсім умер, так йому було холодно. Він обмерз, перетворився на бурульку й ожив, збудився тільки навесні, коли вже розтанув лід. Але страх і страждання на цьому не скінчилися, до копанок поприходили довгов'язі, червононогі лелеки,

почали вишукувати тих, кого прогледіли восени хлопці. Коропові пощастило — він не потрапив ані в машину, ані в торбу до хлопців, ані лелекам у дзьоб. А незабаром копанку знову наповнили водою, і знову почалося сите і спокійне життя, з комбікормом з годівниць, з вартовими, за витривалими сітками.

Зголоднілий за зиму й весну короп добре їв і справно ріс. Але він уже знав, що попереду його чекає осінь, а тоді... машина з написом «Жива риба», хлопці, лелеки, холод, голод. Ось що стояло за спокійним і ситим життям. І короп надумавсь утекти від такого життя. Він знову годинами простоював біля шлюзу. Навіть іншого разу не ходив снідати чи вечеряти. Вода прибивала до сіток різних кузьок, черв'ячків, мушок, якими він і підгодовувався, висмоктував їх з дірочок у сітках. І ці черв'ячки, кузьки й мушки з того боку здавалися йому набагато поживнішими й смачнішими, ніж комбікорм. Щоправда, за кузьки й черв'ячки тепер йому доводилося вже боротися. Адже злиднота з того боку знала про ласощі біля сіток і паслася там. Іншого разу крізь оту сітку йоржики намагались уколоти його своїми шпичачками. Було кривдно, боляче, але й радісно. Коли йоржики такі колючі, може, вони проколять, порвуть і пластмасу. Якось йоржики таки подерли пластмасу, так думав короп, а насправді сітку порвала злива. Сітка не витримала натиску. І короп уперше втік з копанки, пішов гуляти по свіжій воді, про яку стільки мріяв.

У ставку, в свіжій воді він прожив рік, спізнавши всього, що дано рибині спізнати у воді за життя: голод, холод, страх, сітки, гачки, приладдя для браконьєрів, і те, як менших їдять більші, як цих більших їдять ще більші, а також і людина. І коли зрештою короп знову потрапив у свою рідну копанку, то це вже був старий величезний коропище, мудрий, розважливий і спокійний. Восени, коли знову почався відлов коропів і з копанки випустили воду він уже не сподівався вижити й покійно рушив разом з усіма. Калюжі й невеличкі ковдобинки з водою вже не змогли б схвати його від людського ока. Але ж усе обернулося на краще, бо саме в цьому й був його порятунок. Вештання в свіжій воді у ставку, сите життя, комбікорм у копанці пішли йому на користь. Якщо раніше він був звичайним коропцем для споживання, то тепер став коропом-плідником, які були в рибному господарстві на особливому обліку, котрих утримували в особливій копанці, особливо доглядали, особливо годували, давали всякі там стимулятори,

вітаміни. Все було спрямовано на те, щоб ти був старанний і дужий, не знав ніяких турбот і справно розплоджувався. І короп досі ретельно, як і належало плідникові, розмножувався щовесни. Бажання людини і його призначення в розумінні життя співпадали. Щовесни він чув голос-поклик, відчував, як його тіло, боки аж розпирає, так вони набрякали солодким і могутнім передчуттям життя і весни. Тоді він знаходив собі другого коропа, і вони, закохані, притихлі, поруч пливли до зумисне відведеного місця і там гуляли своє весілля, справляли весну. А потім приходили спустошення і самотність, бо їх відокремлювали від маленьких коропенят, а він уже знав, що чекає на них згодом. Йому вже все набридло: день у день той самий комбікорм, одні й ті ж вітаміни, стимулятори, одні й ті ж коропи, та сама копанка. І прогулятися ніде, і погомоніти ні з ким. І втекти нікуди, в який бік не попливеш, усе відоме до найменших подробиць аж до дна. Ні ями, ні ковбані, ні болота, ні кузки, ні черв'ячка. Все стерильно чисте, все передбачено, розраховано, розписано. Єдиний лише клопіт: їж, їж і плодися, плодися. Немовлята й підлітки, хоч і маленьку, але ж мали ще можливість утекти, мали ще деяку свою турботу. У плідників анічого цього не було. Їхній добробут, їхнє спокійне й сите життя вартуві пильнували мов ока.

Але ж ані один з коропів-плідників не нарікав на своє життя і не бажав нічого іншого. Ані жодному з них не кортіло за межі своєї копанки. Вони й не відали, й гадки не мали, що крім їхньої копанки є ще й інша вода, інша, десь інакша риба живе, яка не має навіть уявлення про якусь там стерильність чи про стимулятори. Вони думали, що скрізь отакі самі, як у них, копанки, живуть у тих копанках самі лиш коропи, і в них так само єдиний клопіт: їсти й плодитися. Не ремствували вони і на те, що навесні час від часу котрийсь із них, звичайно найстаріший і найбільший короп, зникає. А нашого коропа це дуже непокоїло, бо він сам прагнув шезнути куди-небудь, наближався до берега, оглядав з води далеке й безмежне небо, слухав далеку іншу воду, слухав незрозуміле, але тому ще принадніше далеке інше життя. Відгомін того життя несли на своїх крилах і лапах у його копанку качки. І короп заздрич качкам, в яких були крила. Сумовито думав про те, що коли б менший був, то, може, якась качка на своїх крилах і перенесла б його з цієї копанки в іншу, допомогла б йому втекти, шезнути звідси. Якось він уже був близький до того, щоб зникнути звідси. Одного разу, коли він відгуляв,

відсвяткував свою весільну весну і, спустошений, заліг на дно, його вихопили з води, кудись понесли й кинули на вагу.

— Майже одинадцять кілограмів,— сказала жінка.

— Край, капут, відгуляв, жеребчик,— замислено хитнув головою чоловік у сірому костюмі з краваткою.— Самі знаєте, що робити з ним, усе, як звичайно... Мозком облити ікру, тулуб і до мене на стіл...

— Ні, ні,— мовила жінка,— він іще ж молодий, в нього ще буде багато малюків. Нехай іще років зо три погуляє.

— Років зо три йому ще б і не завадило погуляти,— озвався знову чоловік,— але річ у тому, що він не породистий, дикий, самосійка.

— То ж і добре, тому він і життєздатніший, потомство від нього витриваліше. Ви тільки погляньте, який він гарний, який дужий. А ваші благородні вже застерилізовані, самими вітамінами навіть випорожнюються. Ні, нехай живе і набирається сили. А для того вашого діла вистачить інших, он їх тут скільки покалічених, старіших.

І коропа знов укинули в ту саму воду. Потай він вирішив, що розіб'є собі голову, а вирветься на волю, втече з цієї в'язниці. Але вирвався короп лиш оцієї весни, коли тіло його вже налилося й набрякло, і він перестав думати про волю. В нагульні копанки напустили води, не подумавши про те, що пройшли буйні дощі й наближається повінь. Повенева вода вночі розмила дамбу. І короп ось вільний, розгулює в знайомому ставку.

Ставок ніби поменшав відтоді, коли він востаннє, молодий і жвавий, плавав у ньому. Короп, як і замолоду, хотів уже було кинутись у відомий йому рівчак, який з'єднувався ставком з болітцем: його тіло страждало від болю й бажання збутися тягара, що носив він у собі. А короп знав, що в болоті серед купин, торішнього шорсткого ломаччя і підгнилого та сьогорічного, свіжого, солодкого аїру зробити це зручніш і легше, ніж будь-де в іншому місці. Але він тільки-но зайшов у рівчак, постояв у ньому, виставивши на поверхню горбату спину: води в рівчаку зараз, як не дивно, було обмаль, щоб сховати його зовсім. Короп пригадав, що не глибше, не більше води і в ковбані, пригадав зуби та ікла, які ганялися за ним по тій ковбані, і повільно зсунувся знову у ставок, може, щось і змінилося за той час, поки він плавав у копанці. Адже колись ставок, як і копанки, де він жив, не мали виходу. Він величезним колом оточував усі рибгоспівські копанки. А вода падала

до нього звідкись ізверху, згори. І щоб потрапити туди, на гору, потрібні були крила. Але ж від цього основного ставка відходило безліч маленьких розвилок, рівчаків, ковбань. І короп рушив вивчати й перевіряти знову ті рівчаки й розвилки. За три дні він обійшов їх усі. За час його відсутності, поки він жив у копанці, тут нічого не змінилося, ставок, як і колись, не мав жодного виходу. З однієї в'язниці він потрапив у другу, щоправда, просторішу, з текучою водою, з кузьками й черв'яками, але теж у в'язницю.

Перший день минув тихо. Ніхто йому не надокучав. На березі сиділи тільки хлопчики з рудками. Короп за виграшки обманював їх, жартома з'їдав з гачків наживку, сплескував хвостом біля їхніх вудок, забавлявся, смоктав молоденькі корінці й стеблинки очерету, який тільки-но витикався з землі у воді. Але на другий день усе змінилося. Ще затемна загуркотіли по дамбі машини. Там, де вони спинялися, незабаром у воду падали порожні пляшки з-під горілки, шматки хліба, ковбаси. Вдосвіта, теж іще присмерком, у мочарі, що він обрав собі, аби переночувати, забрьохали двоє з сітями. Оточили сітями зарості шелюги й трави, а тоді пішли на берег, дзенькнули склянками:

— Ну, з початком?

— З початком... Якщо він тут, буде юшка.

— Нікуди йому більше дітися. Улітку щоразу тут по коропу в сіль улазило.

— Так то ж улітку...

— А зараз що, що зараз? Уночі він тут, до світанку. Згадаєш мене. Це вдень його і з свічкою не знайдеш. А вночі він, любенький, лежить у цьому болоті. Рушили?

І вони рушили. Почали бовтати, каламутити воду, тупотіти берегом. А короп ліг набік і зачаївся. Він знав: тепер найрозумніше — не ворушитись, не виказувати себе, не пробувати кудись утікати. Від сіті не втечеш. Якийсь із рибалок мало не наступив йому на хвоста, спинився біля нього, кинув у воду перед самим його носом з якогось смердючого зілля самокрутку:

— Мовчать плавні?

— Мовчать...

— Отож і згадаєш мене... Стривай, заворушився, заворушився. От дає, от дає прикурити...

— Дає, тільки не він, не той, не наш. Цей кілограмів зо три, а той плідник, кажуть, пудовий...

Про те, що втік короп-плідник, знали не тільки вартові, працівники рибгоспу, але й селяни. І рушило на коропа

полювання. З боку копанок, уздовж ставка по межах, на дамбі безперервно ходили вартові, придивлялися до ставка, чи не дасть він їм знаку, чи не видно його широкої спини. Вартові повсідалися і розклали невеличке вогнище край болотяної ковдобини, яка рівчаком з'єднувалася зі ставком, куди короп остерігався заходити, як тільки втік з копанки. У протилежному кутку від вогнища вартових босоніж ходили з остями хлопчачи-підлітки, перескакували з купини на купину, схилялися над кущами і прислухались: чи не сплесне де короп. І вартові, і хлопці знали одні про одних, але поки хлопці не витиркалися з кущів, не лізли на очі, на видноту, вартові не чіпали їх, удавали, що не відають нічого, не чують і не бачать їх. А коропчики й карасі борсались у болоті. Щоправда, дріб'язок.

А короп ішов ставом, шукаючи затишне й відлюдне місце, де б перечекати вихідний день, неділю, хоч якось пережити цей день. Пустотливо стрибали над водою, підставляючи себе, своє спритне тіло сонцю маленькі окунці й плітки. Від берега, який був ближче до лісу, смачно пахло комбікормом, житнім хлібом, картоплею та олією. Короп знав, що там, звідки доносяться ці пахощі, сидять рибалки з вудками. І пахощі ті — картопля, хліб з олією та комбікорм — його погибель. Ухопиш оту смакоту і заробиш гачок у губу. Тому він намагався не спинятись і тулився більше до берега, який був ближче до копанок, де мало бути безпечніше, де містився вже рибгосп і куди побоювалися лізти рибалки, хоча, розміркувавши, було зрозуміло, що цілковитої безпеки нема й там. Адже міг роздягнутись і перебresti на другий берег якийсь небоязкий дядько, міг перепливти ставок і сільський хлопчик, а міг здуру, з п'яних очей, приплентати сюди і хтось з отих, що приїхали до рибгоспу з міста легковими машинами, кому дозволено ловити навіть у рибгоспівських копанках. Урятувать його міг тільки неспинний рух, аж до знесилення, забуття всього, щоб не зосереджуватися на пахощах, не наближатись до берега, пливти серединою ставу.

Одначе він мало не потрапив у пастку саме на середині ставу. Майже біля самого шлюзу навстріч йому метушливою юрбою тиснулися лящі, стрімголов летіли плітки й щуки, по дну сунули лини. Короп повернув назад, але там паніка й метушня були ще більші. Перелякана риба колотилась, як у вирі, мов у котлі. Попереду панувала тиша, одначе короп і там відчув небезпеку. Позаду хтось невпинно плескав і бив по воді, шерхотів і брязкав, тицяв у кущі

довгими палюгами з металевими гаками і бляшанками на кінці. І під оцю какофонію двоє чоловіків від краю до краю ставка тягли волок. Лементувала, аж захлиналась од жаху риба. Короп кинувся геть од волока, поволі посунувся до тієї небезпеки, що була попереду. Але й там, теж пере-кривши увесь ставок, стояла сітка. В сітці уже заплутало-сь чимало його братів, карасиків, пліток і шупачків, які зо страху зовсім втратили розум: вони хоч і були в рідній стихії, але в цій рідній стихії щось ухопило їх, ухопило щук, які більше звикли самі хапати, і не відпускало. І чим дужче вони у відчаї виривалися, прагнули звільнитись, тим більше заплутувались у тоненькій, але міцній капроновій плетінці. А коропові не було вже більше ходу ні попереду ні позаду. Розгону теж не було, щоб порвати той волок чи сітку. Тоді короп, гамуючи тремтіння і незмірне бажання рушити стрімголов, пробитися натиском і швидкістю, ліг на дно біля самих грузил сітки. Писком обережно підняв грузила і перекотився під ними. І тільки охнув услід йому ставок, заохкали, вхопившись за груди, рибалки.

— Люди саме так і наживають інфаркт!.. Кабан!..

А короп був уже далеко. Він знову плив ставом, ішов назустріч воді, але кругом і вже не знав, чи можливо на-віть не те щоб безтурботно прожити визначений йому вік, а чи можна перебути на цій швидкій течії без хвилювання й побоювань за своє життя хоч один-єдиний день. Йому розпирали боки і хребет тисячі й тисячі, мільйони нових істот, вимагали волі, простору, води, стихійної води, тієї, яку він так любив, з якої вийшов сам і якій належав. Але зараз він уперше не квапився заселити цю стихію життям. Не квапився, хоч його тіло й розум у ту мить йому були не підвладні. Усе в ньому, в його розбухлому тілі, до остан-ньої лусочки зараз належало тим, кого ще не було на сві-ті, тим, хто мусив був тільки-но з'явитися, незаним і не-відомим. Дати життя, до цього коропа закликали тисячо-ліття, сонце, день, і вода, і покоління, рід його прапрапра, що давно вже загинули, яких уже давно з'їли люди, птахи, звірі, але завдяки яким він колись і сам з'явився на світ, і живе сьогодні, й, може, житиме завтра. Може... Це, «мо-же», умовність, хисткість існування завтрашнього, через годину обурило коропа, запаморочило йому голову, перешкодило зосередитися на призначеному, споконвічному. Коропові більше не хотілося виконувати призначення, не мав бажання коритися йому, що раніше було метою і сен-сом його життя, чому безумовно досі підкорявся. Щось

розладнувалося, руйнувалося в ньому, він мовби роздвоївся перед неминучістю споконвічного і сьгоднішнім днем, який неспроможний був дати йому й хвилини спокою, який гнітив його, змушував усього боятися, нічому не довіряти. Інстинкт заставляв його розмножуватися, підганяв його до нерестовища, а він, між іншим, мимоволі, коли це відбулося, не помічаючи того, сам уже сваволив, верховодив у ставку, ніби з'їхав з глузду, втративши відчуття небезпеки, завжди властиве йому відчуття самозахисту, перетворився з тихого й слухняного коропа на хижака, шуку. Розганяв дрібноту, роззявляв пельку на неї, ніби намагався проковтнути. І не лише намагався, полохав, а насправді хотів проковтнути й дуже жалкував, що в нього нема зубів, а глибоко, біля самого черева, в горлянці тільки перетинки. Дрібнота розліталася віялом від нього на всі боки, коли він люто плескав по воді могутнім хвостом, утікала не лише риба, але й водянні пацюки, які раніше навіть не помітили б його. Тепер короп уже не поминув смачних пахоців — свою погибель, унохувався в них, сміливо підпливав до них. Підбирав усе, що було насипано на дно, рвав жилки, ламав вудлища і тим іще більше захоплювався, побільшував бажання рибалок на березі спіймати його. Спіймати наперекір усяким охоронам і заборонам. Але ні в кого поки що не знаходилося такої руки, перед якою він схилив би голову, не знаходилося такої снасті, яку б він не порвав. І тільки в одному місці короп відчув несхибну руку і міцну жилку, це коли він уже втретє обгасав свого ставка і наблизився до того місця, де жив колись, як ще був на волі. Відчув руку й снасть і вже взяв свою погибель, але тут сталося щось незбагненне. Його відпустили, ніби погребували ним. І короп, зрадивши, спочатку кинувся втікати, а потім повернувся назад. Йому скортіло позмагатися, він прагнув двобою. Жалість його образила. Коропові схотілося взнати, чого він вартий. Чи варте того життя, щоб за нього боротися, хто стоїть над ним і що стоїть за ним.

III

Земля під грушею ще не встигла зігрітися. В ній ще жив холодний спогад про зиму. Пахтіло від землі й торішньою, ситою, і урожайною осінню, торішніми грушками-гнилицями, що, притрушені листям, пролежали тут

зиму. Тепер вони, мабуть, уже струхли, порозсипалися, перелізли в землю зернятка, щоб попроростати новими деревцями, але дух від них, медовий, солодкий, зберігся, чи то, може, так солодко пахне майбутніми медовими грушками, весняним білим цвітом, а може, й нема ніяких пахошів, може, вони тільки маряться, пригадуються Євменові. Пригадуються, бо Євмен завжди носить їх у собі, ніколи не розлучається з ними. Він розлучався з селом, з матір'ю, з цими місцями — з Поліссям, а той терпкий ковток повітря весняного цвіту вже зрубаної його батьком груші був усюди з ним. Після того Євмен дихав чистим повітрям великої ріки, на березі якої стояло училище, де він учився, дихав повітрям, насиченим перегаром і бензином вулиць великого міста, дихав повітрям величезного заводу, на якому працював слюсарем, але в нього ніколи й ніде не зникало відчуття, що в цьому повітрі витають пахощі квіток груші, тієї, яку стягнули тоді з города і порубали на дрова, спалили, і тієї, під якою він зараз відпочиває.

Особливо виразно він відчув оцю духмяність весняних квіток груші, коли познайомився з Ольгою... Коли те було. І чи було взагалі? В якій зараз усе це далечині. Ні, здається, це не так уже й давно відбувалося, начеб учора. Варто лишень простягнути руку з-за груші, в затінок, де за його смугою, на зеленій траві й почорнілому торішньому листі лежить сонце і, ввижається, доторкнешся до неї, Ольчиної, теплої й шорсткої руки, ніжно попестиш її — і все буде знову, як було з самого початку.

А була весна в своїй найщасливішій порі, і від багатьох людей, яких він зустрічав того дня на своєму шляху, повівало рожевим цвітом весняних садів, від добрих людей. Євмен помітив давно, від добрих людей, особливо коли вони з Полісся, з його рідних місць, повіває духмяністю стиглих і солодких груш. І взагалі кожна людина носить у собі спогад і пахощі свого рідного місця, поліщуки ж наскрізь і на все життя — в білих зав'язях грушок-дичок, до яких здавна не байдужі. Груші скрашали самотне й журливе життя їхніх дідів і прадідів, несли їм і казку, і приказку, входили в їхні душі лелечим клекотом, рожевим кружлянням на світанку молодих лелеченят, які тільки-но спинаються на крило, і дорослих лелек, відданих їхнім оселям, їхньому дереву і їм самим, тим грушкам-дичкам, які тепер успадкували від дідів онуки, тим грушкам, які й зараз прикрашають їхні городи, шляхи-дороги, їхні поля й ліси, де над полями й хатами всю весну вихорять білі духмяні

заметілі. Ніби знову потрапив у таку заметіль тієї весни і Євмен. Він тоді навіть і мріяти не мріяв, що така дівчина нагледить його, зверне увагу й піде за ним, і тому поведив себе безсоромно й нахабно. Хоча ніякої безсоромності й нахабства в тому давньому його вчинку й близько не було. Він був зовсім оглушений, запаморочений пахощами весняного саду, весняного цвітіння, чистоти й сором'язливості, які несла в собі білява дівчина, що спинилася за рогом вулиці біля автомата з газованою водою. Він ішов за тією дівчиною через усе місто, може, години зо дві, тільки-но побачив, то вже не відставав, як одні полюють зайця, другі — боровиків чи рибу, треті — жар-птицю в тридесятому царстві. Вже стомився, йдучи за нею, сердився: скільки це вона може ходити, жодної тобі крамниці не мине, сердився на неї, як на якусь близьку людину, як чоловік сердиться на свою жінку, коли вона виряджається в ті крамниці й тягне його за собою. А разом з тим йому й приємна була оця тяганина й злість, було приємно, що він уперше побачив людину, а вже ніби має до неї якесь відношення. Було приємно, що ця людина — жінка і, коли подумати про те, що вона за дві години не спиниться на тому, що купити, не дуже знає це місто, своя, сільська жінка. Звернулася б до нього, він одразу за дві хвилини купив би їй усе, полиці в крамницях аж вгинаються від добра. Зацікавило його й те, що за річ їй така знадобилася, що вдень і з вогнем не знайдеш.

А місто й справді вирувало, як у вогні, ніби в якійсь весняній гарячці. Ретельно, як за гроші, припікало сонце, і всі кудись бігли, квапилися, збуджені, радісні. Вночі розпустилися маки, разом з цими маками, здавалось Євменові, погарнішали, розквітли тієї ночі й дівчата, всі стали одразу такими красунями, несхожими на тих, якими були вчора. В легких квітчастих сукнях, з іще не зачепленими сонцем оголеними руками й ногами. В цьому їхньому вперше оголеному після зими тілі було щось таке безпорадне й таке ж сором'язливо-принадне, як і в тих перших, в дещо волохатих від ознобу ніжках і кошлатих головках-дзвіночках квіток сон-трави, що розпукуються на пагорках, коли в низинах ще лежить сніг. Така сама квапливість, непосидючість, спрага до життя відчувалася цього дня і в жінок, особливо в тієї, яку помітив він. Вона була не сама, а з подругами, але вирізнялася й серед них, хоча була вдягнена простіше і бідніше, ніж вони. Простеньке платтячко, простенькі босоніжки, навіть не босоніжки, а тапочки. І тільки

на обличчі, в широко відкритих очах більше нетерплячості, подиву й чекання. Так, чекання. Воно аж заважало їй дихати, і вона йшла з розтуленими губами, зуби, мов зернятка, білі, гарні, випнуті, ніби їй хотілося все, що потрапить на око, взяти на зуб, спробувати. А купила вона, Євмен аж сплюнув з досади, парасольку. Ось тобі й сільська дівчина, не встигла в місті оговтатись, а вже тієї ж... Але така насолода, таке щастя ніжною і потаємно-сором'язливою усмішкою відбилося на її обличчі, що Євмен одразу ж і простив їй цю покупку.

Зашаріла від щастя, вона вийшла з крамниці й спинилася біля автомата з газованою водою. Пригорщею линула собі води в розпашіле обличчя, стрепенулась од задоволення й почала пити, повільно, з перепочинками, з розумом, як п'ють виснажені працею на сонці сільські жінки, не п'ють, а смакують, як п'є дерево. І тут Євмен не витримав, як сновида, наблизився до дівчини, обома руками обхопив її голову, припав обличчям до її кіс і застогнав з радості, від того, що пахне чимось рідним, своїм, незабутнім... Якби Ольга тоді втекла чи бридливо відштовхнула його, то, може, нічого й не було б. Краще б вона пошпурила ту склянку йому в лоб. Але Ольга несподівано для Євмена приязно й весело засміялася, мабуть, аж зареготала, пустотливо завертіла головою, полоскотала волоссям йому обличчя, і він, дивлячись, як у її очах скачуть жовтаві, ніби припорошені пилком від квітів бісенята, не втримавсь і теж зареготав, високо закидаючи голову, як той кінь.

— Навіщо це ти мене нюхаєш? — спитала Ольга в Євмена. — Ніби тітка в гастрономі рибу. Може, то так познайомитися хочеш?

Євмен усе, майже до словечка, зрозумів, але нічого не відповів. Не було чого сказати, і неспроможний він відповісти. Боявся навіть і рота розтулити, щоб усе на цьому не скінчилося, щоб Ольга не здогадалася, що він без'язикий, німий. Проте він не втримався, виказав себе, його викрили руки. Євмен швиденько-швиденько почав розмовляти ними, що йому не познайомитися, що йому й на думку не спадало причепитися до неї, просто вона гарна дівчина, грушка, мабуть, недавно з села, бо від неї так пахне грушевим цвітом... Жовті бісики в Ольжиних очах потемніли, вона зіщулилась, як од болю, безпорадно розвела руками:

— Не втямлю... не розумію... нікс ферштейн...

Євмен зняковів і подибав од неї геть. Але на свою біду, на своє лихо, наступного дня знову зустрів Ольгу біля

прохідної заводу. Вона впізнала його, спробувала наблизитись до нього. Але він ковзнув по ній зумисне байдужим поглядом і зник у натовпі, спиною відчувши її збентеженість і розгубленість, образу й обурення, однак не обернувся, не показав, що знає її. Відтоді Євмен уже не раз і не зовсім випадково зустрів Ольгу і біля прохідної, і на заводі, і в гуртожитку. Виявилось, що вони живуть в одному гуртожитку, тільки на різних поверхах, якимсь бачив її в своєму цеху, але завжди прикидався, що не знає дівчини. І справді, та перша і єдина зустріч одійшла в таке небуття, що здавалось, її не було зовсім. І, крім того, він був дуже далекий від жінок, вони здавались йому такими несхожими на інших людей, якимись особливими, що йому не дуже важко було переконати себе: в його житті ніколи не було й не буде ніякої жінки. Жінки панують над світом, а він такий незграбний, неоковирний, і йому залишається тільки одне: працювати, щоб не мати часу на різні дурниці.

...І як він працював тієї весни. Доти був працюючий, вважався одним з кращих слюсарів на заводі, а тепер аж гріб оту роботу. Тієї весни ставили на конвейер контейнери для хліба. Мороки з ним мав увесь завод, нічого не виходило з кондукторами, шаблонами-пристосуваннями для того, щоб автоматично загинати пруги. Євмен аж почорнів, до нього боялися підходити не тільки майстри, а й наладчики. Він не знав, що таке не можна, неможливим для нього було не виконати, не зробити того, що велено. Наряд, завдання він, як солдат, вважав наказом, який не підлягає обмірковуванню, а виконанню. І Євмен працював, замкнувшись у собі, відгороджений від усіх своєю німотою і глухотою, мов той чорний віл. Люди і навіть Ольга, коли він уже з головою поринув у працю, для нього вже не існували. Ні, це він трохи перебільшує, Ольга якраз існувала, думати про неї він неспроможний був заборонити собі. Все міг забути, все міг викинути з голови — тільки не Ольгу. І це його сердило до відчаю. Жабеня якесь, а таку владу здобула над ним, однаково мов нечиста сила, смокче й смокче серце, і ніякої ради не даси, і в час роботи, і вві сні стоїть перед очима, хоч вовком вий. І він уже робив оті кондуктори й шаблони не тільки тому, що зобов'язаний був робити, а щоб довести й Ользі, що він кращий, ніж є насправді, що він і є тією єдиною людиною, без якої не може обійтися завод, що він найпотрібніша на заводі людина. Він і тільки він здатний виготовити ті кондуктори і шаблони. Вигото-

вить, а тоді підійде до Ольги, попрощається з нею і поїде, втече в село.

Євмен, оповитий духмяним цвітом своєї груші, болісно посміхається. Добряче припікає сонце, і від груші пливе якесь хистке білясте марево. В цьому мареві гойдається, мов на прив'язі, барвистий, жовто-синьо-чорний джміль, примарний, ніби якийсь мальовничий спогад, припадає до квіток і, мабуть, од насолоди, аж стенається все його манісіньке, просякнуте травневим сонцем кошлате тільце. Відірветься, відлетить од квітки, і знову ж, мабуть, аби дужче відчутти пахощі, смак і насолоду того, що видобув з квітки, висовується із затінку на осоння весь уже жовтий, припорошений пилком. Надовго зависає, тремтить, гойдається на одному місці на осонні. Що він відчуває зараз, що відчував, коли висмоктував мед? Усе та сама болісна усмішка сіпає Євменові губи. Радісно, солодко джмелю, натрапив на мед і господарює. Радісно, солодко було колись і йому, Євменові, але разом з тим і гірко було. Ні, не тільки до цієї грушки він линув з міста. «...Євменку ти мій рідний, а коли б ти знав, відав, як мені тяжко живеться на білому світі,— писала в своїх листах у місто з села мати.— Менший, хвалити бога, росте. Белькоче і стежить очима за мною з колиски. Куди я, туди й він оченятами водить. А ось що робити з Ригором — горем моїм, твоїм братом середульшим, не збагну. Що вже п'є, що вже п'є. І б'є мене, Євменку, б'є, розпусник отакий. Навіщо, мовляв, ти мене на світ привела. Не бачили б, не дивились би на нього мої очі, не чули б мої вуха тих слів. Я й померти, Євменку, рада б, але хто оте маля глядітиме, хто ж його на ноги поставити має, кому воно потрібне. Коли б, Євменку, нашого Ригора здати кудись... Ось пишу тобі ці слова, а в самої сльози капотять, біжать, пливуть літери. Болить у мене голова, Євменку, серце болить, син одначе ж, куди його здати, кому доручиш. Будуть у нього діти, будуть і в тебе, мо', тоді зрозумієте ви мене. Мо', до якоїсь науки прилаштував би ти його, ти ж тепер чоловік великий, живеш у місті, робиш на заводі, гуртожиток тобі дали, свій куток маєш. Не хоче вчитися нічому, хоч ти вбий його. Мо', ти прискочив би до нас, мо', ще не зовсім одцурався нас, хоч і в люди вибився. Мо', не забув іще своєї матері. Вона ж тобі тільки добра бажає. Хіба ж вона хотіла, хіба думала, коли носила тебе під серцем, що воно все так обернеться. Прискоч до нас, Євменку, повчи брата як брат, повчи, як має жити на цьому світі. Очкур твого батька на колишньому місці. Самій мені

важко, не подужаю вже його. Я тут уже й горілочки припасла. Стоїть, чекає на тебе, ховаю її від Ригора. Дай боже, щоб у тебе все було гаразд. Добра твоїм дітям і мови. Коли будуть у тебе вони, тоді зрозумієш свою матір...»

Чи ж зрозумів, чи розуміє він її? Важко сказати. Тоді, здається, зрозумів. Усе було зрозумілим тоді, все просто. Теї весни він був неймовірно дужий і розумний. Усе, що муляло, все, що ятрило, відійшло. В його серці прорізався голос, він, Євмен, здобув свою мову, ту мову, якій не потрібні слова, мову серця, якою розмовляють очі, руки, якою досконало володіють лише самі жінки, які в дечому на цьому світі такі самі глухонімі... чи то всі чоловіки в стосунках з ними глухонімі?.. Однак, Євмен став таким базікою, таким балакуном, і все завдяки Ользі, його Ольки. Його Олька здатна примусити забалакати не те, що людину, а навіть і камінь. Каменем до зустрічі з нею був і він, Євмен, сірим, замшілим валуном, що мовчазно й самотньо лежать, занесені льодовиком, на сірих журливих полях його рідного Полісся, котрих і трактором не зрушиш — так вросли вони в землю, ніяким способом не вирвати їх із землі. А слабка маленька Ольга вирвала, зчесала паморозь, примусила розцвісти той камінь, витиснула з нього слово. Виходило, що дитинча жіночої статі дужче, ніж трактор. І хитрим же було те дитинча, мов зміючка, обкрутило, перехитрувало всіх на світі, не лише людей, але й саму природу. Звідки стільки чого береться, звідки стільки береться такої сили і таких хитрощів у жінки, навіть недосвідченої, яка тільки вчора з коліски.

...Бурим, сірим валуном-каменем Євмен розсовував натовп, ідучи після зміни в гуртожиток. І тут, у цьому натовпі відшукала й підійшла до нього Ольга. Витягла руками з людської повені й підвела до фонтана, де стояли зграйкою тільки дівчата. А вони були тут неспроста, це Євмен помітив одразу. Дівчата скося поглядали на Ольгу з Євменом і ледве стримували сміх. Дурні ворони, вони думали, що дивляться кіно. А то було зовсім не кіно, хоч і скидалося на нього:

— Куди ми сьогодні підем? — Ольга розмовляла з ним, як справжня німа, тільки плутала літери, і це мало трохи кумедний вигляд, ніби вона шепелявила.— Куди ти запросуєш мене сьогодні, в кіно чи на танці?

Євмен не йняв віри своїм очам. Озирнувшись, побачив, як дівчата від сміху мало не падають у фонтан. От, дурні ворони... Але ж і він спочатку подумав, що це лиш якийсь

безглуздий жарт, глум, збиткування, що дівчата підохотили Ольгу, і вона, дурепа, насміхається з нього. Він стис кулаки й перевів очі на Ольгу, але не побачив у її погляді того, що гадав побачити. Вона стояла перед ним уже причепурена, з-під червоної косинки витиркалися бігуді, губи, сільські, соковиті, пухкенькі, були вже підмальовані, невміло й страшенно намазюкані, в очах рішучість і навіть якийсь виклик, а в поставі відчай, зятятість, отакий самий відчай і зятятість, як у кулика, котрого він сьогодні нещодавно зігнав з кубла. Ольга не зводила з нього погляду, але переступала з ноги на ногу. І Євмен відчув, їй дуже хотілось, як тому куликові, підібгати одну чи навіть обидві ноги, щоб її вважали покаліченою й пожаліли, не вдарили, хочеться стрімголов утікати, куди очі бачать, у натовп, у кущі, за фонтан, сховатися десь і довго-довго не показувати носа. Йому стало жаль Ольги, але він і не міг повірити, що все це дійсність, а не сон.

— Ти мужчина чи ні? — звернулася вона знову до нього, сердита, обурена від ніяковості незручного становища, в якому опинилася з своєї ж волі. І він удруге збентежився перед Ольгою, бо й сам не раз питав себе: мужчина він чи ні. Але цьому «мужчина чи ні» надавав якогось іншого сенсу. Зашарівся, почервонів, як рак в окропі. А вона наступала на нього, справжня німа, швиденько-швиденько жестикулюючи руками, пальцями.

- Євмен стежив за нею і думав, скільки ж то довелось їй повчити його мову, чого це коштувало їй, коли чеше зараз так, як по-писаному, який же то треба мати характер, відвагу, щоб насмілитися підійти першою, підійти до такого, як він. Але того вечора біля фонтана вони так ні до чого й не домовилися. Аж надто несподіваним усе було, нежданно, надто ж мляво він думав, крім того, і їй, і йому, особливо йому, заважали на щось наважитися її подруги, які до самого останку думали, що це лише кіно, а їхня Ольга талановита акторка. А вона й справді була дуже талановитою акторкою. Тільки того вечора Ольга не грала. Коли Євмен врешті-решт наважився щось відповісти Ользі, дівчина вже відвернулася від нього і втекла. Побігла, мов ящірка, зникла в натовпі, потягнулися за нею і дівчата. Однак у кіно вони потрапили того ж таки вечора. Євмен, прийшовши до своєї кімнати, довго сидів нерухомо, не переодягаючись, на запровленому ліжку, потім гарячково підхопився, поперевертав усе догори дном у кімнаті, аж тричі поголився, до останньої волосинки, до живого повидирав усю щетину,

вилив на голову й обличчя майже всю пляшечку потрійного одеколону, пов'язав краватку, надів костюм, застебнув на всі гудзики піджак і рушив до Ольжиної кімнати. Вона мовби чекала на нього, бо тільки-но він торкнувся дверей, як ті відчинились і дівчина опинилася на порозі, чужа, неприступна, ніби це й не вона щойно запрошувала його в кіно чи на танці. Євмен не звернув уваги на цю її неприступність. Він уже обміркував і вирішив, як йому поводитися далі, знав, що тепер усе залежить від його рішучості, а може, навіть і нахабства, що вдруге вона радше повіситься, а до нього не підійде. І Євмен ухопив Ольгу попід ручки й попровадив, потягнув з кімнати.

— Куди, куди ти мене... Нікуди я з тобою не піду,— уперлась і закричала вона. Євмен не дивився й не слухав її. Невідступно, обережно, але й невблаганно тягнув, майже ніс її на руках до виходу з гуртожитку. В ту мить він і не здатний був щось побачити, почути, бо походив на справжній той камінь-валун, що восени чи навесні лежить у порожньому й голому полі. Скам'янілими були в нього обличчя й губи, обважнілими, камінними ноги, і на серці все закам'яніло, запеклось: якщо біля фонтана було тільки глузування, глум, то він помститься, коли ж ні, то не зважаючи на ніяковість, на сором, отак, скам'яніло пройде крізь усе. Рухала тоді ним якась переконливість і прямолінійність паровоза, що бачить поперед себе зелене світло і мчить на те світло на всіх парах. А Ольга вже лупцювала його кулачком по обличчю й кричала:

— Відпусти ж ти мене нарешті, за віщо ти мене так ганьбиш, знеславляєш...

На її крик і лемент порозчинялися двері кімнат, повибігали в коридор і стали ховатися по кутках дівчата:

— Німий Євмен Ольгу тягне кудись, рятуйте хлопці...

Поприбігали й хлопці, але не поспішали рятувати Ольгу. Щось було в обличчі, на стиснутих губах Євменових таке, що заважало їм кинутися на нього, давали йому дорогу. Проте, мабуть, кинулися б, неодмінно, бо вже на підмогу їм бігла чергова гуртожитку Тьотя-Мотя, бігла зі щіткою в руках. Ольга тільки-но побачила цю Тьотю-Мотю, зразу перестала гамселити Євмена і припала губами до його губів:

— І зовсім він не тягне мене, я сама, я сама, це я його...— І знову, щоб усі бачили, припала губами до його губів. Іржали, мов ті коні, хлопці, посміхалися дівчата, плювали і хрестилася Тьотя-Мотя:

— Вік прожила, всяке бачила, а такого... де тільки твоя мати, безсоромнице, чи тобі хлопців бракує...

— Не бракує, Тьотю-Мотю... Я сама собі мати, сама собі піп.

— Облиш,— це вже вона до Євмена.— Переодягнутися треба. Для чого ж я нову сукню купила й парасольку.

Євмен одпустив Ольгу, але тільки-но вона повернулася, щоб піти до своєї кімнати, знов ухопив її за руку.

— Тоді гаразд і так,— рішуче хитнула головою Ольга.— Так як є, нехай буде, що на мені, те й моє. Ходімо, нехай краще парубок буде гарний, біля гарного парубка і я кра-суня!

А Євмен, і далі незворушно зосереджений, вивів її з гуртожитку, як він дивився те кіно і про що йшлося в картині, не пам'ятає, хоч і не одводив очей від екрана. Вступився у той екран і півтори години не зворухнувся. Нерухомо просиділа все кіно й Ольга. Вийшли з того кінотеатру й не знали, що далі робити, куди йти, як здихатись одне одного. Надворі, в напівтемряві вуличних ліхтарів, серед чужих людей і закоханих парочок, які проходили мимо, жвавість і пустотливість Ольжину мов корова язиком злизала. Вона принишкла, зіщулилась і тримала його на відстані. На кожну його не дуже сміливу спробу наблизитися до неї скрикувала, ніби її кололи чимось гострим, і злякано кричала:

— Не підходь! Іди куди йдеш...

Він дибав за нею, як добре вимуштрований пес на повідку. В одному тільки місці, на перехресті вулиць, де юрба патлатих юнаків з гітарами заступила Ользі дорогу, обійшов її, проклавши плечем їй дорогу, розрізавши натовп, як ножем масло. Був задоволений, що хоч цим прислужився дівчині й себе показав. Але від того перехрестя вулиць, від тієї юрби вже Ольга йшла за ним, він відчував, гнівна, аж палахкотить. Як її заспокоїти, чим розвеселити, Євмен не знав, не знав, якого ще лиха треба їй, чого це вона так раптово розгнівалася. Єдиною думкою, єдиним прагненням його було якомога швидше дійти до гуртожитку, бо час уже пізній, а о дванадцятій двері гуртожитку замикали, і він не міг собі навіть уявити, як це не виконати того, що вважалося розпорядком, куди б то не було запізнитись чи щось порушити. Не лише в праці, але й у всьому іншому, навіть у коханні, в поведінці з дівчиною він тоді був як солдат, неухильно виконував усі правила, неухильно виконував усе, що йому веліли, що від нього вимагали. А від

нього вимагали не так уже й багато: бути слухняним. Слухняності його вчили всі: батько, село, цього самого чекали від нього і в училищі, на заводі, в гуртожитку, цього вимагала від нього й Ольга. І він завжди незаперечно слухав усіх і кожного, ніколи не думав, а чого хочеться йому, як ота слухняність поєднується з його бажаннями, виконував завжди те, чого від нього чекали. Завжди сам добре знав, де, коли і що треба робити, щоб догодити всім.

А повітря паморочило голову. Хоча це було місто, але й тут буяла весна, яка підхопила Євмена, несла й кружляла в своїй розгульній шаленій течії. З високого й чистого неба йому підморгували весняні ясноокі зірки. Збитошно дражнилися, кліпаючи фарами, блискучі й швидкі машини. З палісадників, од під'їздів, темних завулків повівало густим настоєм бузку, жіночих парфумів «Быть может» і чомусь солдатського гуталіну, поту. Вгорі, біля ліхтарів, товпилося, кружляло безліч метеликів і мошки, вони, мов біснуваті, лізли на вогонь, обпікалися, тікали від нього і не могли втекти. Ходили туди й сюди, ховались у затінок, у зарості декоративних кущів закохані. І тільки вони, Євмен та Ольга, були того вечора чужі одне одному.

Зовсім чужими попрощалися вони неподалік од гуртожитку. Ольга заборонила йому вертатись разом із нею. У гуртожиток він так і не пішов, а перебув до ранку на лаві в сквері. А вранці прямо із сквера подався на роботу. Ніч, яку він перемучився надворі, була однією з найжахливіших його ночей. Справа тут була не в Ользі, не в його коханні до неї. Про Ольгу він думав з годину, а тоді він впав у розпач: адже він порушує, порушує кимось встановлені правила, правила встановлені ним самим. Чого це він, наче той жебрак, тиняється по вулицях і спить на вулиці, в нього ж є своя кімната, своє ліжко. Як він узавтра дивитиметься людям в очі, як подивляться на нього товариші, як поставляться, як сприймуть усе це? Проте, не зважаючи на цей внутрішній його страх, йому було і приємно. Щось змінювалося, якось по-новому оберталося його життя. Ніч була тепла, на світанку нарешті заспокоїлось і стихло місто, зникла метушня, спав сморід. У місті господарювала весна, її пахощі, її життєдайна тиша, чистота й замріяність. І ця тиша, чистота і замріяність огорнули і його, ніби він якимсь чином цієї ночі опинився в своєму рідному селі, сидів над річкою, дихав водою й весною. І нічого-нічого не хотілося йому. Він мовби сам вийшов з тієї води, весни й ночі. Ніч, вода й весна виткали його, і здавалося, що

з першим промінням сонця він розпадеться, розстане в світлі дня, прилине світанковий легкий вітерець і рознесе, розвіє його. Він буде скрізь, і ніде його не буде. Вітерцем він піде за Ольгою, ніжно буде обвівати її, пестити, а вона ніколи й не довідається, що то не просто вітерець, а він, Євмен. Євмен боявся ранку, боявся світла, боявся зустрічі з Ольгою. Він відчував, що не в змозі дивитись їй у вічі, може вмерти від її погляду, не витримає тих поглядів, якими пронизуватимуть його вранці мешканці гуртожитку, слюсарі в цеху. Що це він скоїв, що це він скоїв, наче з глузду з'їхав. А все вони, жінки, жінки винні, Ольга... Коханню схотілося йому, дівчини. Вона ж глузувала з нього, а він і вуха розвісив. Хто такий він, хто така вона...

Євмен казав це собі, докоряв і журливо зі смутком думав, що б там не сталося, а з цього дня він з Ольгою не зможе розлучитися, не зможе забути її. Нехай знущається, гребує, ображає, він уже прикипів до неї. Євмен обдурює себе, коли каже, що зараз ось дочекається, нехай усі порозходяться з гуртожитку, візьме свої речі й покине це місто, поїде в своє село. Коли бути щирим, то йому хочеться, щоб Ольга й далі отак знущалася з нього.

Однак Ольга, коли прийшла в цех, навіть і не глянула в його бік, ані разу не змигнула оком ані того дня, ні наступного, він також обминав її, був уже справді близький до того, щоб поїхати хоч і світ за очі. Проте чогось-таки сподівався, тягнув, тягнув і дотягнув. Якось у прохідній заводу після зміни його оточили Ольжині подруги. На підвіконні серед метушливого натовпу, гармидеру й штовханини чорним олівцем, яким, певно, підмальовували очі, величезними літерами, ніби він ще й сліпий, написали: «Ти чого це про себе такої високої думки, знеславив дівчину на весь білий світ і не підходиш. Жеребчику, гадаєш управи на тебе нема. Коли так і далі поводитимешся, каструємо...» За вікном прохідної на бузковому куці сидів горобець, читав разом з Євменом цю записку й весело кивав голівкою і хвостом: так, так, так. Євмен задивився на цього нахабного горобця, і коли повернувся до дівчат, то їх уже не було...

Євменові й Ользі виділили в їхньому ж гуртожитку кімнатку, їм і ще якимось молодяткам. Кімнатка була маленька, навіть двом не розминутися. Ліжка стояли майже впритул, двоє ліжок і два стільці на чотирьох, іще два не поміщалися. Не було де поставити й стіл. І замість стола, щоб

поїсти, пристосували тумбочку. Не дуже зручно, не дуже затишне житло, зате свій куток. У кожному щасті криється нещастя, і в кожному нещасті — своє щастя. Євмен був щасливий...

...Джміль уже переситився, придбавши меду і для себе, і для всієї своєї джмелиної родини. Зморено сів на листку відпочити. Звідкись з-під цього листка викотився невидимий досі величезний череватий павучище. З несподіваною для такого відгодованого, доглянутого черева спритністю, ніби човник, заходився туди й сюди, висотуючи павутину, почав обмотувати, обкручувати нею джмеля. Ласий на чужі ковбаси, подумав Євмен, тут тобі й мед, тут тобі й м'ясо. А джміль, чи то відчував у собі силу, чи то, взагалі не відчуваючи присутності павука, знеможений, припишклий, сидів на листку й не ворухився. Павук, учинивши свою хижацьку справу, вирішив, певно, що джмелеві вже не уникнути його обіймів, і на тонкій павутині спустився з листка вниз, загойдався, ніби визирав з-за рогу й ховався. Це погойдування, либонь, і зрушило джмеля з місця. Він спробував розправити крильця, щоб злетіти, але заплутався у павутинні, засіпався, закрутився. Євмен уже підвівся було зі свого лігва, щоб допомогти джмелеві; десь же на нього чекала родина, він так ретельно майже годину збирав цей мед, щоб однести його своїм майбутнім діткам, яких, напевно, вже відкладала десь у купині джмелиха. І Євмен не міг погодитися, щоб на його груші загинув такий дбайливий, такий старанний сім'янин — людина, та й годі. Євмен іще встиг подивуватися, що й на такій красі, серед такої чарівності існує смерть, але його допомога не знадобилася. Джміль і справді був дужий, він уже рвав павутиння, вже виплутався з нього, як раптом занепокоївся павук. Як оком змигнути, втягнув у себе павутину й злетів угору. На якусь мить затримався, мабуть, розмірковуючи, чи варто ризикувати, чи варто кидатись у бійку з цим кошлатим звіром. Але жадібність перемогла розум. І він кинувся в ту останню хвилину, коли джміль уже розпрямив крильця. Вони закружляли на листку, ніби на якомусь лобному місці, рушили в свій танок смерті, затанцювали один біля одного, ніби коханці. Але ця любов швидко скінчилася. Павук, зробивши своє, свій смертельний поцілунок, перекинувся догори лапками, поскріб ними в повітрі й затих. А джміль, як переможець, іще трошки відпочив, тяжко піднявся й, набравши висоту, попрямував у ліс. Летів спроквола, уповільнюючи зниження. Євмен стежив за

ним, аж поки він зник з очей. Щасливий джміль, його десь чекають, і він не підведе цього чекання. А він, Євмен? Адже його також чекають...

«Добрий день тобі чи то вечір, Євмене!!!»

У нас зараз уже ніч, я сиджу сама в червоному кутку, ніхто мені не заважає, всі вже сплять, і пишу тобі листа. Завтра вранці мені на зміну, а що поробляєш ти? Ніде не буваю, нікуди не вилажу з гуртожитку, сиджу в своїй кімнаті. Навіть не знаю, де і яке кіно показують. А де буваєш ти, чи ходиш у кіно? Ще на початку осені провели на пенсію Тьотю-Мотю. Зібралися тут-таки в червоному кутку, була й я, випила одну чарочку і, не витримавши серед людей, привітала Тьотю-Мотю й пішла, втекла. А всі гуляли до півночі, було весело. Тьотю-Мотю на прощання нагородили грамотою, від роботи подарували обрус, а ми, мешканці, скинулися по три карбованці й купили разом приймача. Розповідають, вона плакала й казала, коли б не внуки, то працювала б іще.

Зараз у нас зима, грудень. Але снігу немає. Так, то сніг, то дощ намочить, розвезе болото, що не встигаєш і взуття висушити. А яка погода у вас? Я така, як і була, може тільки трохи схудла, всі суkenки висять, як на вішалці, швиваю. Записалася на курси крою і шиття. А який вигляд у тебе?

Євмене, ти забув свою бритву, слюсарний інструмент, почесні грамоти і краватку, тобі ж там і поголитися нічим. Я все позбирала, спакувала, обв'язала й сховала. Напиши, що мені з цими речами робити. Оце й усе, Євмене, що хотілося тобі написати, що хотілося сповістити тобі. Лишилося тільки сказати, що за тобою тут усі жалкують, пам'ятають, ніхто про тебе поганого слова не мовив. І довго не брали нікого на твоє місце, все сподівалися. А одна людина, ти знаєш її, сподівається й досі...»

Цього листа Євмен завжди носив при собі, знає його напам'ять. Єдиного листа від неї. Вона пише йому щодня. Щодня він одержує від неї звістку, але прочитати те, що написано нею, несила. Він спалює її листи в грубі, вранці забирає в листоноші, день носить при собі. Хоче й не наважується прочитати. Увечері, нерозпечатаного, німого, кидає у вогонь, опускає голову на руки, полум'я червоними спалахами стрибає по його обличчю, папір у вогні морщиться, жовкне, вогонь, гарячінь обгортає і гартує його, не поспішає запалити, ніби чекає: ось-ось простягнеться людська рука й вихопить його з полум'я. На загартованій червонизні

паперу чорніють, мов спечені кузочки, виповзають гострі й квапливі буквочки, а рука в людини все така сама нерухома. І вогонь злісно накидається на папір, аж гуде, нищить його, проте навіть і на знищеному листку, як на розжареному листку заліза, якусь мить іще помітні літери, їх іще можна розібрати, прочитати. Людина не читає, вона засліплена вогнем. І згорілий папір чорніє, скручується, перетворюється на попіл, той попіл полум'я викидає в хату, він кружляє в ній, по хаті літають і сірі буквочки-попілинки. І несила, несила одвести від них очей. Євмен підхоплюється й прожогом кидається з хати, біжить сонним селом до Людки, щоб опоганитися вже до останку, щоб одрізати собі всі шляхи в минуле, в майбутнє, щоб з огидою і бридливістю подивитися на себе на початку нового дня і плюнути собі в слід. Євмен і зараз плює в грушу...

Євмен і Ольга були щасливими доти, поки неминуче, як звичайно це і буває в звичайних родинах, коли постає питання про третього. Спочатку Ольга нічого йому не сказала. З тиждень, а може, й більше Євмен ані про що не здогадувався. Вони ладили між собою, але жили якось не по-людському, не так як одружені люди — хаотично, метушливо й поспіхом, ніби прагнули надолужити, наздогнати щось чи когось, ніби знали...

Ольга росла й виховувалася в дитячому будинку, не знала, що таке родина, і не дуже дбала про наступний день. Усього їй хотілося негайно, зараз, усе кортіло звідати сьогодні, спробувати невідкладно, все було для неї новизною, все вперше. І вся вона була як нашорошений лісовий звірок, як те лисеня, котре всім цікавиться і всього боїться. Маленьке й тому ще незграбне, збитошне лисеня, що лишилося само в норі. Мати пішла по здобич, а воно чекало, чекало її та й вистромило з нори мордочку, примружилось проти сонячного сяйва, злякано дзявкнуло на сонце і — знов у нору. І знову з нори. Допитливість і цікавість у ньому дужчі, ніж страх. У ньому ще більше довіри, ніж обережності, бо його ще не цькували собаками, по ньому ще не стріляли, воно ще не дуже знає, що таке небезпека, холод, голод. Воно живе, як і має жити звір на волі, інстинктом, а не розумом, не своїм іще розумом, а розумом, обачливістю батьків. І ця їхня обачливість остерігає його, але чи можливо від усього застерегтись, усе передбачити, аж поки десять разів обпечешся, аж поки набудеш свого розуму, набудеш досвіду. До того ж слід було додати, що Ольга

не дуже то прагнула набувати того життєвого досвіду й розуму. Євменові доводиться визнати це, вона була більше безрозсудливою, але й живучішою, витривалішою, спокійно сприймала і терпляче зносила життєві незгоди. Там, де він упадав у розпач, їй було смішно. І це дивувало Євмена: звідки в неї стільки живучості, без коріння, мов ота грушка, яку він посадив у лісі, прийнялася в чужому ґрунті. З усіх боків обдувають її вітри, і вона гнеться, але не ламається, як ота сама грушка, розгалужується навсібіч і тягне, за вуха тягне його за собою. Без батьків, без свого кутка, на очах у всіх живе з ним, німим, безголосим.

Тітка, якій Ольга написала про своє заміжжя, прислала їй замість благословення прокляття: краще б ти пішла за негра, люба моя небого... Ті самі подруги, що звели колись Ольгу з Євменом, тепер обходять її стороною: не до пари, не до пари, не буде вам життя, а вона лиш усміхається: ялівки. Бракує грошей, багато чого бракує, і найголовніше — слова, ніжного, ласкавого, яке так потрібне й живе, ворухиться в його серці, але не завжди він спроможний вимовити, бо це несподіване щастя чимось гнітить його, запаморочує голову побоюванням чогось, Євмен звинувачує себе, а вона пустотливо, але досить міцно дає йому штурханців у ребра: все гаразд, усе буде гаразд, поки ми разом. І водночас раптово може розходитися, скипіти, ніби той холодний самовар, через дрібничку, через казна-що, на рівному місці. Тож і збagni цих жінок. Хоч розбирай її на частини, аби дізнатися, що в неї не так, як у чоловіків, чому вона водночас така несподівано різна. Ні, зовсім недаремно кажуть, що жінка в дев'ятому коліні доводиться родичкою змії. Не образа криється за цими словами, а захоплення, бо в лісі нема мудрішого створіння, ніж та гадюка. А його Ольга обведе кого хочеш круг пальця і перемудрує самого чорта, бо сама й чорт і бог. Вона допомогла йому набути те, що вкрали, чим обділили його бог з чортом: голос, мову. Жінка, його Ольга, перехитрувала своєю жіночою природою ту найвищу природу, саму долю. Палить серце, рветься з його губів, гримить уночі слово, його, незаймане, він забуває про свою німоту, відчуває себе людиною, такою, якою і має бути людина. Хто ще, крім жінки, крім його Ольги, здатний на таке? Її беручкість у житті й довіра до життя тим і пояснюються, що вона і є саме життя, його коріння, початок, основа. Як і за що вона змагалася б, завжди змагається не за себе, а за життя, яке зумовлено, приречено їй самою природою оберігати, нести й продов-

жувати. Вона жінка, а він чоловік, є і буде охоронницею і продовжувачкою людського роду, бо вона носить у собі велику таємницю, не розпізнану ще ніким у світі, бо тільки вона, жінка, може так самозречено, так шалено любити все живе, навіть такого, як він, любити й жертвувати всім заради того, хто є, і заради того, хто буде.

До такого Євмен дійшов і переконався в цьому десь на третьому чи четвертому місяці життя з Ольгою. Він помітив, що вона стала якоюсь байдужою до нього, після зміни кудись раптово зникала, верталася замисленою, але нічого йому не казала, де була, куди ходила. Він не пізнавав Ольги, з тиждень мучився, не знав, що й думати, аж поки Ольга сама сказала йому:

— У нас буде маленьке... Ти радий?

Він так зрадив, що хоч об камінь головою. Якусь мить Євменові й справді здалося, що він гримнув об камінь головою, репнув череп, і на лобі з'явилася тріщина, навпіл розколалося й тіло, і голова. І розколина та чимраз ширшала доти, поки з нього одного, цілого, утворилося дві людини. Одна з них широко раділа, друга — заливалася кривавими сльозами. Одна тремтіла з радості, що в неї буде дитина, друга здригалась од горя, що вона буде такою, як він. І Євмен задушив оту щасливу в собі.

— Ні! — захитав він головою.— В нас не буде дитини. Ні...— і відвернувся від Ольги, щоб не бачити того, що скаже вона, щоб не бачити її обличчя, не бачити вишкірених од болю, подиву й заціпеніння зубів. Утупившись очима у вікно-амбразуру, таке воно було маленьке, у вікно, з якого нічого не побачиш, хіба тільки небо не по-осінньому високе й чисте. Небо, по якому журливо снувалася павутина. Павутинки були дуже довгі й дуже витягнуті, як нап'яті струни, як та жилка, на якій тріпоче підхоплена гачком рибина.

Ольга затулила небо, павутиння і віконце-амбразуру своїм тілом:

— У нас буде маленьке... Не переч мені, я вже була в лікаря...

— Ти підеш до нього знову.

— Ні, тобі доведеться вести мене тільки силоміць. Сама я не піду... Може статися так, Євмене, що в мене більше ніколи не буде дітей...

— Вона буде глухонімою, я теж був у лікарів.

— Може бути глухонімою, а може, й ні...— Ольга змовкла, а йому хотілося продовження, продовження, щоб вона

говорила ще про те «ні», прагнув якогось потаємного слова, яке, може, відоме їй, яке відоме тільки самій жінці і яке порятувало б його від того другого Євмена, який зараз горював і плакав. А Ольга чекала, що відповідь він. І він відповів твердо, мов одрубав:

— Ні!.. Вона проклене мене, проклене нас з тобою. Коли не вона сама, коли їй пощастить народитися з язиком, то її діти прокленуть нас, онуки наші, які прийдуть після нас у радісніший, щасливіший час — без'язикі.

— Ти боягуз, ти розжирів, ти втомився від щастя. Тобі боязно ризикувати, боязно втратити бодай маленьку часточку того, що маєш. А хіба це щастя в тебе, хіба про нього ти турбуєшся? Спокою тобі хочеться, спокою... Хіба ж це щастя, коли день у день одне й теж... Це ж одноманітність. А ти — віл. Не без голосу, не без слуху тобі слід було народитися, а... Отоді ти був би цілком щасливий і всім задоволений...

Ні, вона не образила його. Не зуміла переконати, але й не образила, не скривдила. Для нього не було вже, не існувало більшої образи й кривди, ніж усвідомлення того, що він дужий, міцний, хоче дитини й не має права мати її. Не може правдиво відповісти навіть самому собі: чого йому більше хочеться, щоб Ольга погодилася з ним і позбулася дитини, чи домоглася свого, кохає він її зараз, у цю мить, чи ненавидить. Ох, коли б можна мати ту дитину, позбувшись Ольги, коли б її не стало, прости мені, Ольго, прости... коли б ти померла при пологах і тоді можна було б утекти кудись од людей і виховувати ту дитину самому, самому відповідати за все, взяти все на себе: відповідальність перед людьми, перед сином, перед його майбуттям, перед його синами, щоб його мати, його Ольга не зазнала тих страждань і того болю, яких довелося спізнати його, Євменовій матері...

Не хотілося йому в ту мить бачити Ольгу і водночас дуже боявся втратити її, відчував, що вже втрачає, вона відходить од нього. Ольга плакала на ліжку, а він нерухомо сидів на стільці, дививсь у вікно, за яким відходило в небо мереживне літо. Хотів і не зміг підійти до Ольги, заспокоїти її, бо сам був розколотий надвое.

Відчуття цього роздвоєння не покинуло його й після того, коли він забрав Ольгу з лікарні. Після лікарні в їхньому житті ніби нічого не змінилося. Були ті самі турботи про хліб щоденний, ті ж самі метушня й безлад. Але вони, як було досі, вже не приносили з собою щастя. Євмен, зда-

валосся, кохав Ольгу, як і раніше. Однак між ними начебто пробігло щось, пробігло, зникло, а лишилася тільки тінь, і цю тінь вони носили на своїх обличчях, вона лягала також і на їхні взаємини. Вони соромилися одне одного, не могли довго бути наодинці, піти на люди вдвох теж не наважувалися. Євмен більше не знаходив в Ользі відображення тієї найвищої мудрості, яка лякала й вабила до неї його весь час. Ночами вони майже не спали. Ольга інколи плакала, а він лежав із розплющеними очима. В темряві, що оповивала кімнату, і в присутності другої пари молодят не можна було запалити світло й поговорити. Але одного разу, коли вони залишилися самі, коли та, друга пара на суботу-неділю поїхала в село до своїх батьків, поговорили.

— Поїхав би й ти до своїх батьків у село,— запропонувала Ольга Євменові.— Перевівсь уже зовсім.

— Ти женеш мене? — спитав він її.

— Ні, ні, Євменку. Я відпускаю тебе.

— Краще б ти взяла відпочинок.

— А куди мені поїхати?.. Батьків нема, тітка прокляла, в дитбудинок?.. Ідь у своє село, до матері. Я відпускаю.

Євмен і сам відчував, що йому треба хоч куди-небудь поїхати. Але він ніяк не міг наважитися піти з гуртожитку в присутності Ольги. Втік од неї, наче злодій, коли вона була на зміні. І відтоді, йому здається, онімів, втратив голос увесь білий світ, у кожного живого ніби вирвали язык. І він, сам німий, живе в онімілому світі, не чує голосу землі, не чує голосу своєї груші. А чи чують його голос землі, голос дерева, чи ж розуміють їхню мову, мову птахів, звірів, риб інші люди? Чи є розуміння поміж людьми та рештою світу? Що, коли не тільки він єдиний німий на цьому світі? Що, коли тільки діди, які обсаджували грушками-дичками свої оселі, мали те розуміння? Його дід чи прадід посадив грушку, а батько зрубав, а він...

Євмен навколішки підповз до окоренка груші, обнімає її, притискається до неї обличчям. І груша, ніби обзивається на його обійми, ніжність, потягується, тріпоче цвітом і листям. Євменові здається, що дерево живе, тепле, від нього лине, струменить, лоскоче ніздрі, стискає серце запах того, що він одкинув, пробував одкинути. Перед ним постає Ольга. Він іще міцніше, здаючи шкіру, притискається обличчям до дерева, до м'якого і теплого моху, який уже росте на окоренку, притискається так, що, здається, зливається, зростається з грушею. Поступово Євмен забуває

про себе, про свій біль, він облишає його, відпускає серце, Євмен випростовується, дихає все спокійніше і спокійніше. І засинає. Але перед тим, як заснути, в короткому, миготливо-реальному проміжку, який завжди буває між реальністю і дійсністю, Євменові мариться, що його вже немає на світі, є тільки грушка-самосійка. А вві сні він знову полже на коропа, йде з вудкою на плечі берегом ставка, що протікає мимо його рідного села, йде по піску, по жорстві. І раптом цей пісок і жорства зникають, зникають ліс, ставок, село. Він у місті, в тому самому великому місті, де залишилася Ольга. Вони стоять на тротуарі, тротуар перетинає траншея, яку треба перестрибнути, щоб іти далі. Він перестрибує, але вже ніби не з Ольгою, а може, і з Ольгою. Людина поруч із ним у якомусь тумані, бачить її Євмен тьмяно, знає тільки, що людина поряд є. Він стоїть з тією людиною на самому краєчку траншеї і чомусь не на асфальті, а на цеглинах. Цеглини хитаються, цемент іше не встиг їх схопити, обсипається земля, і Євмен повільно зсонується в траншею, знаючи, що треба зробити лиш один крок і знову буде на твердому, але знає й те, що він грушка, а в грушки немає ніг. Він бачить свої ноги й неспроможний примусити їх, звеліти їм крокувати вперед. Хтось невидимий робить цей крок за нього. Євмен знову на твердому, тільки це тверде якесь нетривке, ненадійне, цеглини не цеглини — ніби шоколадні цукерки. Він крокує по цих цукерках-цеглинах, але вони крихкі, ламаються під ним, і ноги загрузають у чомусь липкому й солодкому. Але вже видніється попереду асфальт, видніється вулиця, зелена, обсаджена деревом, по ній моторно, мов жуки, снують туди й сюди різноколірні машини, повзе тролейбус, за машинами, тролейбусами видніються велетні багатопверхових будинків, а між цими велетнями й вулицями вода, копанка і при березі росте грушка, а під цією грушею, вилізши з води, відпочиває коропа, роззявляє рота, намагається сказати щось йому, Євменові. Євмен піднімає ногу, щоб ступити на асфальт, наближається до коропа і... прокидається. Довго лежить нерухомо, думає про чудернацький сон, що приснився йому. З ким це він ішов тим хитким, нестійким тротуаром і куди йшов, що хотів йому сказати коропа? Згадує і не може пригадати. Якийсь незбагнений і, жаль, не до кінця побачений сон. Але незбагненність оця і обірваність не засмучують його, він почуває себе бадьорим і свіжим, задоволено плескає долонею по груші, підводиться, видряпується з колючого віття на простір і крокує до

ставка. Його, його сьогодні буде короп. Іде він швидко, ступає легко, проте обличчя в нього камінне, як і того вечора, коли він уперше взяв Ольгу за руку й витягнув її з гуртожитку.

IV

Опинившись біля води, Євмен не квапився розмотувати вудку. Мов той лось, що прийшов на водопій, зачаївся на деякий час у кущах. Ворушачи горбатим і чутливим носом, втягував у себе повітря, придивлявся, слухав ногами й тілом, що відбувається навкруги. Десь далеко за копанками, біля складів, гули невидні йому машини, він чув їхню присутність землею, бо знав про них. Увесь ранок машини возили до складів комбікорм для годування коропів у копанках. Шоферів Євмен не боявся, остерігатися їх, звісно, треба було, а боятися, чого боятися своїх людей. Повівало від копанок усе тим самим димком і юшкою, і горілочкою також. Легкових машин, щоправда, зараз він уже звідти, де знаходився, не бачив. Їх од нього сховали торішні сухі й бурі зарості очерету. Але земля доносила до нього звуки пострілів, що гриміли над цими заростями. Полювання на качок тривало, раз у раз здригалася земля, і в напрямі Євмена зривалися по одній, парами й черідками качки, злякано летіли в ліс, у болота. Він задирав голову, проводжав їх поглядом і радів, що качкам пощастило вирватися з того пекла в заростях очерету, бажав їм щастя, щоб вони вбереглися не тільки від смерті, але й вивели каченят, навчили їх плавати, восени полетіли у вирій, а навесні знову повернулися сюди до нього. Розлюченою гадюкою засичала на дорозі, прокладеній по дамбі, на протилежному березі ставу, машина. Це їхав перевіряти свої володіння директор рибного господарства. Мотор його газика був зумисне відрегульований так, щоб не чутно його здалеку, працював легко. Газик і хід мав легкий, тому земля не виказувала Євменові присутності машини. Директор, завдяки своїй машині, не раз ловив хлопчаків біля ставка, ламав їхні горіхові й лозові вудлища, застукував і Євмена. Може, й зараз застукав би, але машину викрило сонце. Відблиск сонячного зайчика від лобового скла машини сяйнув в очі Євменові. Він умить збагнув усе, зсунувся з піска вниз, засів у кущах. І газик проїхав мимо, Євмен підвівся й весело помахав йому вслід рукою. Появі дирек-

тора рибгоспу він був щиро радий: нехай повигонить рибалок од ставка — усе ж більше шансів, що короп дістанеться йому.

Ліворуч від того боку, звідки з'явився газик, потягло димом. Євмен обернувся навстріч димові, але від нього відгонило тільки смаленим, з болота несло багном, яке утворилося там паводковою водою. І Євмен здогадався, що то вартові розклали вогнище, щоб не так марудно було сидіти, щоб не так гризла їх мошва. Директор рибгоспу звелів вартовим стерегти болото, мабуть, вважаючи найбільш імовірним, що короп, який утік з копанок, піде гуляти в це багно. Але короп не такий дурний, нехай сам директор лізе і гуляє в тій твані, в тому термітті, а він бігатиме в ставку, в чистій воді, адже в тому болоті й горобець коліна не замочить, там тільки жаби та карасики з ніготь, іще плітки-сухоребриці, маленькі окунчики — дитяча радість і втіха.

Припікало, зникали мошва й комари, аж скреготали в болоті й копанках жаби. Євмен не чув цього скреготу, але бачив поперед себе в ставку, що жаби збиваються до купи, мов ті реп'яхи, тримаються одна за одну, вистромлюють з води блискучі зелені писки й, ніби щось ковтаючи, роздимають і роздимають вола. Наближалася гроза, а вона була саме до речі Євменові, в грозу короп знову підпливе до того місця, яке він підкормив, у грозу короп не такий боязкий і не такий обережний, а дужче схвильований, збуджений, як це буває і з людиною, з ним, Євменом. Буває, виводить його з рівноваги гроза, і зараз вона ще десь далеко, а в ньому вже все тремтить, усе нап'ялося, напружилося, загострилося, хочеться рухатися, бігти, діяти, діяти. Проте Євмен опановує себе: поки не почнеться гроза, нікуди він не піде, нічого дуріти, краще посидіти тут, оглянутись.

Євмен розмотав і закинув вудку, сховав якомога далі вудлице в кущах, аби воно не витиркалося, не висло над водою, не лізло кому не слід у вічі, сховався й сам у кущах, закрившись гіллям, ліг на спину, затулив обличчя кашкетом і знову задрімав трохи. Може б, заснув по-справжньому, гроза клонила на сон, але щось перешкоджало забуттю, гнітило його, ніби хтось стояв у ногах, стьобав прутиком по чоботях і примовляв: не спи, не спи. Він перевернувся на живіт і відчув присутність людини поруч, одгонило потім, дешевим одеколоном і дорогими сигаретами. Євмен виліз із своєї схованки і носом до носа зіткнувся з своїм

сусідою, сільським вчителем. Той теж ішов на рибалку, на коропа, про це можна було здогадатися по рюкзаку, який висів у нього за плечима, а в Євменовому селі в рюкзаках окрім сіток нічого й не носили, та по рибальському гумовому костюмі, в якому був учитель. Отакі костюми виробляли десь у місті й призначалися вони для людей, котрі працюють коло води, чи в дощ, як спецівки. Але Євменові односельці зметикували, що така спецівка може знадобитися й їм і пристосували її для своїх риболовецьких, а правдивіше кажучи, браконьєрських вправ. З алюмінію чи то з якогось іншого м'якого металу наклепали собі по нозі трубчастих кілець. Надівали на ноги ці кільця, потім на них — гумові чоботи, а тоді вже залазили в гумовий костюм. У тому місці, де була на нозі трубка, холошину туго перев'язували шворкою, і вода вже не могла просочитися до тіла. Ось у такому костюмі з перев'язаними шворками холошинами і постав перед Євменом учитель. Він збентежився від несподіваної зустрічі. Євмен хоч і сам був браконьєром, але не дуже схвалював усілякі ці сітки-кільця, костюми, визнавав тільки вудки, вчитель знав про це. Євмен і вчитель товаришували. Може, не так уже й товаришували, як відчували повагу і якусь зацікавленість один до одного. Вчитель поважав Євмена і виділяв його єдиного серед усіх односельців, вітався з ним, поважав його за силу, за розум і розумні руки, ще за красу, якусь особливу породу, що відчувалась у цій безголосій, обездоленій людині. Євмен міг зробити все і по господарству, був і слюсарем, і столяром. Слухав і розумів людину так, як не здатний слухати й розуміти хтось іншого, що має слух і голос. А Євмена вабило до вчителя, як до освіченої людини, який, крім усього, був фізиком, міг відрегулювати будь-який телевізор і не гребував, міг випити з ним, Євменом, по чарці. І взагалі, до фізика в селі горнулися всі діти й такі ось, як він, Євмен, хоч фізик не вирізнявся ні заможністю, ні зростом, ані поставою.

— На рибалку? — широко й приязно посміхнувся до вчителя Євмен, показуючи руками, яка рибина ходить у ставу.

А вчитель усе ще не міг позбутися своєї ніяковості.

— Ні, ні — лепетав він, — не в рибі річ, Євмене. Там учительки, розумієш, ну ці... — Вчитель притис руки до грудей, — дівчатка, молоденькі вчительки, знаєш, їх п'ять, п'ять, їх торік прислали до нас у село. Прийшли до ставу, впіймали двох окунків, отаких маленьких, отаких, і відро води, варять юшку... Треба їм допомогти. Розумієш?

Євмен хитав головою, він розумів, у вчителя четверо дітей, а господарство тримати нема як.

— Не ходи на болото,— попередив він учителя.— Там оці... ав-ав-ав,— Євмен роззявив рота і передражнив Драймана: мовляв, вартові там.

Учитель потягнув носом дим, що курився над болотом і хитнув головою: мовляв, зрозумів, зрозумів, ніяковість і збентеження в нього минулись. І обом їм стало приємно, що вони домовилися до чогось, хоч як їм важко було це, збагнули один одного.

— Тоді, може, вип'ємо, Євмене.— Вчитель вийняв з рюкзака пляшку вина. Вони одійшли від ставу, посідали під сосною і попеременно випили пляшку «плодовигідного». Раптом знову хтось затупотів берегом, Євмен з учителем попідводили голови й помітили двох хлопчиків, учнів, які йшли з остями до болота. Підлітки не помітили їх. Євмен глянув на вчителя, певно, чекаючи, що той гукне й попередить учнів про варту, як він, Євмен, щойно попередив його, вчителя. Але вчитель пригнувся, сховавши від нього очі, й мовчав. Євмен скривився і, підхопившись, замуликав хлопчикам, хрест-навхрест замахав руками. Підлітки зрозуміли його й, не цікавлячись, з ким він там сидить і що робить, повернулися назад, туди, звідки з'явилися. Євмен знову сів і з осудом глянув на вчителя. Той швиденько-швиденько перекусував якусь стеблинку, не відриваючи очей від землі.

— Ммм,— захитав головою німий. Що він хотів цим висловити, було незрозуміло. Однак учитель, мабуть, збагнув, бо мерщій підхопився, почепив на плечі рюкзак і, промовивши:

— Пробач, Євмене! — Подавсь у ліс.

Євмен залишився сам, і йому зробилося прикро й сумно. Він підтягнув до підборіддя коліна, обхопив їх руками й ніби скам'янів. Його голі руки, обличчя обліпила мошва, громовиця була десь зовсім поруч. І мошва та комари аж випиналися, так їли, гризли все живе. Нахрапом, надокучливо лізли у вуха, в ніс. Але Євмен не зважав на них, не відганяв. Може, він спав з розплющеними очима, може, думав про щось, а може, його й не було зараз тут на березі, а витав він десь в іншому місці, може, саме там, де лякають громи, розтрощує дуби, сліпить землю блискавка — про те ніхто не знає й сказати не може. У сірій, розхристаній на грудях ватянці, у вибіленому на сонці кашкеті з краплинами застиглої на ньому смоли-живиці, він сидів, як

сиділи пні від давним-давно зрубаних сосон, які теж давно десь уже згоріли, струхли. Ті пні так само були вибілені сонцем, руді від давніх патьоків смоли і від тієї смоли, що було збереглася в них, причаїлася, закам'яніла. Раптом з-за кущів вибіг собака, побачивши людину, закліпав очима, завиляв хвостом. І хоч собака стояв перед самим Євменовим носом, Євмен нічим не виказав, що бачить чи відчуває його присутність, лишився нерухомий, як і раніше. Собака наблизився до Євмена, довірливо тицьнувся в його руки головою, злизав з рук мошву і кров. Євмен навіть не поворухнувся, а собака, прихиливши свою голову до голови людини, ніби почав прислухатися до неї, ніби хотів дізнатися, чи жива ця людина, людина це чи, може, пень, біля якого він щойно піднімав ногу. А людина мовчала й не ворушилась. І собака, не витримавши, відскочив від неї набік, задер морду, заскавчав, завив з такою ж скорботою і відчаєм, з якою мовчала людина. Завив і помчав у ліс.

Дорогою, по дамбі їхало назустріч один одному на велосипедах двоє. Євмен, придивившись, пізнав радгоспівських вартових: «туди твою розтуди — ліворуч» і «туди твою розтуди — праворуч». Їм такі прозвиська дали за те, що вони ніколи не могли домовитися — в який бік котрому з них іти, не могли домовитися навіть і тоді, коли їм стелилась одна дорога, приміром, звідси, від копанок до рибгоспівської контори, до каси, щоб отримати гроші. Євмен перший хотів сховатися від них, утекти в ліс, але передумав: нічого йому ці вартові не заповідують. Ось зараз порівнюються і почнуть сперечатись. Один скаже:

— Туди твою розтуди, праворуч треба.

Другий упреться, як віл:

— Ні, туди твою розтуди — ліворуч.

І забувши про нього, про Євмена, роз'їдуться: один — праворуч, а другий — ліворуч.

Вартові, порівнявшись, зупинились, і, як не дивно, суперечки цього разу між ними не відбулося. Вони одночасно, як добре вимуштрувані солдати, повідкидали від себе на дорогу велосипеда, один — праворуч, а другий — ліворуч і, вистромивши кулаки, правий і лівий, погрозили ними Євменові. Той тільки знизав плечима, глянувши на дорогу, туди, в далину, де був центральний став рибгоспу, і все зрозумів: там, біля центрального ставу, стояв зелений газик директора рибного господарства і біля газика товпи-

лися люди, тримаючи долоні козирками, із зверненими обличчями в його, Євменів бік. У когось із тих людей біля газика, може, в самого директора, був у руках бінокль. Євмен ухопив вудку і рушив у ліс. Аби відвести їм очі, він пройшов трохи лісом і знову вернувся до ставка. Але тільки-но приладнавшись, закинув вудку, як по той бік ставу спинився газик, брязнули дверцята. Сполохавшись, кинулася в глибину риба. Євмен підвів голову, з кабіни газика трудно вилазив літній дорідний чоловік:

— Прекратите ловить рыбу!

Голосу й слів цих Євмен, звісно, не чув, але він добре знав директора радгоспу. Знав, коли, кому й що той може сказати. Від обурення чи з якоїсь іншої причини, директорові завжди бракувало слів. Він увесь кипів й аж палахкотів, коли бачив сільського рибалку біля ставу, але був запобігливо-ввічливий: «Прекратите ловить рыбу!» І Євменові, щиро кажучи, жаль було цієї людини. На ставках, біля копанок, йому частіше доводилося бачити директора, ніж директорові його. Директор од світання й до смеркання не залишав свого газика, ставів, копанок, ніби був іще один зверхштатний, але до неймовірності сумлінний, працюючий і в'їдливій вартовий.

Євмен швиденько підхопився і метнувся в куші, навіть не підвівши голови на директора, боячись зустрітися з ним поглядом, побачити його очі дуже боявся: а раптом вони в нього такі самі, як у Драймана, що тоді робити? Тоді він перестане боятись його і поважати, зумисне, на зло, щоб допекти йому, полізе в копанки ловити коропів.

Як тяжко буде жити, не боячись нікого й нічого, без боязні жити все-таки неможливо, щоб не існувало для тебе ніякого закону, щоб тобі все було дозволено. Кожна людина повинна мати свій закон, бачити перед собою межу, за яку не повинна переступати, бо, переступивши її, вона зрікається самої себе, зрікається всього людяного в собі.

Він знову прогулявся лісом і опинився на голому просторі. І тільки-но вийшов на той простір, як усе навкруги спохмурніло. Сонце затягло хмарами, хмари сховали ліс і воду. Ліс і вода зловісно стихли, принишкли, вмить змовкли пташки, а дерева в цій тиші ніби попідростали. Не знітились, як, здавалося б, треба знітись їм у чеканні громів, у чеканні, може, й смерті когось із них, а розпросторилися, як в знеможеної пташки крила, порозкидали гілля. Уже більше не парило, посвіжішало повітря, стало навіть

живлющим, стійким, зникла, втопталась у землю мошва. Ще без дощу водночас з блискавкою ударив перший грім. І раптом піднявся вітер. Такий вітер, що все загуло, застогнало, заходили ходором земля, дерева, кущі, захлопотіла, забилася об берег вода. І все це озвалося, загуло й застогнало і в Євменові, як і в тій сосні, під якою він стояв, зіпершись об її стовбур плечем. Підхоплене вихором, здійнялось, полетіло, закружляло сміття — торішне листя, суха глиця, хмиз, пилюка, пісок. З цього хмизу й глиці, по-жовклого листя вихор утворив якесь чудернацьке дерево. Дерево, що росло вниз, у землю, кроною вниз, без окоренка, без коріння, саме лиш підм'яніле, давним-давно вже відмерле листя й потеруха. Дерево хиталося навсібіч, намагалося припасти маківкою до землі, вхопитися за неї. Але звідти, куди воно націлялося цією своєю маківкою, зразу налітав вітер, з ним і народжувався вихор, дув у маківку цього дерева, не давав йому торкнутися землі, гойдав, крутив його, ніс у небо те, що колись було не самим деревом, але належало дереву. А по вершечках живих дерев босоніж біг, шелестів молодим травневим листям травневий легкий, чистий і свіжий, як молодик, дощ. Нечутно підкрався до вихору й ринув на нього зливою, потоптав утворене ним сухе дерево, знищивши і той вихор і втихомиривши вітер.

Євмен одійшов од сосни. Наближався його час. Визріла його хвилина. Він, не криючись, як господар, рушив до ставка і вже направлявся туди, до того місця, де клював кілька годин тому короп. Але тут з боку копанок вистромив з кущів голову Драйман. Євмен з прикрості аж сплюнув собі під ноги. Нічого не зробиш, треба було відвести вартового від свого заповітного місця. І Євмен, знову-таки не криючись, не оглядаючись на Драймана, закрокував берегом. Одійшовши з півкілометра, спинився, розмотав вудку й тільки закинув її, як біля поплавця гепнула ломака. По той бік ставу на березі стояли й мокли під дощем «туди твою розтуди — праворуч» і «туди твою розтуди — ліворуч». Євмен усміхнувся їм, але ті ніяк не зреагували на ту його приязність. А, глянувши скоса один на одного, затупотіли, сердито замахали руками: іди, мовляв, іди звідси, німчуро. І він пішов під дощем, по болотиську, що вже намісив дощ. Давши доброго гаку, обійшов майже весь став. Але де б не спинявся, тут як тут були чи то Драйман, чи то «туди твою розтуди — ліворуч» і «туди твою розтуди — праворуч», чи то й сам директор рибного господар-

ства, махали йому пальцями, вертіли пальцями біля скроні. «Адже вони мене вистежують,— збагнув він урешті, коли знову був уже недалеко від того свого заповітного місця.— Вони ж оточили мене, затисли, обклали з усіх боків і стережуть».

Злива хоч і вщухла трохи, але дощ не спинявся, а, набравши сили, йшов безперестану, як і раніше, розлягалось над лісом і копанками гримотіння, розпанахували небо блискавки. Євмен стояв під грушкою, не своєю — самосійкою. Грушок цих дичок-самосійок тут, у лісі, біля води, безліч, де по потребі сідали під кущики хлоп'ята, там незабаром і виростали грушки. А та, під якою зараз стояв Євмен, тулилася до сосонки. І грушечка, і сосонка не могли сховати його від дощу. Дощ перішив, промочував наскрізь листя, цвіт і колючки деревця, перішив, мочив наскрізь і його. Але не зважаючи на те, що він уже був геть мокрий і краплини дощу з дерева падали буйніші, ніж там, на вітах і холодніші і стало вогко, Євмен відчув спрагу. Так хотілося пити, що хоч гопки скачи. На сосновій хвої і на листі грушки коливалися, ніби на гойдалках, прозорі краплини води. Деякі з цих краплин, наче хтось лоскотав їх, тремтіли й скочувалися на Євменів одяг, обличчя, лоскотали йому щоки. І Євмен не витерпів, почав збирати, злизувати язиком, губами краплини дощової води з голок і листя, з квіток грушки. Він злизував їх і відчував, як одходить спрага й тіло, серце наповнюється силою і рішучістю. Ніколи в житті не доводилося йому так смачно пити, і звідки б та вода не була, з якого б джерела він брав її, вона не так вгамовувала спрагу, як ця. І нічого на світі не було такого, з чим можна було б порівняти цю воду. Були в цих краплинах небесний грім і травневі блискавки, вони осявали його змордоване за день тіло білою посмішкою груші, шукали й знаходили усмішку в ньому, збуджували в ньому радість. Радість дитинства, радість щасливих снів. Євмен іще напився, потім набрав з голок і квіток у долоню води, помив нею обличчя і, помолоділий, легкий, бігцем кинувся від своєї схованки до ставка. Він знав, що треба робити, знав, як обвести круг пальця і вартових, і директора рибгоспу. Гроловиця і вода з квіток надали йому зухвалості й відваги, скоріше безрозсудності. План у нього був теж дуже зухвалий і відчайдушний, але він не мав сумніву, що здійснить його. Він обійдеться йому в двадцять п'ять карбованців штрафу, а може, трохи й більше. Але що ті двадцять п'ять карбованців, а навіть коли й більше, гро-

ші — вода, є — й нема. Зате ж він зловить такого коропа, якого ще ніхто в його селі не ловив.

Євмен, як був у одежі, у ватянці, перебрів через ставок і, опинившись на другому березі, обтрусився по-звірячому і став роздивлятися: де вартові, де газик директора? Навкруги було порожньо. Дощ позаганяв їх у хату, під стріхи, а може, вони оніміли від його нахабства, подумав Євмен, і, не криючись, попрямував до копанки. До найдальшої, в яку поліз би красти коропів хіба що безглуздий бовдур. Але саме на цьому безглузді, нісенітниці був і побудований його план і розрахований на те, що не вкладається в голові людини. Яка це розумна людина отак серед білого дня, не криючись, піде красти, яка це розумна людина добровільно візьме й викине на вітер двадцять п'ять карбованців. Навіть сам Євмен, йдучи, глузував із себе, зі свого навіженства. Глузував і наближався до копанок. Йому ніскільки не було жаль отих грошей, які він ось-ось викине майже що собаці під хвіст.

Драйман, «праворуч і ліворуч туди твою розтуди» і ще якісь незнайомі люди стали бігти до нього, тільки-но він спинився біля копанки. Євмен привітально помахав їм вудкою, почекав, коли вони наблизяться, будуть від нього на такій відстані, що зможуть оглянути порожню торбу, що нема в ній жоднісінької рибини: з двадцятьма п'ятьма карбованцями він уже розпрощався, а надлишок грошей не хотів платити — за кожную рибину, спійману у рибгоспівських копанках, крім основного штрафу, належало платити ще по три карбованці. Ось отих трьох карбованців йому стало жаль. І коли директор, вартові майже порівнялися з ним, він показав їм порожню торбу, навіть вивернув, розвівши руками: мовляв, порожня вона в мене, нічого я не зловив, і чимдуж дременував.

А короп не морочив йому голови. Тільки-но поплавець устиг опинитись у парній, як літепло, воді, той одразу клюнув, і не якимось там обережно, боязко, а жадібно й сміливо, з такою ж рішучістю й відвагою, з якою і він, Євмен, щойно ліз у рибгоспівську копанку. Клюнув і одразу потопив поплавець, потягнув вудлице, потягнув за собою Євмена. Євмен відчув розчарованість. Йому думалося, що боротьба триватиме довго й затято, що короп буде хитрувати, братиме в рот, смоктатиме й випльовуватиме комбікорм, а він натішиться, надивиться, як ходить риба, смикає гачок, як

стрибає поплавець, конатиме не раз, бовтатиметься у воді, слатиме небові благання й прокляття, слатиме молитви й прокльони короप'ячому богові й царю. І, зрештою, коли вже звідає відчай і радість, підчепить коропа і забуде про все на світі: про двадцять п'ять карбованців, які завтра чи позавтра доведеться змарнувати йому, про свою німоту, безголосся своє, і навіть про Ольгу. Піде в танок на березі, заволає, поколише коропа мов дитину. А все відбулося аж до сліз просто й жорстоко.

Короп з першого ж закиду вхопив наживку, вхопив свою смерть і приречено рушив умирати, і цим своїм умиранням і приреченістю присмалив, обпik людину, ніби вони домовилися, засудили себе на смерть в один і той же час. Короп затагнув людину у воду, для цього йому ще вистачило сили, але згодом він почав слабнути. Між ним і людиною все ще тривала гра, але вже дуже простенька, як перетягання каната. І в цьому перетягуванні перемогла людина. Короп стягнув Євмена з берега, з землі, примусив його наблизитися на кілька кроків до себе, у воді, до своєї рідної стихії. Лише кілька кроків. Але і в воді людина була на землі, відчувала ногами землю, і твердо стояла на ній, трималася за неї. Вода не заважала Євменові, а допомагала, він легенько сантиметр за сантиметром повів, повів коропа за собою, з води. Той пручався, борсався, збурював плавцями і хвостом воду, а людина вперто тягнула його зі ставу. В неї в ту мить усе було залізним — і тіло, і думки, все було скеровано до одного: перемогти, витягнути. Але водночас у її залізному, скам'янілому тілі палав вогонь. Вогонь, який випалив усе — серце, жалощі, убоління, співчуття живому, але водночас і гартував це залізо, м'язи. І коли короп, уже цілком переможений, але все ще дужий, неприборканий, ліг біля ніг людини, вона, сівши на землі, дужа й щаслива на вигляд, однак спустошена, в якій все в середині вигоріло геть-чисто. Короп потріпався, пострибав і затих, судорожно задихав, знесилено заплямкав величезними й жовтими, безпорадними губами. Євмен хотів було підняти його, але на руки й ноги йому пирскнула золотиста стрічка ікри, заливши руки й чоботи. Євмен сполоснувся у ставу, намочив торбу і засунув до неї коропа.

Дош давно вже перестав. Гроза прогуркотіла над селом, над копанками й рушила далі. Знову засяяло сонце. Під високим небом закружляли ластівки. Земля, здавалося,

потягувалась, жадібно пила, вбираючи в себе воду, що налив дощ, запасалася до наступної грози, до нового дощу, який буде бозна-коли, а ще ж не все на ній зійшло, не все розцвіло.

Євмен вертався додому. Йшов з уловом, з рибиною, яку досі з їхнього села нікому не вдавалося спіймати. Але ноги не дуже слухались його. Короп, щоправда, важив добряче, крім того, він був іще живий, а все живе куди важче, ніж мертве, нерухоме. Біля шлюзів на перехресті стежок і доріг йому стрівся «туди твою розтуди — ліворуч». Той на велосипеді теж їхав додому. Євмен знав, що робочий день його вже скінчився, і не став ховатися від вартового, не думав навіть зійти з дороги. Але той сам зійшов, спішився, спинився і Євмен. Як би сьогодні воно не сталося, «туди твою розтуди — ліворуч» — не якийсь там Драйман, і Євмен його поважав. Адже це він, «туди твою розтуди — ліворуч», спалив тому Драйманові сіно, допик, певно, Драйман. Крім того, «туди твою розтуди — ліворуч» вважався найбагатшим у їхньому селі на дітей. І Євмен не тільки поважав його, але й заздрихав йому. Євмен одного разу завітав до нього в хату, господар з дітьми саме снідали, біля столу не було де навіть приткнутися.

— І це всі твої? — аж здивувався, показавши на дітей, Євмен.

— Багато? — задоволено спитав господар.

— Багато, — похитав головою Євмен.

Господар підхопився з лави, з усмішкою забігав довкола столу:

— Покажи, покажи, котрий зайвий, одразу викину...

Усмішка й тепер блукала на його губах, але якась сумна.

— Спіймав-таки, «туди його розтуди — ліворуч», — мовив з докором Євменові вартовий. — Ну й, німчура, ну й, німчура...

— Еге, спіймав, спіймав, — захитав Євмен головою.

— Дурило ж ти, ой яке дурило. Адже завтра принесуть премію, двадцять п'ять карбованців уже виписали тобі...

Євмен, як і попередньо, весело хитав головою і радісно посміхався.

— Що, не жаль двадцяти п'яти карбованців? Але, звісно, дітей у тебе нема, живеш заможнo, дурні гроші маєш!..

Євмен ухопив вартового за вилоги ватянки і притягнув до себе, до торби: поглянь, мовляв, який короп, яка риби-на. Вартовий пручався, відпихав од себе Євмена, мружив очі й белькотів:

— Чого ти, чого ти, чоловіче, навіщо? Не бачу й не бачив я нічого. Нічого в тебе нема...— А сам, мимоволі, то одним, то другим оком зазирає у торбу. Євмен відпустив вартового, той вискочив на велосипед і чимдуж помчав у напрямі лісу. Від'їхавши від Євмена метрів на п'ятдесят, спинився й загукав здалеку, вже йому в спину:

— Чуєш, не бачив я нічого і нічого не знаю, не стрічались ми з тобою, бовдуре, ти, болотяний... Драйман пильнує тебе біля твоєї хати. Крий мати божа, потрапити йому на очі, тобі корови не вистачить...

Так, «туди його розтуди — ліворуч» не збрехав. Драйман чекав його біля хати. До темноти сидів на призьбі, ніби в нього не було ніяких інших справ і не було своєї хати, мала єдиний клопіт людина: чекати німого. І він дочекався його, кинув у темінь цигарку й підвівся йому назустріч. Євмен і Драйман зішлись біля вікон Євменової хати, звідки надвір падало світло.

— Ну ось, я тебе і зловив...— почав був Драйман і раптом осікся, помітивши, що торба, яка висіла за плечем у Євмена, порожня, і в руках його нічого нема.

— Де, куди збув? — закричав хрипким голосом Драйман. Євмен стояв, дивився йому в озвіріле обличчя, і в завжди напружених очах німого був спокій і задуманість про щось далеке, приємне, що ніяк не стосувалося цієї зустрічі. А Драйман, оббігши круг Євмена, хотів уже, мабуть, облишити його, але Євмен мовби зненацька прокинувся, не дав йому втекти, згріб обіруч і притягнув до себе.

— Ти що, ти що?.. Здурів, відпусти, не чіпай мене! — став благати Драйман.— Що я тобі поганого зробив? Адже це ти спалив моє сіно...

А Євмен і не думав відпускати вартового, а тягнув його, як нещодавно тягнув з води коропа. Тільки вартовий не пручався, разів зо два спробував рвонутись, аби вирватись з його рук, але, збагнувши, що не вирветься, покірно обім'як і знітився. Вони відчули дихання один одного, обпекли один одного: Євмен вартового запахом перебродженого вже вина, вечірнього лісу, смоли-живиці; той Євмена — тютюном, зіпрілим комбікормом, і ще чимось кислим і неприємним.

— Ну, чого тобі треба від мене? Служба в мене така, розумієш, німчуро... Злодюга, недолюдок!..

Євмен намагався спіймати Драйманів погляд, намагався спіймати його очі, а Драйман мурмотів, сопів, белько-

тів, сипав словами, ніби хотів захиститися ними, споруджував загороду між собою і німим.

— Жити ж треба. Всі хочуть жити. Ось ти колода без'язика, а теж хочеш жити. А я людина, хоч і посада собача, порядок же мусить бути, а народ розбестився, нема батога. Ні чорта ні бога не бояться.

Драйман виговорився, в нього більше не було слів, але він так і не дав Євменові подивитись йому в очі. Змовк, одвернув голову й вишкірив зуби, як той собака, що побачив палицю. Євмен уже не тримав його, відпустив, звільнив і руки, а сам, наче скам'янів, щось із ним зробилося, на зразок того, що було з ним у лісі біля пеньків. Драйман обережно розплющив одне око, але побачив тільки місяць на небі.

Вдома Євмена вже чекали, на столі красувалася навіть пляшка горілки. Ще на порозі до Євмена кинувся середульший брат, обмацав торбу і здивовано закліпав очима.

— По всьому селі поговорі іде,— пояснила братове здивування мати.— Ти спіймав коропа, трьох пудів. А де ж він, твій короп?

Євмен мовчки зняв торбу, пошпурив її в куток і, наблизившись до столу, налив собі склянку горілки. Випив не закусуючи. Так само мовчки, але з острахом і недовірою втупившись у Євмена, налив собі горілки й випив середульший брат. Мати поставила на столі тарілку з торішніми солоними огірками і сама сіла поміж синів. І всі троє сиділи на лаві й мовчали. Але це мовчання нікого з них не гнітило. Хоч і була в їхній хаті четверта людина, яка повзала по підлозі й гомоніла сама собі, хоч і в самій матері був язик, але вона вже давно звиклася з тим, що хата її німа. І при синах, Ригорові та Євменові, не дуже упадала біля того малого, щоб їх не скривдити, не образити. Щоб, крий мати божа, не прогнівити того, хто врешті-решт усе-таки змилосердився над нею, подарувавши їй цю дитину, щоб зайвого разу не виказати перед синами свого щастя. Ще ж ніхто не знає, що буде з цією дитиною, що її чекає попереду. Але вона й так щаслива. Жаль тільки, що покійний чоловік не побачив її, не почув її голосу: не дочекався, якою вона буде, вмер. А які не є діти — однаково діти. Євмен розумів це, тому так і горнувся до маляти і до матері горнеться. Коли та дівка з розумом, усе буде гаразд. Вона вже відписала їй: жінка з жінкою завжди порозуміються. І за Євмена вона спокійна. Ось тільки середульший... Коли нема поблизу Євмена, вип'є, зажуриться, при-

гадає щось своє, німе, і, не маючи змоги висловити те німе, присікається до неї: навіщо, мовляв, народила мене, така-сяка, навіщо таким на світ пустила.

Навіщо, навіщо... Коли б вона відала та знала. Хіба про це думаєш, якщо живеш, любиш. Хіба хто може прожити життя й не пустити коріння, не дати паростків. Навіть лелечиху, яка за літо не вивела пташенят, лелеки не беруть із собою у вирій, задовбують. А вона ж не лелечиха, вона ж людина. І кого ж вона могла народити після того, що її спіткало, після того, крізь що вона пройшла. Вона й сама зробилася німою після тієї війни, після того, як її три роки розстрілювали, палили, випалили всі нутроці. Як вижила, і сама не знає. Біля призьби цієї ось хати тричі розстрілював її німець. Поставив під вікнами, націлився, клац курком, а пострілу нема. Але вона й без того пострілу мало не зомліла. А німець лясь-лясь затвором і знову тільки клац... Третього клацання вона вже не стала чекати, і куля, а вилетіла вона за третім разом, продзижчала, мов джміль, повз саме вухо. Втекла вона від смерті, але їй одняло мову, вона мовчала аж три роки після закінчення війни. І тільки, коли після фронту стріла Силка, знову заговорила. А до тієї зустрічі скільки ще набідувалася дівкою на сплаві, наче й не було, минула її молодість серед чоловіків, поносила й попотягала колод і на плечах, і гужем, вантажила лісом баржі, ганяла плоти річкою. І зараз працює з синами в лісі, подалі від людей, підсочує сосни, збирає смолу-живицю з них. Важко, і вік уже не той, і тільки птахи та звірі поруч, але й ніхто не дорікне, ніхто, крім самої себе. І є ж у неї все-таки радість, є втіха, белькоче, повзає по підлозі.

— Де ж твій короп? — знову підступивши до Євмена, залопотів і замахав руками Ригор. Євмен підвівся з лави й рушив з хати. Плаває його короп, живе, можливо, цієї місячної теплої ночі подався на нерест і дає життя новим коропчикам. Євмен відпустив коропа, не втримався, коли той лупонув його по ребрах на містку, стрепенувшись у торбі, так лупонув, аж подих перехопило. Витис, зараза, вибив дух, ударивши так, аж біля пупа заболіло. Заболіло, застогнало, й щось одірвалося від серця.

Це ж скільки він без води, а досі живий, здивувався Євмен. Як йому хочеться жити, скільки ж у ньому життя. Навіть у торбі, в темряві, вважай, за плечима в самої смерті, борсається, сіє життя. Його позбавляють ікри, а він прагне, щоб не згубилося, не знищилося разом з ним його сім'я,

його коріння. Ні, не зможе він їсти цього коропа. І Євмен бігцем поніс його в озеро, яке постачає водою став і копанки. А як він біг до того озера, ніколи в житті так не бігав, як на пожежу. Захекався, упав на березі, кинув коропа у воду разом з торбою і ледве встиг вихопити з води ту торбу. Короп спочатку пірнув, сховався в глибині, але незабаром виринув, спинився біля Євмена, відсапуючи, сопучи, мов людина. Здіймались і спадали його боки. Людина теж зігнулась і сопла, як той короп, сірим бугром здіймаючись й опадало при березі її тіло. Євмен підповз до коропа, ніжно почухав йому спину, полоскотав задубілий, жовтавий писк. Короп чмихнув, але не відпливав, ніби чекаючи чогось.

— Іди,— сказав Євмен,— пливи, гуляй. Я тебе відпускаю... Ми ж іще зустрінемося з тобою? Я знаю, зустрінемося! Пливи. Ми ще побалакаємо...

І короп поплив, відпливши від берега, весело лягнув хвостом і зник. А Євмен засидівся біля води до зірок, усе чекав, ось-ось з'явиться його короп, впливе, щоб віддячити, впливе, і щось станеться, щось відбудеться таке, чого на світі ще не відбувалося. Але короп не вплив і нічого такого не відбулося. Метушилась у воді дрібнота, вистрибувала з води й знову ховалась у ній, прилипали до вологого й зіпрілого тіла комари й мошва, у воді й на небі сяяли зірки.

Задерши голову, Євмен поглянув на небо, на зірки, на місяць. І знову чекання чогось надзвичайного полонило його. Щось усе-таки повинно було статися. Сильно пахло весняним цвітінням садів, цвітінням груші. Ці пахощі налинали хвилями, ніби хтось ішов до нього і був зараз уже зовсім близько, подавав йому знак.

ДЕНЬ БОРИСА Й ГЛІБА

Ото щоб теплохід, справжній білий теплохід приплив у Сичики, та під самісінькі вікна,— такого тут ще ніколи не чули і в снах не бачили.

По Сожу теплоходи плавали з давніх-давен, угору-вниз, але село не біля самої річки пригрілося, воно облюбувало узгірок над великою заводдю, з усіх боків зарослою зеленим шпичастим аїром, ніби молоде око густими віями. Заводь розлилася від Сожу майже на півверсти, та все одно це не те, що Сож,— не рівня. Сож повнісінький, глибокий за будь-якої пори, а вона то спаде на берегах, літньої спеки, дивись, укриється лататтям та ряскою, то підніметься, налетиться-наповниться — це навесні чи під час зливи,— а в гирлі, де заводь і Сож цілуються — не націлюються, неспокій вічний: вода то бездонні ями повимиває, дасть окуням та лящам притулок, то піску нанесе — жінки, підібравши спідниці, убрід ходять. То чи сюди, в цю посадку, теплоходам дорога?

І раптом — новина, від хати до хати:

— Теплохід під Гапоччиною вербою!..

Диво дивне сталося надвечір, коли налите травневою ніжністю сонце скотилося з крайньої стріхи, сіло за крайнім садком, дістаючи останніми променями тільки найвищий у Сичиках шиферний дах триповерхової з білої, іскристої цегли школи. На високому березі в цей час товклися тільки діти: з вудочками, велосипедами, собаками. Побачивши білий-білісінький, по-весняному чистий і світлий теплохід, вони почали стрибати, наче зроду не бачили теплохода, а коли той розвернувся і гострим носом ткнув жовту піщану кручу — замовкли, хто де був — той там прикипів. Хвилин кілька теплохід стояв, ніхто не виходив на білу палубу, і мовчали на березі хлопчакки, а потім один з них, найспритніший, скочив, отямившись, на велосипед, крикнув: «Цигане, за мною!» — і помчав, скрегочучи старими педалями, сіючи вітер і новину незвичайну. За крикуном слідом дременули Циган, чорний, ніби вуглинка, веселий собачка, і двоє менших хлопчаків, які не могли угнатися за велосипедними колесами і чотириногим, відстали, але

бігли щодуху, оглядаючись, і все кричали: «Тепло-хі-і-ід!..»

За лобовим склом рубки біля штурвала з берега було видно високого синього кашкета з виблискуючим крабом — капітан чи механік гортав зошита й туди-сюди крутив головою, поглядаючи то на воду, то на берег, на людей і на хати.

Круглий сіренький динамік над рубкою ворухнувся і поважно, все одно як сам начальник, повернувся до берега.

— Глянь, морду виставив,— помітив хтось з дітей.

Динамік, ніби почувши образу, грізно прохрипів, відкашлявся, наче хворий дід, скомандував:

— Кидай швартовий!

На палубі ніхто не показувався, на берег з теплохода ніхто нічого не кидав, і через якусь хвилину динамік сколихнув повітря на всю свою силу:

— Ну що... моржові?! Поглухли?..

Дітвора на березі відгукнулася дружним реготом, свистом; динамік, ніби засоромившись, притих, віддихався, ще раз відкашлявся і вже іншим, несміливим чи винуватим, тужливо заспанним голосом завів:

Когда внезапно возникает
Еще неясный голос труб,
Слова, как ястребы ночные,
Срываются с горячих губ...

Під цю пісню, піднесену, але й якусь химерну, особливо сільським дітям, на палубу вийшли двоє: один — молодий чоловік, ще хлопець, тонкий, високий, копун-копун, ледве живий, хворий чи ледар, а другий — літній, навіть старенький, невисокого зросту, огрядний, аж черевко через пасок вивалилося, проте рухливий, наче весь час працював, боячись, що можуть випровадити на пенсію, через старість та слабість. Нічого матроського в їхній зовнішності не було — ні тільняшок, ні безкозирок із стрічками, якорями, ні виблискуючих бляшок на животах,— штани й сорочки звичайні, як і на сільській людині, але з берега їх вважали матросами, бо хто служить на теплоході, як не матроси? Молодий тільки-но з'явився на палубі — підняв руки вгору, став навшпиньки, дістаючи руками небо, широко, на весь рот, добрячий, наче в жаби, мабуть, після сну, позіхнув, розвів руки в боки, стиснув кулаки, боксонув повітря й огледівся. Поки він робив зарядку, літній оббіг палубу, підхопив дошку — трап,— один її кінець юзом пустив з палуби під кручу на мокрий пісок і затупотів по дошці вниз. Мо-

лодій неквапливо поскидав йому за борт мотузку, лом і довбню. Важко хекаючи, літній довбнею загнав лома в пісок, накрутив на нього мотузку — пришвартувався,— знову вибіг на палубу.

Попрацювавши, не гріх і закурити. Молодий дістав з кишені лискучу, в целофані, пачку з сигаретами.

Стояли, пихкали сизим димком у небо і спроквола, відпочиваючи, розглядали берег, людей на березі, хати...

У двері хтось обережно довбонув дебелим, наче дерев'яним, пальцем, але в кают-компанії ніби не почули — ніхто не відгукнувся. Двері все-таки тихенько прочинилися, заглянув капітан теплохода: спокійний, огрядний, зрілого віку, із засмаглим, як спілий жолудь, обличчям і посивілими скронями, уважний, навіть делікатно-поблажливий до своїх трьох пасажирів, які охоче, ніби рідну піч, осідлали кают-компанію і виходили з неї дуже рідко: снідати, обідати, вечеряти та ще, звичайно, в галюн. Помітивши на відкиданому столику біля круглого ілюмінатора карти і величезну, може, на цілий літр, чорну, як смерть, «бомбу» — пляшку з дешевим вином,— капітан ніяково зачмихав у гострий тонкий ніс, закліпав розумними очима, відвів їх, щоб нічого того не бачити. Він, звичайно, не тому занепокоївся, що побачив пляшку та карти,— непокоїло інше: аби люди не подумали, що він, солідний роками й стажем, може, найстарший і найсолідніший у своєму пароходстві капітан, стежить за ними, ловить на пляшці, на картах. Скільки плавав, цим не славився. А подумати люди — хто цього не знав — могли, несправедливо могли подумати. Наче він вишній, що вже два дні й дві ночі на столику ніщо інше не лежало і не стояло, крім чорних «бомб», склянки, однієї на трьох, потріпаних карт і попільниці, завжди закиданої недокурками.

Відвівши очі од столика, поспішно повідомив:

— За бортом село Сичики.

Лише Тимко, вродливий чорнявий бородач, озвався:

— Довго стоятимемо?

— Скільки вам треба,— приємним, ввічливим басом відповів капітан.— Хоч до ранку.

Запитань до капітана більше не було, і він вийшов, нечутно причинивши за собою двері.

— Сімка буби! — повідомив Мазепа, переможно відхиливши назад голову й піднявши бороду. Вона в нього була кошлата, сивувато-сіра, по краях руда.— Твоє слово,

Князь?! — кинув з викликом у хитруватих вузьких очах, ляснув об стіл картами й зареготав.— Ну, столиця?! Так-перетак, Сичики!..

На ліжку, прикритому ковдрою, притулившись обличчям до ілюмінатора, по-дитячому притиснувши носа до шибки, сидів молодший за друзів Ромка. Тихо й піднесено, самому собі, казав:

— Он і чайки, як на морі. Білі.

Його ніхто не слухав.

— Віст! — сказав Тимко і — до Ромки: — Ляжемо?

— Без двох, Князь,— не дивлячись у їхні карти, кинув Мазепа.— Прошу сорок на гірку.

— Які сорок? — Тимко згріб Мазепині карти.— Знову задурюєш голову? При чистій дев'ятці сім оголошує! Бачив такого? — закликав у свідки Ромку.— Шахрай! — Тимко завжди грав чесно і не любив крутіїства.

— А ти рахував? Ти інший? — розійшовся Мазепа.

— Совість треба мати! — Тимко схопив дружка за вилогги. Під столом біля ніг забряжчали й покотилися порожні «бомби».

— Ну чого ви звірієте? — тверезо, розважливо запитав Ромка, який грав теж, але байдуже дивився на виграші й на програші, до серця, як вони, не брав, грав, аби підтримати компанію.— Князь!.. Відпусти його. Горбатого могила виправить.

Послухавши Ромку, ніби голос власної душі, Тимко відштовхнув од себе Мазепу, посадив на місце, записав до зошита очки, свої та Мазепині, на свій і на його рахунок, налив у склянку червоного, одним духом випив і, ставши спокійнішим, прихилився плечима до стіни на вузькому ліжку, що напроти Ромки, стомлено заплющивши очі. Не бачив, тільки чув, як мовчки повставали Ромка й Мазепа, вийшли за двері, піднялися на палубу — чув їхні кроки. З хвилину посидівши, розплющив очі, підсунувся ближче до ілюмінатора.

За бортом лежала нерухома, зовсім нежива, сіра, ані блискітки, вода, над водою кружляли чайки, білі, але не такі вгодовані, як на морі, дрібніші, й не виднівся берег, ніяких ніде не було Сичиків.

Тимко дістав з бокової кишені піджака старий, у зеленій оправі, паспорт. З фото щасливо сяяла наївна блазеньська фізіономія. Усміхаючись своєму молодому портретові, урочисто прочитав: «Мурашко Тимофій Михайлович. Місце народження — село Сичики». Відкинувши паспорта на стіл,

на розтрушені карти, запалив і з сигареткою в зубах, за-
клавши за голову руки, повалився на ліжку. Знав, що на
палубі його чекають Роман і Мазепа, чекає капітан Краб,
чекає, виставивши з-під короткого білого халатика круглі
коліна, господиня камбуза «міс кок Зіночка», ще зовсім
дитина, чекають механік і матроси — усі тепер там, на па-
лубі, бо всіх тепер бере нетерплячка побачити, як він, Князь
Тимофій Михайлович, перший раз у своєму зрілому житті
зійде на рідний берег. Але він не поспішав потрапити їм на
очі, на очі свого села, рідних, лежав з виглядом, ніби те, що
діялося навколо, його не обходить, наче ніяких Сичиків на
березі немає, а якщо є, то в нього з ними — нічого спіль-
ного, нічого близького.

Та тільки душу не обманеш — душа хвилювалася. І зно-
ву, вже вкотре, Тимко витягнув з-під подушки лоцію.

Учора ту лоцію приніс капітан. Тоді Тимко ще не знав,
що попереду на їхньому водному шляху буде його село.
Тільки увечері, коли відстріляли чергову пульку в преферанс
і Роман, програючи вже цілого трояка, здавав карти під
наступну, Тимко розгорнув лоцію, пальцем провів по зви-
вистому блакитному пунктиру фарватера, і серед лоцман-
ських знаків, назв сіл, пристаней, плес, перекатів палець
уперся в дрібненько написане слівце: «Сичики». У голові
задзвеніло, наче в склеротика. Пригадалися похилена хата,
пліт і ворота з частоколу, вузький курний шлях, бородатий
сивий дідусь, обліплений бджолами; бджоли лазили по
бороді, голові, обличчі, білій полотняній сорочці, злітали
з діда, ніби з вулика, а інші прилітали й сідали на нього,
наче на вулик. Може, бджоли й наповнювали голову дзво-
ном?..

Ні, це воно, його село. Душа занила, підказувала, що
воно, рідне. Та й назва рідкісна, іншої такої, мабуть, немає
в цілому світі. І район збігався. І річка — правий берег
Сожу.

Тимко схопився з ліжка, нервово заходив по каюті. Зно-
ву сів. Голова була важка, ніби свинцем налита.

Заплющив очі...

Дзвін у голові не затихав. Він був тонкий і нудний, наче
десь під черепом дзижчав комар. Здавалося, що вже не
відчепиться, доведе до божевілля.

Але з того нібито нудного дзвону раптом виникла музи-
ка — та, якою ще й тепер жили, хоч не обов'язково, як
раніше, тихі, хоча вже й не дуже, тільки відносно тихі

сільські дороги, вузькі й довгі, прошнуровані кривульками, схожими на стежки. То була музика коліс підводи. І сама підвода — тут як тут. І кінь сірий, у білих яблуках. І бурею дорога під копитами, під колесами. З-під коліс і кінських копит здіймалася бурею курява.

Підвода бігла між зеленими, до теплого блиску зігрітими сонцем полями, туди, де виднівся великий ліс. Дорога до лісу близька, а ліс усе не наближався, хоч колеса бігли й бігли, співаючи одвічну, як земля й небо, пісню: ригу-риг, ригу-риг...

А де ж сам візник? І візник був на місці, навіть два: з глибокого воза стирчали дві голови — одна нижча, мала, чорнява, з лопухуватими вухами, які на сонці просвічувалися не рожевістю — білістю, а друга вища, велика, на тонкій довгій шиї, сива, наче дорожнім пилом присипана.

Дід Яким?..

Тимко впізнав старого і, впізнавши, побачив раптом низьку сіру стелю, чорну стіну з круглих колод, чорний мох поміж ними, у пазах, мутне вікно, завішене фіранками, вирізаними з давно пожовтілої газети. Стояла червона, глиною обмазана пічка з двома теплими, як очі, пічурками — з них стирчали рукавиці, пошиті із старої кожушини, і вовняні шкарпетки, в'язані де з чорних, де з білих — які були — ниток. Біля печі під пічурками стояв ослінчик, на ньому лежали чоботи, підшвами до печі — Тимкові, з усіх боків обліплені латками, дідові недоноски. Сам Тимко лежав на полицю за піччю, а коло нього стояв дід Яким, тримав у величезних, як коржі, руках жовтого, із снарядної гільзи, кухля, — лагідно казав:

«Ну встань. Ну випий відвару...»

Дід Яким високий, худорлявий, на вигляд слабкий — вітер звалить, — а плечі широкі, руки довгі, величезні, сила в них дай боже, обличчя довге, усе на обличчі задовге: ніс — точнісінько як пилка, вуха-лопухи, борода. Ні, він зовсім не страшний; хто його не знає, тому він може здатися і дияволом, а насправді дід Яким ласкавий, голос у нього, як у Тимкової матері, не каже — шматочок просить:

«Ну, Тимофію?.. Чи довго я стоятиму з зіллям?»

«Болить» — стогне, виправдуючись, Тимко.

«Аякже?.. Хочеш, щоб не боліло».

Він відставляє кухля, відкидає з Тимка дірявого кожуха, перевертає Тимка на живіт, відгортає на спині сорочку й пальцем починає мазати болючі місця. На пальці в нього тепла коноплянка — мазь, яку варить з конопляного насін-

ня, палець м'який і теплий. Але спина пече, Тимко корчить-ся, стогне, і дід Яким, щоб не чути того стогону, каже:

«Ще б не боліло. Надумав до бджіл у дупло лізти. Солодкого захотілося. Вони ж, бджілки, самі голодні на весну вилетіли. Їм ще треба дожити до цвіту».

Наче від жалю до бджіл, Тимко починає рюмсати:

«Мене Вітько підмовив».

«А де ж він сам був, що його жодна не вкусила, всі на тебе накинулися?»

«А він далі стояв, за іншим дубом. Каже, бери хворостину, дістанеш нею дупло і шмагай у дуплі, бджіл викурюй, а як виженеш, тоді ми поліземо на дуба, мед забере-мо, наїмося досхочу, ще й додому принесемо. Там, каже, цілий пуд меду. Ой!.. Боляче...»

«Бачиш, який твій Вітько хитрий?..»

«Ой!..»

«Ну от і все. Ще покладу м'якенькі листочки...— Ті листочки великі, наче лопух, мокрі. Обліпивши ними спину й шию, старий обтягує на Тимковій спині сорочку, накриває кожухом.— Повернися на бік».

Тимко слухняно лягає на бік, і дід Яким тоді ще раз підсовує йому жовтого кухля. Тимко п'є малими ковтками, бо дуже несмачне дідове зілля, і, поки п'є, дід намазує коноплянкою опухле обличчя, шию, груди. Мазі Тимко не боїть-ся, а п'є через силу, аж зуби клацають об кухля, дрібно-дрібно.

«Не хочу більше...»

Дід Яким іноді теж слухається Тимка: відставляє кухля, прикладає долоню до лоба. Долоня холодна, ніби крижина.

Жив дід Яким біля ферми. Тимко пам'ятав ту ферму — довгий дерев'яний хлів під чорною соломою. І хатку біля ферми пам'ятав. Вона стояла за хлівом на бугрі. Навкру-ги — витолочене коровами пасовисько, чорні загороди, ди-кий чагарник, ставок з жабами. Як і всі селяни, дід Яким мав город, але в селі, де й хата його стояла, власна. Дідову солодку грушу Тимко пам'ятав, а ту хату не пам'ятав, і це, мабуть, тому, що дід Яким днював і ночував більше на фермі, а він, Тимко, жив біля діда. На фермі дід Яким наглядав за худобою. Яка тоді, одразу після війни, була худоба? Корови з Німеччини: кульгаві, підбиті війною і дов-гою дорогою. Дід їх лікував, годував, а Тимка тримав при собі на фермі, де малому перепадало і молоко, й дідові ліки.

Знову скриплять колеса, деренчить-біжить віз із сірим у білих яблуках конем, і ті дві голови на возі знову бачить

Тимко. Велика — звичайно, дідова. А другу, малу, чорняву, він уже теж упізнає — його, Тимкова. Але куди вони ідуть?

Сонце сяє в шибки, сірі й мутні. Дід зліпив їх зі шматочків скла, фанери, паперу, але й крізь них пробивається щире сонце, в хаті світло.

Дід Яким сидить посеред хати у ватяному жилеті на малому ослінчику, обома руками тримає перед собою на підлозі казанок, а червоне довгоносе теля всунулося в казанок і смокче не відриваючись, соває мордою, аж дідусь ледве утримує в руках посудину. Теля від жадібності тремтить, крутить куценьким хвостиком, гучно, безперестану тупає по долівці, голови не підводячи. Висмоктало з посудини все до останньої краплі — тоді, трохи заспокоївшись, підвело голову, солодко облизується.

«Оце так мале! Оце так хворе! — весело дивується дід Яким.— Як до молока, то і своє, і твоє, Тимофію, видуло».

Він тримає в обвислих руках порожній казанок, дивиться на теля, як воно з насолодою облизується, й усміхається. Сонце світить в обличчя, робить його ще світлішим, лагіднішим, дід сам уже схожий на те сонечко, здається, що це від нього, діда Якіма, в хаті ясененько й тепленько, і Тимко, хитрун, відчуває: ось вона, та хвилина, коли в діда Якіма можна все-все виблагати, випросити. І він запитує:

«Діду, а я так само вже здоровий?»

«Ого! — Старий жваво підводить голову, ріденька, позолочена сонцем борідка загострюється, очі хитро блищать.— Ти тепер і за мене здоровіший. Ану, давай сюди свій палець, зараз ми з тобою потягаємося».

Це його улюблена гра-забавка — потягатися на пальцях. Зігнувши довгий середній палець гачком, він простягає його Тимкові.

Але Тимкові тягатися з дідом не хочеться:

«Значить, діду, поїдемо в ліс по мед?»

Дід його розуміє:

«Поїдемо, Тимофію. Але тепер ти стоятимеш за тим дубом, за яким стояв Вітько, а я всуну свій довгий ніс у дупло».

«А тебе бджоли не покусують?»

«Я їм, може, не такий солодкий, як ти...»

Полею до лісу біжить віз, нудно виводять свою довгу пісню колеса. На возі два візники. Тепер Тимко знає: це вони ідуть у ліс до дуба з бджолами, за медом. З дідом — не з Вітьком. З Вітьком, однолітком Тимковим, добре ганяти по селу собак, бити жаб на ставку біля дідової хати,

рвати на чужих городах огірки, бігати на річку, а лісового меду з ним не візьмеш, не поїси, мед треба брати з дідом Якимом. Дід знає, як узяти, він усе знає, з ним не пропадеш. Мати не раз казала: «Твоє щастя, синку, що в тебе є дід Яким. Якби не він, то давно б, може, помер чи з голоду, чи від якоїсь хвороби».

А того коня, сірого; в яблуках, Тимко теж пам'ятає. Кінь жив на дідовій фермі разом з коровами. Дід возив ним воду, дрова, траву, гній. І віз стояв завжди коло дідової хати. То був військовий віз: глибокий, зелений, довгий. Ніби труна. Його дід знайшов десь за селом, на битому шляху.

Знову дзвін у голові, тонкий і рівний, довгий-довгий. А може, це тремтить-співає тепле сонячне проміння? Може, те проміння не од сонця, від діда Якіма, від його усмішки, хитруватої і доброї, завжди світлої?..

Звідкись чути кроки: туп, туп...

Де це?..

— Князь! Ти все ще сидиш? — пронизливо, напідпитку, кричить від дверей каюти Мазепа. Тимко заспокоєно дивиться на нього й думає: «Це він, його черевики тупали». — Та вставай ти, Князь! — чи благає, чи вимагає Мазепа. — Там, на березі, народ чекає.

— Не бреш.

Тимкова розважливість і неквапливість передаються Мазепі, і вже без того шаленого пориву, ніби протверезівши, він підходить до столика, бере «бомбу», піднімає її, чорну, на світло, дивиться, примруживши одне око, чи багато в ній залишилося, великим пальцем ділить те, що є, на дві рівні частини і першу виливає в склянку, подає Тимкові:

— За твою, Князь, зустріч з батьківщиною!

Тимко задумливо дивиться другові в очі.

— Добре сказав. Душевно, — щиро оцінює.

Він долонею витирає губи, важко, без великої охоти встає з ліжка, знімає з металевого гамака, який висить під низькою стелею — в ньому спить найлегший Ромка, — саквояж, знаходить в ньому електробритву, утикає кінець шнура в розетку біля дверей, на столику прилаштовує кругле дзеркальце.

За два дні життя на воді ще не заріс, та й де розгулятися бритві через бороду, хоч вона не така кошлата, як у Мазепи. Потер по щоках і поклав бритву назад у саквояж.

Замінив сорочку, рябу на білу, чисту, накинув на плечі піджак, а Мазепа шляхетно стягнув із своєї товстої шиї шикарного, з виблискуючими зірочками на синьому полі, арабського галстука — він дуже пасував до темно-синього, у чорну смужку Тимкового костюма. І чогось ще не вистачало. Зняв зі стіни Ромків новий, з вузькими модними крисами капелюх, роздумливо покрутив на пальці й спритно, наче цирковий жонглер, надів на голову. Мазепа не схвалив: капелюх у таку теплінь? А Тимко й сам знав, що теплінь,— хай для більшого шику. Глянув на черевики: ось вони псували вигляд — дешеві, вельветові, та ще й діряві, пальці вилазили. Кинув оком на Мазепині цілі, хоч теж не нові: малі — шкода. Нижче обтягнув на собі штани із завуженими вгорі й широкими, розкльощеними внизу штанинами, щоб штанини заховали дірки в черевиках, подивився в дзеркальце.

— Вище корочок, Князь,— фонтан! Але корочки...

— Що робити? — розгублено спитав Тимко.

— Показуй себе вище корочок. Ховай їх під стіл, під лавку, у травку-муравку, як де зможеш. Прицілюйся так стати й сісти, щоб вони в очі не впадали.

Мазепа вихопив у Тимка дзеркальце, почав видивлятися, кривити обличчя. Тимофія це обурило:

— Не впізнаєш себе, буржуйське мурло?

Той спробував осадити:

— Не дуже делікатно, Князь.

Але Тимко вже завівся:

— Ти коли бороду знімеш?

— А сам?

— Одному можна, а двоє, дві бороди — уніформа. Не доходить? Що люди подумують? З того самого чернечого ордена приїхали? Фірму підводимо. Ясно?..

Тимко проникливо подивився в рудуваті, наче в кроля, Мазепині очі, на його кругле сите обличчя, причепливим поглядом зміряв усього, малого й широкого, череватого в сірому мохеровому джемпері, який щільно облягав пухлі груди й плечі,— чи джемпер збігся, чи Мазепа останнім часом, на свіжому повітрі, роздався. Мовчазний друг йому раптом чимось сподобався. Тимко подобрішав, запитав:

— Ти мені хто будеш?

— Свій до могили.

— То благослови.

Мазепа, наче якийсь піп, перехрестив, басом прогугнявив у кошлату бороду:

— Господи, царю небесний, помилуй раба свого п'яного, грішного, блудного, окаянного...

Тимко одвернувся, глибоко, на всі груди, вдихнув повітря і вийшов за двері.

Він пройшов через кубрик, у якому завжди снідали, обідали, а вечорами пили чай, дивилися телевізор, і піднявся трапом. Біля борта зустрівся з капітаном. Зупинився, пильно, як щойно на Мазепу, подивився на його сумне обличчя, подумав: «Що, капітане Краб? Набридли тобі твої пасажирі? Зітхаєш? Звідки їх, мовляв, піжонів, принесло на твою посивілу голову — «князів», «гетьманів»?.. Он Ромка, тишко, всю ніченьку пригортав на камбузі твого, Краб, кока Зіночку, а вранці в Зіночки боліла голівонька, пригоріла манна кашка... Немає порядку?..»

— Все мине, капітане. Вище голову! — звисока, як батько синові, наче переплутав себе з ним, промовив Тимко, міцно, підбадьорююче стиснув капітанове плече й подався на палубу.

Ішов насвистуючи.

Світ, давно обжитий людиною, тільки здається простий та зрозумілий, а насправді — складний, загадковий. Так думав капітан, поглядаючи вслід дивакуватому пасажирові.

За роки й роки, прожиті на річці, він бачив різних людей, навчився читати людські душі. Але цих трьох, які неждано, наче з неба, звалилися йому на голову, розкусити як слід не міг. Вони були з Мінська, пливли із законними відрядженнями телебачення, шукали на річці та її берегах те життя, ті села, тих людей, про яких збиралися знімати фільм, які мали їх, творців, надихнути й схвилювати. Діло, як кажуть, державне, народу потрібне, бо народ увесь зібрався біля телевізорів, і не випадково він, капітан, мав інструкції від начальника пароплавства догодити гостям, пливати, як вони скажуть, зупинятися там, де скажуть, показати людям життя.

Для такого вільного рейсу теплохід був зручний. Тільки зовні він скидався на малий пасажирський, місцевий рейсовий, а насправді це був агіттеплохід, який протягом всієї навігації возив до річників самодіяльних артистів, лекторів, бібліотечку, кінофільми, наочну агітацію. Ніякий розклад руху, ніякі графіки для нього не існували, він міг запливати усюди, куди скомандує капітан. Але капітана дивувало, що пасажирі, які пливають, як самі сказали «за

життям», майже не виходили з каюти на берег, де буяла весна, дружна й тепла, земля розквітала, наповнювалася соком і ніжністю до всього живого, до кожного її пагінця, де люди, дочекавшись теплих днів, щасливі, віддавали землі свою ласку, багато чого доброго робили на ній охоче, з любов'ю, неначе й втоми не відчували. Ось де життя — бери живцем до будь-якого фільму, — а вони з ранку й до ночі, навіть цілі ночі до ранку, різалися в карти, пізно, забувши про сніданок, спали, вставали до обіду й тільки зрідка вибиралися на палубу, сходили на берег, де нічого не помічали помутнілими очима, окрім сільських крамниць, поверталися звідти з відстовбурченими кишнями — з кишень стирчали такі ж самі чорні «бомби». Піднявшись з берега на теплохід, пірнали в каюту і знову довго звідти не показувалися.

Найчастіше на палубі й на березі видно Ромку. Він не літав, як друзі, по крамницях, у нього в руках завжди була кінокамера, на шиї висів фотоапарат, він не носив у кишнях ті «бомби», був не такий запальний та галасливий, як друзі, задумливий, частенько стояв на палубі сам, придивляючись до річкової, сільської, лісної місцевості, про щось думав, сумне чи радісне. По ньому було видно, що каюткомпанія його не приваблювала, простори землі й води йому набагато миліші, ніж той дурманний закут, але Мазепа і Князь волі йому не давали, самого надовго не залишали, знову й знову кликали до себе — їм його, третього, не вистачало в картах, — а він не заперечував, слухався, як молодший. Капітану Ромка сподобався, він його жалів, як батько, думаючи, що коли Ромка довше поплаває з друзями, то стане таким, як вони — ці направлять на свій лад. Особливо коли з Мазепою поплаває. Мазепа здавався злісним, хитрим — і до Ромки, і до всього, мабуть, живого, до всього світу.

А Князь теж щось мав за душею. Спочатку він здався капітанові звичайним столичним джигуном, якому головне — зовнішній блиск, форс. Тільки наступного дня помітив, що Князь — не такий уже й джигун, його форс — гра, за грою дещо є глибше, він відкритий, щирий у всьому, доброму й поганому, не приховує, не хитрує, не дере, як Мазепа, горло, є в ньому незалежність і від Мазепа, і від усього світу, він робить, що йому до душі, а ті, Мазепа й Ромка, роблять, що хоче він, Князь, хоч, може, самі цього не помічають. Була в ньому спокійна чоловіча надійність, влада над життям, над друзями. Правда, сьогодні вранці, за чаєм,

коли капітан лишився удвох з Ромкою, той сказав, що Мазепа головний серед них трьох, він режисер фільму, що Князь Тимко, директор фільму, і він, Ромка, оператор, ходять під командою в Мазепи. Капітан на це нічого Ромці не відповів, а сам подумав: ні, директор — це директор, на фільмі чи на заводі, він парадом командує. І вже знаючи, що Князь — директор, ще вище поставив його над Мазепою і Ромкою.

Ось і тепер він, Князь Тимко, Тимофій Михайлович, стояв на палубі високий, стрункий, гордий, стояв упевнено, широко, на ширину плечей поставив ноги, заклав за спину руки, вродливий у своєму синьому костюмі, при галстуці й капелюсі,— князь князем. Аж у душі в капітана пробудився гонор за свого незвичайного пасажера. Аж радість охопила: сьогодні Князь йому сподобався. Хай не дуже, але сподобався.

З цим радісним почуттям, немов отямившись, капітан стрибнув до рубки, рвучко відчинив двері й, побачивши перед собою механіка, весело, навіть урочисто скомандував:

— Музику!

І тоді в мирне сільське небо, в тепле травневе надвечір'я, вже без попереднього хрипіння й підкашлювання, відразу на чистій високій ноті полилося улюблене Тимкове:

Когда внезапно возникает
Еще неясный голос труб...

Під цю музику, під ці слова, таємничі й урочисті, Князева душа відкрилася всьому навколишньому світові, і він побачив одразу всіх, хто його вітав: дітей на кручі, двох бабусь під товстюшою, знівеченою, але по-молодому зазеленілою вербою, Зіночку, як вона, до всього цікава, виглянула з камбуза у своєму біленькому накрохмаленому ковпаку і в білому халатику, матросів, високого молодого і низького літнього, як вони стояли струнко вздовж борта палуби, наче на параді, жартуючи, побачив біля трапа, який з'єднав палубу з берегом, Мазепу й Ромку — теж чекали його, Князя. І, щасливий від цієї загальної уваги до своєї особи, ніби він справді якийсь заморський князь — у це йому вже неважко було повірити,— схвильований, ще більше самому собі сподобавшись, Тимко забув про діряві черевики, сміливо рушив лункою палубою до трапа, на рідний берег.

Та все ж як могло статися, що, доживши до зрілого віку, він жодного разу досі, до сьогоднішнього дня, не подумав про дорогу в рідні Сичики, що ця дорога ніколи не покликала його до себе?

Тут, мабуть, до місця сказати, що Тимку випало бути сином кадрового військового. У сорок п'ятому Михайло Минович Мурашко сумлінно дійшов до перемоги, обсіяв груди орденами й медалями і в званні майора артилерії зостався на офіцерській службі в новій Німеччині, куди тільки через рік, у сорок шостому, зміг забрати свою сім'ю, дружину й сина, якому минав сьомий рік. Життя військової людини, навіть під мирним небом, не скупилося на переїзди, і Тимко, прив'язаний до батькових пошарпаних чемоданів, ще через два роки проїхав через усю Білорусію, не затримавшись, у Казахстан, а ще років через п'ять опинився на Далекому Сході. Коли батька нарешті у званні полковника перевели до Мінська, Тимко закінчив середню школу. В Мінську поступив навчатися до політехнічного інституту на автотракторний факультет, але, провчився тільки один рік і припинив навчання, бо душа до тракторів не прикипіла. Мандрівне, ніби в циганів, життя офіцерської сім'ї зробило і його мандрівником. Йому вже тоскно було сидіти на одному місці, та ще обклавшись книжками, кортіло літати, бігати, їздити. А де знайдеш інститут на колесах? Немає такого. Влаштувався учнем токаря в автобусному парку, але через дві полочки — сльози, не гроші — перебіг на шоферські курси. Одержав права, сів за кермо. Думав: ось робота до вподоби. Але тільки спочатку, поки не працював, здавалося, що крутити баранку легко, весело. Почав крутити — побачив, що й це не до смаку: нібито на місці не стоїш, весь час у дорозі, всього побачиш, але цілий день прикутий до баранки, ніби той Прометей до скелі. Забрав і звідти документи. Близько року прожив на батькових харчах і знову почав думати про інститут. Поступив на актора до театральньо-художнього й одразу відчув, що тут його доля, хоч сподобалося не так навчання — воно скрізь однакове, горбатих любить, — як вир, у який потрапив. Тут студенти жили не так, як зануди-політехніки, веселіше, вільніше, не життя — фейерверк. Від природи веселий, дружній, Тимко став для всіх в інституті своєю людиною. Та знову не пощастило. Перший курс закінчив — забрали до армії. Зняли з Тимка довгу, наче в жеребчика, гриву, послали служити далі, ніж служив батько, — аж на Курили. Три роки з автоматом у руках відстояв на морському кор-

доні, далекому й холодному до лютості. Ось де відчув, що таке інститут, які там теплінь і музика. Мріяв: тільки б повернутися. І повернувся. Відслужив і повернувся. Правда, фейерверк не повторився. Навчатися прийняли на другий курс, а він за перший, який закінчив до армії, все забув. Потрібно було корпіти, не розгинаючись, над книжками, а кишка, як кажуть, тоненька. Почалися семінари, курсові роботи, сесія — і засипався, з мрією своєю, інститутом, розпрощався. Тоді зустрів колишнього свого однокурсника Василя Мазепу.

Була весна. Як тепер, дружна й тепла. Берізки на площі Якуба Коласа викинули перші листочки — здавалося, що на деревця опустилися рої зеленуватих, вилискуючих на сонці метеликів. І сонце чисте, ласкаве, і небо чисте, пестить усе живе, і костюм на Тимкові новий, світлий, з тієї високої блакиті.

Була й кав'ярня поблизу — на площі. Тимко зайшов до кав'ярні.

За столиком сидів Мазепа, а поруч з ним дівчина, білявенька, молоденька, ще дитина, але вже з тією мірою жіночності, яка приходить звичайно з роками. Мабуть, її першу й помітив, її, а потім Мазепу. Вона сиділа над чашечкою кави, делікатно, двома тонкими, ще дитячими, пальчиками клала в неї грудочки цукру і тими ж чистими, з манікюром пальчиками колотила каву ложечкою, задумливо дивилася на пару, що підіймалася від кави, покліпувала підфарбованими віями й уважно слухала, що їй казав Мазепа.

Ні, Тимко не кинувся одразу обійматися з Мазепою. Він спочатку підійшов до прилавка, купив пляшку шампанського і взяв три фужери, поставив шампанське й фужери на стіл перед незнайомою і Мазепою. Той підходився — отоді обійнялися.

Мазепа багато говорив — скільки років не бачилися! — а Тимко очей не зводив з дівчини, і його першими, мабуть, словами були: «Чому ж ти нас не знайомиш?» Він сказав «нас» так, наче вони, вона й Тимко, ще незнайомі, були вже близькими, давно близькими і тепер розігрували Мазепу, удавали, що не знають одне одного.

Її звали Милою. Вона ніяких інститутів не кінчала, ніде не вчилася, після десятого класу працювала в Мазепи помічницею режисера. Тоді, в ті дні, вони збиралися в нову експедицію, і Тимко відчув, що його шлях — з ними, точніше — з нею.

У групі якраз не вистачало адміністратора. Мазепа

замовив слівце начальству, зробив, як тепер кажуть, протекцію, і Тимка взяли на посаду, врахувавши, звичайно, що учився в театральному, людина з життєвим досвідом.

Так почалося в Тимка нове життя. Робота не хитра, аби забагато не спав, був легкий на ногах, із жвавим язиком, особливо там, де треба щось роздобути, хоч з-під землі, організувати, гладенько виправдатися за витрачену копійку, списати, догодити режисерові, директорові. Це в нього ладилося. Попрацював один рік — директором фільмів призначили. Мороки додалося. Треба було вести купи документації, фінансової і технічної, на кожную витрачену копійчину мати папери, законні й незаконні, як коли, де які, відповідати за транспорт, знімальну техніку, реквізит. Але зате був начальником, на одному місці не засиджувався, мав у своєму розпорядженні машину, жив на колесах, у роз'їздах, з музикою, з веселими людьми, завжди з жартами, з хмелем у голові і в душі — новий фейерверк. І поряд була Мила. Спочатку Мазепа ревнував, а потім побачив, що він її в Тимка уже не вирве, до себе не поверне, і впокорився. Та й усі бачили, що Мила й Тимко — одна сім'я, одне для одного наче народилися. Вона хоч і називалася, як і раніше, помічницею режисера, але була завжди з ним, Тимком, його коханням і помічницею. Отак — цілий рік, поки не одружилися. У кращому ресторані Мінська справили весілля. Тимкові батьки розщедрилися, тисячу зняли з книжки, та й її, заможні колгоспники з-під Слуцька, грошики викинули — вистачило і на весілля, і на Чорне море.

А потім була експедиція на Полісся, вже на п'ятому місяці після весілля. Жили в Пінську, в готелі. І випало якесь свято, восени. Розгардіяш був цілу ніч. Тимко не пам'ятав, як доплентався до ліжка. У них з Милою була окрема кімнатка, але в ліжку тієї ночі він ліг сам. Уранці прокинувся: де дружина? Скочив з ліжка, натягнув штани, накинув піджака — спав без штанів, але в нейлоновій сорочці, з галстуком, — вибіг з кімнати. Не помітив, що без черевиків, у самих шкарпетках, які теж на ніч не знімав. Куди кинутися, де шукати? Світало, але в готелі — ні звуку, всі спали. Метнувся на нижній поверх, до Мазепа. Двері незамкнуті — зайшов до кімнати без стуку-грюку. Мазепа спав, укрившись з головою. Будити чи не будити? Відкинув ковдру і... жахнувся: на грудях у Мазепа лежала рудувата голівка. Тимко рвонув ковдру, скинув її на підлогу. Мила схопилася, затремтіла в білій комбінації, захлипала, заплакала, ховаючи від Тимка обличчя. А Мазепа — хоч ти в

нього стріляй — спокійно лежав на спині в самих плавках, вилупивши на Тимка нахабні очі. Тимко — за стілець. Мазепа скочив на ноги, схопився за того стільця, а в Тимка кулак важкий, як розвернувся, то Мазепа зі стільцем догори, заgrimів за ліжко, під стіл, разом з Милою і стільцем. Із стола на підлогу посипалися графин, склянки, пляшки. Тимко вийшов за двері.

Того ж ранку він виїхав до Мінська. Переводити з Мазепиної експедиції начальство довго не погоджувалося, але Тимко свого домігся. Про Милу — жодного слова, всі бочки покотив на себе й Мазепу: незгода, мовляв. А тут ще одна знімальна група знайшлася, де режисер не ладив з директором, топили одне одного, ось і поміняли: того директора — до Мазепа, а Тимка — на Вітебщину.

Поки сидів у Мінську — Мила приїхала. Тимко за неї — і на розлучення. Сімейний вузлик розв'язали просто, бо не було ні сім'ї тієї, ні дітей, ні квартири, ділити не було чого. Коли вийшли із загсу, він завів її до кав'ярні, де колись уперше побачилися, познайомилися. Сіли за той самий столик, пили, як тоді, шампанське. Хотів, щоб усе було, як тоді, але її така лірика не зворушила, вона те, колишнє, навіть не згадала. Він нагадав. Вона усміхнулася з прикрістю. І тоді він відчув прикрість до себе самого — може, уперше в житті таке відчув, — що отак зосліпу, подурному колись кинувся до Мили. Як миша на сало в пастці.

Поганий випав рік. Набридла не тільки Мила — все життя. Почав пити, у горілці шукав порятунок. Аби ще за свої гроші, а то за рахунок державної скарбниці. Потім, здаючи фільм, не міг звести кінці з кінцями. Від тюрми й суми, як кажуть, врятувала батькова ошадна книжка. Видоїв до останньої копійки.

Отаке склалося життя. Не музика, але кроїв і шив його сам, звинувачувати нікого було. І коли який-небудь праведник, як Ромка, докоряв, що за тридцять років жодного разу не заглянув до рідного села, що не знав, хто з рідних у ньому живий і хто мертвий, де чия хата і де чия могила, то Тимко не виправдувався. Аби було тільки це не так, як треба, як людям і собі любо.

Кручею, піщаною стежкою, Тимко піднявся на берег, ще раз, ніби чимсь дуже здивований, присвиснув і привітався — в думці:

«Ну здорові були, Сичики. Не чекали?..»

Постояв, огледівся.

Його найпершим бажанням було відшукати в обрисах села, хоч що-небудь пам'ятне з дитинства, з тих часів, коли тут жив. Але хати стояли нові, обшиті, всі пофарбовані — блакитні, червоні, зелені,— верби теж уперше бачив, хоч було їм років по сто і були вони вузлуваті, випалені вогнем, воєнним чи мирним, може, навіть і мирним. Під вербами — круча, сипучий пісок, обплетений полущеним сушею корінням; вода під кручею, а за нею, на другому боці заводу, луки і там — усе нове, невідоме. Що-що, а заводь, здавалося, мусив пам'ятати, бо всім дітям вода — радість найперша, світ найпривабливіший, найзагадковіший, біля неї дівора вічно товчеться, особливо влітку від світання до смеркання. Але не пам'ятав, хоч як придивлявся, навіть заводь, кручу й верби. У пам'яті очей вода блищала, але річкова, довга, жива, вона не стояла на одному місці, як тут, по тій воді завжди щось пливло: крига, колоди, риба, копи сіна, змиті з лугів заливними дощами, паводками. Хати стояли над самою річкою: вечорами та ночами вікна сяяли з води, з-під берега, високого, як і в цій заводі. Виходить, те село було над самісіньким Сожем, а за Сожем простягався луг, від хат видно було, і на тому лузі якось надвечір у літні високі, ще не кошені, трави, сів літак з червоними зірками на хвості й на крилах. Це сталося відразу після того, як німців погнали за Сож. Усе схвильоване село висипало на берег, вдивлялося в той бік, на літак, а найнетерплячіші перепливали річку на човнах, на паромі, хто як міг, бігли до літака. І Тимко був з нетерпеливих, бігав, близько бачив червонозорий літак, навіть льотчиків у шоломах. Ходили розмови, що німці-диверсанти ховалися в травах, їх ловили. То де ті, що були в самому селі, Сож і паром? Ні Сожа, ні парома. Заводь — величезна калюжа. І як тільки Краб загнав у неї теплохід?

«Може, це й Сичики, та не ті,— подумав Тимко.— Кому-небудь ті, а мені... Не ті...»

Він привітно усміхнувся двом бабусям, які вузькими оченятами чіпко дивилися на нього з-під верби, дістав з кишені пачку сигарет, ще нових, зідрав целофан, чванливо дав щиглика, не дивлячись, пальцем у деще, простягнув пачку хлопчикові, який опинився перед ним, заглядав то в очі, то в руки, схиливши набік голову й сховавши одне вухо під величезною кепкою. Хлопчик пирхнув, відхилив усіяного ластовинням носа од курива, відступив назад

і раптом беркицьнувся на білого кудлатого собаку, що всівся під ногами. Собака відскочив, а на малого — всі хлопці:

— Мала купа!..

Підійшов Мазепа:

— Що, Князю? Продефілюємо?..

З'явився Ромка, з віршиками на язиці: «Эта улица мне знакома, и знаком этот низенький дом, проводов голубая солома опрокинулась над окном...»

— Піжон,— підтяв його Тимко. Той роззявив рота, щоб спитати, чому піжон, бо дійти у всьому до ясності — це притаманне його розважливій селянській вдачі, і Тимко, вгадавши святе бажання друга, завчасно відповів: — Віршиками заговорив.— Одвернувся від хлопців, підійшов до бабусь, які стояли віддалік й очей не зводили з незнайомих людей. Одна з них, висока й огрядна, грім-баба, дивилася спідлоба непривітно, як на чужих, а друга, менша, у червоних гумових чобітках, мовчала теж, хоч, відчувалося, була цікава, спритна, метка, у всій її подібі жило легке порозуміння із світом, знайомим і незнайомим.— День добрий, матусі! — привітав їх Тимко.— А де ваша школа?

Старі нібито чекали, поки він до них підійде, бо навіть огрядна грім-баба змінилася на обличчі, подобришала. Обидві заговорили, одна одну перебиваючи:

— А он, дядьку... Ге-ен білий цегляний будинок, вікна в три ряди. Дітей у нашому селі багато, та ще й з сусідніх ходять. А ви до школи? Може, перевірки з Гомеля?..

— Не мели казна-що, Льоксо,— шепеляво осадила сусідку грім-баба. У неї спереду не було зуба, дірка миготіла з-під верхньої губи, може, тому шепелявила.— Перевірник узимку приїжджав, на забрьоханому коні. А ці... хіба не бачиш? — кивнула на теплохід.

— Так той був з району.

— А ти звідкіля хочеш? З Москви на ероплані до тебе прилетять? Цяця ти велика.

— Та не до мене! Чому до мене? — почала сердитися бабуся в червоних чобітках, Льокса.

Якби не Мазепа, то, може, й посварилися б. Він їх миттю утихомирив і розвів:

— Нічого нам перевіряти, бабусі.

Хотів одвести від них Тимка, та Льокса вчепилася за Тимків рукав, заперечила:

— Як це нічого? Як це?..

— Ходімо, Князю.

Були не раді, що зв'язалися з балакухами, а ті вже разом в один голос, ішли в наступ:

— Ич, князі бородаті! Їм, бачиш, нічого! А як це нічого? Може, й школу не обікрали?

— Земний глобус був, та загув,— підгалдикнув потай малий, той самий, що беркицьнувся на собаку і лежав під хлопцями. Тепер він стояв між Тимком і бабусями, м'яв у руках кепку, хоч його друзі ще й досі вовтузилися. Раніше за всіх вигрібся.

Тимко не повірив:

— Як то глобус?

— Глобус! — уперто труснув чубчиком хлопчик.— Через нього наша географічка хотіла повіситися.

— Не бреши, Петрику,— заткнула йому рота грім-баба.

А Льокса тут як тут, уточнила:

— Не така дурна, щоб через якийсь глобус у зашморґ лізти.

Підійшов Ромка. Підняв, як грізний суддя, руку, попросив:

— Кажіть хто-небудь один. По черзі.

— Он Петрусь скрізь бігає, все знає,— прошамкала беззубим ротом грім-баба.

Але Петруся вже тримав за штанину собака, тягнув, упираючись усіма чотирма, від людей, і хлопчик поскакав за ним на одній нозі.

— Учителька, Светка Шатькова, вкрала глобус,— заговорила шустра Льокса, рада, що її слухають.— Вона географію викладає, вона й украла. А хто ще? Кому ще він потрібний? Капуста, дільничний, довів. Він узяв слід, а слід привів до Шатькової хати, під хлів. Відчинив хлів, запальничку — чирк, а під ногами, у гної, пробачте, земний глобус. Капуста за Светку — й повів. У сільраду на замок посадив. А директор школи прибіг, двері — навстіж, замок — під ноги. Ганьбите, кричить, молоду вчительку.

— Ось тобі учителька! Ай-яй! Світ скрутився,— залементувала, зазітхала грім-баба.— А яка гарнесенька! Ого, красунька! Аби ви тільки глянули...

— А, може, Капуста не той слід нанюхав? — засумнівалася Льокса.

— Ну ні! У Капусти нюхавка, як у гончака. Цей браку не зробить.

На теплоході знову заграла музика, вже тиха, протяжна, без слів; усі повернулися в той бік, замовкли. На палубі не було ні матросів, ні капітана, тільки Зіночка стояла в бі-

лому халатику, в білому ковпаку, з черпаком у руці, сумно дивилася на берег. Тимкові здалося, що вона не зводить з нього очей, і він зняв капелюха, помахав їй. Вона помітила, повеселішала, заусміхалася, махнула йому черпаком. На душі в Тимка потеплішало, але зразу ж пригадав, що із Зіночкою всю ніч провів Ромка, до ранку читав, мабуть, віршики, і серце знову защеміло. Сам винуватий. Перший її помітив на теплоході, коли ще сідали в Гомелі, та прогавив дівчину, через карти, через вино. Грав у карти і Ромка, але він, зараза, не пив вина, хитріший, частіше стовбичив на камбузі. Тимко сердито, як на ворога, зиркнув на Ромку, грубо надів йому на голову капелюха, щоб Зіночка бачила — його, Ромчин, капелюх,— і, миттю викинувши з голови казку про глобус і вчительку, та й самих бабусь, засунув руки в кишені штанів і подався до села. В душу знову повернувся сум. І від того, що прогавив Зіночку, і ще від чогось, від чого ще — сам не знав.

Відмірявши кроків сотню, спинився. Край вулиці, під тинном, лежав урослий в землю, в молоду траву, круглий плескатий валун. Тимко погладив його, ніби теплу хлібину, долонею. Валун був гладенький, чистий. Сів на нього й розгубився: куди йти? Якби живий був дід Яким — до нього побіг би з радістю. І дід Яким зрадив би. Ото була б зустріч так зустріч! Але дід Яким, певно, помер. Він уже тоді ледве ноги волочив. Хіба піти на могилу? Якби був сам, а то ж із ним люди, які пливли до села, як на свято. Мазепа ще вранці пузо погладжував, казав, що сьогодні налле в свою бочку задарма, погуляє на святі в Князя Тимофія Михайловича.

Ні, немарно білопалубний теплохід заплив під музику в калюжу. Пізно відступати.

А може, це не ті Сичики? Щось їх не впізнати. От коли не ті — дай боже аби не ті! — тоді можна й назад повернути. Тоді легше.

Тимко огледівся: де хлопці? Вони стояли віддалеки біля тину, спершись на нього, дивилися на город — люди садили картоплю. Молодий чоловік ішов за плугом, хлопчик вів за вуздечку коня, а дві жінки, літня й молода, мати з донькою чи свекруха з невісткою, кидали, нагнувшись, картоплини в борозну. Тимко подумав: хай хлопці дивляться, хай знають, як люди в землі працюють. Ромкові не новина, а Мазепа хай вчиться.

На теплоході грала музика.

Пригадалися бабусі на березі, їхня балачка про глобус

і вчительку — усміхнувся. Але... чому зайшла розмова про школу, вчительку? Він сам запитав про школу, а про вчительку — вже вони. А навіщо йому школа?.. Га-а... Віра — учителька?.. Його сестричка. Мати казала, помираючи... О боже! Це вже не вперше: про Віру подумає — матір згадає. На ліжку...

...Вона обперлася на лікті, підвела голову над подушкою — намагалася, видно, сісти, та сили не вистачило, голова знову впала на подушку. Захекалась, важко дихала.

«Ти хочеш устати?» — запитав Тимко.

«Ні», — хитнула вона головою.

Віддихалася — тоді важко, мало не стогнучи, повернулася на бік, обличчям до сина, і довго дивилася йому в очі, з якимсь благанням. Аж очам боляче стало дивитись на неї. Він опустив очі на руки, якими вона тримала край ковдри, сильно стискувала, аж видно було кожну жилку, кожну кістку під шкірою. Вона сказала, мабуть, те, що давно думала:

«Синку, а де ж це останній Вірин лист? Куди я його поклала? Голова порожня, не пам'ятає».

«Я не знаю, де він».

«А ти подивися в комоді, у верхній шухляді. Я туди його раніше поклала».

Він висунув шухляду, усе в ній перегорнув, а листа не знайшов. Тоді мати попросила пошукати в тумбочці біля ліжка. Він і там усе перетрусив — і там не знайшов. Тоді вона попросила його сісти поруч. Він сів на край ліжка, і вона заговорила про те, що давно думала-передумала, що не давало спокійно померти:

«Обіцяй, Тимку, що ти напишеш Вірі листа».

У її запалих, з вологою синизною очах жило стільки болю й стільки надії, що він її зрозуміє, послухає, як слухав колись, дитиною...

«Напишу, мамо. Неодмінно напишу».

Йй було мало його обіцянки, чи, може, вона йому не повірила, бо запитала:

«Сьогодні?»

Він пообіцяв:

«Сьогодні».

Білі, ані кровинки, повіки затремтіли, сльози покотилися по щоках. Вона почала витирати сльози пальцями, але розмазала по всьому обличчю. Він дістав з кишені чисту

носову хусточку, взявся витирати її лице, заспокоював, аби не плакала. Вона лягла на спину — так було легше дихати, — довго дивилася на стелю, потім сказала, знову те, що мучило:

«Ти, синку, не забувай село. В ньому ти народився, війну пережив. Там тебе знають. Родичайся з Вірою. Вона в кожному листі запитує про тебе, хоче, щоб ти їй писав. Батько всю свою рідню втратив. Кого війна вибила, а хто по світу розсіявся. Нікого в нього немає. То ти хоч за мою рідню тримайся. Місто нас відірвало од села, од своїх людей, зробило якимись відщепенцями. А жити без своїх тепер не можна, важко. Чужі так не допоможуть, як свої. Ось помру — з ким зостанешся? Батько поки що ходить, але й він не вічний. Ні братів, ні сестер у тебе немає. Як жити-меш?»

«Нічого, мамо. Як-небудь».

«Що нічого?.. Поїдь у село. Там тебе пам'ятають, раді будуть. Там ти свій».

«Я повсюди свій».

«Ні, так тобі здається».

«Ну добре. Я з'їжджу».

«А Вірі напиши зараз. Сядь і напиши. Чуеш мене?»

«Чую, мамо. Я напишу».

«Ні, ти зараз, синку. При мені. Щоб я бачила. Сядь і напиши...»

Обіцяв написати — не написав. Обіцяв з'їздити в село — не з'їздив. Приїхавши до матері на батькову телеграму, два дні посидів коло неї, хворої, і поїхав знову в Карелію — там знімався фільм, чекала робота. А вона через кілька днів померла. Не бачив, як помирала, як ховали. Була зима, літаки курсували не кожного дня, і поки з Кеми вилетів — прибув уже на білий, під снігом, курганчик. І хто винуватий? Він чи зима? Батько його не винуватив. І сам себе не винуватив. Робота... Негода...

Сидів, задумавшись, поки не побачив перед собою на траві дві ноги. І ще дві — поряд, у черевиках. На ті, інші, з хвилину дивився уважно, потім повільно підняв очі, підвів голову — дивився Ромці в обличчя. Той йому усміхався. А Тимкові було невесело.

— Сорок п'ятий? — спитав.

Знову не зводив очей з черевиків, ще майже нових, і Ромка зрозумів запитання:

— Та ні, сорок третій. А що?

— Не вірю,— крутнув головою Тимко.— У мене сорок третій, а твоя ступня он, як лижа, хоч ти від мене дрібніший. Може, поміряємося? Не черевиками, босі.

Ромка довірливо зняв черевики, у шкарпетках став на чистий моріг поруч з Тимком — нога біля ноги. А Тимко за одну мить взув Ромчині черевики — якраз, по носі. Аж при-тупнув, повеселішав.

Ромка трохи пізно зрозумів Тимкову хитрість:

— Князю!.. А як же я?..

— Живий будеш.— Тимко лагідно поплескав друга по плечу.— Тебе Сичики не знають. До тебе тут ніхто не при-глядається. А Зіночка... Вона впізнає й босого.

Тимко зводив на жарт, але Ромці було не до жарту:

— У капелюсі й... босий?.. Ні, Князю!..

Він і просив, і благав, та перед Тимковим нахабством був безпомічний. Черевики його, але з ніг не знімеш. Тимко це розумів — знущався: зняв з Ромчиної голови капелюха, знову надів собі на голову, Ромці підсунув свої стоптани вельветові. Натхненно огледівся, відчув радість — вона йшла й від черевиків, які несподівано придбав, і від того, що вже знав, кого шукати в Сичиках (тут у нього, виявляється, була сестричка Віра), — блаженно вибухнув:

— А здорово, братва, на нашому весняному глобусі! Молоком з-під корови пахне. Чують ваші носи?..

Можливо, пахло й молоком з-під корови, бо все, до чого доторкалися теплі сонячні промені, пахло гостро, сильно, як пахне весною, але, мабуть, дужче, ніж щось інше, пахли садки, побілені першим цвітінням груш і вишень; земля, подекуди зорана й засіяна; картопля де-не-де викинута на повітря й сонце з вогких ям і буртів, у яких зберігалася від морозів, пріла й проростала; гній, викинутий із хлівів. У цей час люди не однаково вправлялися на своїх сотках: одні відсіялися, інші ще й не думали, чекали тривалого тепла.

А може, увесь цей складний, гострий, густий запах якраз і здався Тимкові запахом теплого молока з-під корови?

На душі ставало світло, радісно. Тимко помітив біля тину бабусю. Він дивився на неї з посмішкою, наче на молодицю, ніби з бажанням зачепити, пожартувати. А вона його не бачила. Зігнувшись, рвала під тином молоду траву, кидала в кошик.

— Знайома? — спитав Мазепа, побачивши, як пильно придивляється Тимко. Той його не зрозумів.— Витріщився, кажу, наче на знайому.

— Ото ж вона кропиву рве. Голими руками.

— Сучасний кадрик,— не здивувався Мазепа.— У хаті мішок грошей, а на рукавиці карбованця шкода.

— Ну... ти село не ганьби. Село місто годую. І тебе, до речі, теж.

— Знавці села,— уїдливо кинув Ромка, усе ще сердячись на Тимка, а може, й на Мазепу.

— А що? Не знаю? Я в селі народився. І фільмів скільки про село зняв. Ну, й ти знімав, і Мазепа, але ж і я... Без мене ви не обходилися, здається.

— Фільми... Короткий метраж.

— Хай собі. Але ж...

— Короткометражне знання села, Князь.

Тимко втупився в Ромчине кругле, широколобе, як у молодого бичка, з іще літньою бурою засмагою обличчя, омолоджене ластовинням, з наївно зліснуватими сірими очима, відчув образу на Ромку за слова й думки, які зневажали, принижували перед рідними Сичиками. Було бажання вкоти, щоб замовк і не бовкав. І підколов:

— Зануда ти... повнометражна.

З гідністю відвернувся од Ромки й знову дивився на жінку біля тину. Та вже розігнула спину, дивилася на незнайомих, тримаючи в руці кошика.

— Чого, тітко, витріщилась? — з тої злості, яка накопилася, грубувато спитав Тимко.

— Та... хто ви такі, дивлюся.

— А ми провірщики,— не задумуючись, випалив Тимко.— Учителька Шатькова — донька ваша?

Жінка неначе злякалася: поставила на землю кошика, підійшла, ніби неохоче, чогось боячись, немов винувата.

— Ні, дядечку. Не донька. Чужа й не чужа. У селі ми всі свої. Коли жити по-людському. Але вона лагідна. Її, скажу вам, і дітки люблять. А ви... ви чи не за тим глобусом?.. Ох! — важко зітхнула.— Наробив... щоб він скрутився.

— Ну, не кажіть. Глобус — наша з вами земля, планета! Не дай бог, щоб скрутився. Тоді ж і ми... Де її хата?

Тітка швидко, ніби в огонь, ткнула пальцем:

— Он... третя зліва. Шифером укрита.

Хатка стояла привітна, чистенька, у садку, найбільшому, здалося, з усіх, і Тимко, розглядаючи її, все одно ніби по ній, по її зовнішньому вигляду читаючи душу незнайомої вчительки, подумав, що та Шатькова, мабуть, добре знає

Віру, бо разом працюють. Та раптом, подумавши про Віру, згадав дядька Кузьму. Буває ж таке: голову сушиш-сушиш, день і ніч думаєш — не пригадаєш, а то раптом, ніби якась блискавка в голові сяйне — ось воно, те, що треба. Був такий дядько Кузьма, його, Тимків, дядько. Під час війни Тимко разом з матір'ю жив у дядьковій лазні, а після війни дядько писав їм листи. Тимків батько посилав йому, як і дідові Якимові, свої військові недоноски: чоботи, гімнастерки, штани, якимось навіть шинель вислав. У нього не було руки, однорукий. Тимко аж розхвилювався від радості, неначе вже знайшов того дядька. Спитав:

— А ви знаєте Мурашка? Кузьму?

— Знаю,— вже й жінка посвітлішала на обличчі.— Він у нас теж поважаний. Йй-богу, не брешу. Але він, Мурашко, не Кузьма, ні-ні, він Микола. А ви часом не з соцзабезу?.. От-от, Микола давно пенсію чекає. Давно заслужив. Уже як він усе життя працював у колгоспі, старався, то ніхто, мабуть, так...

Поки вона говорила, як співала, Тимко згадав, що Кузьма материн брат, що материне прізвище не Мурашко, а Селянок, уся її рідня — Селянки.

— То, може, й Кузьму Селянка знаєте? — виправився.

— Ну а як же? Он його хата, навпроти Шатькової. Сині вікна. Криниця біля воріт. Його ви, може, за Якимів Зруб? Але ж не Кузьма зорав, то його син Іван, тракторист. Івана вже на правлінні розбирали. Одні казали, що добре зробив, зоравши, а другі — що слід оштрафувати. А за що? Земля там, під лісом, не масло, звичайно, але ж земля колгоспна, картопелька родить. А вони її, бачиш, зібралися списати лісгоспу. Кажуть, що процент урожайності знижує, колгосп до низу тягне. Ось розберіться, коли силу маєте. Чи можна отак землею розкидатися? — Замовкла і все поглядала то на Тимка, то на Мазепу, то на Ромку, на кожного дивилася насторожено, хитрувато, щось своє думаючи.— Ви, значить, не з соцзабезу?.. Пенсії не даєте?

Жінка була мирна, співчутлива, за всіх заступалася, від доброти, видно, й говірка, щира, відразу стільки всього розказала Тимкові про село, селян, їхнє життя. Тимкові це було цікаво, але довго слухати не міг, вуха обм'якли, стомилися. То сам, було, розохотився патякати, напустив був на себе якусь пустотливість і легкість, а то, наче стомившись, одвернувся від жінки, пішов далі. Слідом за ним рушив Ромка, сумно поглядаючи на свої, на Тимкових ногах, черевики.

А Мазепа все стояв з тіткою, пояснював, наче дитині:

— Ти, тітко, пам'ятай: довгий язик — ворогові знахідка.

Та, ніби відчувши погрозу, розгубилася:

— А ви ж... Думала, ви пенсії даєте...

— Індик думав, та в суп потрапив. Он як! А пенсії... У нас у самих кишені діряві.

— Га-а!..

Жінка тільки тепер збагнула якусь значну істину, але здивування з її обличчя не зійшло, вона довго ще стояла на тому самому місці, де її залишили хлопці, біля кошика з молодою кропивою, розгублено дивилася їм услід, не розуміючи до пуття ні їх самих, ні їхніх розмов.

Тимко пройшов кілька кроків, зупинився, задумався:

«А чому — Якимів Зруб? Який це Зруб? Чому Якимів?..»

Оглянувся на тітку, наче знову захотілося поговорити, допитатися про те, чого не знав, але вона підхопила кошика і вже проворно йшла вулицею, в протилежний бік.

П'ятистінка, до якої підійшли Тимко, Ромка й Мазепа, ховалася за молодими, густо зазеленими, круглими, наче м'ячки, кленками. Хата була неабияка, домище дай боже, добрячий, хоч не дуже новий, поставлений щонайменше на два віки, батькам і дітям, та й онукам, обгорнутий з двох боків старим садком, з городчиком під вікнами, з міцними, як і хата, хлівами, повітками. Перед цим тривким, на довге родинне плавання, ковчегом, ніби варта, впевнено стояли на товстих дубових стовпах, під дашком з дранки, ворота, біля воріт — криниця: цементний круг, коловорот, над коловоротом — дашок, теж з дранки. Над воротами, криницею і хатою здіймалася липа, обкидана ще чорними гілками — старе дерево зеленіти не поспішало, терпеливо чекало своєї пори. Під товстим липовим сучком, оброслим струпами, рубцями, бородавками, висіла мотузьяна гойдалка, на ній сиділа-гойдалася, черкаючи по землі порваними сандаліями, білявенька дівчинка у блакитному платтячку, з книжкою на колінах.

Хлопці спинилися біля криниці, задивилися на світленьку, ніби хмарка в ясному небі, дівчинку. Та вдавала, що нікого не помічає, зачиталася, але пустунці важко було вдавати і природне, дитяче нарешті перемогло: рішуче згорнула книжку, затиснула її між колінами, обома руками схопилася за вірвовку і легкою пташкою злетіла під гілки.

Ромка опустив відро на ланцюгу в криницю, розкрутив корбу. Відро було дерев'яне, важке, лунко билося об стіни криниці, під скрипучу пісню корби.

Тимко пив перший, довго пив, досхочу. Мазепа стояв над ним, не міг дочекатися, коли Тимко відірветься од відра. Не дочекався, потягнув відро на себе, облив ноги, відскочив, але знову схопився за відро.

Тимкове обличчя було мокре, бігло по бороді, по шиї.

— Ух, холодна, зуби німіють,— скрикував, п'ючи, Мазепа.

Він напився й хотів вилити решту води під ноги, але Ромка не дав:

— Куди ллеш?..

Від криниці на кілочках простягався дерев'яний з дошок, жолоб, спадаючи дедалі нижче, через тин, у город, і Ромка, напившись, по-господарському вилив решту води в жолоб — вона весело, сяючи на сонці, полилася-покотилася.

— Дивись, придумали! — здивувався Мазепа.— А я не здогадався. Бачу, корито, а для чого?..

Поки дівчинка гойдалася, а хлопці пили воду та дивувалися то з неї, то з води, з хитро придуманого жолоба, по якому вода бігла в город на грядки й картоплю, поряд з воротами відчинилася хвіртка — з неї вийшов невисокий літній чоловік у жовтуватому, сталінських часів френчі. Спинився, повільно попорпався лівою рукою в лівій кишені, потім тією самою лівою попорпався в правій кишені, дістав цигарку, сунув у рота, знову лівою рукою в лівій кишені відшукав запальничку, чиркнув по її голівці товстим пальцем, закурив. Тимкові впало в очі дядькове незграбне копання в кишенях тільки лівою рукою, а потім помітив, що вгорі, біля плеча, правий рукав повний, унизу — порожній, та й кінець заткнутий у праву кишеню. І френч, здалося, знайомий. Чи не з батькового плеча? Отакі, новіші, колись батько носив, а старі, полинялі, висилав у село. Зраділий, усміхнувся, розвів руки, аж піджак тріснув на плечах по якомусь слабенькому шву.

— Дядько Кузьма!..

Жоден мускул не здригнувся на крем'яному обличчі чоловіка. Його байдужий спокій несподівано збентежив Тимка. То був готовий обійняти як свого, а то руки опустив.

— Он він, Кузьма,— чоловік кивнув за хвіртку, а сам похмурий, пішов на вулицю.

З двору чувся глухий, наче в бочку кашель. Крізь відчинену хвіртку видно було старого — сидів на ганку.

Тимка опанувала нерішучість: а чи Кузьма — той старий? Ішов до нього несміливо, не відводив очей від його рук, які лежали на колінах, і чим ближче підходив, чим довше дивився, тим дужче даморочило голову: у чоловіка були — о жах! — обидві руки. Виходить, знову не Кузьма. Вірячи й не вірячи очам своїм, підійшов близько, несміливо подав руку, не стільки щоб привітати, скільки для того, щоб помацати, яка то рука в старого, хоч одна з двох — яка, чи жива? Рука була шорстка, суха, тепла. І тоді вже без попередньої цікавості, сумно, ніби просячи пробачення, Тимко сказав, що шукає Кузьму Селянка, якщо такий живе в селі. Сказавши, все одно наче виконав важкий обов'язок, — на душі полегшало, і вже був готовий повернути назад, але старий несподівано запросив до хати. Тимко почав було відмовлятися, але той перший переступив поріг. Що вдієш? Уже хочеш чи не хочеш — іди. Коли ведуть, наче полоненого.

У прихожій за столом сиділа дівчинка — знайома — з матузяної гойдалки. Перед нею на столі стояв глечик з молоком. Дівчинка пила із склянки.

Слідом за господарем Тимко пройшов у наступну велику кімнату, в світлицю, хоч сам не знав, навіщо йому ця світлиця без дядька Кузьми? Господар посадив на диван, сам сів навпроти на маленький дитячий стільчик, уставився на Тимка й розглядав, нібито дивину.

— Скажи мені, діду, скільки тобі років? — раптом спитав.

Чого це він? Знущався чи божевільний? Тимко не знав, що відповісти. Не він запитує, а той, набагато старший за нього чоловік, справді дід, запитує його, молодого, неначе старого, собі рівного чи навіть за себе старшого.

Старий дивився не в обличчя, не в очі, а на Тимкову бороду, і Тимко здогадався — знущається.

— Я... мені треба Кузьму Селянка! А ви...

Розсердившись, міг сказонутися, не підшуковуючи кращих слів, але старий не дав договорити:

— Навіщо я вам?

Світ поплив у очах. Тимко дивився, наче в порожнечу.

— Хто ви такий? Мені Кузьму Селянка треба.

— То я ж і є Селянок. Кузьма Тимофійович.

Руки старого як і раніше лежали на колінах, і Тимко раптом помітив, що ліва дуже біла, наче стеаринова, з

підсиненими кінчиками пальців, пальці лежать однаково, трохи зігнуті, мов неживі. «Може, протез?» — майнуло в голові. Він схопився з дивана, обома руками схопив дядькову руку, ту, яку ще не мацав, ліву, й одразу відчув, що вона справді нежива. Стискував її міцно, не випускаючи, все міцніше, скільки сили вистачало, тряс з неймовірною радістю, як живу, аж дядько не всидів, схопився.

— Ви тихіше!.. Відірвете.

А Тимко тряс і вимовляв палко, аж захлинався:

— Я ж Тимко! Не впізнаєте?! Тимко, ваш племінник Тимофій Михайлович Мурашко. Ви ж знаєте мого батька, Михайла Мурашка? Він вам посилав свої гімнастерки, чоботи офіцерські. І кітель, оцей, що на вас, так?.. По матері я — Селянок. Як і ви. Ми з вами Селянки — так?..

Тепер уже старий очі витріщив:

— Невже Клавин?..

— Ну... мати моя — Клавдія Трохимівна. І ви Трохимович, Селянок. Брат і сестра, рідненькі. А я, виходить, ваш племінник, рідненький.

Вони щиро обійнялися й реготали від несподіваної радості, обидва, а дужче реготав Тимко, зворушений:

— Оце зустріч! Оце радість! А я розсердився був на вас. Одного був признав за дядька Кузьму там, біля воріт, він з двору виходив, безрукий. Хотів обійняти, як от вас, розцілувати, як дорогого, кровного, вже руки розставив, а він — не Кузьма, навіть одвернувся.

— Та то Плескач до мене заходив, крамар. Просив, щоб я за нього чергування відбув, йому на базу їхати, за товаром. А я кажу: продай мішок комбікорму кабанчикам. Немає, каже. Є, кажу. Я ж тебе, Плескач, наскрізь бачу: кому в тебе є, а кому — нема. Даси комбікорму — почергую за тебе. Ну гаразд, каже, підійди, коли стемніє. Він такий, Плескач. Рука руку. Я тобі, ти мені.

— Ага, Плескач. Он який! — закивав Тимко, наче він давно знав того Плескача. — А потім ви... Думав, ну ви вже напевно мій дядько, Кузьма Трохимович Селянок. А на руки ваші — глядь — обидві зарази, нормальні, живі. Я ж знаю, що одну руку вам війна відбила, а тут — на тобі, обидві. Знову обпікся? Вдруге? Та що ж це робиться? Не в своєму хіба селі? І села не впізнав, і дядька не знайду? Душа розривається, хоч плач. А тут ще ви жартуете. До бороди пристали, дідом назвали. Ух, закипіла душа. Така злість, ну така!.. І раптом: він самий, Кузьма Трохимович

Селянок. Очі витріщив і не вірю. Але тут уже здогадався. Глянув на вашу ліву... Ну, гади, руки роблять! Лежить на колінці, наче жива, хоч ти її поцілуй, дороженьку. Це ж треба! Ну й промисловість у нас, дядьку Кузьма! Яка культура! Який сервіс!

— Що-що?..

— Сервіс, кажу. Зробили з якоїсь дохлої пластмаси, а вона аж дихає, як жива. Ну не краса, скажіть? От радість у мене на душі, така радість!..

Тимко сипав і словами, й сміхом, усе разом, не міг заспокоїтися і все обіймав старого, плескав по худорлявих плечах, а той теж казав, усміхаючись — йому теж було весело:

— Ну, племінничок, ну, блудний син! Де ж тебе нечиста носила? Тридцять років у село рідне не показувався. Треба ж! Бородою заріс. У нас бороди носять діди, та й то не всі. Це помело хоч і дідові — на холеру воно? Вошей розплоджувати? Малих дітей, пробач мені, лякати?

— Мода, дядько Кузьма.

— Ледареві мода, а трудівникові тільки нещастя. Був у нас у колгоспі, пригадую, бригадир з бородою. Ще до війни. Прийшов на тік, до молотарки. Яка то техніка: торохтить і не молотить. Поліз до неї в черево, щоб зблизька глянути, а шестірня його за бороду — цап і потягла. Через бороду голови позбувся. Томко!.. Іди-но сюди! — гукнув дівчинку, яка вже з порога дивилася на них, на діда й незнайомого, ясними оченятами, дивувалася з їхньої смішної розмови.— Глянь ти на свого дядька. Не знала, що такий бородатий у тебе дядько? І навіть не снилося?

Дівчинка підійшла не боячись, як до своєї людини, не відчужувалася, може, тому, що давно стежила за Тимком, думала, хто він, звикла вже до нього. Сміливо подала руку й, потай глянувши на бороду, соромливо опустила очі.

— І ти, Павлику, тут? Іди й ти...

На порозі появилася хлопчик років п'яти, замурзаний, світлоголовий, як сестричка, з дідовими синіми очима.

Тимко намацав у кишені цукерки. Він їх купував уранці в селищі, де спинявся теплохід, купував разом з вином, бо вино було алжірське, кислятина-кислятина, цукеркою краще проганялося. Виклав ласощі на стіл дітям і пожалкував, що мало, не здогадався, коли купував, що цукерки в селі пригодяться.

А дядько вихвалявся, посадивши хлопчика на коліно, п'ятірнею причісуючи кудлату голівку:

— Мої внучки. З сином живу, з Іваном. Невістка тиха, шаноблива, Оксана. Іван ще в полі, на тракторі. І Оксана в полі. Картоплю садовлять.

Дід, відчувалося, любив дітей. Але хлопчик довго не всидів під ласкавою дідовою рукою: крутнувся, наче в'юн, зіскочив з коліна старого — і за поріг. Тоді й Кузьма встав. Підійшов до вікна, розчинив обидві половини. З весняного садка в хату ринуло тепле духмяне повітря.

Вечоріло. За потемнілими деревами сірів тин, сірили хати. З хвилину Кузьма мовчки дивився туди, чекав, мабуть, сина й невістку з поля.

— Сонце, бачиш, за хмари сіло. На дощ,— сказав у вікно, ніби комусь на вулицю.

— Ет! Вода та грязь,— підхопив Тимко.

Дядько обернувся до нього, примружив лагідні, з холодком, очі, сів знову на стільчика, поклав руки на коліна.

— А що таке один весняний дощик для села? Ти знаєш? — запитав.— Це не грязь, Тимофію. Це тисячі, десятки тисяч карбованців з неба. Може, навіть сотні тисяч! Он Іван оре, плуги сухі, запилені. По ріллі йде — з-під чобіт наче присок летить. Картопельку в земельку покладали, а вона пропадає, дощику жде. Юрія минуло, а колгоспні корівки ще в хлівах та загородах, трава без дощику не росте. Люди своїх три дні тому повиганяли, хай хоч на сонці відігріються. Ні, земельці все треба — і дощ, і сонце. А інакше животи попідтягаємо. Як ми тут у селі, так і ви там, у місті.

Тимко мовчав, наче води в рот набрав. Оце так улип, обпікся на холодному. Йому грязь, а селянинові — тисячі карбованців, хліб і картопля, зима ситна та тепла. Навіть не дивився дядькові в очі. Підійшов до вікна, мовчки розглядав вулицю — вона зазеленіла й заспокоювала очі й душу.

— То кажи, як ви там живете, в Мінську? — запитав старий.— Що мати померла, знаю. Земля їй пухом. Сам тоді хворий лежав, ноги було відібрало, не міг устати, кроку ступити. А Іван служив у армії. Як там батько? Ти що робиш? На кого вивчився? Ми ж тут сидимо — нічого про вас до пуття не знаємо. Була жива Клава, то хоч зрідка, бувало, напише, як та що, а ви, мужики... Та я вас розумію. Сам такий ледар, аби сісти та написати хоч якихось два слова...

За вікном на вулиці стояли Мазепа й Ромка. До них підійшов височенний тонкий міліціонер. Щось їм сказав. Мазепа дістав з кишені пачку сигарет, дав закурити.

Тимко сів на диван навпроти Кузьми.

— Як живемо? А так і живемо...

Говорити про себе, коли сказати правду, Тимко любив, але приємне, Мазепі та Ромці, таким, як сам, друзям, де можна казати, що на думку спаде, аби себе показати,— будь-яка похвальба сходила з рук. Та й про що звичайно плескали язиками? Про жінок, хто яку і яким чином охмурив, про вино, хто скільки залив за комір, а коли про роботу, то про свою, про фільми, свої і чужі, про Джульетту Мазіну і Бріжжіт Бордо, рир-екрани і плани, плани, плани — великі, середні, різні, та ще історії-чутки — хто з ким одружився, хто з ким розлучився, хто кого купив, хто кого прибив (усе звідти, з великого й маленького кіно), та ще — анекдоти: італійські й вірменські, голлівудські й мосфільмівські й телефільмівські, звичайно. А тут? Що сказати про своє життя дядькові Кузьмі? Тут не збрешеш і анекдотиком не відбудешся. Не для анекдотика тридцять років плив-їхав. Чи до вподоби будуть його інститути дядькові Кузьмі, селянинові? Чи сподобається старому його життя? Навряд, щоб до душі було. А Тимкові дуже хотілося, щоб дядько Кузьма, усі в Сичиках, уся рідня, від малого Павлуся до діда Якіма, коли він — а раптом! — ще живий, щоб уся рідня й нерідня добре про нього думали, щоб усі відчували, що він, Тимофій Мурашко, не якийсь там шлапак і волоцюга, а людина, яку треба цінувати, шанувати, яка чогось ще варта. Йому, здається, ще ніколи в житті так не хотілося сподобатись людям. Може, тому, що відчував перед ними свою провину? Може, й так. Але ще... раптом дуже захотілося бути тут своєю людиною, своїм у своєму селі, щоб усі бачили, що він не чужинець, свій, від свого сільського кореня, ні в чому не гірший за них. Відчув — аж сам здивувався,— що йому це сьогодні дуже потрібно.

І тому не знав, з чого почати.

— Ну як живемо?.. Як усі...

Його погляд знову опустився на дядькові руки, зачепився за них, наче в них був порятунок. Усміхнувся, вже не широ, без тієї охоти. Дядько помітив і його погляд, і його усмішку, поклав руку на руку, живу на мертву, наче ховаючи.

— Ось треба їхати до районної лікарні, на ЛТЕК. Викликають, щоб інвалідність підтвердити. Першу групу як дали, то кожного року тягають на перевірку, щоб руку лікарям показував. А може, я вже не інвалід. А може, в мене за рік нова рука виросла?

— Як це? — не зрозумів Тимко.

— А так, як кажу. Порядок такий.

Тимко знову спробував усміхнутись, але усмішка не вийшла, шкода стало дядька Кузьму.

— Гаразд. Про життя ми ще наговоримося,— сказав Кузьма і встав зі стільця. Знову подивився крізь вікно, за яким уже не тільки сіріло, а й темніло.— Щось Івана й Оксани немає,— важко зітхнув.— Он уже корова з пасовиська вернулася, тин буцкає. Ти, Тимофію, посидь, я скоро приїду.

У дядька, мабуть, була добра душа, чуйна і до онуків, і до дітей, і до корови, і до всіх на світі. Побачив, що йому, гостеві, важко про себе говорити — не наполягав, пішов. Пізніше, каже, поговоримо. А інший би навмисне напосідав, якби побачив, що важко людині.

Брязкнуло в сінях відро. Неначе дядько зібрався по воду.

Мазепа, Ромка й міліціонер усе стояли за вікном, курили. Мазепа й Ромка поглядали на міліціонера, а той раз у раз позирав спідлоба на них обох: то зиркне, то опустить очі. Нарешті шпурнув сигаретку під чобіт, притоптав, узяв руку під козилок, цокнув каблуком об каблук, назвався:

— Дільничний Капуста! — Голос прорізався рішучий, гучний, особливо коли зажадав: — Ваші документики?

І руку простягнув: візьми та поклади.

Тимко стояв біля відчиненого вікна, усе чув і бачив, що там, на вулиці, робилося. Здалося, що хлопці розгубилися. Мазепа навіть руку приклав до голої голови, як дільничний до картуза:

— В армії не служив. А прізвище — Мазепа. Ім'я...

Ім'я назвати не встиг — перепинив Капуста:

— Документик, громадянине Мазепо?!

Дільничний пильно вдивлявся в кошлату Мазепину бороду, пирхав острогорбим носом, ніби відчував перед собою прихованого за бородою злочинця, принохувався до нього.

— Звідки приїхали?

Мазепа похнюпився, мовчав. У нього був такий вигляд, наче він потрапив у пастку і не знав, як вирватися.

— Звідки, коли і з якою метою потрапили в село? — Капуста засипав питаннями, не даючи отямитись.— Місце роботи?

Тимко бачив, що випадок не такий важкий, як по-дурному смішний, але дільничний такий серйозний і суворий, що сердити його, як сердив Мазепа, не варто. Тимко був лад-

ний вийти з хати, щоб усе пояснити представникові влади, але тут Ромка подав Капусті своє службове посвідчення — ще новеньке, малинове. Капуста тримав посвідчення, як жарину, перекладаючи з долоні на долоню, мало на нього не хукаючи, придивлявся, мовчки порівнював фото з оригіналом, з живим Ромкою, потім повернув документ, підтягнув живота, випнув груди, провів долонями по боках, розгладив на собі кітеля, розгублено скинув з рукава якесь сміття й вибачливо, підлесливо, в самісінькі очі, подивився на Мазепу.

— Кіно? — запитав і крякнув, наче скинув оберемок.

— Так точно! — голосом самого Капусти різонув Ромка.

— Про Сичики,— додав Мазепа, ехидно втупивши очі в Капусту.— Про ваших маяків. Ну і... дільничний — не останній у селі, так?.. Порядок, совість, справедливість...

— Так точно! — Капуста знову взяв руку до козирка.

З вікна Тимко не бачив Мазепиного обличчя, але відчував, які хитрість і радість на ньому написані. Мазепа намацав скіпку в душі людини і тепер не пропустить нагоди, щоб зайвий раз не наступити на ту скіпку — хай поболить.

— Ось глобус... Шатькова...

Нижня губа в Капусти відвисла, наче в старого коня, стала неживою. Не ворущачи нею, промовив:

— Ви знаєте Шатькову?

— Столиці все відомо,— багатозначно відрізав Мазепа.

Капуста наче помінявся з Мазепою місцями, вже сам опинився в пастці, кліпав і пирхав, оглядався на всі боки, розгублюючись. А Мазепа учепився за глобус, як рак за жабу.

— Як було?.. Думаю, від нас ви можете не приховувати. Ми самі й провірщики, й слідчі. Та невже молода вчителька...

Капуста помітив у вікні Тимка.

— Відійдемо звідси. Я розкажу. Але це не кожному треба чути. Факт...

Капуста щось іще казав, але Тимко вже не чув. Проте бачив, як дільничний повів хлопців од хати, за клени.

У хаті темніло. Тимко вийшов у сіни.

Під стелею, підшитою чисто обструганими шалівками, ще свіжими, жовтуватими, жевріла маленька лампочка. З сіней на двір були відчинені двері — крізь них у дворі розсівалося тьмяне світло. Вийшов із сіней на східці, не подивився добре, куди краще ступити, став на мокру дошку,

посковзнувся й однією ногою, Ромковим черевиком, потрапив у грязь. Тихенько, щоб ніхто не почув, загнув слівце, сплюнув під ноги, об сухішу дощечку обшкріб черевика. Дощок на дворі вистачало, лежали одна на одній, у стопах, для діла заготовлені. Ще тут лежали не товсті колоди, жердини, купа цегли, буту. А навпроти був хлів — там хтось доїв корову. Молоко пругкими цівками бігло у відро, дзвеніло, ніби склянка, але ті звуки не зливалися в пісню, кожна цівка співала окремо, з перепочинками, і Тимко здогадався, що доїв Кузьма однією рукою.

Дядько не випадково пообіцяв дощ — мжичило. Тимко стояв біля сіней під стріхою, на дощ не поспішав, а він сипав дрібний і теплий, не вщухаючи.

Мимо самих сіней, де сухіше, не лило на голову, Тимко пройшов до тину, за яким світлів садок. Переліз через ворини. Поміж яблунями помітив стежку — подався нею. В кінці садка вийшов на шлях, за яким починалося поле — велике, сіре, страшне.

Посеред шляху спинився, оглянувся на дядькову хату. Змокріло-лискуча, сіра під сірим небом, вона стояла якась розмита в сутінках вечора, здалася більшою, ніж раніше, при світлі, німою, сліпою. І душею, не хитруючи перед самим собою, Тимко раптом відчув легку, як швидкоплинний вітерець, неприязнь до цього селища, подумав: а що доброго, яке тут життя, в цій сіризні, мокроті, глушині? Ім... грязь — тисячі карбованців, багатство, ситість. А хай воно згорить, таке багатство, щоб ото сидіти в грязі. Іван та Оксана молоді, за нього, Тимка, молодші, а життя — від зорі до зорі в полі, під вітрами, дощами, добре — коли теплими, ще й трактор залізним черевом у вуха гарчить усі роки, не дає спокою. Хіба вони знають справжню чистоту, музику, легкість? А дядькове життя? Щодня сидить у хліві під коровою, однією рукою за дійки тягає. Поки з усіх чотирьох по цівочки видно — молока не захочеш. Молодих цілий день не бачить, з дітьми, наче якась бабуся, няньчиться, а жінки своєї не має, щоб допомогти. Його дружину німці вбили — Тимко це від матері знав. На ніч зійдуться в хаті, батьки й діти, повечеряють — і спати. Не до розмов, не до телевізора, як наробляться за довгий день, та й удосвіта вставати, щоб знову бігти в поле. Це життя? Тимко аж здригнувся, подумавши, що тут, у цьому житті, він сам колись народився, міг присохнути, не вирватись до міста, міг зостатися тут назавжди, якби батько з війни не повернувся — мати звідси не вивезла б. Поставив би хату з хлі-

вами, як Іван, купив би корову, обзавівся б курми, свиньми, дітьми. Можливо, навіть на цьому самому місці стояла б його хата, бо тут, може, дворище матиного й дядькового батька, корінь Селянків. Ось тільки оте місце — сам корінь — не пам'яталося. Нічого цього раніше не бачив: ні хати, ні хлівів, ні садка, ні шляху за садком, де зараз стояв, нудився, ні поля, що за шляхом. Невже все нове на старому місці? Невже отак швидко земля змінює обнови? Як молода дівка. Садка не пригадував ніякого: ні в листі, ні в гіллі, ні в цвіту, ні в яблуках. Ні свого, ні чужого. Може, в селі садків не було? І шлях, на якому тепер стояв, не пригадувався. І поле.

Хоч стемніло, мжичило, але на полі Тимко бачив озими — виблискувала, мокра. Жита тих років, воєнних і післявоєнних пригадав: доспілі, жовті, вище голові. Може, тому, що голова тоді ще не високо над землею піднялася? Але не в цьому місці те жито було. Воно росло по обидва боки вигинистого, наче змія, піщаного шляху, поміж буграми. А де ті бугри? Зруйновані плугами часу? Чи плугатарями-меліораторами?

Ішов далі, далі...

Вітер з поля ніс в обличчя сяйво, мокре й тепле. Спочатку Тимко не дуже зважав на дощ, йшов і йшов за сподами, та потекло по обличчю, лило за комір — повернув назад. Біля тину спинився, взявся за штахетини. Вони вже набрякли вологістю — руки забруднив. Шорхнув долонею об долоню, потім об траву — аж рипіла, мокра — обмив. Дістав з кишені носову хусточку, насухо витер руки. І обличчя витер. Мокра була голова, з голови текло в очі, за комір. Виляв Ромку. А чому Ромку? Хіба він винуватий, що забув його капелюха в дядьковій хаті? Якби знав, що буде дощ, міг накинути на плечі Ромчин плащ — на теплоході. Ні, на Ромку злість все одно була. Може, через Зіну? Ні, не через Зіну. Через те, що Ромка ліз у суперечки, докоряв йому, Тимкові, нібито він у селі народився, а села не знає. Звичайно, Ромка село знав набагато краще. Одне, що сам звідти нещодавно, а друге — частенько й тепер бував десь на Вітебщині, в матері та батька, сестер і братів, його туди вічно тягне, як магнітом. Який він міський? Однією ногою в місті, другою — в селі. Головне — душею там. Тому й кепкує з Тимка, міської людини. Ну, міський. І слава богу. Сам Ромка чомусь не живе в селі. Треба спитати — чому? А що тут, у цьому сірому кутку, доброго? Село, як каже Мазепа. Ще влітку тиждень-два можна

пожити, поки нудьга не загрине, з якоюсь Зіночкою під кущиком, а що робити без Зіночки, та ще під час дощів, снігів, морозів?

Тимко відчув, як йому бридко. Побачив дядька, його сумне життя, подивився на село — і вже ладний був бігти на теплохід, залізти в кают-компанію, скоріше пливати далі. Тепер він стовбичив тут не з своєї волі — через якийсь обов'язок дочекатися Івана, брата, посидіти за дядьковим столом за вечерю, бо так всюди заведено, без цього не можна: назвався свояком, гостем — сідай за стіл. Не хотілося, щоб про нього погано думали.

А може, пора й за стіл? Може, його вже чекають? Тимко рушив назад, до дядькового садка.

Біля яблунь зупинився, дістав з кишені сірники, підніс вогник до черевиків. Лівий був чистий, блищав, мокрий, а правий теж блищав від води й білого бруду, — мабуть, ще там у дворі, вступив у глину чи вапно. Човгнув черевиком по мокрій траві раз, другий, третій, трохи обмив — скочив через тин.

Іван повертався з поля важкуватою ходою, брудний, але веселий, ніби з гулянки. Двором ішов насвистуючи, ляскаючи тракторним пасом від двигуна, по халяві чобота, сильно стукаючи каблуками по настелених дошках. Уже на ганку, човгаючи ногами об ганчірку, витираючи чоботи, заспівав:

Нашо мені женитися,
Нашо тая жінка,
Є у мене сусідонька,
Щирая приятелька...

Тимко, причаївшись, стояв близько від ганку й добре чув брата, його блазнювату пісню. Крізь відчинені сінешні двері чув також дядька Кузьму, як той спитав:

— Веселий ти сьогодні. А де Оксану подів?

Син говорив охоче, ніби цілий день мовчав, басом:

— Веселий, тату. Це правда. Але не придивляйся, ще не випив. Дикі бугри засіяли. Від пруга до пруга. Устигли. Сам бригадир не повірив. Тут тобі й дощик на картопельку. Може, розгуляється на всю нічку.

— Де ж Оксана? — знову спитав батько.

— До Плескача за горілкою зайшла. Кажуть, у нас гість.

— Тимофій приїхав, Клавін.

— А де він? У хаті?

— Десь на вулиці. Знаєш, чим приїхав?

— Знаю.

— Звідки.

— А все село трубить.

— Он як!

Іван брязкав у сінях рукомийником, миючись, з насолодою, як дитина, пирхав, знову пробував бурмотіти свою пісеньку, і з усіх тих звуків, що долітали до Тимка, неважливо було відчутти, який Іван чоловік, який веселий, балакучий, молодий і здоровий, бо роки й хвороби роблять людину іншою, тихою і злісною.

Дощ ряснішав. Він уже не мжичив, а лив, шумів по кущах і деревах, вода струмками збігала з шиферного даху, плескотіла під стінами в капезах. Сінешна покрівля була з нескупим напуском, але дощ і під ним знайшов Тимка, вигнав. Тимко ускочив на ганок, з ганку — в сіни, а в сінях... там був Іван. Він стояв з рушником у руках, до пояса голий, витирав могутні груди й плечі, широко розставивши босі ноги, стояв міцно, ніби на теплій ріллі, синіми, світлішими за батькові, ще не виляними очима, по-доброму усміхався з-під рудуватих густих брів і такого самого рудуватого розкуйовдженого чуба. Одразу здогадався, хто перед ним, — кинув рушника на плече, простяг руки до Тимка:

— Ну, Тимофій!.. Матері його ковінька, син блудний. Он ти який! Може, обіймемося, братухо? — спитав, усміхаючись, бо Тимко трохи розгубився від його несподіваної щирості.

Тимко був нівроку собі, але Іван обхопив — дух зайняло. Він не так вимахав під стелю, як Тимко, хоч був теж не малий, але в ширину — дай боже, кремезний.

— Я тебе одразу впізнав, — признався Тимко.

— А я скільки разів уже думав: ну ось упораюся з роботою, поставлю трактора на ремонт, сам мотну до Мінська, подивлюсь, який у мене там братуха, що й носа не показує в Сичики, у кого він такий вдався? Ну дам перцю!

— Усе не було коли, — як міг, виправдувався Тимко.

— Від самої війни дня не знайшлося? — знову з тією самою усмішечкою, з явною недовірою перепитав Іван, але враз ніби погодився: — Отак і в мене. Поле та трактор далеко від себе не відпускають.

Тимко одразу відчув, як легко говорити з Іваном, хоч той не щадив його самолюбства, говорив, що думав, за своєю вдачею міг сказати не тільки солодке, а й гірке.

— Давно, мабуть, на тракторі? — поцікавився Тимко, бо це його справді раптом чогось зацікавило.

— Як з армії прийшов, то й осідлав. Пригадую, посидів два дні дома й пішов на битий шлях. Голова колгоспу Петрович зустрічає, зупиняє. Добрий був голова, помер. Фронтвик, геть-чисто інвалід, дисципліну тримав військову. І хитрий-хитрий. Запитує, куди йду. До військкомату, на облік треба стати. А працюватимеш де, запитує? До міста, як інші, побіжиш? Ні, кажу, зостануся на батьковій землі. А в армії де служив? Кажу: танкіст-гвардієць. А тепер, запитує, що, гвардієць, думаєш робити? На залізного коня, кажу, сів би, бо по цій лінії в мене і батько був, шоферував до війни, і дід Яким. Дивиться, незгодний. Я його зрозумів, кажу: дід Яким агроном, це ясно, але ж і коні були після війни в його руках, не залізні, то живі. Хто краще за нього коней доглядав, любив? Ніхто. Виходить, дід Яким ніби теж був механізатором. Петровичу така розмова сподобалася, дав він мені старенького ДТ. Ось і перевертаю земельку вже років п'ятнадцять. Спочатку на ДТ, тепер — на «Кіровці». То на п'ять плугів, а тепер — на десять.

— А дід Яким?..

Тимкові кортіло спитати, чи живий дід Яким, але язик заплутався, одубів за зубами: як питаєш? Якщо помер, то ж буде соромно, що про це він, Тимко, не знає. А помер, мабуть.

Іван думав своє, своє й казав, ніби не почув гостя:

— Вона ж, земелька, така пані. Полежить на лівому боці — на правий її поклади, а на правому полежить — переверни на лівий. Він накинув на голову чисту білу сорочку, яку батько приніс з хати. — Ось і перевертаю.

До сіней зайшла молодиця з сумкою. Вона була в гумових чоботях, у мокрій від дощу фуфайці.

— Ось і господиня, — зрадів дядько.

Іванова велика голова виринула з коміра:

— Ага, Оксана? Ну знайомтеся, свояки.

Оксана неквапливо поставила сумку на підлогу, кілька слів сказала про дощ, про картоплю, витерла об рушник, яким витирався її чоловік, мокре, червоне від дощу обличчя, тоді тільки уважно подивилася на Тимофія і подала руку.

— Чого тут зібралися? Ідіть до хати, — ввічливо, але спокійно, не підкреслюючи своєї ввічливості, сказала вона, найперш, звичайно, до Тимофія, гостя, а в батька відразу спитала про дітей — де вони, чи вдома?

— У хаті. З гостями...

З дядькових скупих слів Тимко зрозумів, які гості в хаті, чого прийшли, кого чекають, одразу й голоси почув, приглушену розмову, хоч слів не міг розібрати, здогадався, що найважче, чого найбільше боявся у своїх Сичиках, почнеться в хаті, там неначе зібрався над ним якийсь суд. Пошкодував, що поруч немає ні Мазепи, ні Ромки,— як-не-як, свої хлопці, підтримка.

На ганку за дверима грюкнуло, човгнуло. Іван ширше прочинив двері — в сіни влетіло старече буркотіння:

— А щоб їм бог діток не дав...

— Тітко Варваро! — голосно, з радістю вигукнув Іван, так наче запрошуючи жінку з двору в сіни.

Маленька бабуся шулилася під мокрим лискучим, з прозорої плівки, плащем, дивилася поперед себе в підлогу з-під такого ж лискучого, як той плащ, башлика, насунутого на самісінькі очі; з башлика текло по плащу, по обличчю. В руці вона міцно стискала голівку ціпка, який теж вилискував на світлі, наче нікельований. У сінях розстебнула плаща, скинула з себе на бочечку біля дверей, разом з башликом, стояла нерухомо, обома руками обпершись на ціпок, уся в чорному — чорна кофта, чорна спідниця, чорна хустинка на голові,— довго придивлялася до кожного, наче підсліпувата.

Усі дивилися на неї, мовчали.

— А це ти, Кузьма? — спитала нарешті.

— Я, Варваро. А ти все їх клянеш?

Бабуся втупилася в Тимка.

— Кого ж мені клясти, як не їх, іродів? Оце до мене Льокса прибїгла й каже, що Клавиного хлопчика бачила. Чи правда, що він тут, у вас?

— Правда, Варваро. Іди в хату. Всі заходьте.

Бабуся посунулася в хату одразу, а Тимко стояв біля Івана в сінях, поки той взувався, стояв і слухав: за дверима тривала розмова, може, й про нього — не міг зрозуміти. Коли нарешті й вони з Іваном переступили поріг, розмова в хаті затихла. Там були тільки жінки. Вони сиділи біля вікна на довгій лавці, а навпроти, біля печі, на стільчику, мовчав, схилившись, чоловік. У хаті було темнуvато, маленька лампочка над столом ледве світила у фарфоровому абажурчику, підвішеному до стелі, й Тимко як слід нікого не міг розгледіти. Зате світла вистачало, щоб помітити, що всі жінки дивилися на нього, гостя, наче він один завітав до хати, навіть той чоловік підвів голову.

— Ну, Тимофію, знайомся з ріднею,— сказав Іван.

Перехопило подих — ось воно! Але Тимко не подав виду, що хвилюється, усміхнувся, наче дуже зрадів, підійшов до маленької, під чорною хустинкою, бабусі, яка сиділа на самому краєчку лавки, тримаючись за коліна. Йому здалося, що це бабуся Варвара, він був упевнений, що вона: як зайшла в хату, так і сіла скраю, біля порога. Зараз назве на ім'я й не помилиться, усіх здивує, що пам'ятає бабусю Варвару, свою тітку, якій мати колись із Мінська надсилала посилки з ліками від радикуліту — враз навіть це згадав.

— То здорові були, тітко Варваро!

Весело, упевнено, як переможець, дивився їй в лице, наче неймовірно радий зустрічі. А вона...

Вона закліпала часто-часто, ніби він розплився в її очах і вона його не бачила, начебто розгубилася.

Але заговорила:

— Я... Ляксандра. Твоя, Тимофію, хрещена мати. Чи ти мене не впізнав?

О боже! Мати знайшлася! Не знав, що відповісти. А вона схопила його за руку, стиснула міцно, ніби якийсь чоловік, підвелася з лавки, наблизила до нього дрібне рум'яне личко, проникливо, як щось просячи, дивилася в очі. Він не одразу здогадався, що вона тягнеться до нього устами, а здогадався — сам нахилився, й вона швиденько, ніби вкрадливо, цмокнула в щок сухим холодком — одразу випустила його руку, заспокоєно сіла. І тільки тепер він упізнав у ній ту саму Льюксу, яка першою привітала його на березі біля теплохода, першою, разом з грім-бабою і хлопчиком Петрусем, розказала про такі-сякі сільські новини, про глобус і вчительку. Оце так диво! Мати хрещена...

Іван узяв Тимка за плече, повернув лівіше, й Тимко, вже не чуючи, що там бурмотіла Льюкса, побачив перед собою, тепер уже напевно, Варвару — та сиділа на лавці, виставивши вперед ціпок, довбала ціпком підлогу. Коли він повернувся до неї, вона теж підвелася, й він поквапно, ніби поспішаючи виправдатись, разом з голівкою ціпка схопив її руки, кошаві й шершаві, як у Льюкси, але слабкіші, нахилився низько, сам цмокнув у щок і дав себе цмокнути. Зблизька побачив, як в одному оці старенької заблищала сльозина. Майнула думка, що свою хрещену він у щок не цмокнув, як Варвару, тільки хрещена цмокнула, він тоді не наважився, і це, мабуть, було його помилкою, яку всі помітили. Хоч ти тепер вернися до хрещеної матері Ляксанд-

ри, щоб загладити провину. Але прикро стало: яка вона йому мати? Одна в людини мати, а двох немає і бути не може.

Задумався, а Іванова рука вже керувала далі, й Тимко ледь устиг промимрити, ставши надзвичайно делікатним:

— Пробачте, тітко Варваро. Ви з тіткою Ляксандрою якісь дуже схожі.

І ще міг наговорити дурниць, та помітив, як недобре, скривджено, заблищали очі старенької,— замовк. Вона від нього одвернулася, кволо махнула рукою:

— Аті!.. Чого не буває на цьому світі?..

Не те, що вона йому відповіла, а те, що холодно відвернулася, здалося зневажливим. Чому вона так? Може, вони, Варвара й Льюкса, ворогують, а він сказав, що схожі. Хіба не буває, що ворогами живуть сусіди, свояки?

У Тимка вже не було бажання вгадувати, хто є хто, зрозумів, що нікого він тут не впізнає. Але, опинившись перед дівчиною із задумливим свіжим личком, білявим, гарно закинутим за плечі довгим волоссям, у блакитному пляттячку з білим чистим комірцем, надзвичайно милою, глянувши зняковіло в її затуманені таємничим переживанням сині очі, Тимко відчув, що це Віра, сестричка. Вона колись писала в Мінськ листи, й по тих листах він полюбив її. Давне почуття приязні до Віри прокинулося, він підморгнув їй веселим насмішкуватим оком, даючи зрозуміти, що між ними існує давня близькість, дружба, а вона, ніби теж відчувши його споріднену душу, свою з ним давню дружбу, зіграла з очей сумний туман і охоче, приязно йому усміхнулася. І він уже ніскілечки не сумнівався, що перед ним Віра, радісно подумав: отут я доведу нарешті, що когось у селі знаю, пам'ятаю, що не чужий я тут людям.

— Ось ти яка, Віро...

Не встиг договорити, до кінця вилити своє захоплення, як жінки зареготали, і навіть Іван з ними разом, не стримався. Тимко вже не знітився, як тоді, коли не вгадав тітку Ляксандру, тепер він сміявся з усіма разом, бо бачив, що сміються не з нього, сміються з самого випадку, незлостиво.

— Щось я зовсім заплутався в рідні,— щиро, весело, під той сміх, признався.

— Он як тобі. Частіше їздитимеш до нас.

Під такі розмови й він сміливішав:

— Але ж Віра... Віру я все одно впізнаю.

— Вірко... Де ти, мала, сховалася? — гукав Іван.

— Ховайся, Віро!..

Іван заглянув за квітчасту ширму й звідти, з-за печі, за руку витяг товстеньку чорнявку. Тимко як глянув на неї, так і плеснув у долоні:

— Вона! Я ж знав, що Віру впізнаю.

— Та вже ж, як тепер не впізнати?

Усіх розвеселив, молодих і старих. А Віра глянула Тимкові в очі, почервоніла, засоромилася, бо, мабуть, одразу побачила, молодою душею відчула, що хлопець він — хват!

Він ніколи б не подумав, що Віра, учителька, яка писала колись у Мінськ щирі й довгі листи, отака соромлива. Узяв її за руки, обійняв, щоб поцілувати, але вона не далася, й він відчув, яка вона тремтлива, як нетерпляче чекає миті, коли він її відпустить, щоб знову сховатися за квітчасту ширму від поглядів, сміху, глузів. Він її пожалів, відпустив, вернувся знову до дівчини в блакитному платтячку, може, років на три молодшої за Віру.

— То кого ж я з Вірою сплутав? — запитав.

— Це не ти сплутав, — басом почав його вигороджувати Іван. — Це в хаті такі господарі, світла справжнього не увімкнуть, щоб людину роздивитись. — Він підняв руки вгору до лампочки, скреготнув нею в патроні. Світло блимнуло й погасло.

Батько й дружина — в один голос:

— Ти чого?..

— Іване!.. Чого пустуєш?

А той, не відповідаючи, відчинив двері в сіни, щоб у хаті було трохи світліше.

— Де наші лампочки? — спитав, шарудячи в шафочці, яка висіла на стіні. — Сотка де?.. Знайшов.

Укрутив ту сотку: яскраве, аж блакитнувате, світло хлюпнуло на обличчя, на стіни, на піч. З-за ширми, ставши сміливішою, вийшла Віра, всі знову повеселіли, загомоніли, і вже ніхто Івана не лаяв, усі хвалили:

— Хоч один здогадався.

— Тепер ми гостя роздивимось.

Ще один жіночий голос підказав:

— І гість нас.

Поки Іван шукав сотку, Тимко й на півкроку не ступив з місця, бо стояв біля тієї милої, ясної, як сонечко, дівчини, думаючи про неї, відчуваючи тільки її, а вона теж не відійшла ні на півкроку, і тепер, ледь блиснуло світло, вони дивилися одне одному в очі пильно, ніби щось там читали. У яскравішому світлі вона здалася ще яснішою, милішою,

найріднішою з усіх, навіть здалося, що вона його розуміє краще, ніж хто інший. І ось, наче почула його думки, його душу, наче відчула в його думках і почуттях якусь небезпеку, хвилюючись і приховуючи хвилювання, вона поспішила охолодити його запал:

— Я вам не родичка.

Наївна! Хіба цим могла остудити Тимка? Коли почув таке, він охочіше, щиріше усміхнувся їй, аж вона не витримала, опустила очі, зрадив, що не родичка, ніби ось тепер у нього на шляху загоралося зелене світло. Жодного слова, правда, поки що не промовив. Але те що подумав, за нього сказав Іван, бо зрозумів Тимка, як чоловік чоловіка:

— То подруга родички. Може, це й не гірше? Може, ще краще? Ну?.. Світлано Шатькова... Обійміться!

Шатькова?.. Невже та вчителька географії?.. Така ясна, мила і... і — той глобус?..

Йому здалося, що він колись раніше знав цю дівчину, десь бачив, щось давно до неї мав. І при чому тут глобус?.. Він був ні при чому. Ось тільки... Де, коли він бачив її?..

Гості сідали за стіл...

Так, так... була весна.

Сніг ще зійшов не ввесь, лежав — де білий, де сірий, де чорний — по рівчаках, канавах, під ялинами, на північних схилах узгір'їв, під високими берегами. Біля корівника розлилася руда драговина, пахло зіпрілим на сонці гноєм. Тимко стояв посеред рудої калюжі у величезних дідових чоботях і крізь навстіж відчинені ворота дивився у глибоку, од воріт до воріт, темряву корівника. Там лежали, не піднімаючись, ревли, не змовкаючи, голодні корови, кричали жінки чи на корів, чи одна на одну, кілками та мотузками піднімаючи худобу. Тимко чув той крик, але в темряві нікого не бачив зі своєї калюжі. Йому нікого й не хотілося бачити, окрім Рені, без неї було дуже сумно. Знав, що вона робить у корівнику, і зайшов би туди, до неї, але там були жінки, мати, яка неодмінно запитає, чого він прийшов, прожене додому. А коли він не скаже, чого прийшов, то дізнається по очах, що до Рені. Про це ніхто не мусить знати. Навіть мати.

Реня була гарною дівчиною. Мати казала, що її можна вже було видавати заміж. Але він, малий, її любив і не хотів, щоб її видавали заміж. Він ще не знав, що таке

кохання, але жити без Рені не міг. Його маленьке семирічне серце страждало, коли довго її не бачив, коли не чув її голосу.

Пізніше, коли став дорослим, він зрозумів те страждання як кохання, своє найперше кохання.

А ще раніше за ту весну, була зима. Був зимовий ранок. Тимко лежав на полу за піччю, підклавши під груди старого кожуха, дивився, як дід Яким, сидячи біля вікна, лагодив хомут. Той лежав у нього на колінах, а в руці була величезна голка з довгою сурою навощеною ниткою.

Рипнули двері, з ночі примерзлі до луток, розчинилися, і до хати зайшла дівчина. У неї в руках було щось велике, накрите ватником, вона тримала перед собою нібито обережок дров.

Дід Яким кинув хомут на підлогу, підбіг до дверей, зачинив їх за дівчиною, а та опустилася на коліна, скинула з рук на підлогу ватник і на нього поклала мале, мокре, ледь живе теля.

«Бичок?» — запитав дід Яким.

«Та ні, корівка виросте», — відповіла, радісно усміхаючись, дівчина.

«Золоті в тебе руки, Реню», — сказав дід Яким.

«А при чому ж тут я? Рябуню хвалить».

«На фермі ще хто був?»

«Ні, я сама ночувала. Неначе знала, що сьогодні моя Рябуня отелиться».

Дід Яким одягнувся, пішов за соломою, а Тимко вже сидів на підлозі, біля теляти, гладив його, мокре, по слизькій шерсті, мацав копитця, теплу мордочку, вушка.

«Як же тебе звати, хлопчику?» — запитала дівчина.

«Тимофій».

«О, ти зовсім дорослий, Тимофію!»

«А тебе як?» — запитав він.

«Мене Реня».

«Це ти народила?» — спитав Тимко.

Вона довго сміялася, аж їй жарко стало: зняла з себе пальтечко і хустку. Потім витягла з печі казан з теплою водою, поставила на підлогу, дідовим рушником почала обмивати теля. Миючи, поглядала на Тимка й казала:

«У людини мати людська, а в корівки коров'яча. Ти не знаєш корову Рябуню?»

«Знаю».

«То ось вона й народила. Це її дитя».

«А чому в тебе очі, як у теляти?»

Вона знову сміялася з нього, але він не ображався, йому навіть цікаво було слухати її розсипчастий, дзвінкий сміх, дивитися в її великі сірі очі, порівнювати їх з телячими й радіти, що вони схожі.

«А обличчя у вас не однакові. У тебе біле як сніг, а в теляти червоне, тільки зірка біла на лобі».

Вона задумливо поглядила Тимка по голові теплою, ніжною рукою, як він гладив теля.

«Потішний ти, Тимофію».

«А дід каже, що в мене теж обличчя біле, тому що малокровний. Ми з тобою однакові».

Вона з ним погодилася.

«Оце правда».

Соломи дід Яким не приніс, не знайшов навіть тієї сірої гнилої, яку здирали зі стріх, щоб якось протримати нею до молодої трави п'ять колгоспних корів, на яких розбагатіли після німців, та одного коня. Тоді на ферму пішла Реня. Соломи вона теж не знайшла, але принесла глечика з молоком. Із соски молоком напували теля, а що зосталося — вилили в казанок, поставили в піч. Воно в печі стало густе, жовтеньке, з дірочками, й Тимко їв його ложкою.

Молозиво... Нічого, здається, смачнішого Тимко не їв ні тоді, ні потім.

«Діду, а хто вона така, Реня? Звідки вона? — якось запитав він.

«Біженка» — відповів дід Яким.

Тимко задумався. Він, звичайно, спитав би, чому вона біженка, від кого й куди бігла, але дід Яким сам розказав, як на початку війни вона появилася в Сичиках, як усю війну ховалася по хатах, бо була полячкою — німці ловили поляків. А яка з неї полячка? Тільки й того, що з Польщі. А говорила по-білоруському, як усі в селі.

Поки теля жило в хаті, Реня приходила кожного дня. Приносила глечик молока, розбавляла молоко теплою водою і напувала теля. І завжди відливала Тимофієві.

Коли розтанув сніг, потеплішало, теляти в дідовій хаті не стало, і Реня вже не заходила. Тимко засумував. Він ще ніколи так дуже не сумував, його душа ніколи раніше так сильно не тужила на самоті. Коли діда не було в хаті, він довго сидів біля вікна, дивився в той бік, де стояв корівник. Дуже хотілося побігти туди, та не було що взути. Чекав, як потеплішає, коли не потрібне буде взуття — біжи босоніж куди надумаєш. Але весна запізнювалася, холоди стояли довго, душа знесиліла чекати.

Якось він спитав діда:

«А де Реня? Чому вона не заходить до нас?»

Дід Яким пильно подивився на Тимка, наче вперше не міг його зрозуміти.

«А навіщо вона тобі?»

Тимко сам не знав — навіщо.

«Чи принесе вона мені молозива?»

Дід усміхнувся:

«Ні, Тимофію. Тепер — ні. Корови давно потелилися. Ми не весна, літо, осінь, наступної зими... Через рік».

Ще ніколи Тимко не ображався на діда Якіма, а тоді цілий день не говорив з ним, і дід подумав, що він захворів. Прийшла мати. Вони почали розпитувати, що з ним, де болить, але Тимко мовчав, не хотів брехати і ще більше не хотів казати правду. Мати посиділа, позітхала, а потім сказала, що завтра їй треба йти на ферму, викидати гній. І тоді Тимко ожив:

«А мене з собою візьмеш?»

Вона суворо подивилася на нього:

«Якби ти, синку, був здоровий...»

«Я здоровий, мамо. Мені потрібні чоботи. Я хочу з тобою на ферму».

Чоботи дав дід Яким свої, а сам поліз на горище, знайшов старі чуні й сів підшивати їх гумовими шинами.

День випав теплий, сонячний. Тимко тоді як підійшов до корівника, як став коло воріт у рудій калюжі, так і стояв, усе дивився в корівник. До вечора простояв би, коли б не Реня. Вона йшла двором, сонце світило їй в лице, вона усміхалася чи сонцю, чи йому, Тимкові, а на голові в неї було щось червоне, наче огонь. Усе сонячне світло разом з Ренею розпливлося в очах Тимка, в голові запаморочилося.

«Ти чого тут стоїш, Тимофію?» — вона взяла його за руку, вивела з калюжі на сухе.

«А мені не страшно стояти у воді. Бачиш, які в мене чоботи?» — похвалився він.

«То ти хочеш усім показати, що в тебе чоботи?»

«Я тобі одній хочу показати. Ось, бачиш?.. А ти куди ходила?»

«Шукала діда Якіма. Щоб він запряг свого коня. Треба гній вивозити з корівника».

У неї на голові була червона шапочка. Реня була дуже гарною в шапочці. Тимко дивився то їй в обличчя, то на шапочку, очей не міг відвести.

«Ти, може, прийшов до мами?» — спитала вона.

Він мовчав.

«То ходімо зі мною, я тебе заведу. Вона там гній вичищає. Ще довоєнний. Усю війну не викидали».

І тоді він став сміливий:

«Я до тебе прийшов».

«Щоб показати чоботи?»

«Ага... Ні!..» — розгубився він.

«Навіщо ж я тобі?»

«Ти гарна...»

Він дивився, мов зачарований, на її червону шапочку.

«Тобі подобається мій беретик?.. Це мамин. Її вбила німецька бомба, коли ми ховалися в лісі. Я закопала її там, у лісі, а беретик узяла собі на пам'ять. Я тобі його подарувала б, але... це мамина пам'ять».

Вони зайшли за корівник. Там, під стіною, добре пригрівало сонце. Сіли поруч на колоді, про щось говорили-щебетали, як горобці на воринні. Потім Реня принесла великий алюмінієвий кухоль молока, ще теплого, з-під корови. Пили по черзі.

Йому з нею було дуже радісно. Навіть коли все молоко випили й мовчали. Навіть тоді, коли Реню з корівника покликали жінки й вона знову пішла викидати гній. Хоч сидів сам, але вже знав, що вона тут, близько, що, як наробиться, — знову прийде до нього, сяде поруч. Він міг чекати нескінченно довго, вічно. Як відданий собака господаря.

Чи довго сидів того разу — не пам'ятав. Пам'ятав, що в калюжі біля нього купалися горобці, ганяючи хвильки, а далі по рудій землі поважно ходили граки. Небо було чисте, блакитне, ані хмаринки, пригрівало сонце...

Одного з усіх у хаті Тимко все-таки впізнав — Плескача. Той сидів на низькій табуретці тихий, непомітний, у розмови не ліз, як і на очі, але коли зібралися за столом — тут він розійшовся, говорив багато, голосно, наче з глухими, і все бив себе в груди кулаком, гатив, як стукачкою в барабан.

— Йй-бо, люди! — І знову — бух себе в груди. — Сам коло того тупорилого студора стояв, бачив. Дивлюся, наш Тимофій обома руками за борт учепився, висить, ніби та глиста біля одного місця. Ручки тонкі, слабенькі, йй-богу, як стеблинки. Не втримався — плюх на землю, в пісок, і заревів, сльози й соплі побігли. Тут його підхопили, зирк —

кров з вуха біжить. І лице й сорочка в червоній ющі. Йй-богу, не брешу! — Знову — бух кулаком у груди. — Вухом за борт зачепився, за якусь американську залізяку, порвав вухо, як ганчірку. Бог свідок, не брешу, клянуся!..

Але Кузьма недовірливо хитав головою:

— Не вірю я тобі, Плескач. Ти збрехати мастак.

Той гунав себе в груди, а кулак великий, червоний, ніби кормовий буряк. Не міг примиритися:

— Клянусь, Кузьмо!

— А ти не клянися. Наче я тебе не знаю. Я такий. Мені один раз збрешеш — другий раз не повірю.

— Ну коли я тобі збрехав?

— Було, Плескач. Ой було. Не раз.

— Ну коли?.. Коли?..

Плескач насадив, і Кузьма, аби від нього відчепитись, аби він якось заспокоївся, раптом узяв на себе:

— Може, мене в селі не було. Щось не пам'ятаю.

І тоді Плескач схопився з-за стола:

— Покажи їм, Тимофію, недовіркам. Чому це вони на нас з тобою тінь кидають? Покажи їм. Доведи!..

А Тимко вже думав про інше. Він не зводив очей із Світлани, яка сиділа навпроти, поруч з Іваном, бачив її під червоним беретиком біженки Рені, дивувався, як вона, Світлана, схожа на Реню, як до лица їй Ренин беретик, аж подумав: може, вона і є — Реня? Давно було? То, може, її дочка? Уся в матір?..

А тут — Плескач, зі своїм горлом:

— Ну, Тимофію!

Ще й Віра прилипла, як гарячий в лазні віник:

— Покажи вухо. Ану, покажи. — Вона вже не соромилася, як раніше, посміливішала, обома руками схопила Тимка за голову, повернула вухом до стола.

— Та не те! — кричав Плескач. — Дивись ліве.

Віра рішуче повернула Тимкову голову в другий бік, і всі, хто був за столом, повитягували шиї, дехто навіть підвівся з місця, усі втупилися очима в Тимкове вухо.

— Гляньте! — торкав пальцем Плескач. — Ну?.. А ви не вірили, недовірки. Шрам і тепер видно. Мочка порвана...

Плескач був круглий, як м'яч, здоров'ям аж пашів, горластий, усіх перекрикував, наче найголосистіший у селі півень, але й він затих, коли гаркнув Іван:

— Ну чого ви його розглядаєте? Чи він вам сонечко під мікроскопом?

І заспокоїв, і розсмішив. Усі, сміючись, посідали на

свої місця. Тільки Тимкові було не до сміху. Було відчуття, наче його справді розглядали під мікроскопом.

А в Плескача все язик свербів:

— Я ж вам кажу... Я геть-чисто все пам'ятаю. Як твій, Тимоше, батько приїздив у Сичики на «студебекері», як віз вас з усім гамузом на станцію, на поїзд, у Німеччину віз, там після війни служив. Тоді ти й зачепився вухом.

Тут уже Кузьма розсердився:

— Та що ти все одне й те ж мелеш? Наче випив, до вуха причепився. Вухо та вухо. У тебе не таке? Не даси слова сказати.

— Ну кажи, я мовчу,— присмирнів Плескач.— Що ти скажеш? Послухаю.

Кузьма закліпав віями.

— Я... я про теплохід.

— А навіщо нам теплохід?

— Як навіщо?

— А так. До чого він тут?

Плескач хихикнув у кулак, але Кузьма не збентежився:

— До того, що теплохід приплив у наше село. А на теплоході приплив Тимофій. Ось мене дуже дивує, як це він опинився в нашій калюжі?

— Хто опинився в калюжі? Тимофій? — знову встряв Плескач, знову хихикнув.

Кузьма від злості на Плескача аж почервонів:

— Я про теплохід, якщо ти, Плескач, зовсім оглух.— Опустивши очі, мугикнув і спроквола, вже з попереднім спокоем сказав: — Вона, ота наша калюжа, весною, ще і в цю пору, глибока, але ж капітанові треба знати, щоб на мілину не напоротися, ризикнути треба. Він ризикнув. І вгадав. І щоб не теплохід, то, може б, Тимофія ми сьогодні не побачили. А як сьогодні, так і завтра, й післязавтра. І ще, може б, тридцять років. Ось я й кажу, що треба випити за теплохід.

Тоді схопився Іван:

— А я, тату, не зовсім згодний з тобою. Хай теплохід стоїть спокійно під берегом, зачіпати його не будемо, а вип'ємо за гостя, за Тимофія, за його приїзд.

Льокса смішно висунулася з-за широкого Плескачєвого плеча, доточила тоненьким голоском:

— Оце розумно. Що значить — молода голова.

Але Іван ще не закінчив:

— Ти, Тимофію, серед нас людина своя, а в своє гніздо приїхав, як у чуже. Я не питаю, чому це так у тебе вийшло.

Може, хто інший запитає, та й сам ти в себе спитай, а я мовчу. У кожної людини своя душа в тілі, свої очі, своя голова на плечах, вони кожному свій світ показують. Тепер тебе повернуло до нас, і ми цьому раді.

— Бог побачив, повернув. Бог усе бачить,— прошепотіла Льюкса, але її ніхто, мабуть, не почув.

Іван глянув на Тимка, наче запитуючи, чи розумно каже, чи те слово, чи краще воно за батькове. А Кузьма очей з сина не зводив і своє знову вставив, вибравши час:

— Тимофій схожий на того військового біженця. Його спочатку з гнізда, як пташку, викинуло, аж пір'я летіло, а потім — знову в гніздо.

Під столом грюкнуло. Усі дружно глянули на Варвару. Вона сумно, опустивши очі, сиділа поруч з Кузьмою, наче й не було нічого. Але, не витримавши, знову грюкнула ціпком об підлогу, ніби товкачем у ступу.

— Кузьмо! Ти війни не зачіпай,— вимогливо промовила тихим сердитим голосом.

Господар винувато схаменувся:

— Ну... не буду, Варваро. Але як же ти її, потвору, не зачепиш? Мій Іван, чи Оксана, чи Віра про війну не говорять. Вони її не бачили. А з нас вона стільки крові та сліз видушила...

Тут і Плескач роззявився:

— Ги!.. Коли б її, заразу, не згадали, то не всі б і про вухо Тимофієве знали.

Його гигикання було вже не до речі, ніхто не підтримав, ніхто не відгукнувся. Іван перевів на інше:

— То що? Чарки наповнили, щоб лити на стіл?

— За здоров'я Тимофія,— запропонував дядько Кузьма.

Оксана за стіл ще не сідала, носила страви та дивилася, щоб усім вистачало. Вона поклала на тарілочку перед Варварою картоплину, котлету, ложку грибів, але бабуся на їжу не зважала, як і на питво, нічого не пила й не їла, тільки скоринку хліба тримала в руці, гризла передніми зубами, наче білка соснову шишку.

— Щось ви, тітко Варваро, до скоринки пристали? — зауважила Оксана.— Ніби нема чогось кращого з'їсти.

Йй, господині, хотілося, щоб гостям було не гірше, ніж дома, тому й докорила тітці, але Іван її осадив:

— Перший раз бачиш тітку Варвару зі скоринкою? — поглянув на Тимка і вже ніби йому, щоб він, гість, усе зрозумів, пояснив: — Ще хлопцем був. Прийшов до тітки Вар-

вари, а вона сидить на порозі хати зі скоринкою в роті. Запитую: може, вам щось м'якіше принести? А вона мені: занедужала я, Іванку, в грудях болить, рятунку немає, вогонь ходить, то ось... сіла й гризу собі, лікуюсь.

Бабуся сиділа, опустивши голову, наче не хотіла, щоб люди дивилися їй у вічі. Та коли Тимкові вдалося зазирнути в них, він здивувався, які вони порожні, холодні в своєму бездонні.

— Ти з мене смієшся, племінничку? — тихо, ніби здалека, відлунням власного голосу, спитала вона Івана.

— Не сміюся. Кажу як є. Вам скоринка — і їжа, й ліки. Хіба не так?

Бабуся згідливо закивала головою:

— Так, Іванку, так. Але чи мені одній? Хлібець, дар божий, кожному — і їжа, й ліки.

Коли Оксана помітила, що гості мало їдять, Плескач, зрозумівши її обурення по-своєму, схопився за пляшку. Тимко вже помітив, який він ласий до горілки, бачив це і по тому, як він спритно хапався за пляшку і склянку, і по носу, товстому й червоному, як наливка. Правда, тепер йому всі карти поплутала Льюкса: висунулася з-за Плескачового плеча, втупилася в Тимка й почала просити, щоб він щонебудь розказав про себе, бо в селі, мовляв, нічого про нього не знають. Тимко відвернувся, ніби не почув, але почувли інші — Іван підхопив:

— Ну, Тимофію?

Не давали навіть помовчати та подумати. Та ж Льюкса ще й підганяла:

— Ти, Тимофію, нас не соромся. Ми люди свої. Ми тебе зрозуміємо, хоч як скажеш.

Поспівчувала, називається. Її непрошені втішання тільки сердили. Вже йому теж кортіло залити горілкою очі, щоб не бачити й не чути старої. Дядько Кузьма його зрозумів — заговорив, плутаючи карти Льюксі, як вона поплутала Плескачу:

— А чи пам'ятаєш, Ляксандро, як Клава, Тимофієва мати, царство їй небесне, прислала листа з Німеччини? Пригадуєш її сльози? Як ми, свояки, зібралися в Якимовій хаті, читали вголос. Яким і читав, надівши на носа окуляри. А ми всі слухали, зітхали. Як важко було їй там, на чужині, без нас! Без нашого слова. Без села, лісу, ниви, річки. Без сільського нашого духу. От де наплакалася, нагорювалася.

Тітці захотілося щось Кузьмі відповісти, знову була висунулася, закліпала від нетерплячки оченятами, та Плескач хамувато затулив її плечем, сам сказав:

— А то ми тут не набралися горя? Може, Варвара на перинах вилежувалася, пироги з потовченим маком їла? Чи я...

Тут Льюкса й кинулася сердито на сусіда:

— Мовчи, Плескач! У своєму гнізді терпіти можна. Не на чужині. А вже як ти горював... помовчи.

Плескач замовк, засопів. Йому кортіло відплатити Льюксі, та Іван не дав:

— То за тітку Клаву підніmemo... Земля їй пухом.

Друга чарка розв'язала язика ще більше, говірким і неговірким, усі враз забули, що мали слухати Тимка, почали говорити хто про що, хто з ким, навперебій. Говорили про дружну, теплу, але скупу на дощі весну, про поганий останнім часом хліб крамничний, глевкий і дірчатий, про колишній свій, зі своїх печей, з якого вивелися, мабуть, назавжди, бо вже коли б і взявся, то не спік би, бо й тієї опари ні в кого немає, і діжки порозсихалися, про базарні ціни на поросят, високі, як ніколи, вигідні тому, в кого у сажі свиноматка, про колгоспного зоотехніка, який нализався горілки й ночував у свинарнику із свиньми й пообригував свиней, про озимину, яка поки що радувала, про пашу, яка не дуже зеленіє без дощів. А Тимко хоч і прислухався до цього гомону, але відчував себе десь осторонь, зайвим у розмові, вона точилася якимось без нього; він не зводив очей із Світлани, знову бачив її під червоним беретиком і вже ніби не її — Реню. Але чому Реню? Тепер їй було б під п'ятдесят, Світлана якраз могла б бути дочкою. Аж жарко стало від цієї думки, серце закалатало, в очах попливло, між ним і Світланою з'явилася, закружляла мала земна куля, замиготіли океани й материки, а Світлана почала відпливати кудись удалину, почала зникати її червона шапочка. І тоді Тимко відчув, як хтось збоку дихає йому в шию, як тепло й лоскотно від того дихання.

— Віра?!

Сестричка лагідно усміхнулася, наче зраділа, що він нарешті помітив її, запитала:

— То чого ж ти мовчиш? Як живеш там, у Мінську?

Тепер це питання аніскільки не збентежило, не розсердило, навіть захотілося розказати Вірі, тільки їй, про себе, щось неодмінно добре, радісне, й він почав про свою роботу, де бував, що бачив. Вірин погляд зачепився за його

гарний галстук, і Тимко, поправивши під бородою вузлика, кинув, наче між іншим, що галстук у нього арабський, аж із Дамаска привіз, і Віра вуха розставила: мовляв, як цікаво — кажи далі, далі. Далі то й далі — він і почав плести: як знімав у Дамаску фільм, які там люди, порядки, одяг, страви, вина. У Віри очі блищали від захоплення і Дамаском, і братом, насамперед братом, звичайно, бо де, в кого є ще такий брат? Ні в кого, тільки в неї, Віри. А Тимко, вгадавши досвідченим оком піднесену до самозабуття Вірину душу, непомітно опустив під стіл руку, поклав на своє коліно, а потім, наче невтямки самому собі, в одну мить переклав руку на кругле, оголене під короткою спідничкою Вірине коліно... тепле-тепле. Аж серце зайшлося. Віра сиділа мов загіпнотизована, забувши, на якому вона світі, не відчуваючи ні себе, ні Тимкової руки. Але, піддавшись почуттю, він раптом втратив нитку розповіді, на мить замовк, і тоді Віра відчула, як його рука гладить, наче котеня, її коліно, — скрикнула.

На Тимкове щастя, якраз щось утнув Плескач, за столом реготали, і через шум, гомін, регіт не почули, як Віра скрикнула, не побачили, як вона почервоніла, відсунулася від Тимка, ніби від вогню, обпікшись, опустила очі під стіл.

Тимко збентежено, але спокійно огледівся. Ніхто не звертав на них уваги. Лише Іван. Він, здалося, побачив, усе зрозумів. Тимкові стало незручно, кривдно, наче його хто зневажив, він відчув себе самотнім, ніби серед чужих людей, захотілося встати з-за стола, вийти й не повертатися.

Але встав Іван, пішов за піч, де під загальний гомін тривала війна між дітьми, Томкою і Павликом, там став їх мирити.

— Я на тебе образилася, — сказала Віра.

— Даремно, — відповів Тимко. — Нема за що.

— Так брат із сестрою не поводитьься.

— Погано не поводитьься. А я нічого поганого не вчинив.

— Може, в Дамаску було б не погано. А тут...

— А я ще не знаю, як тут, у вас. Я Дамаск знаю краще, ніж Сичики.

Віру це несподівано розсмішило, і вся її образа погасла в одну мить, наче в Тимковій ширості знайшла виправдання братові, простила. Тільки спитала:

— Більше ніколи так не будеш?

А він уже бачив перед собою Світлану, її саму, чув її голос, хоч вона нічого йому не сказала, тільки лагідно

дивилася на нього ясними, наче в дитини, очима, чув її внутрішній голос, ласкавий, насмішкуватий: «Я все бачила. Ну й зух ти, Тимофію! Ну й любиш ти молодиць! Навіть на людях не можеш себе стримати». І він подумав: «Ось ти не сердилася б на мене. Ти знаєш мене краще, ніж Віра». В цю мить йому дуже захотілося доторкнутися до неї, світлої і чистої, та знову почув Віру:

— Чого мовчиш? Не будеш більше?

— Не знаю.

Віра випустила з рук виделку, вона дзенькнула об тарілку, відскочила й забряжчала на підлозі, під ногами. Тимко відсунув свій стілець, сповз із нього під стіл, підняв виделку біля Віриної товстенької, в гумовому чобітку, ноги й устиг помітити струнки, в черевичках на високих каблучках, Світланіні ніжки. Задивився був, але спохопився: коли помітять, що він задовго вовтузиться під столом?.. Скоріше сів на стілець, поклав виделку, та гучно, щоб усі чули й бачили, чого лазив під стіл.

Відчинилися двері.

— От і співухи! Якраз не вистачало,— вигукнув Іван.

На порозі стояли дві немолоді жінки, певно, однолітки. Вони були неначе близнята, в однакових квітчастих хустинках, в однакових болоньєвих курточках. А обличчями й постатями неоднакові. Одна огрядна, жвава, усмішлива, а друга худа, ніби хвора, з тихими великими очима, які розгублено й неквапно блукали по хаті.

Оксана забрала в них хустинки й курточки, посадила за стіл.

— То знайомтеся, дівчата, з Тимофієм,— сказала.

Серед гомону Тимко не почув, якою родичкою доводиться йому менша жінка, на ім'я Тетяночка, але друга, Марієчка, була йому, виявляється, племінницею. З'ясувалося, що в Тимка був ще якийсь дядько Грицько, про якого він ніколи не чув, який загинув на фінському кордоні, а в того дядька зостався син, який загубився десь у Сибіру, і Марія була його дочкою. Тимко розгубився: племінниця здалася підстаркуватою бабусею. Аж сам за якусь мить зістарився, дідом зробився.

Кузьма налив чарки. Спочатку ті, що Оксана поставила для Марієчки й Тетяночки. Марієчка випила, розчервонілася, погарнішала і, ні на кого не глянувши, почала пісню про солдатику. Пісня була недовга, бо їй не дали розгону: двері знову відчинилися, в хату зайшов чи хлопець, чи чоловік — одразу не впізнати. Обличчя дрібне, гладеньке,

молоде, а постать важкувата, може, тому, що був у великих чоботях і довгому, з цупкого брезенту, плащі, під важким каптуром. Привітався, відкинув мокрий каптур на плечі, й тоді Тимко помітив, що це справді ще хлопчик, чорнявий, ніби шпак.

— Ось і начальство до нас,— сказав Іван,— скидай, Петровичу, свій балахон, сідай вечеряти.

Той швидкими оченятами обвів застілля, поважним, наче не своїм баском чи докорив, чи здивувався:

— Ого, вечеря! Наче свято.

— Братуха з Мінська приїхав,— сказав бадьоро, зі щирою радістю, Іван і повернувся до дружини.— Візьми, Оксано, плащ у Петровича.

Оксана вже стояла біля гостя, але той не хотів роздягатися.

— Я на хвилинку.

— А чого там на хвилинку? Можна й більше. Сонце зайшло — куди поспішати?

— Поспіх.— Він сам підсунув під себе табуретку, сів коло порога, не далі, долонею витер мокре від дощу обличчя.— Тобі, Кузьмичу, треба завтра їхати під ліс.

— На Якимів Зруб?

— Та вже ж.

— А Пончик? Йому ж занарядили?

— Боюсь я за Пончика. Там земля, сам знаєш, лише на два пальці, пісок близько, орати треба з розумом. А Пончик налижеться самогону — той пісок, напевне, увесь наверх виверне.

Тут уже Оксана спалахнула:

— А доки, Петровичу, миритимешся з п'яницями? Пончик п'є, з трактора не злязачи, Суглоб на ходу з трактора, як мішок, вивалився. Скільки вони землі нашої попсували?

Тимко вже здогадався, що Петрович бригадир або інженер, але не міг повірити, щоб отакий молодий, ще хлопчак, устиг вибитися в начальники, командував селом.

— Кажеш, не миритися? А кого на трактори посадиш? Гаразд, проженемо і Пончика, й Суглоба. А хто оратиме та сіятиме? Один Іван витягнеться.

— Чому ж один?

— А тому. Микитку забирають до армії, а Пончик уже й сам подейкує, що заяву подасть. Каже, на старість хочу побути культурним гегемоном. На залізниці рейки поіржавіли, то він, бачиш, піде їх чистити.

— Он як! Землю орати нікого немає, окрім Селянка Івана, а догану кому — теж Івану Селянку,— обурився дядько Кузьма.

— Мовчїть, тату,— обїрвав Іван.

— Чого мовчїть? Ось і мовчимо, давно мовчимо. Не дав списати Якимовї Зруби? Так ось картоплю на них посадимо.

— Далися вам ті Зруби. Город під вікнами.

— Нам, бригадире, все колгоспне поле — свій город. Ти ріс не тут і вчився не тут, ти з нами один рік працюєш, через рік тебе, може, тут не буде, приїхав, попрацював і поїхав. А нам тут вікувати. Ми тут, Селянки, народжуємося й помираємо.

— Та замовкніть ви, тату! — підвищив голос Іван.

Усі замовкли.

Бригадир устав з табуретки, застєбнув плаща.

— А може, Петровичу, посидиш з нами? — спитала Оксана.

— Ні, піду.

Бригадир рішуче, сердито, відчинив двері і вже був виїшов за поріг, та раптом — назад, двері причинив, постояв, подумав, глянув на кінець стола.

— Плескач? — накинув на голову капюшона. — Ти горїлку все-таки продаєш? Рїшення правлїння для тебе не указ? Посївна, а ти людей споюєш?

— Нічого, Петровичу, він нас не споїть,— заступився за Плескача Іван.— Завтра на світанку буду на Якимовому полі.

— Я не про вас.

— А тоді про кого? — кинувся в наступ Плескач.

— Сам знаєш. Гапиному приймакові продав?

— А Гапін не колгоспник. Його вже виключили з колгоспу. Він тепер не сівач і не жнець.

— Але він сам не п'є. Микита ще до армії повинен три дні за кермом сидіти, а він уже сьогодні набрався з Гапіним — язиком не поверне. Дивись мені, Плескач!.. Хочеш працювати, то працюй, а підеш проти правлїння колгоспу... Дивись мені!..

На цьому, пригрозивши Плескачеві, бригадир і виїшов за поріг.

Ось коли тиша запанувала в хаті. Все одно наче бригадир наказав не пити, не їсти, не говорити жодного слова, помовчати й на тому розїйтися.

Такої мовчанки не витримала Оксана:

— Командуйте, чоловіки. Чого мовчимо? — І сама пове-
ла розмову: — Бачиш, Тимофію, який у нас начальник?

— Невже бригадир? — все ще не вірив Тимко.

— На старий лад — бригадир, а на новий — начальник
виробничої ділянки. Вісімсот гектарів землі, три села,
триста дворів, дві ферми — от ділянка! І не дивися, що
ще вуса не ростуть. Тепер коли чоловік не хлище горілку,
та партійний, та з дипломом — йому в руки всі козири, всі
дороги відкриті, якою хочеш біжи-котися.

— Але ж і не дурний, казати нічого, — вставила Льюкса,
мабуть, рада, що Плескачу дісталось від бригадира.

— Аби не пив, — розважливо мовила Оксана й важко
зітхнула. — Тепер горілка страшніша за війну.

Під столом знову сердито грюкнув Варварин ціпок.

Але Оксана не замовкла:

— Та я, тітко Варваро, не про війну. Я кажу Тимофієві,
які в нас чоловіки. Тепер у колгоспі все машини роблять,
на них уся надія, а в чийх руках машини? У руках Пончи-
ка, Микити, Суглоба. Від їхніх машин уже не соляркою,
а горілкою смердить.

— Правду кажеш, Оксано, — підтримала Льюкса.

— А що? Хіба не так?

— І нічого ти, молодиче, не зміниш, — озвався захмелі-
лий Плескач. — Як є, так і буде.

— А треба жінкам не поступатися. Треба забрати в свої
руки трактори, машини, комбайни. Тільки тоді й порядок
наведемо. Смієшся, дядьку Плескач? А не смійся. Я вже,
коли хочеш знати, можу на трактор сісти й поїхати. Осені
дочекаюся — на курси трактористів піду. Права дадуть.

— Може, Пашею Ангеліною станеш? — зареготав Пле-
скач.

— Пашею не Пашею, а й Оксаною з трактором справ-
люся.

Тут уже Іван не втримався:

— Дивись, жінко, щоб пупа не надірвала. Там не тільки
за штурвал треба триматися. Ще й на пуп треба брати.
Як-не-як, а залізо все-таки.

Але Оксана не відступала, наче за всіх сільських жінок
ішла в атаку на чоловіків:

— Уже в Пончика тієї сили... Пупа не надірвав.

Тимко слухав і дивувався: ось вона яка, виявляється, ти-
ха Іванова дружина. Чоловіків за пояс почала затикати.
Навіть Плескач спробував з нею сперечатися та й затих.
А жінки — всі за неї, старі й молоді. Всі з неї очей не зво-

дили, її слова ловили. Тільки Віра, мабуть, більше дивилася на Тимка, наче якогось його слова чекала.

— Я в тебе, братику, запитати хочу,— прошепотіла раптом, тільки-но Тимко глянув на неї.

— Що? Питай.

— Чому ти не одружений. І вродливий, і влюбливий.

— Шукаю. А ти знайшла?

— Давно. І чоловіка, й дочку. А в нашому селі,— підморгнула веселим оком, наче змовниця,— дівчат вистачає. Хлопців добрих мало, а дівчат...

— Мені багато не треба, одну, але гарну. На якийсь деньок-вечорок.

— Тільки на вечорок? То такі живуть в столиці.

— А в вас? На віки?

— У нас на віки. Тобі таку й треба. Щоб чужих жінок не лапав.— Вона пирснула від сміху, жваві чорняві оченята її заблищали від теплих, ніби росинки, слізок.— Я вже знаю, яка тобі до душі.

— Невже знаєш?

— Ой, знаю...

Вона взяла Тимка під руку, притиснула до себе, сама уп'ялася в Світлану, показувала очима на подругу. Ще щось веселе збиралася сказати братусеві, та в цю мить команду подала Варвара:

— А чи не досить вам, дівчата, їсти? Дома поїсте. Заведи, Марієчко, оту, про синочка.

І одразу, неначе давно чекали цієї команди, Марієчка й Тетяночка підвели голови, відхилилися на спинки стільців, задумалися, чимось засмучені, опустили руки на коліна, подивилися перед собою на вікна й вище вікон, на стелю, щось, певно, пригадуючи, й завели неквапними, німіцними, сповненими болючого жіночого роздуму голосами:

Ой війна, війна,
Осоружная,
Мала мати сина,
Та й того нема.

Сумна була пісня, сумна й довга. Вона наповнила сумом усю хату, всі душі, й Тимка дивувало, що цю сумну, про страхіття війни, пісню захотіла сама тітка Варвара, яка досі здригалася й сердито довбала підлогу ціпком при одному слові «війна», нічого, здавалося, не могла про неї чути. Та й співали, ніби згадуючи те, що було отут, нещодавно, ось із цими людьми, співали тихо, наче боялися

когось розбудити, підняти того матириного синочка з могили. Не всі й співали. Тільки молодші. А старі лише слухали, зацікавлені, опустили очі. І всі, хто співав чи мовчав, зрідка, потай поглядали на Варвару, ніби над цією пісню вона була командиром, ніби кожному треба було вгадати її настрої, її думки, аби співати далі чи вже замовкнути. Вона сиділа, заплющивши очі, підперши підборіддя рукою, в якій тримала все ту саму чорну скоринку, не ворушилася, нібито спала. Тільки скоринка, коли придивитися, ледь-ледь тремтіла в її руці.

Хтось знову грюкнув у сінях, і пісня одразу замовкла, та, мабуть, не від того гуркоту — закінчилася.

— Ще не всі? — прошепотіла Віра.

До хати зайшов Мазепа.

Він був добре напідпитку. Це Тимко помітив одразу, по його очах, які від горілки ставали червоними й витрішкуватими, по тому, як він сопів у ніс — у нього був давній гайморит і коли він простуджувався або випивав, ніс хлипав, наче дірява калоша. Ніхто в хаті, окрім Тимка, його не знав, тому всі замовкли й поглядали одне на одного: звідки цей птах? Але слідом за ним переступив поріг Капуста — хтось із дівчат зойкнув, наче дільничний прийшов арештовувати.

Капуста зачинив за собою двері, став поруч з Мазепою. Однаково причепливими очима вони оглядали кімнату, застілля, кожного, хто сидів за столом.

— То чого стоїш, Капусто? — чомусь тільки до нього звернувся Іван.— Зайшов до хати, то сідай за стіл.

І тоді схопився Тимко:

— Це Мазепа. Знайомтеся.

— Сам гетьман? — перепитав Іван і засміявся.— Чи не з одного ви теплохода? — він запитально подивився на Тимка.

— З одного. Друзі,— кивнув Тимко.

— От борода... Не стрижуть і не бриють у Мінську?..

Мазепа й Капуста не примусили довго себе вмовляти, посідали за стіл. Мазепа вмовився поміж Світланою і Марієчкою, а Капуста ще подумав, де йому сісти: обійшов стіл і сів нарешті поруч з Тимком.

— Ну!..— Принюхуючись тонким носом, він потер руки, одна об одну, колючими, ніби голки, очима ще раз обвів застілля і втупився в Світлану, яка сиділа якраз навпроти.

Налив собі в склянку газованої.

— Прийшов випити води? — не зрозумів його Іван, тримаючи перед Капустою пляшку з горілкою.

— Я на службі.

— Он як! — насупився Іван.— Прийшов до нас виконувати службові обов'язки?

Капуста закрутився на стільці.

І тут Світлана, немов вітер, схопилася з-за стола, кинулась до порога, заметушилася, зірвала з вішалки свою курточку — й за двері. Грюкнула дверима, аж здригнулася хата.

Віра схопила Тимка за руку.

— Хай біжить,— шепнула.

Капуста сидів злісний, нервово смикав, пирхаючи, кінчиком носа, дрібно деренькотів виделкою об стіл. Тимко подивився на нього й зрозумів, що винуватий він, тільки він, це від нього кинулася за поріг Світлана. Та ще Мазепа винний. Навіщо привів сюди дільничного?

Мазепа ніби вгадав, що думав і відчував зараз Тимко.

— Ти, Князю, не знайомий з сержантом? — схопився, забелькотів поквапно.— Подайте один одному краба. Я вас хочу познайомити.

Але Тимко не дивився ні на Капусту, ні на Мазепу. Він встав із-за стола і вийшов з хати.

Уже й Віра не втримала.

Після дощу ніч була свіжа, притихла, як жива душа після лазні, з теплою припаркою. Темрява розлилася майже осіння, бо небо ще не очистилося від хмар, ще не видно було ні зірок, ні місяця, але олов'яним холоднуватим світлом поблискували тини, вікна, жерстяні покрівлі, калюжі, налиті водою колії. Від садків ішов духмяний медовий аромат.

Не знаючи, куди й до кого податись, Тимко пройшов у один кінець вулиці, повернув, пішов у другий кінець. То спинявся, прислухався до кожного звуку, то знову йшов, приглядався до кожного стовпа й огорожі, до кожного дерева й каменя, неначе щось загубив і не знаходив.

Тиша була коло хат і тинів, за кожним рогом, пусті стояли лавочки, темно було у вікнах. Не тільки людей, навіть собак не чути, наче повимирали.

Темними, як усі, були й Світланіні вікна. Тимко спинився під ними біля лавочки, тихо, не ворущачись, постояв, прислухався й, нічого не почувши, поклав на холодну лавочку гарячі долоні. Лавочка стояла під густим деревом,

дощ її не дуже намочив. Сів на краєчок, і вже не хотілося вставати.

Навпроти двома вікнами сяяла дядькова хата. Тимко бачив, як там хтось вийшов на ганок, мовчки постояв і пішов до воріт.

Світло від дядькових вікон лилося на низький тин городця, на липу, на гілки й молоде листя, але Тимко сидів у затінку. І людина стояла в тіні, під липою.

— Світланко? — почувся з-під липи Вірин тихий голос.

Вона помітила Тимка, але не впізнала. І він не відгукнувся. Тоді вона перейшла вулицю, підійшла, сіла на лавку поруч.

— А ти чого втік? — спитала.— Ну, Світлана... вона бачити Капусти не може. А ти?..

— Де вона?

Віра встала. Тихенько, щоб не рипнути й не стукнути, відчинила хвіртку, зникла в сутінках двора. Не чув ні її кроків, ні її голосу. Тільки жаби, здалося, закумкали дужче, та десь за хлівами почав надриватися деркач.

— І вдома немає,— раптом у нього за спиною подала голос Віра. Вона підійшла з іншого боку, коли і як — він не помітив.— Двері відчинені, я в хату зайшла. Батьки хропуть, а її ліжко порожнє.— Помовчала, спитала: — Ти де спатимеш? Іди до Івана. Він чекатиме.

— Теплохід мене чекає.

Віра відчула в його голосі кривду, занепокоїлася, що Тимко, від кривди, може залишити Сичики на своєму теплоході вже цієї метушливої ночі.

— Ми її знайдемо. Іди за мною. Та тихо, а то... матрос Степан не дай бог прокинеться. Чоловік він крутий, йому в руки краще не потрапляти.

— Який матрос?

Віра не відповіла — мабуть, не почула Тимка. Крізь хвіртку завела його у двір, з двору — в садок, під яблуні.

— Ти, Тимофію, і не був одружений? — Ії, жінку, це хвилювало, мабуть, дужче ніж щось інше.

— Ні.

Збрехав, не бажаючи, бо навіть ті кілька місяців, коли був одружений, одруженим себе не відчував.

— Чого ж ти вуха розвісив?

— А може, й не розвісив.

Віра хихикнула від його досить прозорого натяку й, низько нагинаючись під молодими, в самому цвітінні, сливками, привела до якоїсь лазні.

— Тш-ш! — шепнула в саме вухо.

Над головами тоненько й коротко, наче спросоння, свиснув шпак. Сидів десь над яблунями, над лазнею.

До лазні Віра зайшла сама.

— Сірники є? — спитала.

Тимко чиркнув у передбаннику запальничкою, освітив чорні стіни, вздовж стін — лавки. На ширшій довшій лавці лежали кожух, покривало, подушка — тут хтось спав. Під стелею на жердці, зв'язані парами, висіли сухі березові віники. Поки Тимофій оглядався, Віра знайшла недогарок свічки, запалила, поставила на дерев'яну бочку. Вони сіли на лавку, на кожух.

— Треба бігти додому, — сказала Віра. — Дочку мати поклатала, але сама, знаю, не спить, мене чекає.

— А чого ми тут сидимо?

— Сюди прийде Світлана.

Тимко взяв Віру за плече, пригорнув до себе. Вона не відсахнулася, руки його не злякалася, як там, у дядьковій хаті, лише спитала, коли він її обійняв:

— Це ти мене як сестру?

— Як сестру, — сказав і сам здивувався: це справді так, уперше в житті він обіймав жінку як сестру, своячку, з якими новими, раніше невідомими чи то чистішими, чи просто тихішими почуттями. Відчув це і здивувався ще більше, навіть збентежився. Ніби виправдуючись, соромлячися цих своїх почуттів, сказав: — У мене, Віро, немає ні сестер, ні братів. Тільки ви, ти та Іван. Ви мені найближчі... Ну... батько ще живий. Але він старий, мовчазний. З ним так, як з тобою, не поговориш. Не завжди розуміє...

І знову здивувався: з жінками бував нахабний, цинічний, ніколи цього не соромився, а тут раптом відчув до Віри якусь, ніби не свою, ніжність — соромно стало.

— Так важко жити, правда? — спитала вона. — Коли поряд немає своїх рідних. Ми в селі живемо свій біля свого. А як серед чужих людей?.. Ні, я не хочу в місто.

— А я звик.

— Ти обманюєш. — Вона аж здригнулася. — Хіба можна звикнути до такого? Але чому ти від нас, своїх, відбився? Ти ж наш, Тимофію. Усе збиралися з Іваном у Мінськ. Дні викроювали, ніяк не викроїли. Така робота. Іван вільніший узимку, коли трактор на ремонті. Від весни до зими в нього немає вільної хвилини. А я влітку вільніша. Взимку мене школа нікуди не відпускає. Дядько Кузьма, бувало, слухає нас і каже: «Загонорився Тимофій, не хоче знати ні

нас, ні село. Якби хотів знати, то за тридцять років хоч раз голос подав би, на очі з'явився б. Чого ж ви поїдете до нього в рідню набиватися? Вже і я починала думати: а може, дядько правду каже, приїдеш, а Тимофій руки не подасть, на поріг не пустить.— Віра помовчала, сумно задумавшись, важко зітхнула.— Ні, Тимофію, так жити я не змогла б. Щоб без рідні...

— А я звик,— повторив він своє.— Мені від життя що потрібно? Аби добра робота.

— А яка вона, добра?

— Щоб не надриватися. Щоб кожного дня жива копійка дзвеніла в кишені. Щоб воля була. Що хочу, те роблю. Куди хочу — йду і їду. І як хочу. Тоді я кум королю, князь. Моя шия хомута не терпить.

— А можна так? Робота — це не як хочу, а як треба. Коли всі житимуть, як їм хочеться...

Тимко змовчав. Відчув, що в цьому вони з Вірою все-таки різні люди, тут вона його не зрозуміє. Віра цього ще не вловила, не відчула. Тимко й не хотів, щоб вона це відчула.

Віра сиділа поруч, поклавши голову йому на плече, дивилася на підлогу, на свічку, яка поступово догорала, сиділа мовчки, чогось чекаючи чи од свічки, чи від Тимка. Знову захвилювалася:

— То ходімо до мене? На перину покладу.

— Посидимо.

— Хочеш дочекатися Світлани? Ох і влюбливий ти! Я це одразу помітила. Твій друг такий самий?

— Сподобався?

— Він як наш кабанчик. Тільки що борода, а в кабанчика її немає. Оченята однакові. Малі, рожеві, жиром запливли. І рильцями, мабуть, однаково порють.

— А що він там, у дядька, поров?

— А в нього питаєш.

Може, Віра й утекла від Мазепи, як від Капусти утекла Світлана, бо хамуватий Мазепа міг устругнути таке, чого й не придумаєш, але розпитувати не хотілося.

— Думаєш, вона прийде? — спитав він.— Пізно. Що їй робити вночі у лазні?

— А спати.

— У неї хати немає?

— Світлана дивна, людей почала боятися. Тут і кожух, і подушка. Тут її ніхто не чує, не бачить.

— А чого їй боятися?

- Та... не те щоб боялася...
- Після того, як... з тим глобусом?
- Віра відсахнулася від Тимка, насторожилася:
- Ти звідки знаєш?
- Підслухав, бабусі на селі казали.
- От наробив Капуста. Ох!..
- Це неправда?
- Що?
- Та з глобусом?
- А ти подумай. Хіба може вчителька, та ще така, як Світлана, украсти глобус? Кращий у районі географ. Глобус їй у школі потрібний, а не дома біля печі. Божевільним треба бути, щоб отаке сказати, тільки подумати...
- Але ж Капуста довів?
- Не знаєш ти Сичиків. Тут один збреше, а всім — кіно. Хто він такий, Капуста? У Гомелі на заводі працював, поки не вигнали за горілку. У село вернувся, а вже ні до плуга, ні до коси. Почав у женихи набиватися, червоного кашкета надів. Світлані клявся в коханні. Ти, казав, інтелігентка, і я інтелігент — хіба не пара?
- Невже сватався? — не міг повірити Тимко.
- Ще як упадав. Поки вона його кочергою не вигнала з хати. А тепер як зустрине, то й зупинить: «Ваші документи, громадяночко?» Так він жартує. Інтелігент великий. Ну... я побіжу,— схаменулася.
- Провести?
- Сиди, чекай свою Світланку.
- А хто цей матрос Степан? — запитав Тимко, бо з голови не виходила ще й ця скіпка.
- Ага-а, злякався?
- Та ні... Він хто Світлані?
- Жених!
- Віра, пустунка, міцно обійняла Тимка за шию, підскочила, поцілувала в щоку й, наче обпикшись, побігла через садок.
- Він стояв, розгублений.

Який ранній був у Степана півень, такий ранній був і сам господар. Ще не світало, до світанку можна було виспатися і село спало, а Боцман уже знаходив дірку під ворітьми хліва, вилазив на двір, де темрява ще не розтанула, як і в тому хліві, й починав на все село горлати. Село Боцмана не любило, сто разів просило Степана вкинути його в ка-

зан, але господар ним дорожив і завжди перший у селі прокидався на його дзвінок. Піднявшись, починав тупати по хаті, шукати собі клопоту, запалював світло, виходив на двір, приносив дрова, складав, починав розпалювати в печі. Тоді піднімалася дружина, бо який уже сон, коли чоловік тупає по хаті, а Боцман під вікном горланить. Вона, ніби на якомусь відповідальному посту, змінювала чоловіка біля печі, й він ішов на колгоспну конюшню, де чекала Сліпуха, стара кобила. На конюшні вистачало й молодих, веселіших коней, конюх міг запрягти будь-якого, але він був людиною дуже прихильною до чогось одного, не зрадливою і, колись запрягши Сліпуху, зостався вірним їй на довгі роки, тільки її запрягав щоранку, тільки на ній одній їздив, куди посилали: у поле возив трактористам воду чи солярку, од буртів на ферму — картоплю, кому — дрова, кому — гній. На конях працювати охочих тепер було мало, особливо з молодих, ті тяглися до машин, тракторів, а Степан змалку любив коней, любив свою Сліпуху, іншого тягла не шукав.

Запрягши, він і сьогодні під'їхав до хати, зайшов поснідати. Низенький, худорлявий, він багато не їв, багато в нього й не вмещалося, вже хвилин через п'ять, облизуючись, витираючи долонею губи й підборіддя, які лисніли від шкварок, вийшов на ганок. Стояв у самій тільняшці, покурював цигарку. Перед ранком було прохолодно, й, відчувши спиною холод, Степан з надією подивився на небо. Сонця не побачив, але побачив, що за ганком воно вже гріло землю, дерева, тин. Зійшов з ганку на сонячний моріжок, знову обвів поглядом небо, побачив сонце, повернувся до нього обличчям і очі замружив від насолоди, ніби кіт, відігріваючись.

Над головою посвистували шпаки. Їх Степан слухав, але не бачив жодного, стояв нерухомо, наче стовп, як і раніше замружившись.

Коли нарешті розплющив очі, то одразу побачив посеред двора скриню, в якій нещодавно, цієї весни, перекладаючи піч, замішував глину. Скриня лежала догори дном. Степан побачив її, став нервовий, сердитий. Матюкнувся, підійшов до скрині, виплюнув недопалок, тупим носком чобота вдарив скриню, рвучко обернувся на сто вісімдесят і подався в садок.

Під яблунями білів та іскрився усипаний росою моріг, ще зовсім молоденький, нібито шерсть на теляткові. Степан стояв, тішив зір. Починали зацвітати яблуні, він і на них дивився довго, радіючи.

До цвіту припадали бджоли — теж раділи. Вулики стояли за лазнею. Господар підійшов до лазні, дивувався, як одні бджілки злітали з вічок на цвіт, а інші сідали на вічка з узятками меду. Задивившись на цю радість, і про все інше забувся, навіть про Сліпуху, яка стояла під тином, запряжена у воза.

У цьому раю, в своєму садку, міг довго стояти, милуючись життям, до кожної живої дрібниці приростаючи душею, та раптом здалося, неначе хтось поблизу хропе. Огледівся, потім присів, обвів поглядом усе довкола — ніде нікого не помітив. Знову підвівся, прислухався: хропе.

Ступив до лазні два кроки — хропе. Ще два кроки — хропе. Підійшов до самісіньких дверей, вухом притулився до щілини між дверима й луткою: сильне чоловіче хропіння чути було звідти. Обережно прочинив двері — в передбанник упало сонячне світло, освітивши дві товсті з широкими ступнями босі ноги, що стирчали біля самих дверей, на лавці, з-під покривала. Степан стояв, дивився на них. П'яти були рожеві, ніби поросячі писки. Ось тільки обличчя не можна було розгледіти, воно було сховане під покривалом.

— Ти хто такий?! — густим, наче не своїм, басом гукнув Степан. Голосом хотів налякати, розбуркати людину.

Той хропонув останній раз і замовк. Його ноги заворушили рожевими пальцями, почухалися одна об одну.

— Ти хто такий, питаю?! — ще голосніше повторив Степан, аж сам від свого окрику поперхнувся й закашляв.

Чоловік устав — на підлогу сповзли піджак і покривало. Сидів, опустивши з лавки ноги, в білій сорочці, при галстуці, без штанів, у строкатих плавках. Обличчя темне, заросле чорною бородою, а очі на світло дивитися не хотіли.

— Ти хто такий, діду? Ти чого тут?..

Бородань не поспішав ні вдягатися, ні говорити. Обома руками чухав кудлату голову, кулаками протирав очі.

— А тобі що треба? — спитав нарешті, мружачись, ще добре не бачачи Степана.

Той обурився:

— Ану, забирайся з моєї лазні! Знайшовся господар. Розлігся, ніби вдома на печі.

Бородатий був не з лякливих, він нібито й не чув Степана, не помічав його злості. Простягнув руку, ляснув пальцями мало не під самим носом у господаря лазні:

— Дай закурити!

Голос був спокійний, лагідний, такий, що не відмовиш,—

у Степана відійшла злість на чоловіка. Дістав з кишені пачку «Прими», почастував бородатого і сам закурив, за компанію. Потім сів на вузенький поріг, спиною до лутки, ногами уперся в протилежну лутку, руки зчепив на колінах, а сигарету з рота не випускав, посмоктував безперестану, перекидаючи з одного кутка рота в другий, мружився від їдкого диму, який ліз в очі, і причіпливо розглядав гостя, гадав, який це птах залетів до лазні. Ні про що не питав, сам хотів зрозуміти, хто він такий. А той усе димів сигареткою, навіть штани не думав натягувати, наче в своїй спальні сидів.

— На флоті служив? — спитав, утупившись в стару, з обтріпанними рукавами тільняшку.

— На флоті,— скупо відповів Степан.

— Я теж служив на Тихому океані. На Камчатці. На прикордонній заставі.

— А я в Советской Гавані. На лінкорі.

— Ну от... бачиш?

Один одному усміхнулися, наче раптом відчули, які вони близькі, нібито давно один одного шукали, щоб отак посидіти поруч, по-чоловічому, покурити, пригадати службу.

Зовсім близько, під лазнею, загорлав півень. Степана як вітром змело з порога. Схопив грудомоаху і зник за дверима. Чути було, як смальнув грудомоахою в тин, як закукурікав і побіг, дай боже ноги, півень.

Вернувся уже без сигаретки в зубах. Знову сів на поріг, уперся ногами в лутку, спитав:

— Боцман тебе не розбудив?

— Який боцман?

— Та півень. Боцманом зву. Здоровий на горло.

— Га!.. Що на горло... Справді.

— Він у мене коли-небудь нарветься. Головою під сокиру. Казанок за ним давно плаче.

— Хай живе. Коли службу знає боцманську.

— Це правда,— усміхнувся й відтанув душею Степан.

А Боцман справді дуже рано розбудив Тимка. Розплющив очі, нічого не побачив, наче лежав у якійсь чорній ямі. Але де лежить — пригадав одразу. Не такий п'яний був учора, щоб не пам'ятати, а спати ліг майже тверезий.

Коли Боцман замовк, Тимко довго не міг заснути. Лежав і думав про вчорашне, знову бачив і чув дядька Кузьму, тітку Варвару, Івана, Оксану, Віру, всіх, кого бачив і чув

учора, наче вони й тепер були з ним тут, у темряві чужої лазні. Поступово почав трохи бачити й стіни і двері, відчинені в садок. Може, очі призвичаїлися до темряви? А може, починало світати? Навіть яблуні за порогом розгледів — посивілі стовбури, крони.

Справді світало. Та й швидко. Уже шпаки посвистували в садку, світло крізь відчинені двері завітало до передбанника: розгледів сірі колоди в стінах, рантики чорного моху в щілинах між колодами, під стелею — віники, при світлі ранку ще гостріше відчув запах печі, цегли, тих самих віників, сухих трав, холодного диму. Здалося, що лежить у цій лазні не вперше і все, що бачить і чує, бачив і чув не раз, що все тут давно знайоме, своє, рідне. Злякався: а навіщо йому це, навіщо, аби воно було своїм, та ще рідним? Навіщо, аби його світом був оцей малюсінський світ прокопченої лазні? Ні, його світ не вміщувався у цьому закутку. Але, протестуючи думкою, душею відчував, що якоюсь жилкою прив'язаний до цієї лазні, її чорних стін, низької чорної стелі, чорного моху між колодами, та їдконого запаху віників, овчини, цегли. Звідки цей зв'язок? Лежав і думав. І, думаючи, згадав лазню дядька Кузьми. Вона була така ж маленька, тільки поріг високий — Тимко брав його животом: ляже на поріг і — беркиць через нього. А за порогом маленької лазні — великий, звабливий, таємничий світ: трави з квітами, сніги, сонце, дощі. І — війна. Вона була теж за тим малим мирним порогом...

Тимко натягнув на голову покривало, заплющив очі, щоб скоріше знову заснути. І заснув.

І побачив сон.

Літо.

Навколо луги, жовті від курячої сліпоти, іскристі, обмиті теплим дощем.

У курячу сліпоту, ніби у величезну теплу калюжу, сідає переспіле червоне сонце. Вечоріє.

Чути ласкавий жіночий голос:

«Йди до мене. Йди, не бійся».

Голос звідти, де сонце й куряча сліпота — море червоного й жовтого, тепла й щирості.

«Хто ти?» — запитує Тимко.

«Йди, не бійся. Не впізнаєш?..»

Тимкові здається, що гукає Реня. Він жадібно вдивляється у жовтизну лугу й помічає її серед квітів: на голові чер-

воний, ніби крайчик сонця, берет, а в руках — жовті квіти. Вона рве їх і складає в букет. То зникає в квітах, зриваючи їх, то знову стоїть, дивиться на Тимка, кличе до себе:

«Іди, ну?..»

Він іде до неї, але вона не наближається. Він біжить до неї, біжить довго, спочатку легко, мов на крилах, потім важко, ледь відриваючи ноги від землі, біжить, боячись, що вона може зникнути, поки він добіжить. Знемігшись, падає у квіти, ницьма лежить у них і боїться підвести голову. Йому страшно, що згубив Реню, що не добіг до неї, упав. Це — як смерть. І він гірко плаче.

Вітер ворушить, причісує і куйовдить чуба на голові, ніби потішає. Тимко підводить голову, сідає і бачить поруч Реню. Вона, усміхаючись, дивиться йому в очі. Її руки приглублюють його голову, забавляються з його чубом.

«Це ти, Реню? — запитує він, усе ще не вірячи, що вона поруч з ним, усе ще плачучи. — Скажи, що ти».

«Я, Тимку».

«Я все життя шукав тебе. Боявся, що не знайду».

«Ти не там шукав, де я тебе чекала», — каже вона, теплою долонею витираючи сльози на його обличчі.

«Але ж я тебе знайшов?»

«Це я тебе знайшла».

«Виходить, ти мене теж шукала?..»

Вона встає і веде його за руку. Вони йдуть жовтим лугом, узявшись за руки, як діти. Реня кудись веде його, веде довго — поступово гаснуть жовті квіти, заходить сонце, тіні від них дедалі довшають, розпливаються по квітах.

«Ти куди мене ведеш?» — запитує Тимко.

«До діда Якима», — каже вона.

«Але дід Яким давно помер. Хіба ти не знаєш?»

«Він давно чекає тебе».

Тимко оглядається і бачить хрести. Вони стоять густо на могилках. Звідки серед квітів ці могилки? І хто там... хто сидить?..

Під хрестом сидить дід, сивий-сивий, увесь білий. І вдягнутий у біле: сорочка, спідні. Могилка під ним висока, він сидить нібито на печі, спустивши білі босі ноги.

Тимко підходить до нього, запитує:

«Ви чого тут сидите, діду Якиме? Ви стомилися лежати під важким хрестом?»

Дід підводить голову, мовчки, як чужого, розглядає Тимка, не впізнаючи. Не може бути, щоб не впізнав. Може, не радий зустрічі? Але ж який він бідолаха! Худорлявий,

худіший, ніж під час війни, шкіра та кістки. Тимкові дуже шкода діда Якіма. Боже мій, думає він, чому я забув про дідуся, чому жодного разу до нього не приїхав? Він доглядав мене, як мати, лікував, годував, він мені віддав свої чоботи, аби я пішов до корівника, побачив Реню, а я про нього забув, нічим ніколи не віддячив. Хоч би купив коли-небудь якісь штани, чи сорочку, чи чогось смачного. Образився, мабуть. Любив, як сина, а тепер дивитися в мій бік не хоче.

«Діду Якіме?!»

Тимко сідає поруч на могилку й хоче обійняти діда за плечі, пригорнути до себе, ніби дитя, але вже бачить, що він на могилці сам, старого поруч немає. Довкола хрести та могили, тільки вони, а діда Якіма немає. Тимко хоче закричати щосили, щоб хоч хто-небудь живий його почув, та раптом... чийсь голос:

«А ти хто такий?..»

Коли Тимко почув, а потім побачив на дверях чоловіка, він одразу здогадався, що оцей і розбудив. Він прогнав увісні діда Якіма, не дав відвести душу, признатися дідові, що він, Тимко, завжди любив його, в чому не признався за життя. Аж злість узяла.

Та й той сердився на Тимка невідомо за що.

А незабаром, покуривши з однієї пачки, довідавшись, хто де служив у армії, вони сиділи зовсім інші, добріші, лагідніші, і вже господар лазні милостиво сказав:

— То лягай, хропи собі в шапку скільки влізе. А мені треба в поле. Повезу картоплю.

— Краще води трохи принеси. Пити хочеться.

Той схопився, радий зробити послугу.

— Перебрав, мабуть, учора? Аж у чужий садок забився. Де це ти так?

Тимко промовчав.

— Чи, може, краще капустияного розсолу? Ой, добре на похмілля. Я, братухо, по собі знаю. Теж, буває, согрішу.

Тимко встав, накинув на плечі піджака. Спитав:

— Як тебе звати?

— Мене Степаном. А тебе?

— Тимофій.— Пильно подивився в обличчя чоловікові.— Степан-матрос?..

— Ну... Звідки знаєш?

— А як прізвище?

— Шатьков.

— Усе ясно як божий день — аж на душі полегшало.

— Що тобі ясно?

— Та все. Тепер — усе,— усміхнувся Тимко.

Вони сиділи в хаті за столом. Стіл був великий, круглий, ніби для дипломатичних розмов, застелений гарною, з великими червоними квітами, витканою скатертиною. На столі стояв глечик з гострим капустиним розсолем. Холодний, тільки з погребя, він добре освіжав усередині — змивав гар, нудоту, тяжкість.

— А може, веселішого придумаємо? — запитав Степан.

Тимко пив, неначе глухий, і той знову повторив. Віддихавшись, Тимко перепитав:

— Що придумаємо?

— Ну... по цілковому скинемося?

— Не зрозумів.

— Ти що? — скипів, запихкав гарячою парою, ніби чайник на вогні, Степан-матрос.— Ти, може, не слов'янин? Моє слов'янської не розумієш? Я... по карбованцю.

Тимко відвалився од стола на спинку стільця, важко, ніби напрацювався, видихнув повітря, погладив живота, подобришав і сказав:

— Я напився. За такий розсіл карбованця не пошкодую.

Степан, ніби вжалений, схопився з-за стола, замахнувся на Тимка кухлем і закричав:

— Ось я тобі... як кину карбованця!..

Схопився й Тимко:

— Та ти що?..

Степан-матрос ганявся навколо стола за гостем, замахувався, наче вибирав момент, щоб краще огріти його кухлем.

— Ач, борода кошлата! Знайшовся мені Карла! Карбованець завівся? Ти мені свого карбованця не тич!..

Тимко схопив Степана за руки, а той був хоч дрібнуватий, але жиливий, гарячий, як окріп,— не втримати.

— Та ти якийсь замінований.— Тимко старався говорити якомога лагідніше, шукав миру й згоди.— Одне моє слово — і вже накинувся як вовк на вівцю. Я ж пожартував.

Степан-матрос і Тимко почали заспокоюватися, буря між ними стихала. Господар знову сів до стола, сам наліг на розсіл.

— І як тебе, такого скаженого, взяли на лінкор? — уїдливо міркував Тимко.— Ти ж міг там не на ту кнопку натиснути, і... торох — війна всесвітня.

Але Степана не війна хвилювала:

— Не вірю я тобі. Тепер таких немає, щоб не пили. Не можеш? А вчора міг?

— Учора хотів, а сьогодні не хочу.

— Зі мною тобі гидко?

— Не хочу, щоб ти в моїх очах двоївся.

Степанові-матросу Тимків жарт припав до душі, він одразу повеселішав, ніби мурашка на сонці.

— Ну то... я теж не хочу, аби ти двоївся. Думаєш, я справді підбивав випити? — крутнув хитро в інший бік.— Я тебе перевіряв, який ти гвардієць. А мені пити не можна. Мене Сліпуха чекає. Люди в полі чекають. Треба вантажити картоплю.

Він рішуче відставив кухля з недопитим розсолом і виїшов з хати.

Сонце піднялося над покрівлями, пригріло, земля під ним парувала, твердішала, світлішала, після нічного дощу світліли хати, хліви, тини.

По двору поважно походжав Боцман, трясучи високим червоним гребенем, сумуючи за чубарками, які засиділися, може, в хліву, а може, десь у шкоді.

Тимко ледь зійшов з ганку, як Боцман кинувся під тин і зник умить, ніби його не було й близько.

Не було видно й Степана.

Тимко побачив посеред двору скриню. Вона лежала догори дном. Виліз на неї, почав стежити через глуху, без жодної щілинки поміж дошками огорожу: там, за парканом, був город, уже зораний і засіяний, за городом — піщаний майдан, на якому стояв білий цегляний будинок з вивіскою над ганком, наче крамниця, а коло будинку — запряжений кінь (може, Степанів, може, Степан пішов до того коня?), бігали собаки, ходила згряя гусей і не було жодної людини. Там, певно, був сільський майдан, може, навіть центр Сичиків.

— Куди виперся?! — раптом різонув по вухах знайомий голос.

Тимко оглянувся: Степан стояв за ганком з порожніми мішками на плечі.

— Там крамниця? — спитав Тимко.

— Злазь, туди твою матю!

Тимко витрищів очі: чого він горланить? А Степан підбіг, схопив за руку, смикнув — Тимко миттю злетів зі скрині, мало не об паркан носом.

— Ти що?.. Я ж теж можу...

Погроза не зачепила Степана. Він підняв за ріжок скриню, поставив на попа, дивився під неї.

— Он бачиш?

Тимко нічого під скринєю не помітив.

— Сліпий?.. Слідів не бачиш?

— Сліди бачу, але кому вони потрібні.

— Капусті потрібні. Арешт наклав на сліди.

Степан сердито кинув скриню на землю — вона була з товстих дошок, важка, гупнула, аж хряснула, — миттю збігав до хати, приніс пару нових чоловічих черевиків. Тримавши в кожній руці по черевіку, повернув підошвами угору. Підошви були широкі, тупоносі, ребристі, з литої гуми, як і сліди під скринєю. Тимко починав здогадуватися, що до чого.

Сунувши одного черевика під пахву, Степан вільною рукою склав дебелу, наче корінь, дулю:

— А ось йому! Я доведу. Не один я купував у Плескача ці «чемберлени».

— А хто вона тобі? — спитав Тимко.

— Ти про кого?

— Та про вчительку Шатькову. Вона тобі... сестра?

— Дочка. А що?

Степан задумався, отакий задуманий поніс свої «чемберлени» до хати.

Побачивши в огорожі дошку, яка висіла, метляючись на одному цвяшку, ту саму, під яку раніше пірнув Боцман, Тимко відхилив її убік і крізь дірку проліз на город. Дошку поставив на місце, щоб не видно було дірки, а сам межею, яка потрапила під ноги, подався туди, де стояв білий цегляний будинок.

— Тимофію?! Де ти?.. Тимоше?! — чувся позаду, з двору, Степанів пронизливий голос.

Тимко постояв, вагаючись: чи відгукнутися? Душею Степан-матрос йому сподобався. Щойно познайомилися, перший раз порозмовляли, а вже Тимко, здається, бачив його наскрізь. Особливо тепер, коли довідався, що він, Степан, батько Світлани Шатькової. Не вірилося, що це так, що він батько її, бо з ним, Тимком, був як рівня, як одноліток, та й на вигляд...

Поки стояв, гадав, куди йти, назад чи вперед, за двором на вулиці щось загриміло, понеслося, і з того боку, за деревами, Тимко побачив Степана-матроса на возі. Він сидів боком до коня, звисивши ноги, крутив над головою віжками — кінь мчав, неначе на пожежу.

— Ну... котись,— прошепотів Тимко й пішов далі.

У цегляному будинку справді була крамниця. Сміливо, наче й не вперше, переступив поріг, не встиг огледітися, переконаний, що десь тут сам Плескач, Тимко заговорив:

— Щось немає покупців. Може, немає товару?

— Товару вистачає,— відповів жіночий голос.

Почувши веселі, як привітання, слова, Тимко побачив за прилавком біля полиць, завалених білими батонами й буханками чорного хліба, білу й пухку, мов той батон, молодицю. Підійшов ближче, усміхаючись, дотягнувся через прилавок до її пухкого ліктя, але вона вирвалася, залентувала:

— Ну! П'яний чи здуру?

Тоді за її плечима, з'явився Плескач:

— Ти на кого тут, Волько, кричиш? — І побачив Тимка.— Тимофій?.. То будь здоров!

Він одразу вийшов із-за прилавка, зачинив двері на гачок, розмахуючи порожнім рукавом піджака, почав водити гостя біля полиць, показувати, чим багата крамниця. Тут було майже все, що людині треба на кожний день: хліб, чоботи, фуфайки, сорочки, мило, казани. Ще Тимко водив очима по полицях, а на прилавку вже з'явилися почата пляшка горілки, нарізана шинка й хліб. Тимко помітив усе це, коли Плескач зняв з полиці банку з маринованими зеленими помідорами, величезним ножем спритно, одним махом зірвав кришку.

— Ні... не можу, не буду,— став благати Тимко.

Горілка вже лилася в склянки.

— Вип'єш, нікуди не дінешся,— казав Плескач.— Я не можу, я на роботі. Та й... трішечки вже випив.

— Бачу, що пляшка почата.

— Лісничий заходив. З начальством треба дружити. Сьогодні ти йому, завтра він тобі. Таке, братухо, життя. У мене тут люди не вибувають. Як у попа чи в міністра.— Плескач глянув на продавщицю, пальцем торкнув Тимка в груди.— От бачиш, Волько, яка борода! Свояк, племінник Кузьми Селянка. То що?.. За знайомство!..

Плескач був такий: мертвого підніме, живого до всього примусить. Але тут Тимко сам уперся, дужче за Плескача. Відставив склянку, взяв крамаря за руку, підвів до дверей. Той одразу зметикував, що гість хоче розмовляти сам на сам, без свідків,— провів за двері.

— Що тобі? — спитав відразу.— Є тушонка із свинини, ікра минтая. Дефіцит! Що ще?..

- Мені нічого цього не треба.
- У Мінську зі свічкою серед дня не знайдеш.
- Та ні...

Вони стояли у дворі, заставленому порожніми ящиками, бочками з-під оселедців. У цьому солоному смороді роями літали мухи, та здорові, зелені, наче ті оселедці.

— Ну а... дівка, Волька? От молодичка! — Плескач виставив великий, з чорним нігтем, палець.— Хоч ззаду, хоч спереду. І живе сама. Ні мужика, ні слимака. Без ганджу.

Плескач дивився на Тимка з усмішечкою, як благодійник, обличчя й очі аж сяяли. Тимко відвернувся. Було гидко говорити з ним і про дівку, і про тушонку.

— Ти мені ось що скажи,— почав Тимко.— Черевики англійські, чорні, Степан Шатьков у тебе купував?

Плескач довго не думав:

— «Чемберлени»? Були, але немає. Чого немає — того немає.

— Шкода. І багато було?

— Багато гарних товарів до Сичиків не завозять. Було... дві пари.

— З-під прилавка?

— Степан мені якийсь свояк?

— А другу пару?

— А другу купив Владик, Прикури Порох.

— Хто це Порох?

— Капустин брат. У десятий клас ходить, а високий здоровань, метр дев'яносто... Чому Прикури Порох? А хлопці піддурили, замість тютюну пороху в цигарку насипали. Був очі висмалив.

— Попустували.

— Наші сільські жарти.

— Дурні жарти.

У той бік, де трьома поверхами над вигоном височіла школа, від крамниці простягався шлях, обсаджений старими липами. На липах ранкове каркання справляли чорні, наче головешки, граки, й Тимко, водночас думаючи про граків і Плескача, сам про себе відзначив, що горлом Плескач дуже схожий на цих птахів. Такі ж великі, нахабні, а голоси пусті, неприємні.

Липи закінчилися, шлях повернув, а школа стояла близько, за хатами, за садками, й Тимко не знав, як до неї підійти — ні шляху, ні стежки. Навколо садки, тини, хати,

городи, якийсь глухий кут, вкритий свіжим сонячним морозом. Посеред морозу — біла коза прив'язана. Сади цвіли густіше, ніж здалося увечері і вночі, від них повівало медом, хмелем, теплом, світлим людським існуванням на білому світі, миром. Тимко послабив на шиї галстук, розстебнув комір сорочки, щоб вільніше дихати.

Біла коза забула про моріг, втупилася в Тимка червоними, ніби стоп-сигнали, очима.

Тимко спинився, дививсь на козу. В неї були чисті ноги, вона вся, від копит до рогів, була біла, чиста, мирна.

На найближчому дворі заскрипіла корба. Тимко помітив там бабусю. Відчинив в огорожі хвіртку. Бабуся не чула й не бачила, як він підійшов.

— Давайте допоможу.

Голос був несподіваний — вона злякано оглянулася:

— А це ти, Тимофію?

— Тітка Варвара? — він теж здивувався.

— Як ти мене знайшов?

— А біла коза показала.

Вона зрозуміла жарт, усміхнулася.

— Раніше в мене Галка була, чорна-чорна.

— А молоко? Біле?

— А молоко біле. Ат... — махнула рукою. — Тобі, молодому, аби пожартувати із старої баби. — Замовкла.

— Та ні, тітко Варваро, кажіть. Це я так...

— Ну... коли якась людина до хати, то вона давай горлати, лементує, аж розривається. І я вже, бувало, знаю, що хтось іде. Мені й собака не потрібний був. Галка за собаку. А на молоко скупилася. Тепер у мене Білка. Тиха, ласкава, зайвий раз голосу не подасть. А доїться — наче якась корова. І мені вистачає, і людям. Правда, вже завчасно не знаю, коли хтось іде. Тут моя Білка — мовчок. Але про живу без собаки.

Поплювавши на долоні, Тимко взявся за корбу. Витягнув відро з криниці, поставив на цямрину цементного круга.

— Гляньте, тітко Варваро! Я вам скарб витягнув.

У відрі бовтався прив'язаний шворкою до дужки бляшаний бідончик. Бабуся вийняла його з відра, обтерла фартухом.

— А що ти думаєш? Ну... неси його до хати.

Хата в тітки Варвари мала, задимлена довгим віком, стіни нештукатурені, навіть шпалерами не обклеєні, сірі колоди в стінах сухі, потріскані, подекуди обмазані глиною. І стеля гола — сірі дошки. Й підлога фарби не нюхала, са-

мим хідничком від порога до протилежної стіни, під столом, застелена. Але в хаті чисто, світло, світло не тільки од вікон, бо малі, скільки від печі, великої і білої, від білих з дрібними квітами занавісок на челюстях, над лежанкою.

Які стіни — такі й речі: стіл, канапа, табуретки, шафочка на стіні для посуду, ліжко біля печі — все зі старого дерева, з давнішніх років, довоєнних чи післявоєнних, набагато бідніших. Та коли звичайна старовина й бідність пригнічували Тимка, коли раніше він од них відвертався, то тут діялося щось нове, тут його душа не злякалася сірості, старовини, очі не відвернулися, з цікавістю все розглядали, ніби сірі стіни й примітивно старі, особливо як на теперішній час, речі слов'янського побуту були йому дорогі, свої, рідні. Може, в отакій ось хатині й він народився? Може, душа прокинулася, відгукнулася?

Тітка поставила на стіл бідончика, й Тимко сів, простягнув до нього руки — бідончик був холодний, освіжав. Старенька принесла великого зеленого кухля, певно, літровою, налила в нього молока — повнісінько.

— Випий, Тимофію.

Сама сіла навпроти, руки поклала на стіл, уважно дивилася на гостя.

— Від білої кізки?

— Від Білки, — радісно кивнула тітка Варвара. — Це ж моє, Тимофію, золотце, а не коза. Самій мені й літра на день вистачить, а вона дає три, навіть більше. А молочко-молочко! Солоденьке, наче сметанка. Корівка отакого не дасть, ні. Ти пий...

Він прикладався до кухля, боячись, що не вип'є і двох ковтків, бо ніколи не пив козиного молока, та, проковтнувши ті два, пив і пив. Молоко справді було смачне, солодкувате, та й холодне, аж зуби заходилися.

— Добрий у вас холодильник, — дивувався Тимко.

— А мені кращого не треба. Це Іван... Привів цигана та й каже: копай бабусі криницю. Навіщо мені, думаю, одній криниця? Відро води на два дні я й від сусіда принесу. А Іван своє: циган мені, каже, винен, то хай відробить. Той і викопав. Тепер у мене вода своя, хоч залийся, і холодильник.

— А чому ж ви сама живете?

Старенька дивилася на свої спрацьовані руки й мовчала. Тоді він її зачепив з іншого боку:

— Де ваші діти? Чому не з вами?

За вікном проторохтів віз — хтось проїхав конем,— почали сваритися жінки. Наче від тієї сварки, руки в бабусі затремтіли, вона важко зітхнула:

— Ах, щоб їм бог діток не дав.

Тимко здригнувся:

— Чого це ви отак?

— А всіх їх, іродів.

Старечі уста стулилися міцно, аж побіліли, очі стали нерухомі, застигли. Тимко пожалів, що дав волю язичку, скоріше повернув розмову на попереднє:

— Я ніколи не пив козиного молока. Не думав, що воно таке смачне. Пив молоко лосиці, від кобили, кумис, навіть верблюже пив, а козине — ніколи. Гидував. Ат, думаю, корова-недоросток. А вашу кізку побачив — одразу сподобалася. Інші від крику розриваються, день-ніч не змовкають, а ваша розумниця, жує жвачку і думає. Отака чистенька.

Як тільки міг, розхвалював Білку, однак Варвара вже не про Білку думала, заговорила зовсім про інше:

— Чи пригадуєш, Тимофію, мого Вітю? Ви з ним, бувало, поробите з дроту ключки з гачками на кінцях і ганяєте селом обручі. А ті обручі крали в Якіма. Яким робив ряжки, бочки, діжки, в лазні лозу парив, гнув. Понавішує на стіні за хатою, а ви з садка підкрадетесь — за обручі й ганяєте. А якось він вас підстеріг — веде до мене. Чи пригадуєш це?..

— Вітю пам'ятаю. І діда Якіма. А де він тепер, ваш Вітя?..

Тимко справді щиро зрадив, що пригадав того хлопчика із свого далекого дитинства. Тільки дідові обручі не пам'ятав. І щоб дід Яким робив діжки, бочки, ряжки — не пам'ятав. Щоб крали у діда Якіма?..

— А може, ти, Тимофію, і мого Олексія пам'ятаєш? — знову питала тітка Варвара.— Він був старший за вас на цілих вісім рочків.

Тимко задумався.

— Пам'ятаю, тітко Варваро.

Ні, ніякого Олексія він не пам'ятав. Але коли побачив, як повеселішала тітка Варвара, то не пожалів, що збрехав. Вона, рада, що Тимко пам'ятає її синів, знову обома руками схопила бідончик, але Тимко вже напився — один ковток, здавалося, в животі не уміститься. Відставив кухля.

— Випий, Тимофію,— просила, трохи не плачучи.

— Немає вже куди.

— А ти знайди. Ну?.. На сам налий скільки хочеш. Вона подала Тимкові бідончик, і він, побачивши, як просили і благали її очі, покірливо взяв, налив у кухоль, відпив ковток.

Поки мовчав з ковтком молока за щокою, тітка Варвара зайшла за перкалеву, в квітах ширму, яка відгороджувала маленьку спальню, винесла звідти велику, засклену раму. В рамі були фотознімки.

— Ну... кого ти тут упізнаєш?

Кого він міг упізнати? Тим більше що знімки були старі, пожовклі, побляклі. Упізнав тітку Варвару, ще молоду. Вона сиділа поруч з якимсь чоловіком, здоровим, кругло-видим, у кашкеті. Чи не з своїм чоловіком? Обом років по тридцять. Навіть сам здивувався, що впізнав Варвару. А по чому? По тому, як вона стиснула уста, втупила в одну точку очі — отака й тепер. І ніс не змінився: довгуватий, тонкий, гострий, якийсь пташиний. Хотів був похвалитися, що її впізнав, але стримався, бо не цього вона від нього чекала. Де сини, на яких знімках? Довго розглядав. Помітив, що навколо знімка, де Варвара з своїм чоловіком, тільки хлопці, подумав: синами, мабуть, обсадилися? Та чомусь їх багато? Найцікавіший був знімок, де хлопчик років десяти стояв, обнявши рукою за шию біле лошатко, сміявся беззубим ротом, білоголовий, тонкий, босий, у коротких, зі шлейками через плечі штанцях.

Ткнув пальцем у той знімок, кидаючи насторожений погляд то на хлопчика, то на стареньку:

— Ось він... Вітя?

Як розхвилювалася тітка Варвара!

Ніби Тимко знайшов їй сина, якого сама знайти не могла. Закліпала зволоженими очима, зашморгала носом, наче дитина, ковтаючи слину і сльози.

— Він, Вітя. Меншенький,— промовила, нарешті зібравшись із силами, пальцями витираючи очі.

Тимко тільки тепер помітив, що пальці в неї жахливі: кістки повипирали, суглоби бугристі, нігтів майже зовсім немає, якісь покручені пазурі. Аж у грудях похололо, аж очі зажмурились.

А вона примовляла:

— От бачиш? Мого Вітю впізнав.

— Як же я міг не впізнати? — Тимко був щасливий, мабуть, не менше ніж старенька, що вгадав, не помилився.

— Ну, пий молочко, пий. Я ж кізку і до війни тримала. Вітя дуже любив молочко. Тобі, може, відрізати хліба?

— Ні, хліба не треба. А молоко доп'ю,— погодився, відчувши, що вона просить його, ніби свого Віту, сина.

Відпив кілька ковтків.

— Ну, а ще, може, когось впізнаєш? — усе допитувала-ся, заглядаючи, як мала дитина, в очі.

— Ще вас упізнав. З чоловіком?

— Ага, з ним, моїм Федосом. Це ми в Гомелі знімалися. Ще в тридцять восьмому році, влітку. Федос у Гомелі працював, приробляв, клав цегляні будинки. Весною, бувало, відсіємося, тоді він поскладає в мішок кельми, молотки, шнури, фартух, мішок за плече й на Сож. Сожем ходили баржі з дровами. Він на баржу — і в Гомель. А я, бувало, приїду до нього, привезу сала, картоплі, огірків, дітям щонебудь куплю в місті.

Тимко хотів спитати, де її чоловік, що з ним сталося, та й вона сама, певно, відчула, що це треба сказати, бо Тимко тут не жив, не знає, хто куди подівся.

— Федоса вбили під час війни. Ноги в нього були обморожені, на фронт не взяли, а в партизанах і такий згодився. У ліс пішов і не вернувся. Убили, іроди. Вони б і мене прикінчили, за Федоса, бо він був партійний. Пригадую, витягли з хати і давай місити ногами. У сніг затоптали, садять чобітьми під боки, в груди, під боки, і в груди, і по голові, по голові. А чоботи в них, іродів, важкі, як гирі, залізом підковані. Убили б, якби не сніг. Сніг був глибокий.

— За що ж вони вас?

— А за Федоса. Усю зсинили, закривавили. Діти мене підбрали, Олексій і Вітя. Це ж треба було їм таке за мене пережити, малими. Вони мене в хату неживу втягли, на ліжко поклали, збігали за Гапочкою, вона мені всю ніч клала примочки. А Гапочку знаєш? Кузьма про неї тобі не казав? Її німці, іроди, вбили. Незабаром після того, як мене помісили. Мене на стрітення, а її на Юрія. Земля зеленіла. Вона пішла на Сож по верболіз. Несла оберемок зелені. А вони на машинах виїжджали з Сичиків. Спинилися біля криниці, де стара школа стояла, воду пили. П'яні, ситі. Ну, щось і їй гиркнули. А вона як ішла, так і пішла далі, не спинилася, не оглянулася. Іде собі, несе зелень, оберемок цілий. А вони «тра-та-та-та» — з автомата по ній. І поклали бідолаху жінку. Де йшла, понад кручею, берегом, там і впала на свою зелень.

— Під вербою?.. Вона ж і зветься Гапоччиною?

— Люди її так назвали.

Тітка Варвара принесла з-за ширми стару, вилинялу на

голові під сонцем, хустинку, задумливо водила нею по склу, витирала пил, а Тимко знову розглядав її руки, спрацьовані, покручені, неначе корені, пальці, дивувався, чому вони без нігтів, чому від нігтів зостався якийсь вроговілий сірий накип.

— А чи пам'ятаєш ти, Тимофію, як у село приїжджав фотограф? У самісіньку косовицю. Ще війна гуркотіла, але не по наших уже спинах. Це в сорок четвертому. Надвечір, пригадую, приїхав. Де тепер Плескачева крамниця, посеред села, поставив свій апарат і знімав усіх, хто хотів, хто мав чим платити. Мені так кортіло, аби він Вітю зняв. Принесла я піввідра картоплі, стою, а Віті немає, він коней за Сожем пас. Понесла картоплю назад. А через кілька днів привіз той чоловік знімки. Ось тоді й мені довелося відсипати йому картопельки. Він, значить, як із села пішов, переплив паромом Сож, на лузі побачив Вітю з кіньми, там зняв з плеча міх з апаратом, поставив на три ноги і зняв Вітю. Ось і стоїть із своїм Білим. Дивись і плач.— Тупими сірими пальцями тітка знову й знову витирала з очей сльози.— Ну а ще кого впізнаєш? — допитувалася.— Поглянь ось на цього вояку. Не впізнаєш? — Ткнула пальцем у знімок, де на весь зріст стояв малий солдатик під каскою, у фуфайці, з автоматом на грудях.— Чи він на мене не схожий?

Тимко дивився то на знімок, то на тітку Варвару.

— А що? І схожий.

— Це ж мій Олексій.

— Скільки йому тут?

— Ат... дитя бідолашне. Війну пересидів у селі, а потім і туди встиг, на фронт. П'ятнадцять було... Наші як увійшли в Сичики, тоді Олексій і зник. Увечері, пам'ятаю, Вітя прибіг з переправи, з понтонів, каже: бачив Олексія, сидів на машині з солдатами. Потім прийшов лист, солдатський трикутничок, а в ньому оцей знімок. А слідом і похоронка прикотилася.

У вікно щось живе зашкреблося. Тимко відхилив фіранку — побачив котячу вусату морду, сіру, як у тигра, з білими вусами й вушками. Кіт занявкав, і старенька пішла відчиняти двері. Впустила до хати, налила в бляшанку молока, поставила біля порога. Кіт відразу, як з голоду, почав хлебтати.

— Ось і живемо з Пушком та з Білкою,— сказала старенька.— А Петрусь і Гриша... Ти їх знаєш? Це Петрусь,— поклала палець на ще один знімок,— а це Гриша.— Хлопці

були схожі, наче близнята, обидва чорняві, у чорних піджаках і білих сорочках, гостроносі, чубаті, вже юнаки, чоловіки. Помовчавши, тітка понесла рамку із знімками за ширму, вже звідти казала: — Петрусь лежить під Унечею, а Гриша в братській... під Курськом.

Ширма просвічувала, й Тимко бачив, як тітка сиділа на ліжку, тримала рамку із знімками на колінах.

Вихлебтавши усе молоко, навіть вилизавши бляшанку, кіт розлігся на порозі, смачно облизувався, дивився на Тимка задоволеними очима. Сита котяча морда здалася Тимкові огидною, образливою після того, що почув від тітки Варвари, і Тимко відчинив двері, штурханом викинув kota за поріг.

— Тимофію? — схопилася старенька.

— Я тут, тітко Варваро.

— А я думала, що пішов, — заспокоїлася.

Він крізь ширму бачив, як вона вішала на стіну рамку з фотознімками, довго шкрябала по стіні, ніяк не могла зачепити оборкою за цвяшок. Підійшов, узяв у неї з рук ту рамку, повісив на місце, де висіла.

Знову сиділи за столом, знову Тимкові очі не могли відірватися від її пальців.

— Чого вони у вас такі? — насмілився нарешті спитати.

— Хто вони? — не зрозуміла старенька.

— Та пальці... Наче поморожені.

Вона сама почала пильно розглядати свої руки, ніби вперше побачила.

— А це вони від сірки.

— Від якої сірки?

— Було... коли фронт від нас одкотився. Прибігли, пам'ятаю, діти з Сожа, новину принесли: коні на березі ходять, воєнні. Ми, жінки, туди: які коні? У нас же тоді ніякого тягла не було. Ну, ми за тих коней та в село. А вони геть усі то кульгаві, то підірвані, у виразках. Тут — зима. Яким, перша голова в селі, каже: беріть, жінки, коней по дворах, лікуйте, як своїх, без коней ми весною землю не піднімемо, не засіємо, хліба не виростимо, ноги витягнемо. Дав і мені кобилу з лошам. А куди ставити? Хлівець дірявий, холодний, снігом напханий. Мої коні полисіли, коростою покрилися. Я злякалася, затягла їх до хати, почала коломазю шмарувати. Та не допомагає. Тоді Яким приніс сірки. Я ту сірку в ступі потовчу, з дьогтем змішаю, коней своїх на ніч вимажу, а вранці теплою водою обмию, знову вимажу. Дивлюся на них, тихих, сльози ллються. Живе

все-таки, хоч і коні. А тут Вітя, ще й за нього боюся, щоб не набрався хвороби. Він же такий, аж липне до лошатки. Ото я сіркою руки й попалила, усі пальчики, бачиш, понівечила. Були червоні, попечені, потім шкіра тая з них злізла, м'ясо позлазило, голі кісточки стирчали. М'ясо на кісточкахросло, але як не моє, чорне. І нігті кудись поділися. Кришилися й відпадали. Іду, бувало, селом, руки тримаю в кишнях. Ховала від людей, не хотіла, щоб бачили. Спати не могла від болю. А вдень коли працюєш — не відчуваєш.

— Ну а лошатко... воно вижило? — спитав Тимко.

Тітка підперла голову рукою, поклала лоб на долоню, чорними пальцями обхопила вище лоба, дивилася з-під руки в стіл, мовчки хитала головою — Тимко зрозумів: вижило, звичайно, вижило. І зрадів, ніби в тому лошаткові була доля і її, тітки Варвари, і її Віті, і всього світу.

— На знімку ж бачив? З Вітею. Білесеньке, а на лобі руда зірочка. І ніжки, вище копитець, руденькі. До Віті прив'язалося — як собака. Вітя до школи — Лиска за ним. До школи доведе, як стане коло ганку — півдня стоїть, з місця не зійде, поки він у школі.

Пішла знову за ширму й знову з'явилася — на голові чистенька, у квітах хустинка, синій піджачок на плечах, наче в гості зібралася. Накрила бідончик кришкою, взяла в руку, постояла біля порога, подумала й пішла з хати. Слідом за нею вийшов і Тимко.

Ще на дворі постояли, помовчали. Тітка Варвара — щось думаючи, а Тимко — оглядаючи її господарство: хлівець біля криниці, дрів штабельок, залізна бочка з водою під стріхою, лопата із зламаним держакком біля бочки, іржава, нікому, мабуть, не потрібна борона коло тину, на частоколі — глиняні глечики, банки, старі валянки, онучі, дубова колода посеред двору, на колоді — сокира з поламаним на шийці топорищем, тупа, вищерблена чи об смоляні пеньки, чи об цвяхи. Узяв з колоди сокиру, подивувався з неї, спитав:

— Це пилка чи сокира?

— Та я вже й сама думала.

— Чоловік мусить думати.

— А де мені того чоловіка взяти? Піду до Плескача, куплю нову.

— Навіщо нову? Я вам цю направляю. Як огонь буде.

Старенька недовіжливо усміхнулася:

— Коли тобі з нею возитися?

«А й справді...» — подумав він. І вже якось непевно заперечив, ніби не відмовляючись від того, що пообіцяв, і вже не обіцяючи, що зробить:

— Треба зробити, тітко Варваро. А нову не купуйте. У вас немає зайвих грошей.

Розчулив стареньку співчуттям.

— Добра в тебе душа, Тимофію.

Її щирі слова медом лягли на серце, захотілося ще в чомусь поспівчувати й він, задивившись на хату, зауважив:

— Ось ви людина заслужена, світла, а хата у вас сіра. Халупа, не хата. Найстаріша в Сичиках.

Вона погодилася, але не горювала:

— Може, й найстаріша. Тепер хати в людей нові, великі.

— А у вас? Де той колгоспний голова? Де його очі?

Тимко чекав, що ось зараз тітка почне скаржитися на колгосп, на голову, як йому люди не раз скаржилися, сподіваючись, що він там, у Мінську, ближче до влади, може чимось допомогти. Але вона не погодилася з Тимком:

— Голова сам казав, аби йшла жити в новий котедж, щоб тягнула туди свої клунки. А навіщо мені котедж? Яка сама, такі й сани. Там хай молоді поселяються. Їм довше жити.

Її спокійні міркування збентежили Тимка: як це так? Людина ще живе, а вже їй нічого не треба.

Сонце піднялося в чисте, ані хмаринки, небо, висушило землю, хати, дерева, вже й сліду не зосталося від дощу, що лив звечора. Знову парило. Мабуть, на дощ.

Тітка Варвара вийшла на вулицю: в одній руці — бідончик, у другій — ціпок, той самий, з яким учора були в Кузьми. Три кроки ступила й сіла під вікнами на лавку. Тимко підійшов, сів поруч.

— Кудись далеко зібралися? — поцікавився.

Старенька поставила бідончик в тінь під тином, а ціпок тримала обома руками, обіпершись на нього, втупила очі в козу.

— Тиха ваша Білка. Мовчить, наче корова,— зауважив Тимко.

Думав, що про козу тітка заговорить охочіше, а вона як і не почувала. Тоді він закурив.

— А мені вона й Лиску нагадує, й Вітю,— несподівано призналася старенька.

— Що біла, світла?.. Чи що тиха?

Тимко намагався вгадати, про що думає тітка Варвара, та не міг, неначе та навмисне його збивала, не те казала,

що думала, що він хотів почути, чи сам був нездатний угадувати душу, думки. Ось і тепер: він про козу, вона — про лошатко.

— Ти, Тимофію, запитував, що з Лискою?.. А те, що й з Вітею. Як тут жили душа в душу, так і... Ох, Тимофію!.. Ходять по світу іроди. Матері їх народжують. Земля їх носить...

— Ви про кого?

— Та... Пам'ятаю, копали ми, жінки, колгоспні буряки. Суха, тепла осінь випала. Вітя в школі був. Це вже на третій рік після війни. Лиска виросла, доброю кобилкою стала. З нами в полі була, ми на ній буряки возили. Обідаючи, розпрягли, в хомуті пустили на буряки. І раптом жінки мені кажуть: «Поглянь, Варваро, щось твій Вітя несе». Я встала із землі, на копач обіперлася, дивлюся. А Вітя справді йде з пасовиська, щось несе на руках перед собою, як малу дитину чи ляльку, а за ним слідом — Лиска, наче на мотузку. На боці у Віті полотняна торбинка з книжками, висить на шлейці, об коліно шльоп-шльоп. Я дивлюся на нього і думаю: яку він іграшку несе? І жінки то сиділи, а то посхоплювалися, дивляться. А він несе свою іграшку, усміхається. Піджачок, пам'ятаю, на ньому, бавовняний, сірячина, без шапки, голівка руденька, блищить на сонці. Спинився кроків за десять від мене й каже: «Подивись, мамо, що я знайшов». Тут мене наче струмом прошило. Стою, ніби стовп, ні жива ні мертва. Кажу: «Навіщо ти мені це приніс? Мені тільки цього не вистачало». Жінки нас оточили, заохкали, а Лиска за спиною у Віті стоїть, через плече мордою тягнеться, нюхає, наче собака, ту іграшку.

— А що ж там було? — не вистачало терпіння в Тимка.

Тітка Варвара розказувала по-своєму, не так, як він просив, підганяючи, кожному слову знала свою чергу:

— Жінки кажуть: «Кидай з рук, Вітю! Навіщо тобі?..» Дурні такі, бачиш. А я як залементую: «Не кидай, синку! Бо всі ми тут поляжемо і ти з нами. Неси, як тримаєш. Неси тихенько, обережненько, не спіткнися, дивись». Лиску за вуздечку схопила, щоб вона до Віті не лізла, кажу: «Іди, синку. Он у ту близьку траву поклади, та м'якенько, а сам, коли покладеш, біжи скоріше до нас. Потім придумавемо, що робити». Він, правда, послухав. Але сам, бачу, злякався, побілів. Як ніс до мене, то думав, що це в нього в руках іграшка, цяцька, а тепер сам злякався. Відійшов кілька кроків, тоді я Лиску залишила та до нього: «Дай, синочку, я сама понесу». А він: «Ні, мамо, я сам». А мене якийсь

внутрішній голос штовхає: «Дай сюди, Вітю». Руки мої до нього тягнуться: «Клади мені на руки». А Вітя від мене одвертається: «Ні, я сам». Тут і жінки на мене: «Та відступися ти, Варваро. Знайшла чим гратися, ще з рук на руки перекладатимеш?» Я замовкла, і Вітя поніс. Пішов і пішов по невикопаних буряках, полем, до межі, до кушів, які були за межею. Я дивлюся вслід і холону. Хочеться за синочком слідом бігти, і не можу, ноги подубіли, та й жінки тримають за руки. Раптом Льюкса каже: «Як це ми, баби, дитину відпустили з бомбою?» Тоді я як закричу: «Вітя, синочку, стій, не йди!» Він спинився, кричить мені: «Я тут покладу, мамо! У межу покладу!..» Кричу: «Почекай, Вітю, я сама!..» Жінки мене не пускають, але я вирвалася, біжу й біжу і бачу, як він присів з тією цяцькою, кладе її на землю і Лиска біля нього стоїть, голову нахилила, хомут на вухах... І раптом... як бабахне!.. Світ у мене в очах потьмарився, почорнів, чую, що падаю, ноги підломилися, а жінки вже біля мене, з обох боків тримають. Самі біжать і мене тягнуть під пахви. Отак я з ними доволоклася, бачу, а мій Вітенька лежить, ручки-ніжки розкинув, на краю ямки, землею та буряками присипаний, оченята в нього розплющені, а не ворухиться. Я як закричу, впала на коліна, схопила його голівку: «Синочку, прокинься!» А голівка до рук моїх липне, вся в крові, кров і з рота і з носа. І Лиска тут лежить, її голова у Віті під рукою. Лиска ще, пам'ятаю, хрипіла, у горлі в неї харчало, кров з губів текла, як у Віті, а ніг не було, повідривало. Це пам'ятаю. А більше нічого не пам'ятаю. П'ять днів лежала непритомною, очей не розплющуючи, ознак життя не подавала. Тільки й того, що серце стукало. Сильне, холера, серце в мене було. Іншому на два життя вистачило б. Поки отямилася, то й Вітю без мене в земельку поклали. Нічого не пам'ятаю. Як його з буряків забирали, як він дома лежав, як ховали. Тільки пам'ятаю, як лежав з Лискою на краю зеленого поля, на тих буряках...

Поки тітка Варвара розказувала, її ціпок викрутив у землі дірку, і вона, розказуючи, очей від дірки не відводила, неначе з неї, із землі, брала всі спогади. І Тимко, обіпершись руками об коліна, дивився в ту дірку під ціпком, дивився, слухав і думав, як це одна війна забрала в тітки Варвари всіх її синів, навіть малих забрала? Уже відгуркотівши, назад вернулася, щоб забрати останнього, найменшого, Вітю. А її, матір, залишила жити, не взяла. Щоб було кому плакати?

Тимко підвівся з лавки.

— Ти куди? — спитала тітка Варвара.

І сама підвелася.

Вони йшли далі вулицею. Тітка Варвара йшла близько від огорожі, де м'якше їй не було пилу, човгаючи по траві легкими сандалями, а Тимко ступав з нею поряд — де травою, а де курним шляхом. Він ніс бідончика, в якому ледь чутно хлюпалося молоко, другою рукою підтримував стареньку за гострий сухий лікоть. Бабуся йшла, понуривши голову, бачила перед собою тільки зелений клаптик трави, а Тимко йшов струнко, легко, з високо піднятою головою, повертаючи нею, ніби гусак, на всі боки, оглядаючись навколо, неначе намагався бачити навкруги себе якнайбільше, якнайдалі. Часом його увага до села, до світу ніби зникала, коли відчував тітку Варвару, її руку, ходу, біль, коли чув її голос — вона, виявляється, могла заступити йому весь світ, — тоді й себе, до речі, відчував іншим. Страшенно захотілося, щоб на вулиці були люди, багато людей, щоб вони у вікнах стовбичили, щоб стояли і сиділи біля хат, біля воріт, щоб люди бачили, як він веде тітку Варвару, який до неї уважний, яка вона з ним близька. Хай би дивилися й думали, що вони йдуть як син з матір'ю.

Щось незвичайне відчувала й старенька. Це Тимко вгадував по її ході, диханні, по тому, як вона ліктем притискувала до себе Тимкову руку. Нібито йшла з сином, з Вітею.

Раптом зупинилася.

— Стомилися? — уважно запитав він.

Вона мовчазно провела долонею по лобі, підіткнула під хустинку волосся, щоб не лізло в очі, з-під руки задивилася на стежечку, що збігала з пагорка, від старих лип. Тією стежечкою спускалася жінка. В одній руці в неї був кошик, накритий білим рушником, другою вона вела за руку дівчинку в синій болоньєвій курточці, за яку ззаду тримався, тягнучись і плачучи, ще менший хлопчик.

— Це ж Марієчка, — сказала тітка Варвара. — Співуха вчорашня. Не впізнаєш?

Поки Тимко придивлявся до жіночого обличчя, Марієчка підійшла близько, поставила біля ніг кошика, подала йому вивільнену руку:

— День добрий, — і тут же до старенької: — День добрий, бабуся Варваро. Далеко зібралися? — Старенькій лагідно усміхнулася, Тимкові задерикувато підморгнула. — А я своєму Федорові обід несучу.

— Куди ж ти йому несеш? — спитала Варвара.

— А на комплекс. Палац коров'ячий буде, сокирою махає від ранку й до вечора. За день намагається — вола з'їсть. Учора шифер завезли. Сьогодні криють.

Марія була схвильована, задихана, все одно як наче бігла не оглядаючись, з пітного хомута вирвавшись. Обличчя розчервонілося, лоб блищав, спітнілий, волосся лізло з-під хустки на лоб, в очі, вона рукою засовувала його під хустку. Тимко дивився на свою племінницю й дивувався, що вона, за нього молодша, а виглядає літньою жінкою, в її роках бачив свої, ще більші, в її затуркано-неохайному вигляді — себе, не такого неохайного, але старішого, ніж був. Свої сорок п'ять він ще ніколи, здається, не відчував отакими важкими, як перед Марією.

— Вас борода робить старим, — уїдливо усміхнулася вона. — А так іще молодий. Знімете бороду — і зовсім юнак. Місто все-таки не село. Там ви на всьому готовому. Не оре, не сіє, не жнете. А ми тут... Чи був ось у бабусі Варвари такий день, щоб посідила склавши руки?

— А в тебе, Маріє, клопітні мало?

— І в мене. У поле біжи, коло хати засівай та ще свої сотки за селом, під картоплю. Худобу нагодуй, напій. З піччю впорайся, з казанами. А ще оцих ось... понасівали, — вона притиснула до живота дві чорняві голівки, приголубила. — Чи багато у вас дітей? Артіль велика?

Тимкові зручніше було відмовчатись, але Марія, відчувши, знов запитала б, її це дуже цікавило, — спробував відбутись жартом:

— Та... вистачає. По світу...

Жарт не вдався, запитання в її очах не погасло, вона ніби не зрозуміла його. І так само, не розуміючи, дивилася тітка Варвара. Тимкові стало тоскно від їхніх очей.

— Немає нікого в мене. Ні дружини, ні...

— Вона вас покинула? Чи ви її? — все допитувалася Марія. — Тепер вік такий, — важко зітхнула, ніби на життя, на вік теперішній перекладала якусь Тимофієву чи біду, чи провину, — поживуть-поживуть разом і розбіжаться. У місті особливо.

— Ні, Маріє, — не витримав. — Ніхто нікого не кидав. Не було в мене дружини.

Оце її зовсім збентежило:

— Як це?.. Може, хворі? А до армії ж вас брали?

Трохи й смішно ставало від цієї Маріїної серйозності, чи грайливої, чи наївної.

— Армію відслужив.

— Бачите? Виходить, без вади. А чи в місті всі такі? Он мій Федір каже, що треба Китай доганяти, а то кепсько нам буде. Коли Вася народився,— Марія міцно притиснула до себе, до спідниці, кудлату хлопчикову голівку,— кажу Федорові: ну тепер, може, досить, давай зав'яжемо, хай Васько буде нашим мізинчиком, останнім. А він, ненажера: ні, Марійко, ще Китай не догнали, не бастуй.— Подивилася на свій круглий живіт, усміхнулася й одвернулася, немов засоромилася.

Вона не скаржилася на долю, на чоловіка, говорила жартуючи, весело, як про звичайне, як про радість, і Тимко дивився на неї, не розуміючи: що тут у її житті й розмові веселе, з чого жартувати, сміятися?

Дівчинка смикала матір за спідницю, ніби стомилася стояти, слухати дорослих, починала пхикати, рюмсати.

Тітка Варвара поставила на землю бідончика, зняла з нього кришку, налила в неї молока, подала дівчинці. Та, охоче п'ючи, заспокоїлася, тільки оченятами блимала на бабусю. Випила геть-чисто все, й тоді Варвара налила хлопчикові, який уже давно поглядав на бідончика, облизувався, коли пила сестричка. На хлопчика старенька дивилася з якоюсь особливою радістю, гладила його по голівці, казала: «Це мій любимчик». Напоїла дітей і сама повеселішала.

— Може, ти, Маріє, вип'єш? — спитала.

— Ні, тітко Варваро. Дякую вам. Усіх не напоїте.

— Усіх не всіх, а тобі вистачить.

— Дома напилася й наїлася.

— Ну то йди. Там Федір голодний. Замориш чоловіка.

— Побіжу.

Однією рукою підхопила кошика, другою спіймала доччину ручку й швидко пішла, ніби схаменулася, що запізнюється до свого голодного Федора. Діти ледве встигали.

Тітка Варвара й Тимко стояли, дивилися вслід.

— Добра вона, Марія,— промовила тітка.— Тягне, наче якийсь трактор. А думаєш, той Федір велике золото?

— П'є? — наздогад запитав Тимко, знаючи теперішню провину чоловіків перед дружинами.

— А всього вистачає.

Тітка Варвара з якимсь давнім злом чи на Федора, чи на всіх чоловіків, на таких, як Федір, плюнула під ноги й, ухопившись за Тимка, за лікоть, повела далі вулицею.

Він йшов і оглядався. Вже й Марії не було видно, а все ще оглядався.

Бачив...

Під літнім полуденним сонцем Дніпро здавався вигорілим, сяяв сріблом і жовтизною.

Вигорали, жовтіли над Дніпром піщані кручі.

Біле, геть-чисто вигоріле було небо.

Отаким, побляклим у спеку, під палючим сонцем, було все містечко з усіма будинками, огорожами, садками.

Уперше — років кілька тому — Тимко приїхав у те маленьке містечко на роботу, знімати фільм, і в перший же день відчув, що містечко йому до душі, що сюди він приїжджатиме ще й ще, у справах чи без діла, як у славний куточок землі, де чудова річка, тиша і спокій для душі, чисте повітря й нікого знайомого, ніхто не надокучатиме.

У містечку на вулицях продавали місцеве пиво, холодне й свіже, з бочки, до пива завжди знаходилася тараня — її виносили рибалки, по гривенику за штуку.

А трохи пізніше Тимко зрозумів і те, що до містечка він приїжджатиме не тільки через річку, сонце, тишу, пиво й тараню, але ще — до Неї.

І їздив. Коли міг і коли не міг. Їздив, точніше до Неї, а містечко, Дніпро, сонце, тиша, садки й луки за Дніпром, пиво й тараня були теж. Вона й опісля вже — вони: вода, сонце, пиво, тараня...

«Ти знову приїхав до мене? — раділа вона й непокоїлася: — А як з роботою? Відпустили?»

«До тебе хіба можуть не відпустити?»

«Коханий...»

Вона була зовсім молоденька, перший рік після педагогічного технікуму, він давно не такий молодий. Вона, можливо, ще добре не знала, як між людьми загорається вогнище, що з ним буває, з тим вогнищем, а він це вже знав, не раз грівся від того вогнища. І все-таки сам дивувався: вогнище було не таким, як усі попередні, воно розгоралося довго, незвичайно довго, вже більше як рік, і не гасло, як гасли всі ті.

Одного разу, коли він знову з'явився в містечку й вони сиділи на теплому річковому березі, спустивши засмаглі ноги в теплу чисту воду, вона знов спитала:

«Тебе легко відпустили до мене?»

Він відповів не так як раніше:

«Останній раз».

«Що?!» — Вона скрикнула, вихопила з води ноги, підігнула під себе, наче вода обпекла їх.

«Я сказав не те, що ти подумала,— заспокоїв він, обіймаючи її за плечі.— Тепер ми будемо завжди разом».

«Правда?.. — ніби не повірила. Пригорнулася до нього й тихо, нечутно заплакала. Її сльози він відчув і зрозумів, що сказав те, чого Вона від нього давно чекала, чекала й боялася: а раптом не скаже? І тоді, в ту хвилину, він як ніколи сильно відчув, яка Вона йому дорога й близька.— Значить, ти зостаєшся зі мною?»

«Ні. Ти поїдеш до мене».

Вона задумалась.

«Але ж я вчителька. Мені треба закінчити навчальний рік, передати свій клас, дітей іншій учительці. Зосталося два тижні. Тоді й поїдемо. Добре, коханий?..»

Вечоріло. Синя смуга лягала на річку, на луг, на ліс. Взявшись за руки, вони брели, як діти, по теплій воді піщаними обмілинами, брели мокрим берегом, залишаючи на мокрому піску свої сліди, які одразу наливалися водою, йшли в той бік, де знехотя лягало спати червоне сонце. Він ніс її сумку. В сумці лежали її і його джинси, сорочки, шупак, якого вдалося спіймати в траві під берегом самими руками. Коли вийшли на вищий луговий берег, під крислаті дуби, розіклали багаття. Джинси й сорочки понатягували на себе, а шупака кинули в гарячий присок.

Стемніло. З'ївши спеченого шупака, вони лежали біля вогню й мовчали, як можуть мовчати двоє щасливих людей, коли в їхніх серцях живе одна й та сама пісня.

Вона сказала:

«Ми завжди будемо разом, коханий?»

«Завжди».

«Значить, у нас буде одна сім'я? І все-все так, як у добрих сім'ях?»

«І ще краще».

«То тепер я не боюся сказати тобі те, що боялася сказати раніше...»

«Тепер ти нічого не бійся. Я з тобою».

Він підсунув під її голову руку, схилився над нею. Великими щасливими очима Вона дивилася вже не на небо, де загоралися нічні зірки, а йому в очі, й він теж дивився в той вічний огонь, який блищав у її очах.

«А я, дурна, боялася. Думала, що тебе це налякає. Що ти не захочеш...»

«Ти про що?»

«Я боялася... А раптом ти не захочеш, щоб у нас...»

«Що — у нас?»

«Щоб у нас була дитина...»

«Яка дитина?» — не одразу зрозумів він.

«Дай твою руку».

Вона взяла його руку, поклала собі на живіт.

«Ти що?!» — у нього пересохло в горлі.

«Ні, коханий, не радій, ти ще не чуєш. А я чую. Я вже чую. Не віриш? Сьогодні вранці, як прокинулася, чула. Ти справді радий? Хай буде хлопчик. Ми назвемо його твоїм ім'ям. Будуть у нас Тимко-великий і Тимко-малий. Він уже є, вже дихає. Він уже з нами. Я справді чую його...»

Він лежав поруч з Нею нерухомий, наче поліно. Усе в ньому завмерло. Він нічого не відчував, окрім розгубленості, жару, який миттю обдав його всього, а потім відринув, і тоді по всьому тілу розлився важкий, з тремтінням, холод.

«Ти чого мовчиш?» — спитала Вона, не відчувши його страху.

Йому важко було говорити, але він сказав:

«Ми ще зовсім мало були удвох...»

Вона не дала доказати:

«Трьом буде краще».

«А може...»

Він хотів заговорити про лікарів, але згадав зиму, сніги білі, їхню останню, перед теперішньою, зустріч, згадав маленьку, веселу, всю в блискітках, новорічну ялинку в її квартирі, в кімнатці, яку наймала в старих за десятку на місяць, прикинув, як багато місяців минуло з того часу, і з ще більшим жахом зрозумів, що про лікарів казати пізно.

Багаття згасало, вичахав червоний жар. Тимко лежав нерухомий, тягарем своєї долі прикутий до землі. Тремтіння не проходило. Він не знав, що робити.

Стемніло. Темрява милостиво ховала від Неї його розгубленість, страх, думки, та він і сам робив, здається, все, щоб Вона не побачила, не відчула його вигляду, його думок.

Тієї ж ночі він поїхав. Він міг їхати вдень, міг їхати через день, раніше така думка була, їхати через день, але раптом злякався, що ніч закінчиться, настане ранок і при світлі Вона помітить усе, що в нього на душі, здогадається, про що він думає,— по очах, по обличчю, по голосу. Та вже й настрою не було, щоб радіти цій зустрічі. Поїхав першим нічним автобусом.

Може, Вона й здивувалася його несподіваному від'їздові, але виду не подала. Тільки сказала на прощання:

— Так я чекаю тебе, любий. Через два тижні. Добре?.. І тоді я поїду з тобою куди ти скажеш».

«Я приїду. Чекай».

Але він не приїхав ні через два тижні, ні через два роки.

Сам хоч переживав? Дуже. Думав, що без Неї вже земля — не земля, сонце — не сонце, річка — не річка, життя — не життя. Але душу свою до Неї не пустив. Побоявся. Душа душею, а була ще тривожна, ніби привид, думка: на чю голову все це? На чії руки? А раптом на його? Не уявляв: як це він, Князь, опиниться з дитиною на руках?

Коли відрядження випадало через містечко, колись таке миле, дороге серцю, він об'їжджав його окружними дорогами. Тільки через три роки, щось на четверте літо, наважився — заїхав. Щоб побачити Ії? Ні, просто щоб довідатися, де Вона тепер: душу точив неспокій. Набрался сміливості, подзвонив у школу — Вона там уже не працювала. Де тепер — не знали. Відшукав хату, в якій Вона колись мала кімнатку. Старенька господиня померла, в хаті жив дідусь, глухий і сліпий, він не впізнав Тимка. Сказав, що колишня квартирантка виїхала з містечка, куди — не знав. Дідусь навіть не згадав, як звали хлопчика.

Тоді Тимко чи заспокоївся, чи примирився.

А тепер...

Тепер він дуже хотів сказати Марії, що в нього теж є син... Десь...

І не сказав.

Вони мовчки йшли селом.

Тимко вже не оглядався на всі боки, як раніше, нічого навколо не помічав, неначе встиг усе село роздивитися, до всього призвичаїтися, збайдужіти. Перед очима стояли то Вона з дитиною на руках, то Марія з дівчинкою і хлопчиком, які тримались за спідницю. Очі в Марії були колючі, знущальні. Вона дивилася хитрувато, нібито знала і про його кохання в містечку на Дніпрі, і про його сина.

— Стій,— смикнула за руку тітка Варвара.

Вони спинилися біля воріт, відчинених у двір. Двір був направо, а наліво — хатня стіна на два вікна. Під вікном на лавці сиділи чоловік і хлопчик. Чоловік курив, пускав синій дим, синім здавалося і його обличчя, може, від того

диму, а хлопчик тримав на колінах біленького, з нової лози, кошика й жваво, ніби пташка, крутив головою — все розглядав, як чуже, незнайоме.

Тітка Варвара пильно подивилася на дядька й хлопчика, привіталася й піднялася на ганок.

У хаті було трохи похмуро, але двох жінок, два повернуті до порога довгі й холодні обличчя, Тимко помітив одразу. Він їх і не почув, тільки відчув: щось вони говорили, поки не відчинилися двері, поки в хату не ввійшли тітка Варвара й він, Тимко.

Старенька поставила на стіл бідончик, стала перед кутком, у якому висіла іконка в білому рушнику, перехрестилася, потім підійшла до стола, змахнула долонею крихти, почала складати розкиданий на каналі одяг, наче в своїй хаті.

Знову заговорили жінки. Не кожне слово Тимко міг розібрати, але помітив, що говорили вони до діда, який лежав біля стіни на ліжку.

Він був дуже старий: уся голова біла, в білій щетині обличчя, борода рідка, теж біла, очі позападали, ямками опали щоки, увалився рот, зуби стирчали, як у неживого, загострився ніс і кістки на скронях. Він був накритий сірою вовняною ковдрою, руки лежали на ковдрі: тонкі, ніби дитячі, кістки та шкіра, що відстала од кісток, зморщена. Старий тримав у руках кульок з газети.

Одна з жінок казала дідові у саме вухо, як глухому, що в неї болять груди, ночами підпирає і душить, що лікарі посилають у Гомель перевіритися, а вона не їде, боїться, що знайдуть «рак», як раніше в неї знайшли «жабу» грудну. Говорячи, захлиналася.

Старий показав на мішок, який стояв на підлозі біля ліжка. Жінки ближче піднесли мішок, і тоді дідова рука, що була скраю, сповзла на той мішок, почала в ньому щось шукати.

Наосліп знайшов віничок трави, підніс до очей, потім подав жінці. Та сховала в сумку віничок і паперовий кульок.

Коло ліжка стояло багато мішків, кошики. Тимко вже здогадався, що в них зілля. Дивився й дивувався: невже старий знав усі трави, які в мішках і кошиках, у кожному окремому кульочку, невже знав, яка травина від якої хвороби, силу кожної?

І невже тітка Варвара привела його за цим зіллям? Може, вона думала, що воно йому теж потрібне?

Злість узяла на тітку Варвару. Невже?..

Жінки вийшли з хати.

Варвара встала з-за стола, взяла Тимка за руку й підвела до ліжка, на якому лежав старий.

— Оце Тимофій, Клавин син,— голосно, в саме вухо сказала вона старому і так подивилася в обличчя Тимкові, ніби не старий, а він мав щось відповісти.— Ти, Тимофію, пам'ятаєш діда Якіма?

Тимко аж похолов від такої несподіванки, кров ніби вся до останньої краплі шугонула з нього, у кволій голові запаморочилося.

— Невже! — прошепотів він.— Невже це правда? Невже це дід Яким?

Старий заворушив руками.

— Ти хочеш сісти, Якимку? — спитала Варвара.

Він мовчав, але вона його зрозуміла, взяла під руки. Він обіперся об ліжко, щоб допомогти собі і їй, аби сісти, але в них обох не вистачило сили, й тоді Тимко взяв старого, підвів. Той був — самі кістки, але важкий-важкий: не посадили. Старий почав махати рукою, нервуючи, і тітка Варвара сказала, що не треба піднімати. Тимко опустив його на вищу подушку, яку підсунула тітка.

Поки старого піднімали та опускали, він стомився, важко дихав, у грудях чи в горлі клекотало. Голову повернув набік і очей не зводив з Тимка, дивився на нього жадібно, всією глибиною свого ще живого світу.

— Я тебе не впізнав,— нарешті, віддихавшись, заспокоївшись, сказав він тихим, кволим голосом.— Ти вже не такий, як був. Нічого того не зосталося.

Показав рукою на край ліжка. Тимко сів.

— А я вас упізнав,— збрехав.

Квола усмішка на мить зігріла старече обличчя. Дід Яким посунув руку по ковдрі до Тимка, взяв його за руку, стиснув і не випускав. Рука в старого була суха, як лід холодна — її вже кров не гріла.

— Де ти був? — прошепотів ледь чутно.

Тимко дивився на руку старого й мовчав. Він не знав, що відповісти. Душа повнилася жалем, співчуттям до діда Якіма, спокутувала давню провину перед ним, і від цього пекучого жалю, від цієї своєї провини Тимко заговорив:

— Я пам'ятаю, діду Якіме, як ми їздили конем у ліс за медом. Пам'ятаю той мед, солодкий, з дуба. І як мене бджоли покусали, ви обкладали мене теплими лопухами, гасили біль. Пам'ятаю, як я жив у вашій хаті на фермі. Ви

шили хомути, упряж. Пам'ятаю, як ви сушили трави на підвіконні. Трави пахли на всю хату.

— А тепер ти здоровий? — спитав дід Яким.

— Здоровий. Мені тепер не треба ніякого зілля.

— Слава богу,— прошепотів старий.

— А у вас болить?

— Болить.

— Де у вас болить?

— А повсюди. Болів бік, боліли груди, все переболіло. А сьогодні вночі серце... Усе болить.

— Може б, якісь уколи?..

— Уже ніщо не допоможе. Мене вже в Гомелі й променями лікували. Бачиш, висушили.

Ковдра на грудях у старого була відкинута, сорочка розстібнута, й Тимко бачив, які червоні, аж чорні, обпечені тими променями були груди в старого. Тимко зрозумів його хворобу, зрозумів, що порад старий наслухався без нього, всі поради марні, вже нічого розумного, не покрививши душею, не порадиш. І, відчувши це, збентежився: невже нічим не можна допомогти дідові Якому?..

Тітка Варвара стояла на покутті перед іконою — хрестилася, шептала молитву. Вона сподівалася допомогти молитвою. Тимкові так хотілося вірити хоч у якусь силу, котра ще могла б врятувати діда Якіма, що навіть на Варвару, на її розмови з богом дивився з якоюсь надією!

— Може, ти, Якіме, молока, вип'єш? — закінчивши свою молитву, спитала Варвара.— Я принесла.

— Ні.

— Як же це так, Якіме? Вже десять днів нічого в рот не береш. Хоч один ковточок?

Вона налила молока в кухоль, піднесла старому. Тимко підвів його голову, і він надпив ковток, хитнув головою, щоб забрали кухоль. Тітка Варвара поставила його на стіл і все дивилася, чи проковтнув він той ковток молока. А він тримав його в роті довго, поки молоко не потекло з рота на груди.

— Ох, Якимочку! — важко зітхнула тітка Варвара, витираючи йому груди рушником, який висів на спинці ліжка.— Що в рот, те й з рота. Боже-боже...

Старий був підняв руку, ніби щось хотів узяти, але безсила рука впала на ковдру.

— Віджени мух, Варваро,— прошепотів він.

— Які мухи? Немає ніяких мух,— сказала вона, але рушником махнула над старим, над його обличчям.— Це коли

на дворі худоба, так у того й мухи в хаті, а в тебе ніякої худоби, звідкіля ті мухи.

Старий змовчав, мовчки сиділа над ним тітка Варвара, а Тимко бачив, що мухи справді повзають по обличчі діда Якіма. Сам спочатку не помічав у хаті мух, а тепер побачив, як вони лізуть в очі, в ніс, у рот. Бридко стало. Тітка Варвара, мабуть, не бачила, в неї були слабі очі, а Тимкові прикро було дивитися на тих мух, великих, гидких. Він знову сів край ліжка, взяв у тітки рушника й відганяв мух від діда. Тільки-но відігнав, а вони знов сіли на нього, знову лізли в носа, в очі. Він махав над старим рушником і думав: це вони чують слабу людину, тому й лізуть до неї, може, відчувають її кінець. Від цієї раптової думки аж здригнувся: невже кінець?

Старий заплющив очі, наче ні з ким не хотів говорити. Та раптом, не розплющуючи очей, запитав:

- Варваро?
- Що, Якіме?
- Де сьогодні Іван?
- Твоє, казав, поле засіватиме.
- Чим?
- Картоплюю, звичайно. Ярину посіяли.
- А земля тепла? Мое поле серед лісу, там холоди й тепло запізнюються.
- Уже скрізь земля тепла.
- Дивіться... А то лежатиме каменем картопелька в холодній землі. Скажуть, таке Якимове поле. Як не вродить...
- Вродить, Якіме. Картопелька там завжди родила.
- Скажи Іванові, щоб приніс мені з поля землі шапку. Я сам подивлюся, яка вона, чи дійшла.

— Я, діду Якіме, принесу,— раптом вихопилося в Тимка.

Старий розплющив очі, довго дивився на Тимка, наче не впізнавав. Знову заплющив, ніби й не впізнав. Голова повисла набік, на лобі заблищали краплі поту.

— Вам важко? — спитав Тимко.

Старий ворухнув устами, наче щось хотів сказати і не міг. Зуби ще більше відкрилися, з уст на зуби сповзла муха. Тимко як побачив її — зажмурих очі, затіпався.

— Давай краще його покладемо,— сказала тітка Варвара.

Тимко взяв діда Якіма під пахви, з тіткою Варварою вони поклали його на спину, підіткнули під боки ковдру. Тітка Варвара поправила подушку, а Тимко знову прогнав з діда Якіма мух.

— Де мій кіт? — спитав старий.— Ти його не бачила, Варваро?

— Ти засни, Якиме. Кіт твій десь бігає.

— Здохляка. Учора як почув, що жити мені два дні, то й утік з хати.

— Ти що кажеш, Якиме? — підвищила голос Варвара.

— Дай таблетку, може, засну.

Таблетки лежали біля ліжка на підвіконні. Побачивши, що дід Яким п'є наркотичні, Тимко зрозумів, як важко старому: від цих таблеток паморочилось, наче від хмелю в голові, щоб людина не відчувала болю, вони були єдиним засобом, що давав якусь, хоч на годину, полегкість.

— Сьогодні який день? — спитав дід Яким, ковтком води запивши таблетку, яку Варвара, розтовкши на папірці, всипала йому в рота — цілу він уже не міг ковтати.

— Сьогодні субота пророка Ієремії, а також святої Тамири, цариці Грузії,— сказала Варвара.

— Завтра, виходить, Борис і Гліб. Завтра я піду од вас. На Бориса й Гліба. Пам'ятаєш, я тобі казав, як приснилися вони? У човні під короговою. Як Олександрю Невському вони приснилися. Ти пам'ятаєш?

— Ну спи. Засни, Якиме.

— Діду Якиме! — раптом скрикнув Тимко.

Він хотів тихо, нікого не лякаючи, відірвати діда Якіма від тяжких думок про смерть, повернути розмову на щось краще, але не стримався, скрикнув, навіть сам злякався свого крику — замовк. Його крик не зворушив діда Якіма, думок його не спинив, бо вже, видно, не дід Яким мав владу над своїми думками, а думки мали владу над ним.

— Ти, Варваро, скажи Кузьмі, щоб прийшов до мене,— ледь ворущачи вустами, промовив він.— Я дам останні укази. Як і що робити завтра.

Варвара не витримала:

— Ах, Якимку!.. Як ти не можеш помовчати. То говорити тобі важко, а то помовчати...

Він її не слухав, як і Тимка. Тепер у нього був свій настійний хід думок:

— Подивись мій клунок у шафі. Чи все там є. Чоботи Михайлові, офіцерські. Він мені їх з Владивостока прислав. Я їх мало носив, беріг. А дошки в повітці. Ну... я Кузьмі сам скажу. Клич тих людей. Мені вже легше.

— Яких людей?

— Що під вікном. За зіллям котрі...

— Там нікого немає. Ти спи.

Очі його раптом розплющилися, втупилися в Тимка. Вони були повнісінькі ледь уловного життя, ледь уловної журби й тиші, на Тимка дивилися довго, навіть Тимко розхвилювався і в хвилюванні повторив те, що казав раніше:

— Я принесу землі з вашого поля.

Кволий промінчик світла зігрів обличчя старого.

— А ти не забув, де моє поле? — спитав він.

— Я знайду...

Якімова рука, ніби якийсь білий привид, вилізла з-під ковдри, посунулася до Тимка, тремтячі кінчики білих пальців щось нервово намацували під собою, шукали.

Тимко здогадався, що треба старому: обережно поклав свою руку на його, маленьку й холодну, наче крига. Дідова рука смикнулася й завмерла.

Старий знову заплющив очі, заспокоївся.

Тимкова душа була сповнена словами, які він збирав для діда Якіма все життя, сповнена почуттями, які все життя не виливав з душі, і тепер чекав миті, коли дід Яким, відпочивши од розмов, знову розплющить очі — тоді скаже все.

Але тітка Варвара прошепотіла:

— Заснув, слава богу. Випив таблетку й заснув.— Поторкала його ноги під ковдрою, вуха.— Ноги холодні. Увесь холодний.— Важко зітхнула, перехрестила старого.— Ходімо, Тимофію. Хай він поспить.

Тихо ступаючи по підлозі, вони вийшли з хати.

— Іроди...— шепотіла тітка Варвара.

Здається, Тимко вже знав тітку Варвару, дещо з її гіркого життя, розумів, звідки взялося, чому так міцно, як кліщ на тілі, в душі старої сидів прокльон, чому такою невідчепною тінню він вже десятки років блукав по селу разом із старою, але не міг зрозуміти, чому тітка Варвара казала його скрізь, навіть там, де не було ніяких іродів, навіть у хаті діда Якіма, де всі почуття й думки йшли до нього, де був він сам, дід Яким. Чому так? Чому ніде, ні на мить з її пам'яті не виходило те, жахливе?..

Припікало полуденне сонце.

Тимко сидів на височенному березі під Гапоччиною вербою, може, на тому самому місці, де колись Гапочка розсіпала під ноги свою зелень, крижем лежала на ній, не чуючи пострілів.

На березі не було ні душі, не було й теплохода. Він відплив раптово, нещодавно. Тимко навіть не піднявся на

палубу. Постояв на березі з Мазепою, Ромкою і капітаном, попросив, щоб зворотним рейсом, через день-два, запливли, забрали його із Сичиків, і зостався на березі. Теплохід відпливав тихо, навіть якось сумно, без музики, неначе не хотів, щоб чули й бачили, як він залишає село. Ніхто, можливо, й не чув, ніхто не бачив, окрім Тимка. Проводи були зовсім не такі, як зустріч. Неначе він, білопалубний, уже не цікавив село. Навіть Тимко дивився на нього, коли він відпливав, якимись чужими очима. Дивився на теплохід, як на якусь білу, вітром відігнану від берега хмару, й на палубі нікого не помічав. Зіну, правда, помітив. Вона вибігла з камбуза вже тоді, коли теплохід далеченько відплив, увіходив у Сож, вибігла в білому, як завжди, халатіку, в ковпаку і, як завжди, з черпаком. Підняла черпак над головою — махала Тимкові. Отак попрощалася. А йому здалося, що погрожувала тим круглим білим черпаком.

Зрештою, і на Зіночку він дивився іншими, ніж учора, очима. Байдужими, чи що? Як на теплохід, як на Мазепу.

Мазепа його не зрозумів. Коли Тимко признався, що на день чи два зостається в Сичиках, той спочатку нічого не відповів. Наче не почув. Коли ще раз повторив, що зостається, Мазепа подивився на нього порожніми, без будь-якого подиву, очима, спитав:

— Ти, Князь, з глузду з'їхав?

— Ні,— спокійно і твердо відповів Тимко.— Мені треба зостатися. Є робота. На день або два.

— Дуроші, Князь. На Шатьковій світ клином не зійшовся. Ще не таку зустрінеш.

— У мене тут тітка Варвара, старенька,— терпляче пояснював йому Тимко.— Сама живе. Тин валиться, дрова не порубані, сокири справжньої немає, треба наточити, насадити на нове топоріще. І дід Яким просив... Він лежить, хворий. Ти розумієш, хто для мене дід Яким?

Мазепа не розумів. Навіть капітан розумів краще — мовчав, слухаючи їхню сварку. А Роман зрозумів як слід: не на нього, Тимка, напустився, а на Мазепу.

— Не заважай людині,— сказав.— Його рідне село тридцять років чекало...

Згадавши Ромчине заступництво, Тимко глянув на ноги, на черевики, здивувався, що Ромка про них не згадав. То сердився, що Тимко його обхитрив, роззув, а то навіть не згадав про черевики.

Здалося: хтось гукнув. Схопився, оглянувся, нікого ніде немає. Постояв, послухав — ані звуку.

Може, хтось і гукнув, та замовк? Може, Віра або Світлана? Коли Віра — покличе ще раз, а Світлана, скривджена Капустою, гордовита, зайвий раз не окликне: не відгукнувся — не треба. Вона, певно, така.

Берегом рушив у той бік, де за хатами виднівся гребінь шиферного шкільного даху. Але спинився: ще на уроках. Як це він стовбичитиме під вікнами?

Знайти Капусту? Але де його шукати?

Вирішив інакше: піти на поле, принести дідові Якимові землі, як обіцяв, посидіти біля старого, погомоніти сам на сам, потім піти до тітки Варвари, поставити огорожу, насадити сокиру на нове топорище, наточити, може, дрова встигне поколотити, а ввечері, як люди поприходять з роботи, як усі зберуться по домівках, розшукати Капусту й Прикуру Пороха, довести їм, де правда і де брехня з тим глобусом, коли що — взяти Капусту й Пороха за барки, пиху з них витрясти, пообіцяти небо з макове зернятко — якщо, звичайно, знайдуться Порохові черевики, коли сліди від них збіжаться зі слідами під скринєю Степана-матроса — привести обох до Світлани Шатькової, сичиківської красуні: їжте, негідники, землю, просіть пощади, поки не пізно, поки Князь Тимофій Михайлович добрий, поступливий.

З цими благородними думками Тимко пішов берегом у той бік, де кінчалось село й починалося поле, де за полем зубчасто чорнів ліс. Він не знав, де там Якимів Зруб, розумніше було б запитати когось, але хотілося знайти самому, бо вже й діда Якіма запевнив, що сам знайде. Старий буде радий.

Заводь закінчувалася за селом. Берег тут був низький, чистий, жовтий пісок з дрібним гравієм. Піщане було й дно.

Тимко роззувся, закотив штанини вище колін, кинув піджака на траву, зняв з шиї гарного Мазепиноного галстука — душив цілий ранок,— запхнув у кишеню, зайшов у воду, сів на камінь.

Від Сожу віяв м'який вологий вітер. Він наганяв сонячні хвилі, підкочував до Тимка, вони лагідно хлюпалися біля ніг. Від ніг благодать води розливалася по всьому тілі, хвилювала душу. Вода й сонце, мабуть, теж розуміли Тимка.

Його розумів і жайворонок, який, весь час не змовкаючи, поливав своєю світлою піснею небо, якраз над берегом, над Тимком.

«А заводь — це ж Сож, колишне, з довоєнного часу, річище. Старий! — осяяв Тимка здогад.— Ось чому вона у

високих берегах, довга. Корито, налите водою. Після війни Сож знайшов нові береги, змінив річище, відбіг од села».

Це маленьке відкриття огорнуло Тимка ще більшою радістю, наче він зустрів не тільки рідний берег, свою річку, своє дитинство, а цілий Світ, який був втратив. І, ніби голос цього рідного, по-новому побаченого берега, раптом донеслось-долинуло:

«А чого ж ти не дав бідному чоловікові?..»

Все одно наче хтось близько стояв — запитав. А може, голос був з душі, з пам'яті? Але — чий? І що... що він мав дати бідному чоловікові?

Тимко дивився на сонячну воду, прозору наскрізь, до самісінького дна.

«Дай картоплину, коли немає хліба. Або цибулину. Хоч поспівчувай. А ти сховався за піч. Чоловік постояв-постояв і пішов ні з чим».

«А я злякався,— раптом відповів другий тихий голос, дитячий.— Він був у лахмітті, з торбою, з кривою палицею».

І знову той, перший:

«Не треба лякатися бідної людини. Вона простягне до тебе руку — не пожалій останнього шматка. Холодно їй — сорочку зними із себе, віддай. Над людиною і над тобою в цей час ангели літають, богові дітки, і коли ти даєш бідній людині, твій ангел за тебе радіє. І її ангел радий. За тебе й за неї».

«А ти ж, діду, казав, що бога немає?..»

Тимко здригнувся: це був його голос — тихий, слабкий, дитячий — і питання його. Але питання — не дитяче, сьогоднішнє. Воно спало на думку, коли дід Яким згадав день святої Тамари, цариці Грузії, і пророка Ієремії, коли згадав, що завтра день Бориса й Гліба. Невже він вірить у бога? Невже за ці тридцять років змінився, як змінив свої береги Сож? Може, і в нього нові береги? А може, він і тоді вірив? Про ангелів, богових діток, він казав давно, коли Тимко був малий.

І раптом:

«Це мені розказувала моя мама. Про ангелів. І про шматочок. Про бідну людину. А мамі — її мама. А вже я — тобі. А ти — своїм діткам розкажи. Отак і ходитиме по землі доброта людська...»

Доброта? Тут усе про доброту, не про бога?..

Тимко розхвилювався, але не так, як від сонця, води, трави, квітів. Не було світлої радості в його теперішньому

хвилюванні, а був якийсь жах. Було відчуття, що вся ота доброта, яка ходила по світу від діда Якіма, його мами, мами його мами, замкнулася на ньому, Тимкові, і від нього залежало, жити їй чи померти. Він не був упевнений, що вона житиме далі, що від нього піде по землі, злякався, що отут вона й помре, назавжди. Бо він забув цю дідову казку. Коли й пригадав — завтра знову забуде. Та й кому передати її, де ті його діти?..

Він схопився з каменя, зійшов на курган — із заковченими штанинами, босий, накинувши на плечі піджака і взявши в руки черевики. Земля з вишини кургану здалася такою великою, вільно, навіть пустотливо розкинутою і красивою, ніжною до тихої душі, що дивитися на неї було нестерпно боляче. Навкруги був простір заливних, розцвічених жовтизною лугів, пересипаних копичками зазеленілого лозняка і взятими під охорону чи то вербами, чи то дубами — здалека не міг розрізнити; далі, за лугами, чорніло поле, ще свіже, нещодавно, мабуть, зоране; між лугами й полем, між зеленим і чорним, видавався клин лісу, темно-зеленого, навіть бурого, певно, соснового. Великі ліси були за чорним полем. Вони стояли в синій смузі, й Тимко подумав, що ось туди, в ті ліси, він їздив колись з дідом Якимом за диким лісовим медом, і чи не тоді, либонь, на тій дорозі до лісу, дід Яким розказував йому про бідного чоловіка, шматочок хліба, ангелів — доброту людську. Їхали через те поле, що під лісом. Може, воно й називалося Якимовим? Тоді там стояло жито.

Луги й поля навколо Сичиків були немалі, а шляхів, меж і стежок так багато, і так багато кортіло прокласти по тих лугах і полях своїх стежок, своїх слідів, що до села Тимко вернувся надвечір, із заходом сонця, находився, натомився, упрів, але був щасливий від усього, що побачив і відчув за цей незвичайний день.

У село він увійшов слідом за коровами, які верталися з молодой паші, знаходили кожна свої ворота, розходилися по дворах. Йшов ніби в одній з ними череді, трохи відстав, ніби пастух, стомлений, задоволений прожитим днем. Корови несли в село молоко, несли сумирно, поважно, як дорогий скарб, а він так само поважно ніс у Ромчиному капелюсі пригорщі землі з Якимового поля.

Хату діда Якіма знайшов одразу, ніби свою, як кожна корова знаходила свої ворота, але підійшов і спинився, розгублений: коло хати, на ганку й у дворі, під вікнами

й коло тину стояли й сиділи люди, старі й малі, якісь тихі, мовчазні. Невже усі хворі?

У дворі зашаркав рубанок.

На стосі дощок під повіткою сиділи два чоловіки, один перед одним, лице в лице, в чотири руки ганяли рубанок-баранок туди-сюди, змітали під ноги жовті, налиті сухою смолою соснові стружки. Одного з них Тимко впізнав — Степана.

З воріт повітки вийшов дядько Кузьма. В одній руці, під пахвою, він ніс широку дошку, зверху притримував її порожнім рукавом.

Серце закалатало, як ніколи. Тимко остовпів. Він здогадався, що діється, побачивши дядька Кузьму з дошкою.

У снігах людей теж вистачало, стояли всі жінки, в чорних хусточках. Вони пропустили його, і вже з порога він побачив, що робилося в хаті. Того ліжка, на якому залишив діда Якіма, не було видно, а дід Яким лежав посеред хати на широкій лаві, білою головою до покуття, ногами до порога, лежав чистенький, помитий, у чорному, малопоношеному костюмчику, піджаку й штанах, акуратно заправлених у високі офіцерські чоботи. Старий лежав, склавши на грудях руки, зв'язані одна з одною білим бинтом, і з його маленьких рук угору підіймалася висока, тонка, з чистого жовтого воску свічка. На високому її кінчику гоїдався восково-жовтий, ледь червонуватий, кволий і холодний, неначе останній подих, вогник. Друга свічка, менша, стояла у головах на столі, поряд з невеликим образком і букетом білої черемхи.

У хаті пахло черемхою і розтопленим воском.

Тимко не зводив очей з діда Якіма, дивувався, чому він такий дрібний? Руки в нього завжди були великі, наче лопати, здорові, він ними стільки всього переробив, а тепер дивитися немає на що. І ноги. Підшови чобіт, які йому колись прислав Тимків батько, ще з Далекого Сходу, офіцерські, були стоптані, але чисті і якісь дуже малі, хоч, здавалося, ноги в діда Якіма були теж великі, ступні широкі, наче розтопані лапті, ходив дід Яким завжди перевальцем, ноги на землю ставив впевнено, твердо, як можна ставити тільки великі ноги, з широкими ступнями — збити з ніг, здавалося, діда не можна було ніякою силою. Та й обличчя здрібніло. Такий великий був ніс, а тепер? Довгий, але ж якийсь дуже тонкий. Тільки борода та, що була, не змінилася — біла-білісінька.

Біля голови діда Якіма сиділа, схилившись над ним, тіт-

ка Варвара. Вона то махала над дідовим обличчям рукою, зганяла мух, то долонею тихо водила по обличчю, обмацуючи на ньому кожну зморщечку, кожну кісточку.

— Казав, що помре завтра, на Бориса й Гліба, а помер сьогодні. Мало й помилився.

— Ні. Борис і Гліб сьогодні.

— Невже?..

Тихо, переходячи на шепіт, наче боячись розбудити діда Якими, говорили за спиною в Тимка якісь жінки.

— А хто такі Борис і Гліб? — спитав теж тихий дівочий голос.

— Князі. Ікона є. З мечами стоять. Святі.

— А батюшку кликали?

— Яким був проти. Колгосп ховатиме. З червоним прапором. З музикою.

Замовкли.

Через поріг увесь час ішли, то в хату, то з хати, і Тимко відійшов убік, притулювся спиною до стіни, стояв за якимись жінками, тримаючи перед собою капелюх із землею і не знаючи, що йому тепер з нею робити.

У дворі, за дверима, шорхала пила, цюкала, одколюючи тріски, сокира.

— Бідолашний. Отак довго хворів! Цілий рік у ліжку. І такий був біль! Навіть, бувало, кричав. Страдницька смерть.— Голос був тихий, але молодий, дівочий. Знайомий. І близький, поруч. Але Тимко на нього не озирнувся.— Знав, що помирає, а не хотів, аби так швидко... Неначе когось чекав перед смертю, хотів дочекатися.

Усе навколо потьмарилось, загойдалося в Тимкових очах. Земля попливла з-під ніг.

Він дужче притиснувся спиною до стіни, ніби сподіваючись зачепитися за неї плечима.

Щось сипалося...

Сипалося по руках, тепле і легке, з рук — на ноги, й Тимко, неначе уві сні, подумав, що це на нього сиплеться земля, яку він ніс дідові Якимові.

Анатолій Кудравець

ПРОВОДИ

На проводи до обіду орють,
по обіді плачуть, а ввечері скачуть.

Приказка

I

Тих, хто на станції зустрічав, як завжди, було більше, ніж тих, хто приїхав, хоча з вагонів сьогодні висипало багатенько. Іван знав, що тут його ніхто не чекатиме, але постояв біля низенького станційного парканчика, поки люди розходилися хто куди. Все ж непогано було б побачити кого-небудь знайомого. Чи з Буднева, чи з сусідніх сіл.

Знайомих не помітив, надворі стемніло, і він вийняв з чемодана ліхтарик. Закинув чемодан за плечі, застромивши палицю під ручку, й пішов, освітлюючи та вибираючи дорогу. Вже з тиждень стояли холодні, але з сонцем дні, вода зшерхла, і земля почала просихати, стала м'якувата і начебто тепла. Однак дорога встигла зачерствіти і на голих місцях, і тут, у лісі. Звідусюди тягло живною задухою, відталим мохом, смолою.

І попереду Івана, й позаду лунали голоси, блимали ліхтарики. Сьогодні в цей бік ішло чимало.

Іван полюбляв цю некоротку — що й казати, все ж десять кілометрів — дорогу додому. Вона мала над ним якусь магічну владу, котрій він охоче скорявся, навіть не відчуваючи цього. Треба було тільки вийти з вагона, минути колії та заглибитися в ліс, як усе те, чим жив у місті, лишалося десь там, поза ним, а сам він робився мовби іншою людиною — лагідною, доброю. Мовчазний і мрійливий на вдачу, тут Іван жвавішав, веселішав, його тягло розмовляти й сміятися. Він раптом починав відчувати в собі сміливість і твердість людини, яка легко й просто живе на світі, для якої немає нічого неможливого, якій усе дозволено, варто лише захотіти. Він і сам не знав причини такої переміни в собі, але переміна ця була і втішала його. Він ладен був привітати кожного, хто зустрічався,— чи хто з Будне-

ва був, чи з якогось іншого села,— вони тепер були для нього як добрі близькі родичі. Його дивувало, коли люди не раділи зустрічі з ним так щиро й відверто, як він сам. Йому хотілося, щоб усі вважали його своїм, щоб усі знали, що він той самий Іван, яким був і п'ять, і десять років тому. Та не розумів, що навіть для будневців був усього лиш гостем. А з гостя що візьмеш?..

Щось подібне — бадьоре, радісно-неспокійне творилося з Іваном кожного разу, коли він відбував з інституту у відрядження. Поспіхом, немов боячись запізнитися, він складав свої карти, плани, схеми до столу, одержував у Жені гроші, хапав у руки чемодан. Щойно інститут з його запленими коридорами й старими шафами, з добрим і поступливим Вас Васом (так вони звали керівника групи Василя Васильовича), з хлопцями й дівчатами зоставався десь там, позаду, як він полегшено зітхав. Для Івана мукою було висидіти цілий день за столом. Навіть свій уже готовий «об'єкт» він намагався оформити й відіслати на затвердження якнайшвидше, щоб зіпхнути з себе оці папери і щоб можна було знову виїхати «на периферію».

Іван полюбляв заховатися в якомусь далекому радгоспі і ходити, приміряти, прикидати, де що і як спорудити, куди пустити мережу, де поставити трансформатор, як зробити підводку на ферми, на зернотік... Тут він був сам собі керівник, і, може, саме ця свобода й незалежність додавала йому бадьорості і настрою. І ще він любив бувати на волі — чи то поле було, чи ліс...

Як багато неговірких людей, схильних до самоаналізу, Іван мав звичку розмірковувати вголос із самим собою, і не соромився цієї своєї слабості: вона давала йому можливість обходитися компанією всього з однієї людини — його самого.

І тепер, настроївшись на дорогу, він не забув сказати собі: «Ну що ж, Лявоновичу, беріть лахи під пахви та й тюпайте. Вам ще далекувато тюпати».

Попереду йшло двоє хлопців і говорили про дівчат. Згадували Кургани, оті ж таки Кургани, що були неподалік від Буднева і куди колись Іван частенько ходив на танці.

«Веселіше буде йти»,— зрадів Іван, вгадавши у хлопця попутників. Ще далі попереду чекав цибатий і стрункий хлопець, махаючи маленьким чемоданчиком.

— ...А пригадуеш, приходила з хутора Маня... Маленька така, «Сербіянку» любила танцювати... о дівка була! Вогонь! — говорив один із тих двох.

— Вона вогонь, а ти порох... Ну, там уже було...— з чималою часткою сумніву перебив його сусід. У нього був співучий, трохи в ніс голос. Розмовляючи, він приємно, як на співах, розтягував слова — «во-о-огонь», «бу-у-ло-о».

— А що ти думаєш. І було діло,— провадив перший.— Провів я її тоді до канави та й кажу: «Йди, дівчинко, а мені сьогодні ще на косовицю треба». А сам уже накосився-а-а. Думаю, швидше б до якоїсь копиці, щоб бригадир не розбуркав.

Хлопець з маленьким чемоданчиком стишив ходу.

— Це ви про яку Маню? Чи не про Мялленову? — Йому, певно, кортіло пристати до цих двох.

— А хто її відає, чия вона. Маленька така, білява. У батька її бджоли були... Я після того ще разів зо два заскакував до них і медком ласував.

— Мялленова,— упевнено підтвердив хлопець з чемоданчиком.— Вона заміжня тепер. Десь у Могильові.

— Звичайно, буде заміжня, де ж їй бути,— хмикнув, як відмахнувся, не захотів визнати його перший хлопець і звернувся до сусіда — тихіше й інтимніше: — А то ще була Ніна... це вже з Горіхівки. Танцювала здорово, а притискалася-а...

— І з нею в тебе було діло-о...— підхопив хлопець з співучим голосом...

— А звідки ти знаєш?..

— Вона сама мені розказувала.

— Брешеш, таке не розказують,— і обоє зареготали, сміло будячи лісову тишу...

— По-моєму, і з Вірою в тебе щось було, га? — все ще сміючись, запитав хлопець із співучим голосом.— Чи це просто так люди язиками плескали?..

Той, перший, зітхнув:

— Про Віру я помовчу...

— Що, не для коня корм, га?

— Може, й так. Одне тільки скажу, що це дівка, яких пошукати...

— Вона зі мною в одному вагоні їхала,— знову встряв хлопець із маленьким чемоданчиком.— І поїхала далі, у Довгу Балку.

— Зайцева Віра? — не повірив перший хлопець.

— Зайцева Віра...

— Сама їхала чи з чоловіком?

— Сама. Тепер удвох їздити не модно. Чоловік їде собі, дружина собі.

— Облиш, Льонько. Що тобі з того, сама вона чи з чоловіком,— провадив хлопець із співучим голосом.

— Це як сказати,— непевно заперечив Льоня.

«З цими хлопцями не заснеш,— подумав Іван.— І Віру знають. Звідкіля вона взялася? Була ж десь на Півночі...» Спомин про Віру зачепив за живе. Іван відчув, як у серце легенько кольнуло, і воно мовби ожило, нагадало про себе...

Спитав же він про інше:

— Куди, хлопці? До Ворси?

— Далі...

— До Нового?

— Далі.

Відповідав Іванові хлопець із співучим голосом. Відповідав і наче посміхався.

— Куди ж далі... Далі — Буднев.

— Виходить, до Буднева...

— До Буднева?.. Так і я ж туди,— здивувався Іван.

— Ми знаємо.

— А я щось не пізнаю вас,— Іван прикидав у пам'яті, чиї б це могли бути хлопці, і не міг второпати.

Допоміг сам хлопець:

— Четверта бригада. Не знаєш?.. Данилів онук...

— А-а-а, тепер знаю. Ігор? Хіба пізнаєш... Я в армію йшов, а тобі чи було з десять...

— Ще не було.

— Ага. Ще до кого? — це питання стосувалося Ігорового сусіда, Льоні.

— До Потапа.

Тьху, бісова душа, як я не пізнав його? Це ж Потапів Льоня. І голос Потапів, і звички такі самісінькі. І бабій, мабуть, буде такий же, як батько... Той дуже спритний до цього, своє ніде не проспить».

Тепер вони йшли всі разом, один за одним. Хлопець із маленьким чемоданчиком стишив крок, підождав їх.

— Також до Буднева? — спитав Іван, певний, що саме так.

— Еге ж,— відказав хлопець, і тепер Іван пізнав його. Це був Микуличин... Як його, Федір чи Петро... Здається, Федір... Атож, Федір.

— А ти Купцов? Іван? — спитав той, у свою чергу, і всі зареготали: нарешті познайомилися односельці.

— Невже всі у Мінську? — не повірив Іван.

— Як бачиш...— відповів за всіх Ігор.

— Дивно... Усі з одного села, живемо в одному місті, а один про одного нічого не знаємо.

— А що тут дивного,— почав пояснювати Льоня.— Мінськ — не Буднев. Кожне біжить, кожне спішить... Буває, що й листа ніколи додому написати. Ми з Ігорем разом на тракторному, і то, буває, по місяцю не бачимося... Діждешся п'ятниці і — на вокзал. Упрешся в вагон, озирнешся: ха, щось ніби знайоме. «Здоров був».— «Здоров».— «Додому?» — «Додому». Поїхали...

— Не напускай, Льоню, туману, не треба,— заперечив Ігор.— Вже й листа написати йому нема часу. А до медичок бігати є час? Є. І на футбол е... І ще на щось...

— Ну ти хотів би вже, щоб і до дівчат не бігати. Навіщо тоді й жити? Зажди, підемо в армію, то там у старшини набігаєшся...

«І справді, що тут дивного? — подумав Іван.— Кожний мешкає у своєму районі, працює, у кожного свої інтереси. Робота — домівка, домівка — робота. Плюс у когось іще телевизор, у когось футбол, у когось танці, у когось бібліотека. Ніщо не зв'язує, хоч і приїхали всі з одного села. Дороги, якщо й перехрещуються, то найчастіше випадково». Пригадався недавній випадок. На квартиру до Івана якось увечері завітав Мишко Клименков з товаришем із прогнозистів. Іван трохи знав Мишкового товариша, не раз зустрічався в інституті. Сіли до столу, і тут з'ясувалося, що вони ось уже чотири місяці живуть на одному сходовому майданчику. Чотири місяці — і жодного разу не зустрілися...

Якийсь час ішли мовчки — лише рівномірне тупання ніг, шурхіт одягу та блимання ліхтариків. Світло вихоплювало з темряви мокрі сучкуваті стовбури молодих сосонок, лискучу, як слюда, кору берізок, кущики буяхів та багна. Там, куди світло не сягало, була чорнота і таємничість. Але в цій таємничості й глухій чорноті і в самому мовчанні хлопців було щось спокійне, добре, співзвучне з Івановим настроєм.

Перший озвався Ігор — до Льоні, почавши про добре відоме обом, але й Іван збагнув одразу, що йдеться про огорожу на могилу.

— Хотів до проводів привезти, пофарбувати, і хлопці обіцяли зробити, випили пляшку договірною...

— Випили, то зроблять... А дід Данило трохи почекає. Йому квапитися нікуди...

— Звісно, почекає...

— Хіба Данило помер? — спитав Іван.— Я ж його не

так давно бачив. Коли це я був удома? На початку зими. Я до магазину йшов, а він на лижах назустріч... Як завжди, поважний, підтягнутий, вуса, як у моржа.

— Помер. Уже два місяці збігло. Тоді така завірюха була. Я ледве приблукав до Буднева...— глухо відказав Ігор.

Старий Данило був йому за діда, за батька й за матір. Він узяв Ігоря з дитячого будинку, коли тому було років чотири. Доглянув, вигодував...

— Вище голову, Ігорьок, не плоди смуток. Завтра проводи, зберуться люди на гробках... Прийдемо й ми, вип'ємо по чарці, згадаємо старого.

— А йому тепер, припустімо, плювати, прийдете ви чи не прийдете, згадаєте чи не згадаєте,— враз докинув своє слово й Федір. І воно неприємно зачепило хлопців: і своєю несподіваністю — все мовчав, то було схоже, що й далі мовчатиме, і тоном — колючим та байдужим.

— Кому йому? — перепитав Ігор.

— Ну, хоч би й дідові твоему, Данилові...

— Йому, може, й плювати, а мені — ні, зрозумів? — розпалився Ігор.

— Чому ж не зрозуміти? — стенив плечима Федір.

«Он воно що! То це завтра проводи!» — подумав Іван, і це відкриття приємно вразило його. Іхав додому і потрапив саме на проводи.

Ліс закінчився. Почалося поле з темними верхівками пагорків, з веселими голосами поодиноких струмків. Попереду світилися вогні Дубійок. Тут ще ніхто не спав, і собаки провели хлопців через усе село, передаючи одне одному. За Дубійками Ігор з Льонею відокремились, завернули на стежку — вона трохи вирівнювала дорогу. Іван з Федором пішли шляхом: рівніше то рівніше, але стежку в одному місці перерізав канал. Добре, коли хлопці знайдуть кладку, а коли ні... Лізти у воду не було ніякого бажання.

Лишившись удвох, Іван із Федором непомітно для себе пришвидшили крок. Йшли, мовби прагнули загнати один одного. Федір ішов легко, високо піднімаючи ноги. Іван трохи позаду. Він одразу відчув, що йому буде важче, у нього за плечима чемодан.

Розмовляти не хотілося. Іван нічого до Федора не мав, але не було й радості від того, що той іде поряд. Іде — нехай іде. Дорога звела докупи, дорога й розведе. Лишилося не так багато.

Свого ліхтарика Іван давно вкинув у кишеню — він був слабший за Федорового — і тепер стежив, як Федір бавить-

ся своїм, висвітлюючи то високий, круто підмитий водою насип дороги, то збитий, пожований колесами машин кущик татарника з порожніми реп'яками-«їжаками», то порослу травною купу зсунутого з поля каміння, то телеграфний стовп з блискучими, як луска змії, дротами.

Стежив за Федоровим ліхтариком, а сам думав про тільки-но почуте, про те, що Віра їхала в одному поїзді з ними і подалася в Довгу Балку. І чогось нило, боліло в серці.

«Що це з вами, Лявоновичу? Чи не захворіли ви? — думав і посміхався сам до себе Іван.— Чи, може, Лявоновичу, ви маєте щось до неї? Може, ревнуєте її, до чоловіка ревнуєте? Чи до Льоні? Га? Чи це просто так?..»

Це було не просто так. Згадка про Віру сколихнула давнє, щемливе. Іван думав, що його немає, що воно віджило, засипалось попелом. Старий дурню, незабаром тридцять років, скільки ти чекатимеш його?.. Аж ні...

Іван вісім років не бачив Віру, згадував її зрідка, як згадують близьку людину, котра давно померла. Знав, що після школи вона поїхала на Північ, десь під Мурманськ, там побралася з офіцером. Знав, торік вона приїздила додому ховати батька: заснув на сирій землі і схопив крупозне запалення легенів. Іван переконаував себе, що все це: і те, що Віра одружилася, і те, що в неї помер батько, для нього ніщо: просто хтось вийшов заміж і хтось помер, але сам відчував, що це не зовсім так. І не тільки тому, що вони з Вірою були з одного села і що він колись частенько заходив до них і добре знав та поважав її батька, Петра, і тому повинен жаліти, що той помер.

Між ним і Вірою було таке, що ні-ні та й нагадувало про себе.

Вони не були однолітками, вони ніколи не дружили, як дружать сільські хлопчакки з дівчатками — вихрасті шибайголови з цибатими школярками,— з перепискою, з клятвами «кохати вічно»,— нічого цього між ними не було. Але між ними було щось інше — невисловлене, до кінця не збагнене. Воно буцім припливало з темного примарного туману, було нереально прозоре, далеке, але таке потрібне. Іван знав, що йому було б дуже важко жити, коли б не було цього «іншого». Це була мрія про кохання, це були сни дитинства.

«Так-от, Лявоновичу,— подумав Іван про себе, як завжди поблажливо й жартома,— виходить, завтра ви можете побачити її. Завтра вона неодмінно буде в Будневі». Він під-

правив чемодан на плечі і весело зиркнув на Федора: «А тобі, брате, не треба так високо піднімати ноги, заболять скоро...»

Небо вгорі висвітлилося. Тепер і без ліхтарика добре видно було і дорогу, і стежку обабіч неї. Минули Нове Село. Стояло воно на високій місцині, і тут, певно, почали вже садити картоплю, бо сильно пахло викинутим на сотки гноєм. Біля криниці напилися, вода була крижана, але верхова, відгонила розталим.

Далі вже до самого Буднева сіл не було. Горбилася дорога, то здіймаючись угору, то збігаючи у видолинок, горбилось поле — чорне, м'яке, розпарене, де-не-де озивалося сонним щebetанням пташок, і над усім цим мріло спокійне, сіре небо.

— А де зараз ваші хлопці — Валько, Олекса? — спитав Федір.

— Під Карагандою і той, і той. На шахті.

— Ну і як?

— Нічого. Сім'ями пообзаводились, дітей годують.

— Ну, наплодити дітей кожен дурень зможе. Тут великої науки не треба, — у Федоровім голосі почувся роздум, заклопотаність.

— Ну, не кажи, брате. А сам ти жонатий?

— Жонатий.

— І діти вже є?

— Троє...

— Троє? Молодець! — зареготав Іван.

— Ти чого? — настовбурчився Федір.

— Нічого. Люблю сміливих людей.

— Будеш сміливим, — буркнув Федір. — Ну, а як живуть хлопці, як заробляють? Назад не збираються?

— Збиратися-то, може, й збираються, та все це не так просто. Там уже і квартира, й робота, а вернися сюди... Роботу ще всюди знайдеш, а з хатою як, куди сім'ю подінеш?..

— Років зо три треба почекати, не менше, — погодився Федір. — Атож, років зо три. Ось ти зареготав... Ну, а сам чому не одружуєшся? Як я знаю, то робота в тебе добра, та, мабуть, і квартира є...

— Є одна кімнатка. А не одружуюсь... Молодий був — не встиг, а тепер уже й страшно, — хотів звести на жарт Іван.

Федір жарту не прийняв.

— Страшного тут нічого немає, але й не квапся. Як на сьогодні, то я років би до сорока не женився, і не подумав би жаліти.

— У тебе, певно, щось дома негаразд, тому ти так і преш проти жінок...

— Гаразд — негаразд... — перекривив Федір. — Просто я заборонив би бовдурам одружуватись... Нехай виросте, відслужить армію, стане на ноги, а тоді й жениться...

— А самому скільки було, як одружився? Років з двадцять?

— Дев'ятнадцять... Тому й кажу. Одружився... Є така весела пісенька: «Без мене мене женили, мене вдома не було...» — Федір трохи помовчав. — Життя жартів не розуміє. Воно любить, щоб з ним були на «ви». Живеш, думаєш, що ти його обдурив, а потім зирк — аж це воно з тобою жартувало. Спохопишся, а вже пізно...

Надійшли до Буднева. Десь біля третьої або четвертої хати Федір завернув до двору — він уже був удома. Іванові ж треба пройти ще з кілометр — до другого селища.

За крайньою хатою, поминувши липову посадку, він спинився, зняв з плеча чемодан, витер чоло. Обернувся праворуч, у той бік, де брало широкий розгін поле.

«Ну ось, батьку, я знову прийшов до тебе. Я не можу не приходити, бо ти — це я, а я — це ти. Ти живеш у мені, мовби ніколи й не помирав, і мені легше з тобою. Хоч це, може, й наївно, але й зараз я часто думаю: «Що було б, якби того ранку ти не пішов на лісопильню, а пішов садити бульбу? Чи був би ти тепер живий? Тепер тобі було б шістьдесят...»

II

Іван багато думав про батька, про його життя, про його останній день, чимало чув розмов про той день і любив, коли мати або хтось інший нагадував про нього. Може, тому й тепер, через стільки років, останній батьків день він бачив надто виразно. Так виразно й конкретно, що часом здавалося, буцімто тоді на лісопильні забило не Лявона, а його, Івана... Якась жахлива несправедливість і незакінченість були в тому дні і в самій смерті і якась сила та закономірність, коли можна говорити про силу й закономірність смерті...

Лявон устав, узувся, закурив. Вийшов до саду і зразу відчув, як брезентові черевики набрякли водою і запекло, заохолодило в ноги. Трава була матово-біла від роси. Темним і мокрим глянцем відсвічували гілочки яблунь. Набубнявіли і ось-ось мали розпукуватися пуп'янки квітів. Цього року цвіту було дуже багато — якщо погода втримається, не обернеться морозом, яблук уродить чимало.

Було прохолодно й мерзлякувато. Лявон глянув крізь сад і здивувався, мовби злякався. На дальній пепінці, якраз у сідлуватій розсосі, жевріло червоне сонце. Так на чорній второваній долівці кузні палає, починаючи чахнути, розпечений до білого сошник або леміш. Лявон стеноу плечима: ніколи він не бачив, щоб так яскраво, червоно сяяло сонце. Підійшов до пепінки, торкнув гладенький, комлистий стовбур. Цього року має бути багато яблук. Вважай, буде перший урожайний рік. Хіба ж то врожай — десять-п'ятнадцять яблук на дереві. Сад молодий, Лявон садив його перед самою війною. Дві пепінки, дві циганки, апорт, чотири грушки, решта — антонівки, сливи. Ніколи ще не було такого густого цвітіння. І на грушах, і на яблунях. Коли погода протримається, то хоч діти наїдяться досхочу своїх яблук.

Лявон йшов садом — од дерева до дерева, торкав їх руками, подекуди зривав торішний листок, подекуди — заплутане павутиння...

Люди почали забувати війну. Не те щоб забувати, а перестали згадувати про неї, коли треба й коли не треба, перестали думати про неї як про щось таке, що повсякчас — хочеш ти того чи не хочеш — гнітючим тягарем висить над тобою і чого неможливо ніякими силами позбутися.

Життя бере своє.

Учора всім колгоспом вийшли садити картоплю, навіть рахівник і комірник, конюхи і вони, з лісопильні. Мабуть, потрібен був і такий гарний день, і така дружна жвава робота, щоб така безпосередність і доброта, щирість і радість, які завжди були й таїлися в людях, щоб усе це раптово вихопилося з грудей. Всі сміялися, жартували, наче зібралися не на роботу, а на якийсь свято. Вчора Лявон побачив, що люди страшенно засумували по радощах і вчора, може, вперше по-справжньому відчули й зрозуміли, що війна давно відійшла, скінчилася і що настала пора жити. Всі вірили в це, як і в те, що цього року будуть з картоплею і хлібом.

До полудня сонце припекло так, що декотрі жінки поскидали кохтини. Привезли діжку холодної води. Пили, поки вгамували спрагу, потім заходилися обливатись. Лявон тримав у руках кварту, черпав воду й лив на кожного, хто підвернеться. Жінки гуртом навалилися на нього, відібрали кварту. Він кинувся тікати від них, вибіг на луг, і тут вони його наздогнали. З одною чи з двома він би справився, а їх було п'ятеро, і першою серед них бігла Ольга. Вона шарпнула його за рукав, рукав затріщав, а сам Лявон покотився, потягнувши і її за собою. Ольга навалилася на нього пружним тілом, не даючи вирватися, доки наспіють жінки. Вони наспіли і линули на нього і на неї всю воду, просто з відра. «Жіночки, рятуйте!» — кричала, качаючись, Ольга, поки ті бігали ще по воду, а тихо, щоб ніхто не чув, шепотіла: «Зайшов би колись, глянув, як живу, кумцю». І важко дихала, хапала ротом повітря. Він відказав їй, зводячи все на жарт: «Зайду, неодмінно зайду, лишень пусти». Але вона не відпускала його.

Потім, струшуючи воду з сорочки і пригладжуючи мокру чуприну, він розказав жінкам, що вже чув зозулю. Він був у садку, і вона пролетіла над ним, кукуючи. І тоді Ольга пильно подивилася на нього й мовила: «Це не до добра, що зозуля пролетіла над тобою, Лявоне. Ти скоро помреш». Він зареготав. Йому було смішно. Як це він помре. Тепер, коли війна, та війна, де він міг десять разів умерти і не вмер, де його могли десять разів убити і не вбили, давно скінчилася, тепер, коли надворі весна і все живе радіє живому, він раптом умре. «Ти смієшся, Ольго». Він так і сказав. «Авжеж, Лявонику, авжеж,— сквапно погодилася Ольга.— Хіба ж я серйозно це... Звісно, що жартома».

Прийшов він з картоплі додому, і тут Льюкса сварку здійняла. Ревнувати надумала. Ну, подуріли трохи, пообливалися водою, а вже завершила: «Переманює Ольга... Чи, мо', й сам думаєш завернути голоблі? Так я тебе заверну...» І Ольгу на вулиці перестріла, насварила. Жінки є жінки... Щоб не стовбичити вдома, взяв топтуху і з найменшим, Іваном, подався на ставок. Думав — піймає щось. І спіймав... П'ятеро щупаків і з десятків в'юнів. Задубів як собака. Виліз із води синій, брудний, злий. Обмився трохи, переодягнувся. Чапу-лапу закурити, а в кишенях порожньо. А там і складаний ніжик був, і люлька, і портсигар... Спересердя смикнув Івана за вухо. Лишив стерегти одяг, то він настеріг. Роззявив рота та бігав за батьком, а хтось поцу-

пив усе з кишені. Хоча, що там хтось... Броник або Алесь. Вони все крутилися біля Івана. А той гава...

Лявон дістав з-під стріхи дротик, на який чіпляв тютюн, зняв з груші павукову сітку — встиг-таки сплести! І кора від кореня щось почала жовтіти й лупитися, наче підопріла. Не інакше як черв'як підточив деревце. Зовсім же молоде. Дивись, засохне.

Побачив, що на подвір'ї ані цурпалка нарубаних дров, узявся за сокиру. Важко гупали, розколюючись під ударами сокири, колоди, летіли тріски. Льокса палила в печі, пекла млинці — чути було, як стукала чаплією. І Лявоніві стало прикро за себе, що ніколи у нього не вистачає часу, щоб, як у людей, запастися дровами на зиму — нарізати, нарубати. Завжди отак: з пліч та в піч. «Треба цього року навозити обаблок та стосів зо два скласти»,— подумав, уганяючи сокиру в колоду.

На столі лежала гірка товстих сірих млинців з висівок. Відкусив шматок — він черствів, ріс у роті. Їсти не хотілося. Випив кухоль молока, кинувся шукати шапку.

— Піду до млина.

— Чого надувся? Сьогодні ж, мо', знов на картоплю?

— Знов чи не знов,— розсердився Лявон.— Розпалю казан, дам гудок — чоловіки надійдуть. З бульбою і без нас управляться.

— Обід приносити?

— Не треба. Сам прийду.— Він вийшов надвір. Потім повернувся.

— Забув щось? — зустріла на порозі Льокса.

— Еге ж.

Пройшов у другу половину. Попорпався в столі, шукаючи якісь папери. Знайшов їх у себе в піджаку. На ліжку, розвалившись поперек сінника, спав Іван. Лявон поправив на ньому покривало, торкнув чоло — було спітніле. Побачив у дверях Льоксу. Стоїть і дивиться на нього, як на дитину: знову щось не по ньому. Лявон постояв біля порога:

— Збереш що-небудь на обід. Хай прибіжить.

Льокса кивнула головою.

— Старші в школі?

— Атож.

В кінці селища зустрів голову Вавілу Пухтика.

— Здоров був!

— Здоров!

— На бульбу не йдеш?

— Треба клепки кінчати. Приїжджав же днями представник з комбінату, просив прискорити. Обіцяв машини прислати. Та й самим треба. Все-таки двісті тисяч.

— Гроші потрібні. І корови купувати, і коні... Та й бульби, мабуть, не вистачить...

— Тут не двісті тисяч, тут мільйон дай — все одно мало буде.

— Ну, з мільйоном можна було б жити...

Розійшлися: Лявон в один бік, Вавіла — в інший.

«Здається, починає відходити,— подумав Лявон про Вавілу.— Де ти дінешся, одійдеш. Разом жити, разом працювати».

До цієї зими млином завідував Вавілин швагер Гнат. Не стільки завідував, скільки пиячив. А там і в «хунти» руку запустив. Дивилися на нього, дивилися і ухвалили переобрати. Скликали загальні збори. Що вже виробляв Вавіла, як крутив, аби залишити швагра, нічого не вийшло: люди наполягли на своєму. Мусив змиритися з тим, що завідувачем обрали Лявона. Попервах то й вітатися не хотів. А нині вже нічого, до хати почав навідуватись.

Підходив Лявон ближче до млина, і та внутрішня тривога, що гнітила вдома, почала минати, вгамовуватись. Він уже думав про роботу. Почав брати сумнів, чи прийдуть чоловіки. Що він тоді сам робитиме? Прийдуть, ніде не дінуться.

На греблі, коло мосту, зачепився за ломачину й мало носом не заорав у грязь. Озираючись, щоб глянути на ту кляту ломачину, й побачив у грязюці свого підбора. Дістав з твані, покрутив у руці — був він зовсім стоптаний — і жбурнув у канаву, плюнув: треба буде цілий день ходити на самій п'яті.

За млином височіла гора тирси, і Лявон з приємністю відчув, як знайома тягне від неї припрілим, приглушеним після росяної ночі духом. Знову в пам'яті сплив учорашній день, сонце, як на полі обливалися водою, як ловив в'юннів,— і йому неначе легше стало. «Приблизить Іван, підемо в куці, лук виріжемо»,— подумав про сина.

Топку розпалив уміть, накидав дубових обрізків — і загуло, зашугало полум'я. Змахнув тирсу зі столу, перевірів пилки: обидві гострі, нещодавно точили. Лише тепер згадав, що не зробив застережні ножі й гаки для щитків — зняти зняв, а в кузню не зайшов. «Увечері скажу Максимові, щоб зробив». Поводив рукою по столу: дуб був гладенький, відполірований до глибокого дзеркального блиску.

Узяв совок, відкинув тирсу, притягнув до пилки з десяток дубових плашок, захекався. Глянув на небо: було воно сухе, біле, обіцяло жаркий, спечний день. Повернувся в кочегарку, дав гудок, ввімкнув помпу, долив води в діжку...

Що вже тільки робив сьогодні Лявон — і вдома, і тут, — він весь час відчував у собі якийсь незрозумілий неспокій. Буцімто він мав якийсь обов'язок, але що це за обов'язок — не знав. Відчуття, що він повинен щось зробити, весь час турбувало його, підганяло. Він жодної хвилини не стояв на місці, весь час щось робив, але відчував, що це не те, не головне...

Стрілка на манометрі давно переповзла за половину шкали, можна було б починати різати, але нікого не було — ні Хведора, ні Миколи, ні Павла. Ну, Павлові далеко йти, та зрештою Лявон і сам поки що побуде в кочегарці, а Хведір і Микола могли б уже прийти. І Сашко міг... І Лявон нетерпляче потягнувся до ручки сигналу, даючи волю своєму нетерпінню, і над Будневом, над усім розлогим простором пролунав густий, протяглий гудок.

З кочегарки Лявон перейшов до млина, постояв біля коша, змів пил зі скринь з «хунтами»; всі скрині були порожні: через клепки давно вже не мололи. Увесь нижній поверх був заставлений лантухами: жито, ячмінь, пшениця. Поназвозили з усїєї сільради. Подумав: «Треба якось запустити, ночі зо три помолоти, розвантажитись трохи».

Перший прийшов Хведір, просунув голову із заспаними очима у вікно кочегарки.

— Збиралися ж сьогодні бульбу садити. Я хотів уже йти на поле. Та й бригадир прибігав.

— Будемо кінчати клепки. Днями мають бути машини з Бобруйська. До Миколи не заходив?

— Зараз йде.— Хведір сів на колоду край стіни, дістав капшука.

— Щось очі в тебе — як макові зернята. Не виспався? — Лявон перекинувся у вікно, сам дістав газету.

— Учора ввечері у швагра був. Надудлився, як жаба твані, то де вони тут будуть великими. Голова лускає. А хто це плашок натягав?

— Я.

— Сам. Не міг дочекатися, щоб підсобили.

— Доки вас дочекаєшся...

Надійшов Микола — високий, худий, з довгими жилавими руками.

— Будемо починати? — спитав, уможуючись.

— Павла ще нема... Хоча однією пилкою можна, я постою в кочегарці, а там і вони з Сашком надійдуть,— відказав Лявон.

— Ножі не зробив? — спитав Микола.

— Ні... Сьогодні зайду до Максима.

— Не треба було старі знімати...

— Не треба було. Їх же погнули. І болти у гніздах не тримали.

— А щиток?.. Тирса сліпитиме...

— Виживеш...

— То накидати паса?

— Давай.

Лявон увімкнув машину. Зрушилося махове колесо, Микола з Хведором підвели під нього пас, накинули, він зачепився, поповз, провисаючи посередині — швидше, швидше, і ось уже заспівали, задзвеніли пилки, ганяючи під столом тирсу.

Микола з Хведором звалили на стіл плашку, взяли до рук гаки, стали обабіч столу. І голос пилки із сухого сокотання, коли вони крутилися вхолосту, перейшов на високе натужне вищання — це пилка врізалася в дуб. Плашка повільно повзла по столу — з одного боку її підпихав, червоніючи від натуги, Хведір, з другого тягнув Микола. Плашку обпиляли, пустили на клепки. П'ярко запахло свіжою дубовою тирсою.

Пилка то надсадно вила, вгризаючися в твердий, як залізо, дуб, то переходила на сухе, аж мороз ішов по спині, сокотання. Але варто було знов підсунути брусок, і вона миттю лагіднішала, притихала, мовби спинялася, прорізаючи в деревині вузький шнурок, і тоді здавалося, що не брусок сунеться по столу, а що це сам шнурок повзе і волочить за собою брусок.

Через вікно Лявон бачив, як чоловіки вели обпилювання, та коли взялися до клепок, почав морщитися, хмуритися. Потім не втримався, вискочив з кочегарки, взяв клепку, підніс до ока, приміряв, чи рівна, повернув на ребро, ще раз приміряв, узяв іншу.

— Ну що? — спитав Хведір.

— Що? Г...! Хто такі клепки у нас прийме. Ти ж зводиш її на конус. Треба десять на два, а тут...— Він дістав з кишені складану лінійку, підніс до торця клепки.— У цьому кінці добре — десять і одна десята й товщина два. А в цьому? Вісім і п'ять і півтора... Брак. Не стандартна... Зачепив

гаком і веди рівно, а в тебе рука тремтить.— Він дивився на Хведора і кричав, бо пилки розгулялися, мов шалені, заглушуючи голос.

— А дідько його відає. Здається ж, рівно веду. Не так просто тут під лінійку...— Хведір сплюнув під ноги.

Лявон повернувся до кочегарки. Підкинув у топку, прочистив піддувало і не спускав ока з вікна. Бачив, що Хведір знову «запоров» декілька клепок, морщився, як від болю, але мовчав. Саме тоді в кочегарці з'явився Павло, і Лявон пішов до пилки.

— Два роки стоїш біля пилки і клепку рівно не вмієш відпилати. Ставай на Миколине місце, а я тут...— крикнув він до Хведора, взяв у Миколи гак і став до столу.

Хведір посунув по столу брусок, Лявон прийняв його, подав під пилку. Пилка вгризлася в брусок і рівномірно, повільно, мовби знехотя, почала розрізати. Хведір узяв клепку — була вона рівна, хоч стріляй з неї, відкинув убік, подав брусок назад. І знову пилка м'яко вгризлася в деревину, притисла до столу і рівно, без поштовхів і зривів, пройшла крізь брусок і знову клепка вийшла рівна. Хведір і цю відкинув убік. У нього розколювалася голова від учорашньої пиятики, пекло в грудях, а тут ще ці клепки. Надумав сьогодні пиляти. Ліпше пішли б на картоплю. Там і легше, і можна було б щось придумати, аби похмелитися. А тут стій, тягай плашки. Скільки їх натягаєш. Хведір намагався не дивитися Лявоніві в очі. Довбав гаком у брусок і, одвертаючи обличчя від тирси, що сікла по щоках, тягнув на себе.

Розпиляли один брусок, взяли ще один...

Лявон також почав заспокоюватись. Напруга біля столу, увага, сконцентрованість на роботі врівноважили його, умиротворили, і він почав відчувати, як до нього повертається хороший настрій, який завжди приходив під час роботи, коли все йшло як треба. Він хотів заговорити з Хведором, пожартувати, але побачив, що той усе ще сердиться, не хоче підводити очей,— змовчав. Нехай трохи охолоне.

Хведір надсадно, з тяжким посапуванням тягнув на себе брусок, відкинув готову клепку і, не дивлячись куди, штовхнув брусок назад по столу. Лявон спіймав його. І знову Хведір відкинув готову клепку, і знов, не дивлячись куди, шпуронув від себе брусок і відчув, що він мовби вдарився об щось, ніби відскочив назад і раптом шалено рвонувся з руки. Хведір зрозумів, що попхнув брусок не по столу,

а на пилку, і встиг побачити, як пилка з шаленою швидкістю підхопила брусок і жбурнула вперед.

Лявон стояв у півоберта до столу, ждав брусок, і йому здалося, що Хведір чомусь забарився, вибився з ритму, і він обернувся глянути, що там. І побачив, як по столу сунеться брусок, але не повз пилку, а на пилку, як брусок торкнувся пилки й мовби подався назад, та ні — білі криві зуби підчепили його, трохи підняли... В цю коротку частку секунди, поки брусок повз по столу і поки його підчепила пилка, Лявон відчув — аж занило під ложечкою — гострий жаль, що не встиг вирізати синові лука, і тепер йому здалося, що це була та робота, яку він повинен був зробити, яку не зробив і зробити яку вже не зможе. Удар неймовірної сили в бороду й груди відкинув його назад, в очах блиснув, розростаючись, вогонь. Він був такий яскравий, як сонце, що бачив Лявон сьогодні в розсосі яблуні, і все ширшав, пік очі, буцімто їх живцем виривали з орбіт... Потім вогонь почав меншати, меншати, зробився, як чорна цятка, й пропав.

Для Лявона це було все.

Іван стоїть ще кілька хвилин на дорозі, тамує сльози, що застигли на очах, прислухається до сокотливого булькання води під містком — десь там, попереду.

«Ну бувай, батьку. Я пішов». Закидає чемодан на плече. Завжди важко ступити перший крок звідси.

III

Немає нічого ліпшого від ранку у материній хаті.

Ще сон skleплює повіки, їх тяжко й лінки розтулити, і голова ще повністю не прочумалася, то прориваючись до ясності тверезого осявання, то потопуючи в солодкому тумані забуття, а вже радість, що ти знову дома, наче й не від'їжджав звідси ніколи, радість повернення до самого себе — колишнього, малого, якогось іншого і разом з тим такого ж самого, як і тепер, живе в усьому тілі, наводить на думку про велике, нелюдське щастя. А мати давно вже встала і обережно, щоб не розбудити, тупцяє по хаті. Вона вже наоббирала картоплі, перемила її і перекладає дрова в печі. Навіть і так, лежачи в постелі із заплющеними очима, можна бачити, як вона поклала одно поліно, трошки віддалік друге, і вже на них кидає решту, і вони спритно,

з легеньким стуком лягають одне на одне, уперек тих двох, перших... Одне полінце скотилося на під, і мати нагинається в піч, дотягується рукою до нього, не відчуваючи, як лоб чиркнув об дугу низьких, задимлених челюстей і як від цієї дуги на лобі, трошки вище від правої брови, засиніла ще одна брова, мов серпик затушованого місяця. І цей серпик буде темніти, аж поки вони сядуть до столу і поки він скаже їй глянути в люстерко.

Дрова складено добре, тепер можна підсунути підпал — шматок газети, смужку берести, скіпку корча. Доки язичок полум'я чіпляється за газету, доки перекинеться на бересту, і вона зразу скорчиться, чорно й густо задимить, доки закурить, затріщить корчик і вже за ним — обережно й неохоче — дрова, — можна змахнути попіл і вуглинки з припічка в жарівник, налити водою чавунці з картоплею: два великі — свиням і один маленький — собі...

А тут саме голос на вулиці. Здається, це тітка Ольга:

— Льоксо! Льо-о-оксо?!!

Мати вибігає на ганок, залишивши відчиненими двері, і зразу в хаті холоднішає від свіжого повітря. З двору долинає балачка.

— Чи те не думаєш випускати корову? Чи те не подоїла?

Це вона, тітка Ольга, це її незмінний голос. Можна навіть уявити і саму її: з головою, вкутаною теплою хусткою, у фуфайці та довгій суконній спідниці, яка ледве тримається на плоских вузьких стегнах.

— Подоїти то подоїла, та що вони тепер там знайдуть?

— Знайдуть не знайдуть, хоч на волі походять. Зажену до Агея, нехай шукають. Черноголовець там відріс; учора бачила.

Риплять двері в хліві, і по двору йде корова, цокаючи ратицями, і свиня з хлівця подає голодний голос.

І знову лагідний туман забуття, здавалось би, миттєвий, а насправді півгодинний, розривається грубим і дужим:

— Добрий день вам у хату!

Це вже Вавіла.

— День добрий! — відказує мати й позирає у піч, на сковороду, де біліє і починає пухнути на очах млинець.

— Хто це в тебе? Чи не Іван приїхав? — грубий голос мовби м'якшає, спускається до приємного здивування.

— Атож, уночі...

— І сам ішов?

— З Мікуличевим Федором удвох. Але казав, що багато їхало. Данилів онук, Віра Зайцева...

— Петрова?

— Атож.

Мати гримить сковородою, наливає другого млинця.

— Вона ж, чувати, розвелася зі своїм. Не сподобався офіцерський пайок. Мабуть, більшого шукає.

— Не відаю, більшого чи меншого. До тітки поїхала в Довгу Балку.

— Ну, на батькову могилу то вони з'являться. Вони цього дотримуються. Та й року ж нема, як помер...

— І гріх був би, щоб не приїхали. Він же доглядав їх.

— Еге ж... Хоч і глухий був, як пень, а їх шанував... Ба-чиш, і наш припхався. Федір, кажу. Знову жінку ганятиме.

— А хіба жінка його тут?

— Тут, атож. Усю зиму сидить тут, і діти тут. А він усе погрожує кидати. Та куди ж ти кинеш... Трое... Одно від першого чоловіка, і своїх двоє...

— Ага-а-а...

— От, кажуть, що свекруха з невісткою не вживаються... А тут свекруха полюбила невістку дужче за сина. І над онуками аж побивається.

— Дитя є дитя, де ти дінешся...

У розмові настає тиша — чути, як стріляють дрова в печі, і знову Вавілове — пом'якшене й ніби турботливе:

— Нехай би сказала мені, що Іван приїде, коня дав би. А то поночі і, може, ще з речами...

— Я не знала, яким він приїде, та й знову ж, хіба я сама по нього поїду?..

— І це правда... А він уже й не спить! — Вавіла повеселішав, побачивши, що Іван розплющив очі. Ступив два широкі кроки від порога до ліжка.— Здоров, Лявоновичу. Кажеш, і поспати не дають?

Іван випростовує з-під ковдри руку, здоровкається. Вавіла височить над ним важкою широкоплечою тушею. Неголене його обличчя спухло від недосипання.

— Я ж кажу матері,— говорить тим часом Вавіла,— чому мені не сказала. Можна ж було коня запрягти. Мій менший міг би й підскочити.

— А я звик пішки.— Іван трохи підводиться на подушці, сміється, але з постелі не встає, і Вавіла після кількох неодмінних запитань про те, як там і що в столиці, повертається до матері.

— Це ж я прийшов сказати, щоб ти навідалась до буртів, підсобила бульбу перебирати. Може, до обіду посиділа б? Арина піде, Маня, Гуня.

— Та ні, Вавіло. Як же я піду. Сам бачиш — гість приїхав. Хочемо до обіду гній повикидати на сотки, ну а потім — на гробки підемо.

— Воно-то так. На гробки і я піду. Треба своїх провідати, могилки підправити.— Він іде до дверей, береться за клямку.— А то сходи, га? А завтра Іван прихопить якусь конячину та на колесах і викине гній?..

— Ні. Завтра йому їхати треба.— Мати не приховує, що їй надокучила ця розмова.— Пошукай кого з молодших. Хіба, опріч Льюкси, нема нікого...

— Знайду, чому не знайду,— Вавіла позирає на Івана.— Але я гадав, що й тобі якийсь карбованець чи два не зайві були б...— І несподівано змінює розмову: — Уставай, Лявоновичу, підемо до мене. По чарчині перехилимо, погомонимо. Нона ж моя тепер вдома.

— Яюсь уже іншим разом. Сьогодні нема коли,— рішуче втручається мати.— Роботи сьогодні багато.

— Робота не дівка, нікуди не дінеться. Нона про тебе питала. Як знала, що приїдеш. І нам є про що погомоніти...

Вавіла виходить, згинаючи голову в дверях. Мати стоїть, спираючись на чаплію, позирає в піч.

— Бігає по хатах, жінок шукає і де б голову прив'язати... Учора в Миколки хрестини були, ну і він, як водиться, був... Щоб не ти, мо', й напросився б. А то, бач, і тебе в гості покликав.

Іван мовчав. Він лежав на ліжку, посміхався до себе, але в душу вже закрадалася якась незрозуміла тривога. І наче та радість, що недавно пройняла його, і щастя, яким він був щойно наповнений, відступили назад.

— То вставай, Лявоновичу,— сказала мати, блиснувши очима в його бік.— Бач, як тебе величає. Лявонович. Думає, може, зятем ще будеш.

І материні слова, і лагідність її, і такий знайомий хатній запах смаженого сала з ковбасою знов повернули Іванові відчуття радості життя, радості, що він знов удома і бачить клопітливу неметушливу материну роботу і що сама вона є, жива — така ж сама старанна, економна, з підібраним під хустку волоссям. І він згадав про той страх, що часом навалюється на нього там, у Мінську, коли довго немає від неї листів, і зрадів цьому страхові, бо він є і жене Івана на вокзал, у поїзд, а потім — ці десять кілометрів, коли біжиш усе швидше й швидше, боячись, щоб хоч з нею все було гаразд, і не віриш у свої побоювання, і потім на подвір'ї, постукавши у шибку, напружено ждеш, коли почує-

ться легкий шурхіт і живе ворухіння на печі, і з плечей буцімто гора звалиться. Блимне світло, і ось він уже обіймає її — теплу від печі, маленьку, безпомічно зажмурену від яскравого світла, у поспіхом надітому просторому платті, відчуває шорсткість її розігрітої сном м'якої щоки і похилість вузьких згорблених плечей...

Після сніданку пішли до хліва. Іван віддирав вилами гній, накидав на носилки, старався навалювати на свій край більше, щоб матері було легше.

Земля на сотках підсохла, і лише у видолинку, за хатою, у борознах цвіла сірою пліснявою вода, і ноги грузли в тягучій, як тісто, хлипкій м'якоті.

Говорили мало — спокійно, відповідно до думок і настрою. Іван, звичайно, розігрівся, скинув піджака. Мати також розчервонілася на обличчі... І накидаючи гній, і несучи його, і розмовляючи, він жив собою. Думав про сон, що приснився цієї ночі, розбурхав його. Чи не сон приніс із собою цю незрозумілу тривогу?

Ніколи Іванові не снився такий гарний і страшний сон.

Сон був про коней. Звідкілясь, здається, з Яблуньщини, Іван йшов додому. Йшов, м'яко відчуваючи під босими ногами гарячий дорожній пісок. Пахло полиневою гіркотою, і Івана щось непокоїло, турбувало. Він раз у раз кидав оком на небо. Захід затягувала темна хмара. Він не пам'ятав, що тривожило його — чи ця чорнота, яка пливла, розростаючись, від землі, чи щось інше. Але цей незрозумілий страх підганяв, примушував іти швидше й швидше. І раптом Іван вловив ледь чутне цокання копит — ніби хтось далеко і не дуже прудко їхав на коні. І тоді страх, що розпирив груди, набув реального й конкретного змісту. Іван злякався цього кінського тупотіння! Він кинувся тікати додому, швидше додому, лише домівка могла врятувати його від нестримного тупоту. Іван біг і повсякчас озирався назад, на небо. І, вже наближаючись до свого села, побачив, що по небу, якраз по гострому краю чорної хмари, мчать, виростаючи на очах, двоє блакитних коней. Узгоджене тупотіння їх — тра-та-та! — тра-та-та! — мовби вони мчали не по небу, а по гучному, второваному шляху, розлягалося довкола, заповнювало весь простір, розриваючи Іванові серце диким жахом. Надзвичайно гарні, світло-блакитні коні з виряченими шалено-червоними очима і ошкіреними великими зубами, з рожевими гривами й хвостами, які, розвиваючись, пливли на вітрі... Іван бачив їхні широкі мускулясті груди, круглі чисті тарілки копитів, бачив, як

коні стрімко наближаються — тра-та-та! — тра-та-та! — тра-та-та! — і біг безлюдною вулицею, шукаючи, де б сховатися, але всюди було голо, тільки попереду стояла їхня хата, і коли здавалося, що коні зовсім наздогнали і ось-ось розтопчуть його, він нарешті добіг до хати, крутнув за ріг, притулився спиною до стіни, розкинувши руки. Коні протупотіли далі...

Та зразу ж вони розвернулися й помчали назад, на нього, і він побіг довкола хати, ховаючись поза рогом, і з замерлим серцем почув нарешті, як тупіт почав стихати й стихати. Тоді Іван зайшов до хати, відшукав каністру з гасом і, обливши наріжні кути, підпалив. Полум'я шугнуло вгору, наче вистрелило.

І, прокинувшись, Іван ще довго слухав дике калатання серця, до дрібниць пригадуючи незрозумілий сон, виразно бачив коней, чув їхнє тупотіння і відчував пережитий страх. Ось і тепер, варто було приплющити очі, з'являлися гладкі, аж лисніючі, нереально блакитні спини коней, вирячені, налиті кров'ю очі. Тільки тепер не було того нічного страху, zostалися лише здивування і радість. Як це було гарно! Страшно, але гарно. Так страшно і так гарно, що серце ладне було розірватися.

І дивно... Пригадуючи сон, Іван думав про Віру. Начебто цей сон якимись невидимими нитками був зв'язаний з нею.

«Це добре, Віро, що ти приїхала,— думав він.— Це дуже добре. Я хочу бачити тебе. Мені треба побачити тебе...»

Поки Іван відколупував злежалій, спресований гній,— корові підстилали зібганий, перем'ятий льон, котрий щороку лишався на стелищі і котрий Льюкса збирала й привозила на подвір'я,— поки накладав на носилки, Льюкса сиділа під стіною на ослінчику. Заспокоена, трохи розм'якла від роботи й теплого дня, вона думала про себе, про Лявона, про дітей, і їй приємно було думати, бо ці думки відкривали їй саму її не такою, якою вона звикла себе вважати — маленькою, кволою, сльозливою, а іншою — дужою, впевненою, вродливою. Все життя їй ніколи було думати про себе: мати завжди думає про дітей і тільки потім, коли залишиться час, про себе. Такого часу вона ніколи не мала. З нею лишилося п'ятеро, коли Лявона не стало,— де тут вміститися іншим думкам. І тепер вона думала про себе, дивилася на себе, віддалену від повсякденних дріб'язкових клопотів, якими завжди повниться життя кожної жінки, а особливо багатодітної жінки-вдови.

Вона пригадувала Лявона, яким він був у ті воєнні роки і яким лишився назавжди, бачила себе саму поряд із ним — так само молоду й здорову.

Вона сиділа на ослінчику, чула важке Іванове дихання, бачила його чорні й задумані очі й росинки поту на чолі, великуватий ніс, дужі руки з надутими венами, бачила й чула зовсім іншого Івана.

...Та ніч була холодна, хуртовинна. Ще вдень Льоксі стало зле: підкочувала під груди порожнеча, болів живіт і тягнув донизу. «Не треба було піднімати таке важке,— не вперше вона подумала протягом цього дня.— Не треба було тягти той мішок».

Льокса носила п'яте і знала, що означає і цей тягар у животі, і лихоманка, і ломота в спині.

Кінчався сьомий місяць, як вона завагітніла, і думала, що все обійдеться.

Цілий день була на ногах, витопила в печі, зварила обід, потім повечеряли... У хаті було незвично просторо — вже два дні, як загін Івана Івановича вибрався з Буднева, покинувши тільки санітарний взвод. У їхній хаті нікого не лишилося. Діти — всі четверо — спали на полу й на печі, вони з Лявоном на ліжку. Ще з вечора на цьому ліжку спали санітарка Галя і командир взводу Осипчик. Вони нещодавно побралися — чорноброва смаглява Галя і мовчазний Осипчик, і Льокса з Лявоном віддали їм своє ліжко. Самі лягли на підлозі.

Після глухої півночі, коли шибки у вікнах заледеніли і хата почала вихолоджуватись, Льокса розбудила Лявона:

— Лявоне, Лявоне, встань. Я родитиму...

— Ти що, здуріла?.. Ще ж не пора...

— Я знаю, що не пора, але й знаю, що родитиму... Встань, розпали піч... Постав гріти воду...

— Може, ти ще видумляєш,— Лявон хутко натягнув штани, навпомацки знайшов у печі повстяки — вони сушилися там. Запалив «шмаркача», поставив його на комин, укинув сухих дровець у піч.

Льокса лежала на ліжку, важко дихала, поглядала на стелю, слухала, як потріскують, розгоряються дрова.

— Розбуди Реню... Нехай збігає по бабку...

— Вона боятиметься...

— А як же без бабки?..— Льюкса вже кусала губи.

Лявон став на лежанку, торкнув за плече доньку:

— Реню, встань. Устань, Реню! Збігай до Агеїхи. Скажи, нехай біжить сюди. Мати родить...

Реня зразу підхопилася, як і не спала, почала хутенько взуватися.

— Одчини куфер, Лявоне. Там з лівого боку, під прискринком, дві пелюшки є, крамничні, достань їх. Під ними льняні, тоненькі, і їх достань. Що ще. Ага, принеси з сіней ночви, нехай гріються...— вона заплющила очі. Чоло їй зросло потом. Вона лежала й слухала, як гуготить вогонь у печі і як теплий дух лине на хату, і мовби не чула болю, який поймав її всю, розламував на частини. Йї приємно було бачити Лявона — розгубленого, безпорадного, доброго. Він рідко сміявся, і ще рідше з нею. Вона поважала його й трохи боялася. А тепер їй було добре з ним. Вона жаліла його. Жаліла, що він такий серйозний, ховає лагідність свою і доброту, й не знає, що з ними діяти. Він, як багач, котрий не роздає свого багатства не тому, що скупий, а тому, що не знає, кому і як віддати...

Йї згадалося, що ще позавчора на цьому ліжку спали молодята, а сьогодні вона родить. «Ну й що з того, що молодята, ти ж сама вже давно немолода, п'яте народжуєш...» — думала вона і знову споминала про те, що всього позавчора на цьому ліжку спали молодята.

Страшений біль знову поймав її.

— О-ой!

— Кричи, Льюксочко, кричи... Дай я тобі подушку підкладу під спину... Зручніше буде... Кричи...

— О-ой... Не дивися!.. Дурню, мурмило, одійди... Ой!..

— Обережно, Лявонку... Голівку обережно... О-о-о-ой... Пуп, пуп перев'язи...

Він кинувся шукати нитки — до скрині, у прискринок — ніде не було. У шухлядці столу натрапив на клубок драгви. Відкусив трохи, перев'язав пуповину.

— Чи живе хоча б?

— Живе,— Лявон тримав маленький рожевий клубочок над ночвами, обмивав теплою водою.

У раму вікна хтось грубо затарабанив:

— Гасіть вогонь! Літаки!

У раму ще раз гупнули. Здавалося, вона не витримає, розсиплеться. І враз хряпнули двері, і в хату вскочив чоловік — у чорному кожушку, з наганом у руці.

— Гасіть огонь зараз же, бо постріляю! — гарикнув він, шалено бігаючи очима по хаті. Льокса бачила, як зблід на обличчі Лявон, як ступив назустріч вирлоокому.

— Тихо. Бачиш... дитя народилося...

— Що?.. А-а-а,— чоловік ніби знітився, хоч не все ще й збагнув, відступив назад.

— Запніть чимось. Бо як лясне штучку — мокре місце зостанеться.— Задкуючи, задкуючи, ще раз зиркнувши за піч, він вийшов.

Лявон загорнув у якусь одежину дитя, схопив рядно, накинув на одне вікно, на друге. Прислухався. Десь високо чути було нудний тягучий гул. Він помітно віддалявся...

— Боже мій, чи ж воно житиме... Семимісячне... Таке малюсіньке. Зелене. Мохом обросло...— Це сказала Льокса, ледь чутно, самими губами. А воно, це зелене, обросло мохом, раптом зморщило личко і чи то заплакало, чи то пискнуло — раз, удруге, втретє...

— Захоче, то житиме,— сказав Лявон.

У сніях почулося тупання ніг. Ішла Реня з бабкою Агеїхою.

...Льокса наче отямилася, підвела очі. Іван стояв коло бігуна, спираючись на вила, поглядав на неї. Чорна, коротко обстрижена чуприна. Вона в нього кучерявиться, і так красивіше, так він видавався молодшим. Широкі в кості руки. Сорочка на грудях розхристана, мов ріжки косинки, видно засмаглі груди. Щороку так смажиться на сонці, що й за зиму смага не сходить. Вузькі штани щільно облягають ноги. Міг би й з ширшими холошами вибрати. Тоді не було б видно, що ноги кривуваті.

Вона стрепенулася, полізла руками під хустку, поправляючи волосся, додумала: «Чи сподівався хто тоді, що з нього щось буде. Аж бачиш, слава богові. Захоче — житиме». Підвелася.

— Давно були листи? — спитала тихо, як після сну.

— Од Валька вже з місяць нічого не чути. І Олекса мовчить. Все ніяк десять хвилин не виберуть, черконути кілька слів... Реня, щоправда, недавно надіслала. Ліда також. Збирається на літо приїхати з дітьми.

— Нехай їдуть. Молоко є, м'ясо... Хоч ягідку якусь діти знайдуть та потішаться. А може, й зовсім зостанеться...

— Кинь ти, мамо. Ти ж знаєш: відламаний сук не приживляється.

— Одламаний. Дуже швидко ви відламуєтесь.

Льокса замовкла. Іван чув за плечима її нерівну, ривками, ходу, чув, як вона важко витягала свої гумовики з липкої землі...

Сам він пригадував своє...

IV

Зимовими вечорами,— коли надворі хурделило сухим снігом і аж сипало в обличчя, хоч як затуляйся, і ні під парканом, ні посеред вулиці не пройдеш, щоб не загруз у пухких високих заметах і не набрав снігу в повстяки,— добре було по стежці, протоптаній багатьма ногами, вскочити у затишок Петрового двору.

Вітер тут, за стіною сіней, не діставав, і можна було струсити сніг з коміра й шапки, щоб не нести в хату. Тут-таки завжди стояв деркач — обмести повстяки. І тоді вже можна було зайти до першої — холодної — хати, де під сволоком завжди жовтіла лампа, а з цієї хати — в другу. Після морозу, снігу й вітру це був рай. На всю потугу наливаючись до малинового почервоніння, палала піч, від столу валив дим — там курили картярі, а довкола їх юрмилися ті, хто спізнився захопити місце за столом і тепер ждав своєї черги, поки хтось вискочить, і ті, хто кожного вечора приходив сюди, щоб відігрітися в теплі, попаякати, з однаковою радістю покепкувати з «дурнів» — все одно, хто ними був. Збиралися тут і чоловіки, але більше було хлопців та дівчат.

Петро був удівцем, і жило з ним дві доньки — Клавдія та Віра. Навіть не з ним, а він жив при них. Петро кожної весни наймався за пастуха і, щойно сходив сніг, до своєї хати навідувався лише ночувати: годували його, давали спідне з полотна ті хати, які пускали в череду корів. Кожна господиня від себе відірве, від дітей одірве, а постарається, щоб пастух і смачно поїв і в доброму настрої вийшов у поле,— і Петро ходив з червоним, мов буряк, лицем, завжди щось бурмочучи собі під ніс.

Дівки його жили самі по собі, але теж відчували характерність пастухової професії — батько приносив їм і хліб і до хліба.

Клавдії вже минуло дев'ятнадцять і це вона стала причиною, що в хаті у них завжди збиралися хлопці й дівчата.

А Вірці вона була і за матір, і за сестру. Вірка росла забарно, зморено, ходила в четвертий клас, а вигляд мала другокласниці. Але одно впадало всім в очі — не по літах її серйозність. Чи вона оббирала картоплю маленькими спритними ручками, чи підкладала дрівця в піч, чи приносила воду — завжди брівки зведені докупи, губки підтягнуті вперед, неначе вона сама собі повторює напам'ять якийсь урок.

Компанії для літніх жінок тут не було, для чоловіків також. Петро не напарник. Про що з ним поговориш, коли навіть «добри вечір» йому треба було кричати в самісіньке вухо. Та чоловіки все ж частенько заглядали сюди. Їм тут було зручно — приходили разом з хлопцями.

Сам Петро мало коли брав участь у цих вечорницях, звичайно він сидів на лаві і, усміхаючись до чогось свого, муркотів, мов кіт, собі під ніс і плів постולי. З усього взуття Петро визнавав лише одне — постולי. У них він ходив і весною, і літом, і взимку. Навіть на великдень ходив у постолах. Святкові постולי він плів дуже старанно й гарно і мотузки сукав спеціальні, потім смолив їх, і вони робилися чорними і, красиво схрещуючись, стискали на нозі білі полотняні онучі... Петро був молодець ще в одному: у нього за літо завжди припасено сухих дров, він не шкодував їх, щоб у хаті було тепло.

Покинувши школу після семи класів, чи не кожного вечора у Петрову хату почав ходити й Іван. У карти він не грав, у доміно також, але подобалося йому сидіти де-небудь на ослоні, слухати зубоскальство хлопців та чоловіків. У задушливому теплі хати, у цьому тлумі, де всі були рівні — і старі, й молоді, він почував себе мовби рівнею і цим оброслим колючою щетиною чоловікам, і язикатим хлопцям, хоча був тут наймолодший і малий на зріст. Він не ображався, коли раптом хтось кликав його: «Де ти, Яську, йди сюди», — не Іван, а Ясько, і він покійно йшов на голос, ніяково посміхаючись, озиваючись на прізвисько, як на законне ім'я. Оця покійливість, готовність прислужити, незлопам'ятність давали йому місце в гурті курців і картярів. Вони його брали до свого гурту як рівного, бо він як рівня працював з ними влітку і взимку. Він їздив з ними до лісу, за річку по сіно, тягав колоди й лантухи. У чому міг, намагався не відставати від них. Коли посилали «до Маланки», — охоче бігав, повертався од неї з пляшками самогону, пробував і сам випити, хоч ні смаку в самогоні не відчував, ані бажання до нього не мав.

Йому вже минуло чотирнадцять років, і розмови старших хлопців та чоловіків про жінок і дівчат, безсоромно-щирі й з вихваланнями, лякали його, але й викликали підвищену цікавість, хвилювали. Він слухав їх, хоч і соромився, вдавав, що вони його не цікавлять, а сам старався не прогавити жодного слова. Неспокійний вогонь наївного захоплення жінкою, чекання чогось невідомого й грішного вже бунтувало його кров.

Часом хлопці приносили цимбали, і тоді починалися танці. Вчився танцювати й Іван. Дмитро, або, як його частіше називали, Чотирисорок, грав на цимбалах, а «його» Клавдія була вільна і навчала танцювати підлітків. Іван боявся Клавдії, бо вона занадто сміло притискала до своїх великих гарячих грудей, і старався викрутитися з її рук.

Усі розбивалися на пари, кожен з хлопців намагався танцювати зі «своєю» дівчиною. У Івана «свої» ще не було, і він вмощувався коло грубки, ближче до Вірки — помагав розв'язувати задачі або читав що-небудь з читанки. Іван сумував по школі й радів, що Вірка уважно, як учителя, слухала його.

Гуготить вогонь у грубці, пирскають іскри. Вірка сидить на підлозі, біля розчинених дверцят. На подолі у неї задачник, а зошит, чорнило — пляшечка й ручка — на маленькому табуреті. Обличчя її пашить від жару, але вона не відсовується від грубки, хоч тут і гаряче й іскри стріляють — дивись, пропалять і задачник, і зошит. Вона позирає в грубку, на вогонь, метушливе полум'я осяває її обличчя: воно таке червоне, що здається, зараз і само займеться вогнем, і очі спалахнуть, як жаринки.

Іван побіч грубки примостився на березовій колодці. Колодка тонка, сидіти на ній мулять, тож Іван крутиться, моється на ній, як півень на шпичаку...

— Ну, читаю ще раз... Слухай. «З міста А до міста Б назустріч один одному вийшли два подорожні...» — Гуготить, аж завиває, шугаючи до колін, полум'я, пахне березовими дровами, як у лазні, коли в ній тільки-но починають палити. Іван відчуває, як шерхнуть і наливаються теплом його щоки, і слухає гул голосів за столом — сьогодні там чогось сердиться і часто зривається на крик Дмитро:

— Ти що, думаєш, я сліпий, не бачу... Короля — дамою... По голові зараз цею дамою!

— Ну-ну, тихше... Ти б тільки по головах. Я пожартував. Іван кидає оком на Вірку:

— То з чого почнемо?

Вірка нібито нічого не чує — ні того, що тільки-но прочитав їй Іван, ні того, що робиться за столом. Вона позирала в грубку, на полум'я, і тепер стрепенулася, почувши Іванів голос, дивиться розгублено.

— Треба дізнатися, на якій відстані від міста Б і А зустрінуться подорожні і яка відстань між містами.

— А що, як вони зовсім не зустрінуться? — на Івана позирають круглі, як гудзики, червоні очі.

— Як це не зустрінуться?

— Ну як? Хіба поміж містами лише одна дорога? Може, один піде по одній, а другий — по іншій,— і розминуться...

— Та ні, ти не розумієш... На землі немає таких міст Б і А. Це тільки в задачках пишуть.

— Хіба ж може таке бути: пишуть, що є, а їх нема? Так не буває. І як же вони зустрінуться, якщо таких міст немає?

— Зустрінуться... Мусять, то й зустрінуться,— Іван починає сердитись.— Так що ми дізнаємося першим питанням?

— Першим питанням? — Віра морщить лоба, від носа вгору по лобі повзуть дві западинки.— Першим питанням...

Іванову злість — як рукою знімає.

— Ну, слухай ще раз. Тільки уважно. Ось два міста — А та Б.— Іван бере олівець і креслить на аркуші паперу схему.— З міста А до міста Б...

— Ну, скоро ви розберетеся зі своїми містами? — це вже від столу, Чотирисорок.— Плюнь ти на все, Іване, йди сюди. Візьми чарку...

— Не чіпай ти його. Може, він наречену собі навчає...

— Ха! Га-га-га!

— Пийте, я зараз.— Іванові не хочеться йти до столу й пити самогон, який він нещодавно сам приніс.

— О-о-от, ми ще його припрошуватимемо.— Чотирисорок встає з-за столу і тягне Івана від грубки.— Хай сама розбирається.

І ось Іван за столом, поміж Петром та Клавдією, трохи оглушений випивкою й збуджений. Він бачить, що Віра сидить на тому ж місці, все так само втупившись у вогонь. І йому жаль її — маленьку, збіднілу, одну-однісіньку в цьому тлумі.

Чотирисорок пристає, щоб Іван ще випив. Іван не хоче, відштовхнув його руку із склянкою — самогон вихлюпується на стіл, у миску з качанами кислої капусти.

— Ну, ти тихше! Пий! — Чотирисорок багровіє, показує зуби.

— Не буду.— Якась уперта злість раптово закипає в Іванових грудях.

— Будеш, Ясику. Раз сказали — будеш... Де ти дінешся...

— Я тобі не Ясик, чуєш? Я Іван Купцов. У мене батько є, Лявон. Лявон мій батько...

— Був батько... А ти — Ясик. Розумієш?.. Я-а-с-и-к! І робитимеш, що велять. Сьогодні сіно коровам на ферму привозив, завтра гній будеш викидати, весна прийде — орати будеш, косити будеш...— Чотирисорок мов озвірів.

— Ну й викину, що там такого, і виорю, і скошу. А пити не буду.

— Думаєш, на своїх семи класах далеко поїдеш? Ні-і... Не далі, як я на Чалому.

— Куди захочу, туди й поїду.

— Не далі Маланки.

— А от до Маланки більш я вже не піду. Ні-і-і, не піду.

— Підеш, Ясику...

— Ясик, кажеш? Ясик? Нехай. А це тобі од Івана,— і він хлюпнув рештки самогону Дмитрові в лице.

Дужий удар в зуби відкинув Івана до стіни.

Іван трохи підвівся, побачив по той бік столу перед собою мокре й люте Дмитрове лице, розмахнувся і тим, що було в руці,— гранчастою склянкою вгатив йому в лице і разом з брязкотом, що звалився на його голову, почув переляканий Вірин крик.

Йшов Іван додому, ковтав сльози: «Де ти, батьку? Невже не можеш заступитися? Невже весь вік витиратиму рукавом сльози?» Запалив удома лампу, довго дивився на батьків портрет. У хаті було темнувато, і його батько дивився на нього зі стіни по-чужому уважно і холодно.

— Чому це ти не хвалишся, що вчора побився з Дмитром? — спитала мати на завтра за сніданком.

— А тобі вже наспівали.

— От я зараз наспіваю, так наспіваю. Скільки разів казала: не ходи туди. Знайшов компанію. Дмитро йому рівня. Ні, волочиться... І той осилив, кого бити. Зараз піду, то чаплією голову розквашу.

— Не мішайся, куди не просять,— грубо відказав Іван.

— Як це не мішайся?

— Сам розберуся.

— Чи в суд подати? Знайдеться і на нього управа.

— Сказав не мішайся, то й не мішайся...

Льокса прикусила язика. З нею говорив інший син, інший Іван — не той м'який, податливий, якого вона знала дотепер і якого люди, та часом і вона, жартома й не жартома називали Ясиком. І вона не знала: радіти цьому чи сумувати.

Саме тоді двері в хату прочинилися. Зайшов Дмитро.

— Заявився, молодчик. Хіба взяти чаплію та випровадити, як людину,— зустріла його Льокса.

— Не кричи, тітко. І без цього собаці в очі глядіти незручно. Все цей самогон. Давай, Іване, миритися,— і Дмитро ступив до столу, простягнув руку.

Учорашню Іванову злість — мов рукою зняло. Йому імпувало, що сам Чотирисорок прийшов до нього миритися, і він подав йому руку.

Після цього вечора Іван зостався із щербинкою у верхньому ряду зубів, а Чотирисорок з глибоким шрамом на переніссі...

А згодом якось надвечір з вилами на плечі йшов Іван з колгоспного двору додому — стомлений, здоровий. Іздили по сіно за річку, цілий день на холоді, а там ще за Слобідкою кінь у канаву провалився — щастя, що місце було неглибоке і хлопці їхали близько, витягли коня і навіть віз не довелося перекладати. Йшов, радіючи, що зараз буде вдома, в теплі й добрі, і зустрів Івана Омеляновича. Маленький, товстенький, як стручок гороху, Іван Омелянович дріботів коротенькими ніжками, ковзав по снігу, тримав під пахвою — Іван одразу пізнав — стареньку шкільну радіолу «АРЗ». Іван Омелянович зрадів, побачивши Івана, поставив радіолу на сніг, простягнув руку.

У школі Іван Омелянович викладав фізику, хімію та історію, ходив завжди в темному, невипрасуваному костюмі, і завжди від нього пахло чи то хімікатами, чи то ліками. Учні його не боялися, хоча й любили.

— Це ж ми хочемо Новий рік зустрічати в школі, платівки послухати, потанцювати, а радіолка наша мовчить. То я і взяв її додому, подлубаюся — може, полагоджу,— почав пояснювати він Іванові, киваючи на радіолу, і зразу, без переходу, наче для нього це давно вирішено, запропонував: — Приходь до мене завтра ввечері, разом поглянемо. Ти ж любиш фізику. Вдвох буде веселіше...— Іван не встиг нічого сказати — і поважав Івана Омеляновича і побоювався, і ця зустріч була такою несподіваною, а той підхопив уже радіолу під руку й пішов далі вулицею, все так само ковзаючись у сухому нерозтоптаному снігові...

Наступного дня увечері Іван з Іваном Омеляновичем сиділи в тісному ванькирчику, мацали кожний дротик, кожний контакт. Усе було на місці, все було за схемою, а радіола мовчала. Третього або четвертого вечора, коли Іван уже напам'ять знав усі вузли, де який опір, де конденсатор, і коли вже йому обридло оце колупання, Іван Омелянович раптом сказав, що, може, тут усе справне, може, просто перегоріла якась лампа... Іван заходився переглядати лампи. Так воно й було. У Івана Омеляновича якраз знайшлася і запасна лампа, і ось радіола затріщала, неспокійним метушливим блиском зазеленіла шкала... Іван Омелянович збігав до іншої кімнати, приніс платівку, поставив на круг — і вдарили, перегукуючись, срібні дзвони, і м'який душевний голос заспівав. Пісня була не наша, не всі слова зрозумілі, але музика і голос співака такі щирі, близькі... Було так хороше слухати...

І до сьогодні Іван не певен, чи справді Іван Омелянович не знав, що в радіолі перегоріла лампа, чи тільки вдавав, що не знав, та сам Іван після тієї зустрічі почав поділяти вечори: коли в Петра, коли в Івана Омеляновича.

...Літо. Гостро, аж пчихати хочеться, пахне злежалим пилом. Іван з Олексою йдуть вулицею — о цій надвечірній порі тихою й безлюдною, розмовляють, сміються. Йдуть на танці. Олекса тільки вчора приїхав з морехідки, з Калінінграда, він у широких штанях-кльош, у форменці, на маківці голови — безкозирка з чорними стрічками, Іван — у білій в синю смужку ситцевій сорочці, одягненій на голе тіло: надворі духота, як у печі.

Обоє веселі, збуджені — вони завжди раді один одному і люблять один одного. Сьогодні обом хотілося говорити, і вони говорили, сміялися, перебиваючи один одного. Згадали про те, як колись, зовсім ще малі, лазили по яблука. Тепер це було давне і пригадувалось як щось приємне, пустотливе.

— А пам'ятаєш, як до Миколая залізли? — спитав Олекса, широко роззявивши рот, показуючи рівні білі зуби. — Він спить під коморою, «пилньує», а ми нишпорим по садку, житняків шукаємо.

— Ага, а потім він прокинувся й питає: «Ніно, це ти?» Думав, що це його Ніна з вечорниць прийшла. А тоді як заволає: «А-а-а, так це ви!» — та за нами...

— Я тоді страху набрався, — Олекса покрутив головою, примруживши очі, буцімто йому й тепер страшно... — Щоб догнав він кого з нас тоді — живим не випустив би...

«А пам'ятаеш?.. А пам'ятаеш?..» — і тривала ота безладна, хаотична розмова-спогад, з перескакуванням з одного, на інше, з мішаниною сьгоднішнього, недавнього, з тим, що було рік-два-три тому, коли головне в розмові — сам настрій людини і він, цей настрій, освітлює все те, що було тепер і колись.

Олекса жив радістю зустрічі з домівкою, з матір'ю, з братом, тішився своїм здоров'ям і тим, що йде в Кургани на танці і що на його форму всі задивляються.

Іван заздри́в Олексі: і його постаті — високий і стрункий, і його формі, і тому, що він вчиться на капітана далекого плавання й уже тепер вільно й легко почувується з тими незрозумілими і страшними «бомбрамсельями», «фок-грот-щоглами» та багато чим іншим. Особливо заздри́в він повсякчасній Олексівій веселості і впевненості в собі, впевненості в тому, що все, що тільки скаже, буде сказано гарно й цікаво, і все, що тільки зробить, буде зроблено добре і правильно. Іван розумів, що він у своїх бавовняних штаних, старих зношених черевиках виглядає незграбним і вахлакуватим поряд з Олексою — випрасуваним, блискучим, підтягнутим, і це було неприємно. Хіба Олексі в мореходці важче, ніж Іванові тут? І хіба Іван не зміг би так учитися? Зміг би... До восьмого він не пішов не тому, що погано вчився, а хотів, щоб матері було легше. І вона це знала, тому й не дуже наполягала, аби закінчував десять класів... «Декому треба, як каже Чотирисорок, і волам хвосту крутити, і помагати матері,— втішав він себе.— Дівки повиходили заміж, Валентин в армії, Олекса в мореходці...»

Хлопці наближались до кінця селища, коли це позаду затарахкотіли колеса. Іхав голова — Пухтик Вавіла. Він кудись поспішав і все підохочував жеребчика батогом. Сидів він у задку воза, високо на конюшині, мов на троні. Як тільки колеса промчали повз хлопців, Іван кинувся бігти і, схопившись руками за кінці полудрабок, скочив ногами на край дишля, що стирчав ззаду,— під'їхати.

Вавіла зразу обернув голову — і очі їх зустрілися: Іванові — радісні, з вогником азарту, і Вавіліні — похмурі, неприязні.

— Ану злазь! — крикнув Вавіла, й Іван відчув горілчаний дух.

Іван позирав на Вавілу, посміхався широким ротом, не розуміючи, чи той справді сердиться, чи жартує.

— Кому кажу — злазь! — уже гарикнув Вавіла, шкірячи зуби. Карк його почервонів, налився кров'ю.

Іван почав спускати одну ногу, щоб спершу, ніж зіскочити, пробігти трохи за колесами, аби не гепнутись у куряву, і саме тоді гострий, аж влипла у тіло сорочка, удар облік його спину.

Іван попервах не збагнув, не міг збагнути, за що це його вперіщив Пухтик,— за те, що підчепився проїхати? — та коли побачив знову обернене до нього задоволене лице і почув: «Ну що, будеш чіплятися?» — і злість, і жаль до себе, і кривда заслали очі. Тоді Іван трохи підвівся на ногах, випростався і, боячись, що ноги сковзнуть з круглого дишля, розмахнувся й з усієї сили, яка тільки була в правій руці і в усьому випростаному тілі, врізав Пухтикові помордаса. Побачив, як у того голова разом з широкими плечима важко бовтнулася ліворуч, і тільки тоді сплигнув на дорогу, мало не заоравши носом.

— Тпр-рр-р! — дико закричав Вавіла, круто завертаючи жеребчика до паркану. Поспіхом прив'язав його, смикнув на себе штахетину. Але в ту мить наспів Іван і обхопив його ззаду разом з дошкою, притис до себе.

— Пусту, мати твою... Я тобі покажу розмахувати руками,— рвонувся Вавіла. Та Іван тримав міцно. Ніздрі його побіліли, він важко дихав:

— Знатимеш, як батогом періщити, як битися!

— Пусту!..— ще раз рвонувся Вавіла, й Іван ледве втримав його, крикнув:

— Олексю, сюди!

Олексю тільки тепер зрозумів, що сталося, і підбіг до місця бійки.

— Тихо, дядьку, тихо! — сказав він спокійно, вириваючи у Вавіли штахетину, і той збагнув, що з двома йому не справитись, ослаб, обім'як. Іван відпустив руки. Вавіла в'ялою ходою наблизився до коня, відв'язав його, скочив до воза.

— Я тобі, байстрюк партизанський, ще покажу. Щеня! — і лягнув коня батогом.

— Побалакай, побалакай ще, то не те з'їси! — крикнув йому навздогін Іван.

Хлопці не знали, що Пухтик їхав з району і що його скинули з голови. Останнім часом він почав частенько заглядати в чарку.

Спина в Івана палала вогнем, на сорочці виднілася руда смуга, але він втішився своєю перемогою. «Зажди, ще не те буде»,— самовпевнено думав він про Пухтика, і цей

запально-гонористий настрій не полишав його весь вечір.

Здається, на вулиці нікого не було, коли Іван зчепився з Вавілою, та в клубі вже говорили, що Іван з Олексою відлупцювали Пухтика, і парубки й дівчата, а особливо хлопчачки, розпитували, як це сталося. Іван мовчав, розказував Олекса. Як вони йшли вулицею, як потім їх випередив Пухтик на жеребчику і як Іван захотів прокататися... Коли Олекса, може, вп'яте вже розказував про цю пригоду, Іван раптом відчув якийсь неспокій, наче його щось смикнуло, обвів очима клуб — на середині купчилися танцюристи — і зустрівся з упертим і напруженим поглядом Віри. Вона стояла в кутку в купці таких же, як сама, недоліток-школярок. Дівчатка часто вже бігали на вечорниці, але в коло виходити не наважувались, більше тулилися по кутках. Віра скінчила шість класів, трохи вицибалася, та все одно була невеличка, і тільки очі з прямим серйозним поглядом виказували, що в голові у неї триває напружена робота думки, а тонка постава і маленькі — тільки-но відросли — горбики грудей, ледь позначені під платтячком, і пологі плечі свідчили, що росте вродлива хороша дівчина.

Іван зустрівся з її поглядом і здригнувся. Відчув, як жар обпалив його і щось солодке й тоненьке заніло в грудях. Він підійшов до дівчаток, пожартував:

— Ну, дзиги, чому не танцюєте?

— Так,— відказала за всіх Віра, й опустила очі, а потім тихо і якимось проникливо-лагідно, по-материнському, співчутливо звівши брови над переніссям, спитала: — Дуже болять?

— Ні-і,— відказав Іван і одійшов назад до хлопців.

Там Олекса вже розказував щось веселе. Та Іван не чув його. Він не знав, що діється з ним. У душі його поселилася радість. Він танцював, виходив надвір покурити, сидів на лавочці, і всюди з ним була ця радість. Танцював і бачив, що за ним стежить Віра, і від її погляду йому було і ніяково, і тривожно, і знову ж — радісно. Він не помітив, коли дівчатка пішли з клубу, але йому весь час здавалося, що Віра десь тут.

«Може, розказати Олексі? — подумав Іван, коли вони десь надранок поверталися додому.— А що я розкажу? Я нічого не знаю. Мені нема чого розказувати...» Але сам він знав, що в нього щось та є, хоч розказати про те він і не вмів і не зміг би. Воно як кволенький голосочок стру-

мочка під весняним снігом: він і є, і дзвенить десь, переливається, і його не видно, буцімто й нема, а радість, що він є, живе, будить душу.

Через рік, восени, Іван ішов до армії.

Іхала по селищу підвода. На ній сидів п'яний Костик Михолапов з гармошкою. Грав і наспівував «Последні нояшні дзянёчак». На підводі, в соломі, лежала Іванова торбина, в ній — сухарі, варена ковбаса і сало, пляшка горілки. Метрів за двадцять від підводи йшли Іван, Льюкса, хлопці, дівчата, сусіди. Йшов Вавіла й Чотирисорок, і до обох їх не мав Іван злості. Був жаль, що він розстається з ними. Вавіла тепер працював конюхом, Чотирисорок скінчив курси трактористів і сів на ДТ. Йшов Іван Омелянович, і було Іванові приємно, що той знайшов час провести його. Жінки плакали, чоловіки мовчали, пробували жартувати. Проводжали за давнім звичаєм — за селище, Іван розпрощався з усіма, кого бачив — старими, молодими, малими. І в цьому прощанні було щось до сліз болуче, ніби людину виряджали не просто в армію, а на війну.

Тривожно було на серці в Івана, особливо від цих жіночих сліз, од мокрих очей, і од того невідомого, що жде його десь там, далеко, «в армії», але й радість прохоплювалася в серці: ось він уже, як усі, мужчина і всі дивляться на нього серйозно і приязно. Було ще одне, у чому він побоювався признатися собі, а не те що матері: Іван був певний, що жити в Буднев він не повернеться.

На Петровім подвір'ї стояла Клавдія. Іван зайшов попрощатися з нею і в вікні хати побачив знайоме маленьке обличчя. Забіг.

— Я до школи не пішла,— з наївною дитячою безпосередністю сказала Віра.— Хотіла подивитись, як ти будеш іти...

— Справді? — перепитав він і зиркнув у вікно: підвода стояла за селищем, його ждали.

— Ну бувай, Віро! — Іван подав руку. Віра простягла свою — маленьку і чомусь холодну.

— Щасливо служити! — на очах у неї були сльози. Віра дивилась на нього спокійно, вдумливо, мовби вивчала його. І дивно, Іван побачив у ній жінку, побачив, що вона дивиться далі за нього, глибше за нього. Він зморщився і, скреготнувши зубами, вискочив надвір. Побіг не в ворота, а навпрошки, через городи, провалюючись ногами у м'яку землю.

Коли Іван з вулиці ще раз озирнувся на Петрову хату, йому здалося, що в вікні все ще біліло Вірине обличчя.

Після того Іван не бачив її...

V

Якимось незрозуміло світлим zostався в Івановій пам'яті день проводів. А в цьому дні — батько, стриманий, чисто виголений, моложавий і строгий.

На ослоні стоїть кошик, сплетений з білої, обдертої лози, і в нього на рушник мати складає хліб, смаженю, крашанки. Яечка — це Шуркові, Івановому братикові, якого він не знає і не бачив, бо той помер давно, у трирічному віці, коли Івана ще не було. Батько ставить у кошик горілку, кладе ножа, ложки, склянки. Збираються на гробки, й Іванові дуже хочеться піти, але його не пускають. Не пускають і Валентина, і Олексу. Тільки Рені й Ліді можна — вони старші. Іван уявляє собі ці гробки і Шуркову могилку. Могилки — це величезний дім, такий, як був у пана Карбановича, поки його зруйнували, — з колонами, на багато кімнат. Шуркова могилка — це підпілля, такий глибокий, темний, прохолодний льох, і там, посередині, стоїть його труна, і в ній лежить Шурко. Коли до нього приходять, він сідає (зовсім вставати йому не можна чомусь, а чому, Іван не знає), батько і мати дають Шуркові гостинці — крашанки, солодкі сухарики... Він бере їх, їсть, гуляє... Він блідий і хворобливий, зі спокійними сумними очима, саме такий, яким був Валентин, коли хворів на бігунку. Шурко радий, що до нього прийшли, але й при цій радості не сходить сум з його очей. Іванові здається, що смуток цей від того, що піти зі своїми йому не можна. Чому не можна? «Бог не пускає», — каже мати. Іван знає, що бог — це старий і суворий дядько з акуратною борідкою і гострими пальцями, який завжди сварить людей, саме такий, як у них на іконі. «Бог, бог! — сердиться батько. — Не слухай її. Шурко помер, а мертві не встають і не ходять».

«Як це не встають і не ходять? Ніколи-ніколи! Це ж надто важко — лежати й лежати!» — думає Іван.

Батько й мати розстеляють біля Шуркової могили обрус, розставляють горілку, їжу й починають обідати. Їсть разом з ними і Шурко. Там, на кладовищі, й Іванів дід, й Іванова бабуся Уляна. Уляну він знає, а діда — ні і дядька

Гарасима також не знає. І вони сідають довкола обруса і їдять і п'ють укупі з усіма. Іван розуміє, що і бабусі Уляні, і дідові, і дядькові Гарасиму так само не можна йти зі своїми з могилки, але йому зовсім не жаль їх і не жаль того, що вони лишаться на кладовищі, коли батько й мати, Реня й Ліда підуть... Йому жаль Шурка: дуже сумно йому zostаватися там самому, аж до літа, коли знову настануть проводи і всі — й мама, й тато, й Реня, й Ліда, а може, й він, Іван, прийдуть до нього. І серце його стискається від жалю, і до очей підступають сльози...

Іван дивиться, як мати вкладає в сумку привезену ним з Мінська «Столичную», хліб, сіль, яечка, варене м'ясо, масло, виделки, ніж, бачить її обличчя — світле і чисте, і йому добре.

— Треба йти,— говорить мати нарешті, пов'язуючи хустку.

— Атож. Уже багато хто пішов.

— Коли-коли, а на проводи чимало з'їжджається. У кожного хтось та лежить тут. Огорожі поробили, пофарбували, пам'ятники поставили. Владиків Микола так мармуровий, чорний поставив. Кажуть, шістсот карбованців коштував...

— Гроші є, чому ж не поставити...

— Грошей у нього вистачає... І сюди не пошкодував. Щоб люди нічого не говорили. Сам же відбив батькові нутроші. Якби не відбив, може, й пам'ятник не потрібний був би... І не признавався нікому старий, що синок його духопелив... Тільки перед смертю Авгіні їхній поскаржився: «Авгінко,— каже,— він же танцював на мені. І за що? Що все цупив додому... Йому ж цупив». І справді. Вже на пенсії був, і пенсія добряча, мабуть, п'ятдесят карбованців, а все одно щодня йшов на роботу...

— І що вони не поділили? Такий дім, сад, бджоли...

— Що не поділили? Владик заважав синові... Микола хотів спродати господарство і переїхати до міста — він же шофер, знайшов там роботу, а старий ні в яку...

Розумом Іван противився цьому звичаєві, що до тих, кого вже нема й ніколи не буде, йдуть гамірною великою толокою. Він вважав, що на кладовище треба приходити самому, щоб ніхто й ніщо не заважало думкам. Людина лишається сама собою тільки тоді, коли вона одна. І разом з тим йому подобалися проводи, ці колективні поминки. Це було мов свято. Люди тихішали, лагіднішали, з розумінням і співчуттям дивилися одне на одного. Здається, вони починали бачити, що всі ті сварки, які часом не давали

спокою нормальному життю, псували чимало крові й нервів,— ніщо у порівнянні з тим, задля чого вони зібралися тут, і тому робилися привітними, добрими.

Кладовище стояло недалеко від села. Це була невелика грива із старих високих беріз, пережегована підліском ялинника. Ще не так давно ця грива з'єднувалася з лісом, вірніше, була рогом похмурого вологого ялинника. Ялиник пустили під пилку, викорчували, і тепер лише його зелений острівець та величезні земляні вали, порослі чагарями, в яких допрівало те, що зосталося від лісу, нагадували про недавнє минуле цього шматка землі.

Раніше, коли кладовище було рогом ялинника, видавалося незвичним, що воно в лісі, буцімто це не кладовище, а просто шмат лісу з випадковими могилами, однак тепер було ще незвичніше — гробки стояли самі серед голого поля, ніби виставлялися напоказ... А може, вони й не «виставлялися», і все це тільки здавалося Іванові. Очевидно, лише йому, бо мати йшла спокійна, зосереджена в собі, з м'яким, лагідним обличчям, помічаючи все, що робилося довкола.

Дорогою до кладовища — й улоговиною, через канаву, і селищем, кружляючи, йшли люди — по двоє, по троє. Поблизу самого кладовища видніла ціла групка — чоловік шість. Двоє несли в руках кошики, інші йшли без нічого. Іванові подумалось: отак ходять на хрестини — із скатерками, в яких зав'язані миски, тарілки... Він розумів, що не можна так порівнювати, там — народження нової людини, уславлення її, радість, а тут — смуток, жаль і сльози по тих, кого вже ніколи не буде,— і все-таки щось спільне було в цих двох зовсім різних подіях.

— Це Петрусеві,— підказала мати, й Іван почав придивлятися до далеких постатей, прагнучи пізнати когось. Так нікого й не пізнав.

У кінці вулиці зустріли Вавілу. Він квапився додому, але був поголений, з буряковою рожевістю на щоках.

— Уже йдете? — чи то спитав, чи то просто так сказав.— А я все бігаю. Але ми своє наздоженемо, Лявоновичу. Наздожене-е-мо.— Він посміхнувся до Івана, кивнув головою.— Дай закурити городських.

Іван дістав пачку, закурили.

— Мать твою... буцімто мені більше треба, ніж комусь,— матюкнувся Вавіла.

Постояли. Вавіла посміхнувся:

— Тільки-но голову зустрів. «Що,— каже,— на кладови-

ще квапишся? Боїшся, що без тебе всю горілку вип'ють?» — «Що ти, — кажу, — Гавриловичу. Випити я можу й удома будь-коли. А це святе місце. Там батько лежить і мати. І нам там лежать...» — «Нап'єшся», — каже. Хи-и-итрий, як змії. «Кинь, — кажу, — Гавриловичу... Вип'ю яку там склянку, і все. Хіба ти не знаєш мене?» — «Я тебе, — каже, — знаю. І «кину». Завали мені посівну — то так кину...» Тямуций чоловік, тільки цього не любить, — Вавіла ляснув по шиї. — Коли випив бодай сто грамів, до контори не покажуйся. Вижене.

Вавіла покрутив головою, засміявся й подався далі, ступаючи широко і важко.

— А й справді, нелегко йому, — поспівчувала мати Вавілі. — Бігає по хатах, як собака, доки назбирає жінок. У будень ще нічого, а в такі дні біда.

Йшли селищем — було затишно, спокійно, а завернули за крайній двір — одразу вихопився вітер, туго хльоснув по обличчях, аж у носі заціпало і накопилися на очі сльози.

Раніше дорога на кладовище вела через поле, завертаючи біля хреста. Була вона рівна, трав'яниста, з неглибокою колією від коліс. А тепер уже скільки років трактори заорюють її. І щоразу люди протоптують знову, і починається вона, як і колись, від хреста, тепер уже струхлілого, перенябленого.

Поле було засіяне житом. Воно добре бралось кучерявою, нібито вивернутий кожух, сіро-зеленою вовною. Всі йшли навпрошки, залишаючи сліди на м'якій, пухкій землі. Подалися за людьми й Іван з матір'ю. Іван не один раз ходив цією дорогою, та сьогодні йому здалося, що стала вона коротшою. У його пам'яті ця дорога закарбувалася багатомановою. У його пам'яті вона зосталася такою, якою була тоді, коли по ній везли ховати батька. Іван сидів на возі, в головах у батька, і з жахом позирав, як на вибоїнах та нерівностях батькова голова здригалася і його сухе, гладко зачесане назад волосся розсипалося. Іван знав, що волосся у батька цупке, наче волосінь, а тепер, поправляючи його, пригладжуючи, він бачив, що воно зовсім не цупке, а м'якеньке-м'якеньке, ніби льняне. Він ніяк не міг, не хотів повірити, що батько мертвий. Пригадував, як біг із ставка додому й наздогнав тітку Ольгу. Вона плакала й сказала, що на лісопилці колодою вбило батька. Іван одразу кинувся на лісопилку. І перед ним хтось біг, і за ним хтось біг. Іван здогадувався, що сталося щось страшне, але не міг уявити цього страшного, не міг повірити

в те, що батька «вбило». Його не вбило! Мабуть, трохи вдарило, а люди подумали, що вбило, й зчинили паніку. Як це можна «вбити», коли вони вчора разом ловили рибу?

Біля лісопильні було багато людей. Вони заповнили проходи між кочегаркою і столом, поміж вагонеткою і горою тирси, та непомітно розступилися, даючи дорогу Іванові. Він пройшов повз стіл і побачив матір з Ренею. Вони сиділи, згорбившись, за довгій колоді, притискаючи різки хусток до вуст. «А де ж батько?» Іван підійшов ближче до матері і тоді побачив його. Він лежав незрозуміло нерухомо, горлиць, розвернувши у носках ноги. На одній нозі в черевіку був одірваний підбор, і на тому місці вишкірили зуби блискучі мідні цвяшки. Ці цвяшки найбільше вразили Івана. Він відчув, як усередині щось заніло — судорожно і дрібненько. Він присів коло матері. Хтось, здається, Павло, розказував:

— Що ви хочете... Пиляли однією пилкою... А пари він нагнав дай боже... Пилки розгулялися, як шалені. Ще якби стояв застережний ніж, може, нічого й не було б. Ніж не пустив би бруска. А тут брусок як торкнувся пилки, його як підхопило — я саме позирав у вікно,— і прямо в груди... Лявон стояв навпроти, ждав. Його відкинуло назад, потилицею на маховик, а вже звідти — сюди. Я за підойму, спинив машину, вискочив. Тут Хведір, Микола. Схопили його на руки, трясемо: «Лявоне! Лявоне!» Ні слова. Принесли води, почали лити в рот. Я взявся за груди, послухати серце — чи б'ється, яке там б'ється — там жодної цілої кісточки. Все потрошено. Що ви — така сила...

Гудзики на грудях у батька розстебнуті. Іван доторкнувся рукою до тіла — воно було холодне. Під рукою щось легко й сухо зашурхотіло. Як жорства. Звук цей був такий несподіваний, що Іван натис рукою ще раз і знову почув сухе шурхотіння. Він одного разу чув такий шурхіт — коли зустрів навесні в лісі змію і вона сховалася в сухому торішньому листі... Але й зараз Іванові не вірилось, що батько неживий. Здавалося, ось він устане, засміється, що-небудь скаже...

Мати взяла Івана за руку:

— Не треба, синку, не чіпай його.— І тихо додала: — Біжи додому. Скажи Ліді, Олексі, Валентинові. Вони ж нічого не знають. Ох-ха-ха! — Мати взялася за голову і заголосила: — А куди ж ти од нас пішо-о-ов? А на кого ж ти діток своїх поки-ну-у-ув!

Іван підвівся. Люди знов розступилися, пропускаючи його. Була тут уже й тітка Ольга. І безпричинно жорстокими здалися Іванові її, сказані навмисне голосно, слова: «Вже нема за кого сваритися, Льюксо, вже не скажеш, що Ольга переманює його. Переманили інші...»

...І тепер, йдучи полем слідом за людьми, там, де колись була дорога, ступаючи подекуди в готові сліди, а подекуди в м'яку слизьку землю, Іван знову подумав, яке близьке до села кладовище і якою далекою видавалася до нього дорога тоді... Ця думка не те щоб спантеличила його, а якось здивувала, лишивши в душі натяк, запитання, над яким треба подумати. І він згадав: якою глибокою і страшною здалася тоді яма, в котру опускали труну з батьком. Яму викопали біля берези, в сухому піску, і він струмочками стікав на дно, а з боків ями кривавилося соком поперебубане лопатами березове коріння. Тоді Іван уперше побачив і зрозумів, що ніяких склепів, у яких лежать «живі» небіжчики, на кладовищі немає. Людей просто закопують у землю! І ніколи вони не встануть!

...На кладовищі було тихо й волого. Пахло торішнім листям і свіжим піском: учора й сьогодні оглядали могилки, обкладали дерном, посипали піском, і він не встиг ще висохнути. За стовбурами дерев, біля огорож, виднілися люди. Одні стояли групками по кілька чоловік, тихо й діловито про щось розмовляли, інші ходили, спиняючись коло тієї чи тієї могилки. На жодному обличчі Іван не бачив слідів жалю або горя. Буцімто всі зібралися на роботу — серйозну, сумовиту, урочисту, але звичайну, потрібну роботу. І, мабуть, через цю серйозність і врочистість говорили напівголосно.

Мати йшла попереду, Іван — за нею, обережно вибираючи місце, щоб не наступати на невисоченькі, жовто-сірі горбики з врослими у землю плоскими каменями-пам'ятниками, — те, що лишилося від чийось давніх могил. Мати всім казала «дзіндобри», Іван з ким здоровкався кивком голови, з ким — за руку. Тоді й мати спинялася, слухала цю недовгу й відому їй розмову: «Де ти, як ти, що ти?..»

Зустріли учорашніх Іванових попутників — Ігоря та Льюню. Перед тим як іти на цвинтар, хлопці трохи хльоснули — були у веселому настрої.

— Приходь, старий, увечері до клубу. Потанцюємо, — запросив Івана Льюня. Були у нього низькі, але гарні чорні баки і легка, якась повітряна і разом з тим нахабна мрійливість у очах. На кладовище він умудрився пройти,

мабуть, жодного разу не ступивши в грязь, бо черевики його блищали, ніби він щойно їх наглянсував.

«Не всяка дівчина встоїть перед таким кавалером»,— захоплено подумав Іван і сказав:

— Побачимо. Певно, прийду.

Іван згадав дорогу зі станції, Льонині вихваляння, його натяки на Віру і знову відчув неприємний холодок у серці...

— Приходь,— серйозно й тихо сказав Ігор, й Іванові чогось подумалося, що з цим хлопцем комусь буде просто й легко жити.

Ось уже батькова могила — за просторою чорною огорожею. Широка, як стіл, задернована по боках. У головах — сірий, закруглений угорі камінь, на ньому знайомі слова, всіяні подекуди зеленуватими цяточками моху.

Ой ліси, ви не шуміть,
Мого мужа не будіть,
Бо він спить у вічнім сні
Навіки-віків.

Це були материні слова. Вона захотіла, щоб їх викарбували на камені.

«...він спить у вічнім сні...» Іван спинився біля огорожі, узявся за гострі списи залізних штахетин. Мати приходила сюди вчора. Посипала свіжим піском могили. І Шуркову, і дідову — вони трохи далі, за огорожею. На дідовій — замшілий дубовий хрест — він стоїть уже понад п'ятдесят років. На Шурковій, за хрестом — ялинка, незугарна, шишкувата в окоренку...

У цьому кутку цвинтаря лежали всі Купці. Діди і прадіди, дядьки й тітки, батьки й діти... І мати загадала, щоб огорожу зробили більшу, щоб у ній було місце і для її могили, матеріної.

До огорожі підійшов дядько Микита — єдиний живий із чотирьох батькових братів. На кладовище дядько Микита прийшов сам — дружина щось нездужала. Мав дядько показний вигляд — чисто поголений, розсудливий, у новому військовому френчі й хромових чоботях. Звичайно дружина побоювалась відпускати його далеко від себе — знала його спритність до чарки. І він сердився, відчуваючи над собою цей неспокійний контроль. А сьогодні почувався вільно, підкреслено солідно.

Згодом надійшли Надя, Іванова двоюрідна сестра — батько її, найстарший з Купців, помер у війну; і тітка Горпина з чоловіком, Льошком чи просто Льохом — веселим і лагідним зубоскалом. Льошко був її другим чоловіком. Пер-

шого, Мишка, вбили німці, коли він, дядько Микита та ще кілька будневців утекли з концтабору в Могильові. І хоч з Льошком тітка Горпина зійшлася десь одразу після війни, колишньої рідні вона не цуралася. Льошко мав звичку до всіх, хто приїздив з міста — старший він за нього, рівня йому чи набагато молодший, звертатися на «ви». Попервах Іванові було дуже не по собі чути «ви» від людини, яка вдвічі старша за нього, а потім звук, та й з Льошком нічого не можна було вдіяти...

— Ну, капшук ще не встиг відгодувати? — підкотилася Надя зі своїми жартиками. Киває на Іванів живіт.

— Не встиг.

— Поспішай, а то й постарієш без черева. Я ото дивлюсь і дивуюся, звідки що в людей береться? Йому ще й тридцяти немає, а вже рожевенький, гладенький, як те поросятко, і спереду буцімто подушечка підв'язана. І як такого жінка любить?

— Наче жінки за живіт люблять? — відказав за Івана Льошко.

— Не смійся. Сам он теж пухнути починаєш...

— Жінка добре годує... І скажу ще, вона говорить, що з м'яким зручніше спати, ніж ото з сухим. Правда, Горпино?

— Одчепися, знайшов про що говорити.

— Сам приїхав? — це знову Надя, і очі жваво блискають, сміються.

— А з ким ще?

— Думала, мо', жениха мені привіз.

— Не мав заявки, а то міг би й привезти...

— Невже?!

Язик у Наді гострий, і його побоюються навіть чоловіки: у розмові для неї нема нічого забороненого. Років вона мала десь під тридцять п'ять, жила разом зі старою матір'ю. Декілька років збиралася заміж, і щоразу в останню мить женихи «били в хомут». Тлумачили це просто: одна нога у Наді була коротша, і це каліцтво, збоку навіть непомітне, відлякувало чоловіків. Коли раніше й про себе, про невлаштованість своєї долі Надя говорила легко і весело, а може, хотіла показати, що їй весело, то сьогодні в її голосі Іван вловив тривожну нотку.

— Мені б якого-небудь завалюшого, Іване.

— Щоб хоч дров нарубав, га?

— Дрова я звикла сама рубати, але нехай би нарубав. І щоб узимку в грубці протопив, і щоб, прийшовши з

ферми, було коло кого погрітись. А то прибіжиш од корів і в холодну постіль, як у могилу — бр-р-р, страшно. Так знайдеш? — вона позирала на Івана й посміхалася.

— Знайдемо. Це щоб у наш вік та не знайти якогось одного хлопця?

— І я так думаю. Люди он на Місяць літають, як її, на Венеру збираються, а тут бабі одного мужика. Необов'язково хлопця. Скажи, хай не боїться, я його любитиму.

Іван подумав про те, що Наді, мабуть, зовсім не смішно. Ні, не смішно, коли так настирливо говорить про одне й те саме.

Пригадав, як учора відпрошувався у Василя Васильовича і як той одразу зморщився, але все-таки відпустив: «Ідь, тільки запам'ятай, що наступного понеділка з бригадою маеш бути у Гродні»,— як їхав додому, переповнений різними почуттями, і, головне, над усім була радість. Радість від свого здоров'я й сили, від того, що скоро прибуде додому і побачить матір і вона зрадіє, а зараз він відчув, що тієї радості йому вже мало. Стало чогось не вистачати, чогось забракло.

— Де сідати будемо? — спитав Льошко Іванову матір. Вона тут була найстарша. Як скаже, так і буде. І вона сказала те, що говорила не один раз:

— На Лявоновій могилі. Тільки ще рано, ніхто не починає.

І справді, всі начебто чогось ждали — снували туди-сюди, перепитували, де хто лежить — під сивими темними хрестами, під врослими в землю каменями. Іван кинув матері, що скоро повернеться, і вони з Льошком пішли. Продиралися між кущів і молодого ялиника, читали написи, й Іван дивувався: багато людей, яких він знав, уже лежить тут. Декого він навіть забув і тільки тепер, побачивши могилу, згадував, уявляв їхні обличчя, ходу, мову,— і ані смутку, ані жалю не відчував, мовби всі вони були живі, здорові, як він їх і колись знав, і буцімто кожного з них можна зараз зустріти, й нічого несподіваного й страшного в цьому не буде.

Відходячи з Льошком од своїх, Іван мав намір подивитися, чи приїхала Віра, і тому робив півколо так, щоб вийти до Петрової могили. Невдовзі він побачив дерев'яну, пофарбовану в сине, огорожу та коло неї Клавдію і Віру. Так, з Клавдією була Віра. Іван пізнав її, хоч вона й стояла до нього боком.

Перша побачила Івана Клавдія, сказала Вірі. Та обер-

нулася, чекаючи, коли Іван підійде. Вона й змінилася, і наче зовсім не змінилася. Виросла, змужніла, а обличчя, очі — ті самі. Усміхнулася самими губами — означилися, стрілками пирснули зморшки від кутиків рота, — простягла руку.

«Змінилася», — майнула вперта думка. Серце його билося неспокійно. — «Світло-каштанові коси. Дві пасмочки відокремилися, перекреслили край чола. Змінилася й зраділа...» Для нього вона була та сама Віра, що дивилася на нього знизу вгору, коли він заскочив до них, вирушаючи в армію. Для нього. А вона схаменулася, очі потемнішали — і наче її вже не було тут, наче вона була десь далеко-далеко, у своєму, невідомому Іванові світі.

Вони з Клавдією ждали Дмитра. Він вирядив їх наперед, сказавши, що піде слідом. Вони тепер тут, а його все нема. Клавдія з Льошком заговорили між собою, непомітно відійшли.

— Де ти зараз, у Мінську? — спитала Віра зі свого далеку.

— У Мінську...

— Надовго приїхав?

— Завтра поїду... А ти?

— Не знаю... — Вона повторила тихіше, вже для себе: — Не знаю...

— У Солегорську? — механічно спитав Іван.

— У Солегорську... — голос пісний, нечулий.

— Їдьмо завтра разом... через Мінськ... — Іван сказав це твердо, навіть грубувато.

— Не відаю... — підвела очі, ніби тепер тільки побачила його і нібито спустилася на землю. — Щось Дмитра довго нема. То все нас підгонив, а тепер сам...

Як все одно колись: «Яка відстань від міста А до міста Б?» — «Не відаю».

— Щось інше, крім «не відаю», умієш?

— Умію...

— Я чекатиму на тебе увечері в клубі...

— В клубі? — перепитала вона. — Добре, прийду, — труснула головою і відверто, радісно, як порятунок: — А онде й Митя... Рот до вух. Радий, що тебе побачив...

— Він такий, який був...

— Усі такі. Людина народжується один раз.

— Народжується один раз, а переродитися можна десять разів.

— Не вірю. Людина народжується один раз.

З Дмитром поздоровкались, наче не бачилися всього день чи два.

— А я вже думав, що в тебе зуб новий виріс. Уоставив би, чи що, ходиш щербатий,— підколов він Івана, натякаючи на той далекий вечір.

— Нема куди поспшати. Жду, коли в тебе шрам з носа зійде.

— Тоді приходь увечері. У дурня, га? — запалився Дмитро.

— Надумав у дурня,— перебила його Клавдія.— А Довга Балка?

— Узавтра поїдемо,— махнув Дмитро рукою.

— Дорога ложка до обіду... Треба допомгти бульбу посадити.

— Гаразд, не плач,— зморщився Дмитро.— Тітка так тітка... Знаця, Лявоновичу, перенесемо на інший раз...

— Перенесемо,— відказав Іван.— І ти поїдеш? — спитав у Віри.

Вона мовчала, позирала на Клавдію.

— Чого вона поїде? — стонула плечима Клавдія.— Хіба там робітниць не буде?..

— Та й удома комусь лишитися треба: і хата тут, і корова,— вставив своє слово Льошко.

— І собака,— додав Дмитро.

— Гаразд, гаразд,— усміхнулася Віра.— Будуть цілі і хата, і корова, і собака,— Іванові здалося, що говорила вона це не без радості.

Усі на мить замовкли, думав кожний про своє, і саме тоді відчайдушний жіночий голос задзвенів над кладовищем, ножем різонув по серцях:

— А боже ж, мій бо-о-о-о-же!

А що ж ти нароби-и-ив!

А куди ж ти його забра-а-а-ав?..

А нащо ж ти мене саму поки-ну-у-ув!!!

Іван пізнав голос. Це була Марія. Місяць тому вона поховала єдине своє дитя — десятирічного сина. Пішов хлопець на ставок і не вернувся додому. Як воно там було, ніхто не бачив, виловили вже мертвого...

Усі, хто де стояв, так і лишилися стояти. Обличчя у людей застигли, буцімто закам'яніли. Іван відчув, як на нього тисне цей голос, у голові почало дзвеніти, наче хтось у чотири руки невпинно гамселив молотом по кувадлу. Здавалося, ще трохи — і череп розсиплеться від цього нестерпно го подзвону.

Та саме тоді Марія перестала голосити. Заходилася зітхати, охкати — ох-ха-ха! — і раптом почала діловито розстеляти на ще свіжій могилі обрус. Очі її були зовсім сухі, світилися тьмяним металічним блиском.

І на цвинтарі раптом усі пожвавішали, заквапилися біля розстелених обрусів.

Подалися також до своїх Іван з Льошком.

— Нічого не розумію. Здається, всі чекали, доки Марія заголосить? — спитав Іван у Льошка.

— Воно так і є,— відповів той.— Як вам краще розказати... Колись на кладовищі церква була, і до могил сідали після того, як вийде батюшка, прочитає молитву. Ні церкви, ні батюшки давно немає. І поведлося так: до могил сідають тоді, коли сяде людина, у якої найбільша і найсвіжіша рана...

VI

Іх уже ждали. На розстеленій скатертині стояли горілка, вино, закуска, біля каменя лежало двоє червоно-рудих, крашених у цибулевій лусці яєчок...

Щось заперечливе і неприємне закипіло в Іванових грудях ще раніше, коли йшли від Петрової могили. Надто вже всі заквапились до своїх «столів», мовби зголодніли, мовби боялися запізнитись, і все те, що було в людях досі,— і серйозність, з якою велися розмови, і притишені голоси, і святкова врочистість, видалися Іванові показними, несправжніми. Він знав, що це не так, але знав і те, що святість, з котрою йшов сюди, оте «най-най», що жило в ньому, в його серці, захиталося, як дерево, в окоренок якого кілька разів уп'ялася сокира. Він глянув на матір — вона була тиха, зосереджена в собі, і якусь лагідність та святість випромінювало її спокійне лице. Вона діловито розставляла по краях скатертини чарки, розкладала виделки, ножі, нарізаний хліб, наче виконувала важку роботу, яку, крім неї, ніхто не міг, не мав права робити. Іван ніколи не бачив її такою урочистою і засоромився самого себе, своїх недавніх думок. Він бачив, що матері приємно відчувати себе господинею, спокійною, упевненою.

— Ну, годі тобі чаклувати,— нетерпеливо потягнув носом Микита.— Дивись, усі вже посідали...

— Встигнеш і ти,— відказала Льокса, ледь ворухнувши сухими губами. У її несквапних рухах і в тій послідовності

й порядку, з якими вона все робила, Іван вловив ще одне: так акуратно, послідовно і неквапливо колись любив зустрічати гостей батько. Зараз усе це мов перейшло до матері.

Вона облупила яечка, порізала на шматочки — рознесла по всіх могилах. Налила в склянку трішки горілки, линула біля батькового каменя — на жовтий сухий пісок.

— Нехай і йому трошки буде,— сказала тихо й сумно, і голос її затремтів. Передала пляшку Микиті.— Розливай,— звеліла нетерпеливо, наче незадоволена.

Микита наповнив чарки, підняв свою.

— Ну, будь, Лявоне! І не ображайся, що ми п'ємо.

— Зараз йому тільки й лишилося, що ображатись! — сказала мати.

Усі випили сквапно і так само похапцем потяглися до закуски.

Довкола — з-за кущів здичавілого бузку та малинника, з-за окоренків дерев лунали голоси. Були вони не гучні, ще приглушені, та люди не соромилися говорити. Не мовчали й тут, біля Лявонової могили.

— Коли це його вбило? — чи то спитав, чи просто так, щоб не мовчати, сказав Льошко, не перестаючи жувати.— Вже, мабуть, близько двадцяти?

— Двадцять років, як льоду,— відповіла Льокса.

— Двадцять років... А здається, було зовсім недавно-надавно,— докинула Горпина.

— Коли подумаєш, так недавно, а коли все згадаєш, то так давно, що й пам'яті не вистачає тримати коли... Наче не одне життя прожила на землі, а стільки, що на весь світ вистачить...

— Ти завжди пхінькала, прибіднялася, мовби тобі було гірше, ніж комусь іншому,— не втримався Микита, буцімто Льоксині слова зачепили і його. Від випитої чарки щоки йому вже розчервонілися, він почав частіше кліпати.

— Ніколи я не прибіднялася,— відказала Льокса.— Як було, так і добре було. Знала, коли сама не зроблю, ніхто не зробить. І діти це відали. А тепер тим паче нема чого прибіднятися. А що було плакала, то де ти бачив бабу без сліз...

— Ні, Микито, не кажи. Зостатися без господаря з п'ятьма. І всі, як горох, одно в одно. І вигодувати їх, вивчити, на дорогу вивести. Ні-і-і, не кажи,— заступилася за Льоксу Горпина.— Ви вдвох із жінкою, і ти мужчина — і сам усе зробиш і всюди доб'єшся, а треба,— то й на горло насту-

пиш, і дітей у вас тільки двоє, а як вам, легко було?.. Га, легко?

— Наче я кажу, що їй було легко. Звісно, що не легко. Але ж не треба грішити, не треба забувати й про те, що тоді ніхто дуже не розкошував. Не треба забувати і про колгосп. Помагав, чим міг. Усе ж, як не кажи, а щомісяця виділяв... Коли жито, коли бульбину... А я... Я свого не впусчу і впускати не хочу... заробив — віддай, будь добрий... А не віддаси — сам візьму...

— Це правда... Ти все можеш, — кивнула Льюкса. — А мені? Щоб не поміч, то бери кий в руки та йди по людях. Але ж ніхто до цього не допустив. А тут діти, п'ятеро ротів. Хочу їсти — і все тут. По ложці — так п'ять ложок. Себе я вже не беру...

— І не тільки не допустив, — провадив Микита, — а й школу всі покінчали, і повлаштувалися. Олекса в морехідному вчився і, щоб не кинув, був би, може, капітаном, а в Івана як сидить голова на плечах — інститут скінчив. Коли б це можна було? Я це добре знав... Ми так само годувалися без батька. Семеро нас було... І багато хто нам допоміг? Ага, допоможе...

— Якби не люди, не відаю, що б я тоді робила... А тепер... — Льюкса глянула на сина, посміхнулася. — Тепер не біда... Зайшов сьогодні зранку Пухтик. Іван ще спав. Каже, чому мені не сказала, що він приїде. Можна було б підводу надіслати... А Івана інакше як Лявоновичем не називає.

— Був Ясик, а став Іван Лявонович. Нікуди не дінешся. А тут і Ноночка дозріла, аж пищить — заміж хоче, — застіялася Надя.

— Перестаньте, — перебив Надю Іван. Йому було неприємно слухати таке і про Нону, і про себе. — Нона — дівка як дівка, і не знаю, чому вона тобі не подобається?

— І я ж кажу, Надю, перестань, — подав свій густий голос Льюшко. — А то ти ще більше скажеш...

— А хіба я неправду сказала? — здивувалася Надя. — Ти, Іване, візьмися за Нону... Дівка вона й справді приваблива... Нехай Вавіла потрясе панчохоу...

— Ну от, а я що говорив? — розвів руками Льюшко, з собачою відданістю позираючи на Івана. Надя сміялася.

Розмова точилася своєю чергою. Дядько Микита не забував про горілку, і пляшки помаленьку порожніли, і в міру того як вони порожніли, дужчали голоси, і те похмуро, що таять у собі гробки, розвіювалось, як розвіюється з-над

річки ранковий туман від подмуху вітру. Люди сиділи довкола могил, гомоніли — про те, що було в їхньому житті сьогодні або буде завтра. Люди мовби забули, де вони. Наче вони були не на кладовищі, а вдома і буцімто зібралися не на проводи, а на звичайну вечірку. У цьому була якась своя велика мудрість, своя життєва правда, і це подобалося Іванові.

Пригадався батько, слова, які він часто говорив: «Як помру, приходьте до моєї могили. І неодмінно з півлітрою...» Ні про яку смерть, звісно, він тоді не думав, а коли й говорив про неї, то говорив жартома. Це було як гра кішки з мишкою. Він кішка, смерть — мишка. Іван тепер знав, що йшло це від здоров'я, від радості життя. Хто боїться смерті, той боїться й згадувати про неї, боїться дратувати її. Серйозно ждати смерті може тільки той, кому вже нема чого робити на землі. А батькові було що робити. Звичайно, тут він хитрував. Говорячи так, хитрував і в іншому, і це, певно, було серйозніше. Батько хотів ошукати людей — тих, що житимуть після нього. Йому хотілося жити й тоді, коли всі знатимуть, що його немає. Він був жадібний на життя. Казав: «Треба поспішати жити, а як ні — то й навіщо жити». Батько знав: коли прийдуть на його могилу, то згадають його. А якщо згадають — значить, він живе.

Так думав Іван, слухаючи і не слухаючи все, що говорилося. Були тут його думки, які він видавав за батькові, які вважав своїми.

— І Агеїха приїхала на гробки... З Томою... Стара вже стала, хвороблива. А така баба була,— долинув до нього голос Горпини.

— Народи й вигодуй, як вона, десятерьох, побачимо, яка будеш,— підколов її Микита.

— Що ти, десятерьох... Крий боже...

— Дарма, Льошко справиться,— Микита поляскав Льошка по широких плечах. Той роззявив рот, заусміхався.

— Ну й базікало ж ти,— незлісно дорікнула йому Льокса.— І старе, а на язик ніякої втримки нема. Не дивиться, ні де, ні що...

— Людина старіє — язик молодіє,— заусміхався, душачись словами, Микита.— Лявон так само ніколи не соромився...

— Байду зустріли... Ходить по кладовищу,— згадала Надя.

— Ага...— підхопила Горпина.— Добренький, акурат-

ненький... Здоровкається з усіма. Нікому ока не запорошить...

— Не запорошить,— вихопилось в Наді.— Каблучку зніме з пальця і доводить, що так було...

— Ай, яка каблучка!.. Коли там що було з тією поліцією і чи було воно... Людина, може, помирати на свою землю приїхала, а ви на неї, як на вовка,— заперечив Льошко.

— Ти краще помовчав би...— зиркнула на нього Горпина, і Льошко замовк, знітився, мовби поменшав на зріст.— Я як побачу його, так завжди згадую початок війни... Як приїхали німці і всіх чоловіків, хто zostався, зібрали біля кузні, вишикували... Він уже тоді в поліції був. Крутився коло перекладача... Він і Мишкові моєму допоміг на машину вилізти...

— Мене він також на машину підсадив. Каже: усіх вас відпустять, лише на роботу звозять. Відпустили! — Микита мотнув головою, зціпив зуби...— Спершу вивезли в Березань, а звідти — прямо до Могильова, у табір... Ні-і-і... Коли б я його зустрів десь у війну, та й одразу після війни,— вбив би і нічого зі мною не зробили б. А зараз... Відсидів двадцять років, вернувся, швендяє...

— Судили ж...— тихо сказала Льюкса.— Яюсь викрутився. Зумів довести, що сам нікого не вбивав...

— Тоді я його пустив би у розход,— повторив, розмахуючи руками, Микита.— А що з нього візьмеш зараз?.. Хай повзає...

Іван слухав цю розмову — то рівну, логічну, то зовсім непослідовну, несподівану у своїй непослідовності, але зрозумілу й близьку йому, і хоч сам зрідка втручався в неї, почувався добре. Йому було відомо все, про що говорили, він був тут свій і знав, що навіки прив'язаний до цих людей, до всього, що хвилює і непокоїть їх, до цих старих могил... Це була його земля, було його життя, це був він сам...

А за «столом» життя тривало далі.

— Я, коли помиратиму, попрошу, щоб поховали біля неодруженого...— це Надя, і рот, і зуби трохи відкриті в усмішці.

— А може, біля жонатого? — перепитала Горпина.

— Ану їх, цих жонатиків... Ім і там діти спокою не дають...

— Ну, діти тебе, мабуть, не дуже обходять,— замотала головою Горпина.— Не боїшся ти бога, дівко... У нього ж їх троє, жінка...

— Не треба, тітко Горпино, шукати святих. Треба самій бути святою.— Надя все ще жартувала, але щоки вже почервоніли від злості.

— Ні, Надійко, не кажя. Діти є діти. Дітям треба батька...

— Діти... Які це діти? Найменшому п'ятнадцять років... І чого ви до мене присікалися?.. А може, у нас любов? — закричала Надя.

— Ти спитай у Льюкси, чи легко їй було самій без чоловіка...

— Чого я питатиму? Я сама знаю...— вже тихо сказала Надя і підвела голову, переводячи очі з обличчя на обличчя.— А мені що робити? Ви про це думали? Що робити мені? — голос її несподівано затремтів, здавалося, вона зараз заплаче. Але не заплакала. Стихла, склавши руки на колінах, змарніла.

— Ти хочеш украсти чуже щастя...— стисла губи Горпина й зиркнула на Івана: я правильно сказала? Іван співчутливо глянув на Надю: як та витримає. Вона, мов укололи її, мотнула головою, випросталася:

— Чому вкрати і чому чуже? Я хочу своє взяти, своє... Хіба мені не належить щастя?.. Може, вона його в мене украла, га? Може, всі ви украли його? Хіба я винна, що в мене його не було? А тепер воно з'явилося — малюсінке-малюсінке,— і знову я винна. Інших судити легко, важче себе засудити. Вам, тітко Горпино, можна говорити. Ви, коли приходите додому, знаєте, що там усе гаразд. Льюшко все зробить. Лише голодний знає, який смачний хліб. От ви кажете: «гріх». «Гріха не боїшся...» А ви, ви гріха боїтеся?.. Ви, тітко Горпино? Ви бодай раз були на Мишкової могилі, хоч знаєте, де він лежить? Ваш перший чоловік, дядько Михайло... Ви сьогодні згадували його... Він же з Могильова, з табору тікав додому... До вас біг... І коли б дорогою не вбили, прибіг би. То ви бодай раз побували на тому місці, де він зітхнув останній раз? Може, вас згадуючи, зітхнув... Не бійтеся, Льюшко після цього не кинув би вас, а може, більше любити став би... Бо на місці Мишка міг бути Льюшко... А ви кажете: «гріх»...

Тепер Іван зі страхом дивився на обличчя тітки Горпини, як воно з червоного стало сірим, потім почало біліти. Губи їй жалісливо затремтіли, очі закліпали.

— Ти Мишка не чіпай. Чуєш, не чіпай... Він у мене отут сидить...— і Горпина торкнула рукою груди там, де повин-

но бути серце. І заплакала, зашмаркалася в хустинку.— Він мені й тепер сниться. Часто сниться. І ти на мене не позирай так,— це вже на Льошка, і той засовався, забубонів: «Я що, я нічого не маю...» — і знову, вже крізь сльози, до всіх: — Я цього року з'їжджу, візьму і з'їжджу...

— Замовкніть. Що це ви розбалакались? Люди ж кругом,— не втрималася Льокса. Йй було жаль Надю, вона розуміла її, як себе, і цю її любов до немолодого, сімейного чоловіка. Але ж і Горпина говорила правду. Вона завжди любить навчати інших, але тут... Все-таки батько трьох дітей... Де тут та єдина правда, єдиний вихід... І Льокса накинулася на Микиту, який добре-таки осоловів: — І ти мовчиш. Розливав би вже, чи що...

— Це можемо,— розплився той у солодкій усмішці.— Нехай би що інше, а горілку ми враз...

— Це нам як пить дати,— почав Льошко. Він радий був, що сварка між дружиною і Надею скінчилася, і зараз намагався загладити все, наче тут нічого й не сталося, і підсовував то тій, то тій бляшанку з рибними консервами, сир, масло... Та обидві жінки мовчали, обидві були настовбурчені, схвильовані.

З кладовища йшли тихо. Попереду — Льошко з Микитою. Микиту трохи вело вбік, він часто кліпав очима, хапав Льошка за руку — розказував про війну. Зараз він згадував про Зеєлов. Іван знав: коли дядько Микита починає згадувати про Зеєловські висоти, де йому пощипало обидві ноги, то до «кондиції» йому не вистачає всього якихось грамів сто. Дійшовши «до кондиції», він спокійненько вкладався спати.

За Льошком і Микитою йшли Льокса з Горпиною. У Горпини було пісне ображене обличчя, губи — зашморгнуті вузликом. Вона не оглядалася назад, на Івана з Надею, але по напруженій спині її і високо підведеній голові було видно, що вона хоче вдати, ніби їй наплювать на те, що кинула їй у вічі Надя. Потім Горпина почала щось швиденько говорити до Льокси, час од часу обертаючи голову назад, колола Надю очима. Льокса мовчки слухала її, але обличчя у самої було задумливе — далеке від усього того, що наговорювала їй Горпина. Вона нагнулася, взяла в руку притоптаний ногами кущик жита — грудку чорної землі з примороженими жовто-зеленими стрілками і довгими білими нитками корінців. Грудочка ця чимось нагадувала

курча, яке щойно встигло вилупитися з яйця, з пом'ятими крильцями і мокрим пухом, зі шматочками прилиплої шкаралуші.

— Добре береться,— сказала Льокса, не зважаючи на Горпинину балаканину, і та знову наїжачилася, стисла губи.

Надя йшла, позираючи собі під ноги. Горпинині слова зачепили її за болюче, і не вперше різонули по живому. Та страшніше за Горпинині слова було те, що вона сама не знала, як їй бути. Якби вона була певна своєї правоти! Якби... Вона б і слухати не стала нікого. Вона шукала підтримки, такою потрібною була їй ця підтримка, не співчуття, що їй те співчуття! Не треба їй ні цього жалю, ні винуватих очей. Чимало вже наслухалась і надивилась усього. Невже вона чинить щось таке, на що не має права? Чому не має права? І хто дає це право? Горпині добре говорити... Гладка, як телиця, щоки палають, як у дівки. Не скажеш, що бабі за сорок п'ять... І Льокса... Стільки сама натерпілася, поки дітей вивела у світ... Поспівчувати поспівчуває...

— Утечемо ми звідси. Побачиш, утечемо,— сказала Надя вперто і глянула на Івана.

— Якщо це у вас так серйозно...

— А невже ж не серйозно. Невже гадаєш, якби не серйозно, я вдалася б до такого... Боже збав, братику. Я знаю, що це непросто, ой, як непросто... Але ж... і я... теж людина, і я хочу трішечки щастя... Я більше не можу. Доки його не знала, мовчала. Думала, може, так і треба. А тепер не можу. Прийду з роботи й жду, коли він приблизить. І живу тим чеканням. І, здається, нічого більше мені не треба, тільки знати, що він є, що він прийде, що він буде зі мною...

Біля селища їх зустрів Байда — у короткому теплому пальті, зимовій шапці. Він мовби чекав їх, тупцяв туди-сюди біля тину.

— Мо', сірник є, дядьки? — спитав, показуючи неприпалену цигарку, підвівши вгору буре, тверде, як з кременя, лице. Тонка, наче пожована, шкіра на шиї натяглася.

— А чому ж йому не бути! — Микита спинився, поліз до кишені.— Для такого, як ти, не тільки сірника не шкода...— Він повільно дістав коробку, труснув нею і подав Байді.— Бери й запам'ятай, що дав тобі Микита Купець...

— Я це й так знаю, Микито, навіщо пам'ятати? — Байда взяв сірники, зіщулив плечі, затуляючись од вітру.

— Ні-і-і, знати — одно, а пам'ятати — інше. Я ніколи не

забуду, хоч ріж, як ти колись мене на машину підсаджував... Ніколи не забуду,— Микита покивав пальцем під носом у Байди.

— Я тебе не підсаджував,— насупився Байда, віддаючи сірники.

— Може, й до стінки нікого не ставив, га? Ні Лявона нашого, ні Хведора, ні Владика? Усіх, хто не здав німцям зброю. Не ставив, скажеш? А ти добре знав, хто не здав її: сам був у самообороні... Може, скажеш, і не погрожував: «Хто не принесе зброю, розстріляємо!..»

— Наказали б, Микито, тобі, і ти шукав би...

— Наказали б... Усім наказували, та не всі слухали наказів... А ти зрадів... І до стінки ставив... Ставив і погрожував... І на машину підсаджував. Своїх людей, сусідів своїх... Мене, Мишка... Підсаджував... Думав, що ваша взяла... А не вийшло... Подобається тобі це чи не подобається, а не по-вашому земля крутиться. І я тобі прощаю, сучий сину. Сьогодні прощаю, тому що я живу і випив. Тому й даю тобі прикурити. Можеш коробку не віддавати, можеш взяти собі назовсім... Я дарую... Але пам'ятаю... Знаю, якби ваша взяла, ти б мені дав прикурити... Так дав би...

— Ну що ти, Микито? — Байда заметушився, безбарвно-світлі, холоднуваті його оченята забігали, шукаючи підтримки. Обернувся до Льошка.— Хіба ж я там командував? Німці командували...

Микита показав кулак Байді, і той відсахнувся назад.

— Та ти не бійся... Бити я тебе не буду. А попросиш, можу і їсти дати... Якщо по-доброму... Ходімо, нагодую. Не тим, чим ви зі своїми німцями годували нас у Могильові, за колючим дротом... Не гнилими буряками, не лушпайками... Салом, м'ясом, маслом нагодую... Все є у Микити. І чарку можу поставити — пий... Пий, але пам'ятай...

— Я двадцять років пам'ятав... Там, у Сибіру, з сокирою і пилкою. Ходив і думав. Роботою голову не зав'яжеш! — зірвав Байда на крик, ступив до Микити.— Так що, мені й тепер по землі ходити забороняється?

— Ходи... Двадцять років пам'ятав і ще двадцять пам'ятай. І синові закажи... Нехай і він знає, що люди — не вівці, а життя — не кожух, навиворіт не одінеш. А зараз йди, і ми підемо. Правда, хлопці? — дядько Микита обернувся до Івана й Льошка.— У нас є ще плани...

VII

Льокса непомітно відстала од усіх: спинилася перев'язати хустку і не захотіла наздоганяти. Йшла віддалік. Не прислухалася, але чула, що говорив Микита і чого сміялися Льошко з Іваном, бачила, що Горпина і Надя мовчать, і знала, чому вони мовчать, а сама жила своїм. Тяжким, страшним, але це було її життя, хоч і далеке, минуле, однак тепер вона його не боялася. Знала, що без такого життя не було б і її нинішнього дня.

Останніми роками це бувало з нею часто. Вона могла задуматись про що-небудь і забувала про все інше. Бачила, чула й запам'ятовувала все, що робилося довкола, і в той же час була надто далека від усього цього: посправжньому жила іншим — своїм внутрішнім життям. Цим внутрішнім життям були спомини. Іноді вони були такі яскраві й близькі, що вона наново і наче вперше переживала все те, що з нею вже було давним-давно.

Найбільш дивовижне і незбагненне в людській пам'яті — це те, що вона живе незалежно від людини, якій належить, живе за своїми законами, незрозумілими і жорсткими. Про себе вона заявляє найчастіше тоді, коли її не просять... А може, це й добре, і правильно, може, тут усе та сама вічна мудрість життя... Пам'ять — це непідкупний і непідвладний суддя, і він час од часу нагадує людям про те, про що не треба забувати...

Ось і зараз Льокса йшла мокрою і м'якою стежкою і помітила, що луг ще тільки-тільки починає братися зеленню після зими, чула голоси чоловіків і як вони важко ступають, і як чвиркає вода у них з-під ніг, а сама згадувала зовсім інше. І не згадувала, воно само пригадувалося...

Це було наступного року після Лявонової смерті... І тоді вона йшла. Щоправда, йшла одна, зовсім одна, і тоді була зима...

...Вже сіріло, коли Янка, Ядзин чоловік, вийшов з Льоксою за ворота, ще раз сказав:

— Може, краще лишайся, переночуй. Куди ти на ніч. Ще заблукаєш...

— Ні, Яночку... Там же діти. Я сказала, що сьогодні прийду. Прийду і Малину приведу... Так ось, привела,— вона зморщилася, махнула рукою на хлів, де, роздута, мов гора, з вищиреними широкими жовтими зубами, лежала корова, її Малина. І Льокса заквапилася, швиденько-швиденько

попрямувала вулицею, човгаючи бахілами¹ по втопаному снігові. Янка трохи постояв біля воріт — високий, незугарний, мокро шморгнув великим носом і пішов до хати. Приніс з комори брусок, заходився гострити ножа: завтра треба оббілувати корову.

До лісу Льокса дісталася миттю. Дорога була вторована, і вона подумала, що, поки добре стемніє, буде вдома. На виїзді з лісу зустріла дві підводи — на санях з причепом лежало по довгому, щойно зваленому дереву. Коні з сірими від паморозі храпами важко ступали по снігові.

Льокса пропустила підводи.

Сніг був розсипчастий, сухий, але йти було легко. Льокса намагалася не сходити з слизької колії, вичовганої полозами, йшла, швидко перебираючи ногами, дивилася просто себе — і нічого не бачила: пережите протягом цих днів так вимучило її, що в голові вже не лишалося місця для жодних думок, окрім однієї безмежної довгої і тяжкої думи про сім'ю, про себе, про корову. «Як я тепер, куди без корівки? Що дам дітям, чим нагодую... То, бувало, побіжиш до хліва, подоїш — і вже є з чим з'їсти картоплину, перш ніж відправити до школи... А тепер.. Ох, Малино, Малино, що ти наробила?» — як про живу, як про людину, думала вона про корову. У тисячний чи бог відає який раз пригадувала і ті весняні дні, коли з години на годину ждала Лявона — він поїхав аж за Барановичі і мав привести корову, і як нарешті дочекалася його: з веселою, трохи підпитою усмішкою він їхав верхи на Малині, поклавши на спину замість сідла чумарку і зачепивши попругу за роги, а висока Малина спокійно йшла вулицею, мовби давно звикла возити на собі людей. І справді, була вона дуже спокійна. І орали на ній, і дрова возили, і сіно...

Пригадувала і той клятий день, коли Петро пригнав корову з поля і сказав, що Малина отелилася і що теля мертве. Малина прийшла в'яла, мокра. Витерла вона її тоді, напоїла теплим пійлом, а сама побігла на те місце в куші, де Малина отелилася. Отелилася... Викинула! Не пора їй ще було телитися. Восьмий місяць пішов теляті. Був то бичок — ладний уже, чорно-бурий, з білою міткою на лобі. Закопала Льокса його, поплакала трохи. Подумала тоді: теля є, а де ж «місце»? Хіба ще не вийшло? Обшукала кругом — ніде нема. Назавтра Малину не пустила в поле,

¹ Бахіли — саморобні глибокі гумові калози на валянки.

переговорила з пастухом. «Здається, вийшло...— сказав Петро.— Може, собака потягнув. Він біля корів крутився».

Днів зо два Малина стояча в хліві, ревіла, сумувала за телям. Напоїла її Льокса теплим пійлом і на третій день випустила надвір, на сонце. Корова повеселішала, у поле хоче, і в Льокси наче камінь з плечей звалився. Викинула так викинула. Шкода бичка, та що зробиш. Чи то вдарив хтось, чи так щось.

На четвертий день Малина пішла в поле. Це ж якби знати, треба було тоді поїхати по Макуху, привезти його швидше додому, хай би подивився... Може б, і побачив... Звісно, побачив би, ветеринар же. І не молоденький, досвідчений. Побачив би, що отелилася ненормально, що «місце» залишилося всередині. І щось би придумали... Якби знати... А то випустила корову надвір, вона відігрілась на сонці, а дурній бабі здалося, що їй покращало. Повеселіла — і все тут, йди, корівко, в череду... І от, на тобі. Мало не цілий рік ходила корова, і ніякого знаку. Все як слід. І паслася нормально, і доїлася добре, і молоко все віддавала... Тільки до бика не йшла... Знову ж втішала себе: і так три роки — трое телят, хай у дівках походить. Аж ось тобі дівки... Не захотіла їсти... Ні січку, ні запарку, ні конюшину... Пійло процідила крізь зуби — і по всьому... Привезла Макуху. Приїхав без інструментів. Оглянув, помацав, випив півлітру: приводь на ветпункт. Завела, то вже було пізно. Згнило усе всередині.

«Ох, Малино, Малино...— шепотіла Льокса і бачила перед собою її великі синьо-зелені очі, сльози в очах, чула її тяжкий, мовби людський стогін...— Малино, Малино, кого я ждатиму з поля, вийшовши за ворота? А зраночку хто мене зустрічатиме тихим муканням?.. Кому я тепер піднесу те сіно, кому?.. Малино, Малино. Заженеш ти мене в моголу, заженеш. Скільки тієї страховки дадуть? Ну, нехай півтори тисячі!.. А де ж я решту візьму?.. Тисячі зо дві ще... Де їх узяти? Куди ж я без корівки з такою родиною?.. Корівка-мамка... Чим я втішу, що скажу Іванові, коли він зустріне біля порога, здивовано розведе ручками: «Хліба в столику нема, бульби в печі нема, а Іван їсти хоче...» — і позиратиме своїми синіми оченятами? Тоді хватала дійницю та бігла до хліва, а тепер?..»

Льокса йшла і йшла зі своїми думами, зі своїм горем, витираючи сльози, і зовсім не помітила, що почав сипати сніг і що стемніло в лісі. Лишився позаду поворот на Будневську дорогу, і зразу стало важче йти. Сніг тут був по

коліно. Ледь помітними ямками значилися на ньому чийсь сліди. «Невже це мої, коли до Ядзі йшла?» — подумала Льокса. Вчора бігла сюдою, сніг був неглибокий, а це, дивись ти, все засипало.

Йй давно вже стало гаряче, і вона розстебнула верхнього гудзика на жакеті, послабила вузол на хустці.

«Чи здогадаються бодай картоплі наоббирати та поставити варить? — подумала про дітей. — А то будуть сидіти, як кури, голодні, будуть ждати мене...»

Не помітила Льокса, як почав лютішати вітер. Він уже пружно розгойдував верхівки дерев, струшуючи з них сніг. І від снігу, що сипався й сипався, і від темряви, що огоргла, затемняла все, в лісі зробилося глухо. Льокса відчула щемливий холодок страху і занепокоїлась. «Де ж та Фльоркова кладка?» — подумала вона, намагаючись не піддаватися паніці.

Як на час, то вона повинна була вже вийти з лісу на оточену кущами галявинку, за якою була ота Фльоркова кладка — гнила підвалина колишнього містка, перекинутого через струмок. На виході до Фльоркової кладки дорога спускалася нижче, в болотяну низовину, ялиник переходив у осинник. Де ж той осинник? Льоксу оточував ялиник і ялиник.

Вона пішла хутчій, все ще не хотіла вірити, що десь збилася з дороги. Але чим далі йшла, то ліс густішав, а дорога вужчала і мовби м'якшала. Під ногами Льокса не відчувала тієї твердості, яка була раніше — і до повороту й після повороту на Будневську дорогу. Вона спинилася — перепочити, роздивитися. Але що вона могла побачити? Темні обриси дерев, які далі від дороги зливалися в суцільну чорноту, і там, здавалося, хтось ховається, звідти хтось визирає, і ледь помітний просвіт — попереду й позаду — дорога, по якій вона йшла.

«Де ж я заблукала? — думала Льокса. — Ніде ж не звертала. Йшла прямо по дорозі...»

Вона квапилася... Перечепилася за якусь рогатину під снігом, упала. Знов перечепилася... Йшла, придивлялася і наче вперше бачила цей ліс. Скільки разів ходила до Ядзі, а, здається, ніколи не бачила цього гінкого, височенного ялиника.

Спина в Льокси була мокра, але сама вона зберігала спокій. Якийсь холодний спокій, — ніби це блукає не вона, а хтось інший, далека й чужа для неї людина, — опанував її. Цей спокій приніс із собою холод і порожнечу в думки,

байдужість до всього на світі і до самої себе. Навіть про дітей вона почала думати без страху й тривоги, з відтінком злості: «Не маленькі вже, самі можуть себе доглянути. Картопля є, дрова є... З голоду не помруть...» І знову про дорогу: «Все правильно. Треба триматися праворуч, і дорога приведе до Буднева. Ніяких же сіл поблизу немає... Треба триматися праворуч...»

Вітер трохи стих, небо посвітлішало. «Мабуть, буде мороз... Раз посвітлішало — буде мороз», — і знову інша думка: «Чи нагодували поросят? І чи додумаються дров укинути в піч? Вогка осичина — не просохне, то зранку не запашиш...»

Снігу набралось в повстяники, він розставав там, і ноги були мокрі. Було мокро й під коліньми: кілька разів Льокса провалювалась у якісь ями. Ще добре, що здогадалася підіти Лявонові спідні...

Що далі місила сніг Льокса, то більше накопало у неї люті. Глухої, дикої, розпачливої люті на всіх і на все на світі, і на нього, Лявона. Десь у глибині душі вона розуміла, що Лявон тут не винен, не він шукав смерті, а смерть знайшла його, але їй треба було на когось перекласти тягар, що ліг на її плечі, треба було на когось вилити свою лють.

«Сам відійшов, а мене покинув мучитись. Одну з дітьми... Йому там добре, спокійно, а мені тут хоч розірвися, хоч сама лягай і помирай...» Вона підігрівала, розпалювала в собі цю лють, та відчувала, що злості немає, а лишається кривда, сама кривда. Льокса пригадала, як одного разу, наче здурівши, Лявон підняв на неї руку і вона, перелякана, схопила з постелі сонного Івана й затулилася ним. Знала, що з дитям Лявон її не битиме. Тепер Льокса знала, що він і так не побив би її, але тоді, побачивши його червоні очі і здичавіле лице, вона справді злякалася... Лявон їздив до району — цілий день на гнилому осінньому дощі, по гнилій грузькій дорозі — і, коли потемки вертався додому, в Анатоліївському болоті загруз кінь, та так загруз, що треба було самому витягувати і воза, і коня. У хату ввалився після півночі — мокрий, брудний, голодний. А в хаті ні хліба, ні картоплини... Йй би допомгти йому роздягтися, збігати до кого-небудь позичити хліба, а вона, дурепа, почала говорити, що нема нічого, що була в баняку картопля, лишали йому, та діти з'їли, ждали-ждали його, думали, що вже не приїде. Звідкіля у нього спритність взялася — сидів же, як мертвий, на тапчані, а тут схопився до неї: «Уб'ю!

З-під землі дістань, а принеси хліба!» І пішла, і принесла, а потім довго носила злість на нього, і плакала, і голосила: як це так, підняти руку на матір своїх дітей. І тепер згадала той випадок, щоб повернути оту злість на Лявона, але злості не було, був самий лише жаль. Було жаль і себе, і Лявона. «Нелегко було і йому, вистачало, всього вистачало...»

Попереду засвітіло. «Мабуть, берег». Ні, невеличкий просвіт, а за ним знову той самий ялиник. «Боже, коли йому кінець буде?» Льокса стомилася, страшенно стомилася. Боліло все тіло — і ноги, і руки, і всередині. І вона почала боятися: чи вистачить у неї сили місити цей сніг? І доки його місити? І куди вона йде?

Ніякої дороги давно не було. Тільки сніг, м'який, сипучий, праворуч і ліворуч — дерева, дві стіни, між ними — вузький коридор. То там, то там кошлаті лапки перегороджували коридор... Зачешиш гілку — на голову сніг, як зі стріхи...

Коридор, крутнувши туди-сюди, вивів на якесь поле. Гектарів п'ять-шість. Ніби знайоме і незнайоме... Над ним — густе біле марево і тиша. Льокса віддихалася, хапала ротом повітря, і прислухалася: може, почує який-небудь голос. Може, десь собака гавкне... Але довкола було глухо й тихо, лише у вухах дзвеніло й дзвеніло, як тонка напнута струна, і хотілося спати.

«Треба йти,— сказала до себе Льокса.— Треба йти довкола поля: якщо є поле, десь повинна бути й дорога...»

Вона стояла під ялиною,— гінкою, з широко розкинутими гілками. Снігу тут було менше, кучугура півколом лежала віддалік од прикореня, ноги відчували твердість близького коріння.

«Треба йти»,— подумала собі Льокса, а сама стояла, при-тулившись до стовбура. Голову туманила млявість, очі самі злипалися. «Тільки б не заснути»,— думала Льокса, не помічаючи, що засинає. Все пережите за ці дні і ця дорога так змучили її, що в неї вже не було сили опиратися: як тільки тіло знайшло опору, Льокса заснула, наче провалилася в темну яму. Вона не знала, скільки часу проспала так, стоячи, але раптом чи то у сні, чи то наяву почувся їй голос. Буцімто хтось кричав. Але не хтось, а її діти. Вона опам'яталася, прислухалась. Кругом тихо. Ніде ні голосу, ані згуку. «Може, вони ждали-ждали мене та вийшли шукати... А може, й самі заблукали?» — майнула тривожна думка.

І Льокса знову посунула в сніг, і незабаром вибралася на нешироку дорогу. Попервах ішлося легко, і Льокса подумала: «Треба було давно перепочити». Помісивши сніг з півкілометра, вона знову відчула втому. Почав боліти живіт. Потім біль пішов усередину, під груди, і цей клубок сидів там, пік. «Тільки цього бракувало,— подумала Льокса.— Тільки не вистачало мені захворіти...»

Тепер вона йшла через березняк. Видалося, буцімто десь забрехали собаки. Наче з лівого боку. Льокса спинилася. Ні, нічого не чути. Знов рушила далі. Живіт не переставав боліти. «Мабуть, від голосу»,— вирішила вона і вперто посувалася вперед. Льокса вже нічого не боялася, ні про що не думала. Вже й люті не було ні на кого. І в тілі, і в голові порожнеча і втома. Йшла і йшла. Намічала: «Дійду до тієї берези і перепочину», але, діставшись берези, не спинялася, йшла далі. «Дійду он до тієї... Ще до тієї...»

І знов їй почувся гавкіт собак. І знову по ліву руку і наче заду. Льокса завернула ліворуч. Ішла між кущів і дерев, умовляючи сама себе: «За цими березами повинно бути село. Раз почувся гавкіт собак, значить, буде село...» Але за березами стояли інші берези, як копиці сіна, кошлатилися куші. «Ну, за тими...»,— знову шепотіла Льокса, і за «тими» кущами стояли інші... У Льокси тремтіло все — і руки, і ноги, і саму її всю сіпало. «Ну, за цими ялинками...» Зачепилася за якийсь окоренок і впала — руками та обличчям у сніг. Довго лежала, відчуваючи на щоках холод. Підвелася, трохи пройшла, притулилася до стовбура берізки, склепила очі, потихеньку почала з'їжджати вниз, доки зовсім сіла. Так добре було сидіти!

Знову пригадала Малину. І хоч Льокса знала, що її вже немає, однак згадувала про неї так, мовби вона не здохла, а жива стояла в хліві. Пригадалася Ліда, Валентин і Олекса. І не було турбот про них, ніби вони були і нагородовані, і обігріті, наче Льокса знала, що вони повиучували уроки, дали поросяткам, укинули в піч дров і полягали спати. «Ці не маленькі, самі можуть зварити собі,— думала вона.— Реня також не пропаде. Що-що, а голодна не буде». Тільки Іван... Майнуло, як спогад, як сяйво блискавки: «Хліба у столику нема, бульби в печі нема, а Іван їсти хоче...»

Льоксу всю ніби пересмикнуло. Вона розплющила очі. І здалося їй, що за берізками щось чорніє. Наче якась будівля. Ще не вірячи у своє щастя, вона підхопилася, кинулась уперед. Це була клуня! Далі за нею невиразними темними плямами мріли ще будівлі. Льокса довго позирала

на ці темні плями, боячись ошукатися, і раптом закричала — дико, сумно, на весь голос. Закричала від розпачу, від горя й від радощів, що нарешті знає, де вона і куди їй іти. Тепер Льокса знала, що житиме і що ніхто не зніме з неї цей тягар думати про дітей, годувати їх.

Добре виплакавшись, Льокса рушила. Треба було думати, як жити завтра.

Вона ледве увалилася в хату. Діти ще не спали. Підвісивши лампу до сволюка, зубрили уроки на печі. У хаті було як у льосі.

— Розкладайте у печі скоренько,— прохрипіла Льокса від порога і повалилася на лаву. Вже не чула, як Валентин приніс, повитягавши з плоту, паліччя, як розгорілося в печі, як діти стягали з ніг повстяники...

«Боже мій, коли це було? І чи було воно? Може, мені все це тільки приснилося?» — подумала Льокса, повертаючись до сьогоднішнього дня і до себе сьогоднішньої... Відчула, як хтось торкнув за руку, обернула голову. Це був Іван. Він зустрів її погляд, посміхнувся. Його очі й посмішка сказали їй: «Я знаю, тобі важко, ти стомилася, але скоро ми будемо вдома».

«Нічого ти не розумієш,— лагідно подумала вона про сина.— Мені сьогодні добре. Буцімто ми зібралися всією родиною. І Реня, і Ліда, і Олекса, і Валентин... І наче Лявон з нами. Я знаю, що ти любиш батька, хоч його вже давно немає. А чи любиш ти мене, чи будеш ти мене любити так, як його?.. Любиш... І любитимеш»,— втішила вона сама себе, згадавши, як ждала його в ці дні, як хотіла, щоб він приїхав, навіть телеграму думала дати, і як він, мовби вгадавши її думки, з'явився учора. Вона заспокоїла його, ворухнувши губами: «Добре... Все добре».

VIII

Біля клубу Іван носом до носа зіткнувся з Федором. Був той добряче напідпитку і радісно розвів руки, наче зустрів давнього приятеля і хотів узяти в обійми.

— А-а-а, Іване. Йди, йди-но. Випити хочеш?

— А є?

— Знайдемо...

— Ні, не хочу.

— Шкода... А в мене настроїв саме такий.— Він помовчав, певно, міркував: розказувати чи ні. Нарешті звів очі на

Івана.— Посварився вдома. Розігнав усіх — і жінку, і стару... Нема, щоб синові радіти, за сина стояти, все ж приїжджаю, не забуваю, так вона дружині потурає. Пригріла коло себе. «Чого приїхав, грубіяне?..» Це я чого приїхав... Далі — більше... «Краще б ти помер годі, як я тебе маленького молоком своїм годувала...» Це знов про мене... Ну я й зірвався. Набридло. Скільки я там того молока випив? Може, графин якийсь чи два... То нехай приїздить до Мінська — куплю в магазині та віддам ці два графини або скільки там. Не хочеш магазинного, можу на ринку купити, свіжішого... Так, бачиш, не сподобалося. Мало не з кулаками кинулась на мене...

Іван широко розплющеними очима дивився на Федора: жартує він чи серйозно говорить. На жарт не схоже: і погляд напружений, нерухомий, і злість у голосі.

— Ну й гад же ти, як бачу! Був би ти мені ріднею, то я за такі слова... Від тебе один порошок zostався б...

— Ми ще побачили б, хто кого... І знову ж, Іване, давай без профілактики. Вона, коли надто часто, і машині шкодить, а людині тим більше... Мене вона ні на грам не зачіпає. Не той товар.— Федір постояв ще трохи і раптом м'яко, з дружньою безпосередністю запропонував: — Хочу до дядька завернути, до Вавіли. А то ще може образитись: приїжджав племінник і не зайшов... Ха-ха-ха! Ходімо разом — не прогадаєш. Га? — і очі його, тільки що нерухомі, із скляною порожнечею, пожвавішали.

Іван відмовився, й Федір подався сам, і невдовзі звідти, куди він пішов, почувся його грубуватий гучний голос:

Маю я такий характер,
Ти зі мною не жартуй...

«Ну й „характер!“» — покрутив головою Іван.

Зайшов до клубу. Тепло защеміло в грудях, коли побачив невисоку сцену з нефарбованою підлогою, великий, мов розчинений чемодан, чорний динамик на сцені, куточок тваринника з акуратно розкладеними й розставленими брошурами та часописами всіх часів, і лозунги над сценою та на сцені, і лампи — на випадок, коли погасне світло, і самого Василя — він сидів посеред сцени з баяном на колінах, медведеподібний і сонний. Усе це було близьке, добре знайоме, і разом з тим від усього цього відгонило чимось давнім, що забулося, а тепер несподівано ожило, як уві сні. Поклавши вуха на міхи, Василь щось награвав. Більше

у клубі не було ані душі. Василь помітив Івана, зрадів. Поставив баян на стілець, спустився вниз.

Колись вони вчилися разом, у п'ятому чи шостому класі навіть сиділи на одній парті: Іван — маленьке здихля, худе, жовтолице, і Василь — здоровило-переросток, плечі — як у справжнього чоловіка. Якимось само по собі склалося, що Василь узяв опіку над Іваном, обороняв його від більших і дужчих однокласників. А Іван допомагав Василеві з математики, у якій той був слабуватий. Так вони подружили. І щось відтоді — щире, делікатне, може, навіть цнотливе, зосталося між ними й тепер.

Вони поздоровкалися.

— Приїхав до матері? — запитав Василь. Голос у нього був густий, грубий, говорив він, як у бочку, і вийшло: «бриїхав ду матері». Іван посміхнувся, агакнув.

— Ту добре... — Василь одразу переніс увагу на інше: — Треба стільці прибрати, поки нікого нема. Танці будуть. — Василь лишався Василем. Він не любив тривалих церемоній і марної трати слів. Навіщо слова там, де все і без них зрозуміло.

— Як твої мужики ростуть? — спитав Іван. У Василя були близнюки.

— Ростуть здорові, як ведмеді. Скоро батька за груди візьмуть, — засміявся Василь.

Іван підсобив йому закинути на сцену збиті в ряди стільці, зацікавився журналом. Василь знову взяв баян, почав награвати якийсь мотив.

У клубі поволі люднішало. За столи понабігали хлопчачки, порозхоплювали шашки і шахи. На стільцях попід сценою, як ластівки на дроті, вертілися дівчатка-школярки, натягуючи на гострі голі колінця коротенькі спіднички, зиркали одна на одну, на Івана.

— Василю, увімкни радіо, — канючили вони, та Василь мовби й не чув їх — тихенько рипав на баяні, ганявся за своїм мотивом, а той ніяк не давався. Василь знову й знову ловив його, аж поки нарешті домігся свого, — і радий, задоволений, розплився обличчям, програв декілька разів від початку до кінця...

— Встигнете ще ноги повідбивати, — зрештою сказав дівчаткам. — Краще б пішли та понадточували спідниці, поки кавалерів нема.

— А нам добре і в таких, — засміялися ті.

На вулиці було тихо, і враз у цій тиші почувся сміх, галас, крики, прочинилися двері, і до клубу неспокійним

метушливим гуртом увалилися веселі, п'януваті люди, і одразу в клубі стало тісно і весело. Першою йшла і вела всіх тітка Ольга. Були тут Іванова мати, Горпина і Надя, і Льошко. Мати з порога вгледіла Івана, посміхнулася до нього.

Тітка Ольга з непокритою головою, волосся збилося в кундель. Вона в новому темно-зеленому платті, руки розкинуті в сторони, пливуть у повітрі, у правій — хустка, пальці лівої вільні... Тітка Ольга як зайшла, так і потягнула всіх колом — високо підвівши голову, позираючи то вперед, просто перед себе, то під ноги собі, притупувала і приспівувала:

Прослужив я в пана
Першее літо,
Заслужив я в пана
Курочку за літо.
Моя кура
Шабатура
По садочку ходить,
Курчаточок водить...

Вона йшла колом, розмахувала руками в такт пісні, і слідом за нею, як курчатка за куркою, йшли інші танцюристи і так само стукали підборами, розмахували руками.

Іван дивився на тітку Ольгу і не пізнавав: здається, і стан у неї ще якийсь є, і стегна не випинають, і голос приємний... І наче полум'ям шугонуло по очах і від цієї нехитрої, і, здавалось, давно забутої пісні, і від цих невмілих, давно відвиклих од танців танцюристів...

Моє теля хвостом меле,
А мій гиндик тиндик-пиндик,
Моя гуся кося-пуся,
Моя кура
Шабатура...

— Музику! Василю, музику! — заволали танцюристи.

— Давай падеспань!..

— Падеспань!

Василь зручніше вмовстився і рвонув баян.

Хтось торкнув Івана за плече. Іван обернувся. Нона!

— Добрий вечір, Іване!

— Добрий вечір!

— Бачу, пропадає людина. Кругом музика, а він кисне.

Думаю, піду, розворушу...

— І добре зробила...

— Тоді ходімо танцювати.

— Я поганий танцюрист...

— О, боженько, чи чуєш ти мене? Дівка вмовляє хлопця танцювати, а він опирається. До чого ми дожили? «Падеспанец — хорошенький танец, он танцюється очень легко...» — заспівала Нона, входячи в коло...— Не забув?

— Пригадую...

Іван уже й не пам'ятав, коли танцював падеспань, так давно це було, але зразу призвичаївся і непомітно для себе увійшов у роль. Йому подобалася і ця плавна хода з колінцями, з притупуванням, і кружляння, і зміна партнерів, і нехитра й така знайома музика.

— Ти легко танцюєш,— сказав Іван Ноні.

— Невже? — мовби засумнівалася вона, позираючи на Івана. Погляд її говорив: «Я сама це знаю» — і приховував у собі запитання: «А далі що?..» Нона явно підохочувала, і Іван прийняв її натяк.

— Якби можна було, я хотів би все життя танцювати... з тобою...

— Не можна...

— Чому?

— Ноги не витримують...

— Мої чи твої?

— Твої. Мої дужі. Я ж працюю на будівництві...

— А я спортом буду займатися...

— І серце не витримає,— сміялася Нона.— Танці дають велике навантаження на серце.

— Серце у мене міцне.

— Воно в тебе дуже розумне...

— Як це?

— Багато думає...— Голос у Нони став ледь серйознішим, ніж треба було для жарту.— А тут не треба багато думати. Треба танцювати, і все! Ось хоч би так, як Льоня.— Нона кивнула головою назад. Там, через кілька пар, танцювали Ігор і Льоня. Льоня танцював з однією із тих школярок, що просили Василя увімкнути радіолу, розказував щось весело, та аж заходила од сміху. Він піймав Іванів погляд, показав білі зуби. Замахав рукою: давай, давай...

Іван нічого не встиг відказати Ноні, хоч і говорити було нічого: Нона казала правду, він не вмів жити не думаючи. А може, навіть думав більше, ніж треба було... Довелось мінятися парами, і Нона пішла вперед, посміхнувшись до нього на прощання.

Потім Іван танцював з матір'ю. Вона дивилась на нього знизу вгору, посміхалася нетривкою, розслабленою усмішкою.

— Звідкіля це ви всією толокою? — спитав Іван.

— Ольга покликала всіх до себе. Ну, а від неї — сюди, на танці, давні танцюристи...— мати мовби відчувала якусь ніяковість чи то винуватість, наче вона робила щось не те, що треба було. І йому стало жаль її, і цього її винуватого погляду, і її усмішки. Мати старалася танцювати легко, вільно, пригадуючи свою молодість, але нічого з цього не виходило: важкі, ніби набряклі ноги не хотіли слухатись, і вона переставляла їх, як протези. І тільки тепер, танцюючи з матір'ю, Іван відчув, зрозумів, уявив якимось внутрішнім чуттям своїм, скільки довелося винести і ногам її, і тому вони як задерев'яніли, і рукам, одна з яких невміло лежала у нього на плечі, друга — в'яла, шершава — у його руці. Йому зразу стало жарко, мов туман ударив у голову. Іван не міг дождатися, коли скінчиться танець. Він так і не дочекався кінця. Як тільки Нона знову вернулася до нього в пару, вони покинули коло.

«Усе. Скажу завтра, хай збирається та їде до мене. Досить їй уже. Хай хоч на старість відпочине»,— думав він, виходячи надвір.

У ставку кумкали жаби. Пахло розкиданим на городі підсохлим гноєм...

Присів на лавочку по той бік вулиці, закурив.

«Так не поїде ж... Уже говорив. І що почув? «А що я там робитиму? Хіба що твою кімнатку пильнувати? Так її і так ніхто не вкраде...»

Він ще сидів на лавочці, коли з клубу викотилися так само метушливо, з піснями й криками і гуртом подалися по вулиці тітка Ольга, мати, Горпина, Надя, Льошко...

Василеві, певно, надокучило грати на баяні, і він увімкнув радіолу — надвір вихопилися звуки бадьорого фокстроту...

— Ага, ще один мінчанин,— почув Іван, як тільки переступив поріг клубу.

Широко посміхаючись і простягаючи руки, до нього йшов Іван Омелянович, все такий же маленький, але гладенький, з добре помітним, наче приклеєним черевцем. І довгувате його обличчя погладшало, розпливлося. І сьогодні, як багато років тому, коли Іван ходив до школи й коли покинув ходити, він був у темному невипрасуваному костюмі, який надимався на колінах і весь був у якихось світлих плямах.

Іван Омелянович узяв Івана під руку і повів через зал у куток, під динамик. Там уже був Вавіла — веселий, з розчервонілим обличчям.

— Давай, давай сюди! — замахав він до них рукою, згорнув, мов кошенят, двох хлопчаків, що сиділи біля нього на стільцях, звільнив місця.

Сіли. Слово по слову попливла розмова — усе про те саме, завсідне: що нового чувати на далекому й близькому світі. І якось після перших же фраз Іван Омелянович почав скаржитись, що важко, надто важко стало працювати вчителєві. Це вже було щось нове. Іван Омелянович був з тих учителєв, які ніколи не скаржаться на труднощі у своїй роботі, як би туго не доводилось. А тут раптом таке...

— Не хочуть діти вчитися. Не хочуть, і все тут. Ти йому ставиш трійку, розумієш, трійку! — і йому хоч би що, — говорив він і сердився, розпалював себе. — Зник, сплив елемент зацікавленості у навчанні... «У інститут я не піду, а на завод візьмуть і з трійкою, і в трактористи візьмуть...» От і все... А ти розпинайся, доводь, умовляй...

— А може, Іване Омеляновичу, воно й краще, коли людина вже в такі роки знає, що хоче. Треба, щоб люди твєрезо дивилися на життя, хоча ці люди — всього тільки школярі.

— У тїм-то й біда, що дуже рано ця людина знає, що хоче. Навіть не що хоче, а що їй треба. Вона чудово розбирається в тїм, що їй треба, а що не треба. Уже в шостому класі знає, що їй не треба хїмії, не треба біології. Навіщо їй хїмія? Навіщо їй біологія? Навіщо їй порпатись на пришкільній ділянці? Вона буде електриком, а електрикам, бачите, хїмію знати необов'язково. Навіщо їй література, коли вона буде шофером? Навіщо шоферові Пушкін, навіщо Богданович? — Іван Омелянович почав розмахувати руками, на губах у нього заблищали крапельки слини. — Зрештою, на все це можна заплющити очі — лихо з тобою: не хочеш вчитися — не вчись. Будь тільки людиною. Он, бачиш, край порога стоїть, з білою головою? — Іван Омелянович витягнув шию, гукнув: — Миколко! Миколко Мотуз, йди сюди!

У клубі було гамірно, грала радіола, але хлопець почув голос Івана Омеляновича, обернув голову.

— Йди, йди сюди! — махнув рукою Іван Омелянович, та хлопець крутонув і вислизнув за двері.

— Бачив? Прийшов до клубу з цигаркою. Ну, захотілося тобі закурити, закури, хай на тобі шерсть куриться. Так ві ж. Закурити і неодмінно прийти до клубу, щоб усі бачили. І це учень шостого класу. Позавчора зустрічаю його на вулиці коло школи. У школі уроки, всі в класах, а він

вештається попід вікнами. «Чому не на уроці!» — питаю. Почав щось вигадувати. Кажу: «Зараз же йди в клас!» Утік. Ну що ти йому скажеш?

— Нічого не треба казати. Узять і вигнати!

— Вигнати! Як це все просто. А план загальної освіти? І припустімо, ми його виженемо. Він же все одно на роботу нікуди не піде.

— Чого це нікуди не піде?

— Ти, Іване, як маленький. Хіба ж батько віддасть його куди-небудь... Ага! Я вже говорив батькові, і не один раз. «Що ти, Омеляновичу, воно ж іще зовсім дитя, йому ж тільки чотирнадцять роцків...» А це дитя вже вище за батька, і батькові черевики йому на ноги не налазять...

— Я, Омеляновичу, також гадаю, що це мудро — привчати дітей до роботи, — втрутився в розмову Вавіла. — Нічого до двадцяти років по вулиці собак ганяти. Хай людина робить щось потрібне. Я дивлюсь на свого меншого. Також місця собі не знаходить — ні вдома, ні в школі. І двійки почав приносити. Я й ременем учив — думаєш, допомгло... А почали в школі вивчати трактор — як підмінили хлопця. Книжок різних поназносив, гвинтів, карбюратора прицупив, сидить, порпається... Спинився позавчора коло двору Петро Косачов... Зліз з трактора, мотор не заглушив. Ми саме з хлопцем дрова різали. «Дай, — каже, — дядьку, проїхати». — «Проїдь...» Хіба йому машину шкода? Сів і поїхав, потім розвернувся, пригнав назад. Діти тепер метиковані пішли. Не те що ми, до п'ятнадцяти років без штанів бігали. Тут їм усе — і радіо, і телевізор, і хокей, і шмакей. І до них треба пристосовуватись. — Вавіла віддихався, зиркнув на Івана, потім на Івана Омеляновича. Йому подобалося, що його уважно слухають. — Візьму я знову ж таки меншого. Він, як голова наш, Гаврилович, не може терпіти запаху горілки. Захочемо ми коли з жінкою випити... Є на що, слава богу, — і я заробляю, і вона доярка. Раніше, як тільки побачить, що збираємось випити, встає з-за столу і за двері. Раз так, вдруге, і якось незручно нам стало. Він, молодий, проти віку йде, йому вчитися треба... І ми схитрували, — Вавіла засміявся. — Схитрували, як тільки засвербить охота випити, йдемо в котельню... Там у мене чисто, і полик, як стіл, і вікно велике, і закуска близько. Вип'ємо там, і все. А він хай вчить свої трактори. А чи батько наш коли ховався від свого сина? Та він ременя зняв би і так навчив. І знову ж таки, поміркуйте... Чому ж і не вихилити чарку, якщо можна. Все одно два віки не житимеш, і бог

на могилі свічку не поставить. Я от, Омеляновичу, думаю, що ні горілки пити, ні бабів любити ніхто за власним бажанням не кидає... Га?

— За власним бажанням чи не за власним... По-твоєму, виходить, що без алкоголю немає ніякого життя,— Іван Омелянович був серйозний.

— Чому нема. Є. Усякі люди живуть і по-всякому. В одного до солоного душа тягнеться, у іншого — до солодкого... А по всьому, Омеляновичу, кінчаймо ці теорії. А то зустріли свіжу людину, і закрутили її на цілий вечір... Це ж молодь... Йй, може, хочеться чогось іншого,— і, уткнувши губи Іванові в вухо, дихаючи густою горілчаною кислотою, Вавіла зашепотів: — Чого ти сидиш тут? Чи тобі іншої роботи нема? Музика, танці. Йшов би та затиснув якусь дівку. Я в твої роки підметки на ходу відривав. Ось, хоч би Нону мою... Хіба погана дівка? Я знаю, і ти їй подобаєшся.

— Ну, що ви? — Іван не зразу знайшовся, що сказати.

— Ти не дивись, що вона танцює з Потаповим,— по-своєму зрозумів Іванову ніяковість Вавіла.— Я цвенькну їй, і вона вмить відшле його.

Іван зморщився, засовався, стараючись відсунутись далі від Вавіли. Та далеко не втік: не пускав Іван Омелянович.

— Я ж не сліпий, Лявоновичу, я сам прикидаю. Хлопець ти в тих роках, коли саме пора думати про сім'ю. Квартирка в тебе є... Нехай собі й одна кімнатка, але для початку вистачить... Поки те та се, можна і про машину подумати. Не дивись, що я живу в селі, але те-се кумекаю і такі-сякі гроші маю. Коліс на три можу хоч сьогодні дати... Ще колесо — і «Москвичок» готовий.

— Я гадаю, що на ньому буде кому їздити...— Іван підвівся.

— Ще б пак,— встав і Вавіла.— Все ж, як не кажи, чотири ноги... Подумай про це.— Вавіла стояв, широко розставивши гладкі, кривулясті ноги. Іван зиркнув на його величезні, мало не сорок шостого розміру чоботи з широкими халявами, і йому стало смішно. Здалося, що Вавіла й справді стоїть не на ногах, а на колесах...

— Гаразд, подумаю,— відказав Іван весело і обернувся до дверей.

Він знову сидів на лавочці, знову курил. Віри все не було. Хтось вийшов з клубу і через вулицю попростував до лавочки. Це була Нона. «Мабуть, батько послав услід»,— зі злістю подумав Іван.

— Про що ви з батьком говорили? — спитала Нона зразу, присівши біля Івана. Вона аж задихалася, і голос її тремтів.

— Та так, про різне... Ти ж знаєш мужчин,— Іван не надумав, що говорити. Він не ждав такого повороту.

— Ні, ти скажи, що він тобі говорив? Що він плескав тобі? Мовчиш? — у її голосі була і лють, і відчай, і рішучість. Вона важко дихала, говорила квапливо, ковтаючи закінчення слів.— Можеш мовчати... Я й сама знаю... Сватав мене, правда? Сватав? Ну скажи, сватав? — Нона схопила Івана за руку, тягла до себе, позираючи йому в лице.— Сватав, га?

— Та ні, що ти вигадуєш... Яке сватання...

Нона відпустила Іванову руку і раптом заплакала, уткнувшись обличчям у коліна, але зараз же випросталась, витерла очі.

— Я знаю, ти мені можеш нічого не говорити... Як тільки зустріне де нову людину, одразу волочить до хати. Жениха мені шукає... Торгує, як телицею. Соромно людям у очі дивитися. Ну, я йому наторгую...

— Даремно ти так на нього. Ні про що таке ми не говорили...— почав Іван, відчуваючи, що вона все одно йому не вірить.— І ти не бери так близько до серця, не переживай. Старі — вони, як малі...

Нона трохи заспокоїлась, але повірити йому — ні, не повірила...

ІХ

Він побачив Віру одразу, як тільки вона зайшла, і зразу пішов до неї назустріч.

— Де ти стільки була? — спитав Іван, відчуваючи, як важко стало йому дихати.

— Поралася,— відказала вона просто, наче він і не ждав її тут цілий вечір, і почала розв'язувати хустку, потім скинула пальто.— Вони ж поїхали в Довгу Балку, а я і гостя, і господиня.

Він узяв у неї з рук пальто, повісив на вішалку.

Вона була підстрижена «під хлопчика», і ця зачіска робила її молодшою, приємно округлюючи довгувате обличчя... Вовняний плетений костюм гарно лежав на стрункій постаті.

— Ти хочеш танцювати? — спитав він.

— Я мільйон років не танцювала,— відказала вона й по-

сміхнулася. З її напружених ніздрів він здогадався, що й вона хвилюється.

Він знав, що в клубі всі дивляться на них, ловлять кожне їхнє слово, помічають кожний їх рух, і завтра, й післязавтра, і пізніше обговорюватимуть усе, оцінюватимуть, прикидатимуть і так і сяк, але це його зовсім не обходило. «Як вона перемінилася. Я зовсім не знаю її»,— подумав він, а вголос запитав:

— Що попросити?

— Вальс... Я мільйон років не танцювала вальс...

Чомусь йому не сподобалися оці її «мільйон років». Щось фальшиве і легке, мов підробка, чулося в цих словах. Це були не її слова, і це була не вона. Але Іван підійшов до Василя, попросив поставити платівку.

— Твоя шедевра? — уриваним басом спитав Василь.

— Хіба ти її не знаєш? Це ж Петрова Віра...— невдоволено відповів Іван.

— Петрова, Петрова,— перекривив Василь.— Я питаю: разом приїхали чи кожне по собі?

— Кожне по собі.

— Але звідси поїдете разом? — Василь жартував, очі його хитро мружилися, і сердитись на нього не хотілося. Та зрештою, за що сердитись? Іван посміхнувся:

— Не знаю, хоча все може бути...

— Ти можеш не знати, а я знаю. Нікуди ти вже не дінешся,— сопів Василь, перебираючи стосик платівок.— Йди до неї, а то хлопці поведуть. Я кажу про Потапового хлопця та Данилового внука. Ці довго не гадатимуть.

Іван кивнув головою і пішов до Віри.

У динамику щось зашаруділо, зашипіло, і, як дзвони, вдарили перші звуки дуже знайомого старовинного вальсу. Пішли танцювати. Закружляли, замелькали люди, попливли стіни, і сам Василь поплив, наче на річці, на бистрині... Він бачив Вірині очі, бачив її акуратну кругленьку зачіску «під хлопчика», відчував пальцями кругленькі маленькі гудзички у неї на спині, під джемпером, і йому було добре, і все ж він почував невдоволення, якусь фальшивість свого становища. Що це було так, підтвердила й Віра. Вона раптом сказала:

— Поглянь, як Нона на нас дивиться.— І знову сказала це неприродно пустотливим, із заграванням, голосом.

— Це тобі видається,— сухо мовив він.

— Ні, ти поглянь... І на Вавілу.— Віра не помічала його сухого тону. Чи не хотіла помічати? Ні, не помічала.

— Це тобі видається,— повторив Іван.
— Він ладен нас з'їсти.
— А ти боїшся? — глузливо ущипнув Іван. Йому раптом захотілося зробити їй боляче.
— Мені нема чого боятися,— Віра мов злякалася, голос її стих. Вона спробувала посміхнутися — нічого не вийшло, тільки в кутиках губ, як метелики, тривожно затремтіли зморшки. Вона насупила брови й прошепотіла: — Я боялася лише одного, щоб тебе не вкрали...
— Хіба я такий маленький, що мене можуть украсти?
— Тепер я знаю, що ти не маленький,— Віра пильно дивилася йому у вічі.
Іванові стало жаль її.
— Ми довго в клубі не будемо,— сказав він, коли Василь пустив платівку вдруге.
— Підемо, як тільки скінчиться вальс...
— Василь його крутитиме, доки не розсиплеться платівка...
— Він тебе любить...
— Ми з ним сиділи на одній парті... Слон і Моська...
— Тоді пожаліємо його. Підемо після другого разу.
— Гаразд.
Віра посміхнулася, але очі її були серйозні і в голосі вловлювалась тривога.

Надворі було темно. У повітрі стояла задушлива паркість.

— Куди підемо? — тихо спитав він.
— Не знаю. Ходімо по селу,— так само тихо відповіла вона.

У нього все ще злегка паморочилась голова, а у вухах дзвеніла музика.

Попереду на вулиці хтось блимнув ліхтариком — раз, вдруге, втретє... Невдовзі звідти долинув знайомий п'яний голос:

Маю я такий характер,
Ти зі мною не жартуй...

Федір йшов назустріч, стріляючи світлом то собі під ноги, то праворуч і ліворуч,— по парканах, по вікнах хатин. Іван не хотів зустрічатися з ним і повів Віру стежкою повз паркан, де жінки носили воду з колодязів. Але Федір сам завернув до них, сіконув світлом Іванові в обличчя, ковзнув по Вірі зверху вниз і знову засвітив на Івана.

— Я думав, що це ти з Ноною ховаєшся... так скать, за-тисканку ріжеш...

— Загаси! — Іван затулив рукою очі.— Ти шукаєш Но-ну? Вона там, у клубі...

— Кого я шукаю, того давно нема,— Федір загасив ліх-тарика, торкнув рукою Віру за плече.— Баришня, ви дозво-лите сказати вашому партнерові декілька слів? Так скать, по секрету.

Віра зирнула на Івана, стисла його руку. Іван кивнув головою:

— Йди, я наздожену,— а сам обернувся до Федора: — Ну, говори, партнере... Тільки хутчій.

— Ламаєш, осіку, старий,— квапливо почав Федір, і Іван побачив, що він не такий уже й п'яний. Більше прикидаєть-ся.— На якого чорта ти зв'язався з цією офіцершею. Тут, удома, в усіх на очах. Чи тобі дівок мало? — Федір поклав руку Іванові на плече, але той скинув її. Його вже душила лють. Не вистачало, щоб кожен навчав грамоти.

— Ти куди йдеш? — спитав він у Федора.

— До клубу...

— Так і йди. Прямо, прямо і прямо... Там побачиш. І не лізь, куди не треба...

— Дурень ти, Іване, як я бачу, заплішений дурень,— щи-ро здивувався Федір, розвівши руки, і ця щирість знову підкупила Івана: він не пішов, як наважився був, а затри-мався.

— Знаєш, скільки у нього грошей?

— У кого?

— У дядька мого. У Вавіли.

— Він мені сьогодні говорив...

— Говорив? У-у-у, жила. Він може за раз два «Москвичі» купити. А за Ноночку він нічого не пошкодує. Вона його дорога донечка. Чи ти ще про любов думаєш? Кинь, стар-ий. У наші літа... Будуть гроші — буде і любов, скільки захочеш...

— Усе?

— Що усе?

— Ти все сказав?

Федір якусь хвилину пильно дивився Іванові в обличчя, потім глузливо хихикнув:

— Чи ти дотримуєшся принципу: краще синиця в руці, ніж журавель у небі? Га? Зі стопроцентною гарантією? То-ді хвалю... Тут усе твердо, безвідмовно. Жива натура...

— Що-о-о?!

Усе, що десь сиділо в Іванові — і сила, і лють, і шал,— кинуло його до Федора. Він схопив його за комір і так стиснув, що в того очі полізли рогом. Якусь мить Федір стояв, хекаючи порожнім ротом, потім рвнувся, прохрипів:

— Пусти, дурню.

Іван розслабив руки. Його всього сіпало.

— Ну й шалений... Так і задушити можна.

— Іншим разом будеш думати, що говорити.

— Та вже ж. Сватові і перша чарка, і перша палка... Скажений, їй-право. Дай краще свою адресу, може, колись зайду та чарку вип'ємо... Ми ж бо неначе вже побраталися...

Федір присвітив ліхтариком, Іван записав свою адресу.

— Вечорами я вдома, якщо не у відрядженні.

— Якось-то вже поцілю. Йди вже, йди. На тебе чекають. А з мене сьогодні досить... Піду спати... Може, мої пустять.

Вони розійшлися. Знову почулося: «Маю я такий характер...», і це якось втішило Івана, зняло з душі прикрий тягар.

— Що у вас було? — спитала Віра. Вона ждала Івана біля своєї хати.

— Пусте. Він попросив мою адресу. Може, коли-небудь загляне...

Вони стояли біля криниці. За нею, у дворі, була Петрова хата. Скільки років Іван не був у ній? Останнього разу забіг, йдучи в армію... Йому захотілося зайти, поглянути, чи все там так, як було колись. Він мовби хотів звірити себе — і з цим домом, і з тим, що було в домі і що було колись у ньому, в Іванові...

— Зайдемо? — спитав він.

Віра мовчала, ніби не знала, що робити, потім повільно відчинила хвіртку в двір.

Вірина невпевненість мов оживила неспокій у Івановому серці.

З якимось смутком переступив він поріг колись такої знайомої хати. Але тепер хата видалася чужою, і він почувся в ній чужинцем. Одвик від неї.

Стіл у кутку, лавки попід стінами, далі, за дощатою перегородкою, піч...

У другій хаті було просторо. Викинули велику піч і замість неї поставили грубку з рівним, високим, аж під самісіньку стелю, білим комином.

Роздяглися.

— Вмощуйся де-небудь,— сказала Віра, а сама лишилася посеред хати. Вона не знала, що робити далі. Куди пропа-

ла та веселість, сміливість, з якими вона зайшла до клубу. Стояла посеред хати, потупившись, кусаючи губи, підстрижена «під хлопчика» і сама мовби хлопчик, який ліз до чужого саду, зачепився за гвіздок і роздер нові штани. Йому страшенно шкода цих нових штанів, і він збирає в кулак усю свою мужність, щоб не заплакати перед батьком, котрий знає, де і як подерті ці штани. Лишившись сам з собою, він давно б розридався...

Іван підійшов до Віри, поклав руку на плече, м'яко сказав:

— Не треба.

Вона крутнулася до нього, зирнула в очі.

— Добре, що ти приїхав. Ти навіть не уявляєш, як це добре, що ти приїхав.

— Я давно не бачив тебе.

— Ти не знаєш, скільки часу я тебе не бачила...— Віра помовчала, потім тихо попросила: — Тільки ти нічого не думай, Іване.

— Я нічого не думаю.

— Ти знаєш, про що я говорю...

— А ти не говори.

І все ж і він, і вона думали. І думали про одне й те саме. Обое відчували, що між ними стоїть щось таке, що не дає можливості їм почуватися вільно, безпосередньо. І обое знали назву цьому «щось». Це було Вірине заміжжя. І це був час, який стояв поміж ними. Віра почувала себе винною перед Іваном, і вина ця сковувала її. І ще... Вона все ніяк не могла повірити, що це він, Іван, той Іван, про якого вона стільки передумала... Вона стільки часу не бачила його і тепер боялася його. Вона не знала, що він думає. Якби знала, то їй було б легше.

Іван не пізнавав себе. Він так ждав сьогодні Віру, так зрадів, коли вона нарешті прийшла до клубу. А тепер уся та радість раптом пропала. Ну, хай вона була одружена... То що з цього? Хіба вона стала якоюсь іншою? Хіба вона перестала бути Вірою? Тією Вірою, з якою вони колись розв'язували задачки, з якою він прощався, йдучи в армію... Він сам переконував себе, мов умовляв, і відчував при тому, що чогось важливого, дуже важливого бракує в його переконаннях.

Він узяв Віру за голову, повернув до себе. В очах її стояли сльози...

— Я нічого не думаю, Віро... Я не хочу думати. Ти мені потрібна. Розумієш, ти. І я тебе знайшов.— І він почав ці-

лувати її губи, щоки, волосся і почув, як задзвенів, оживаючи, кволенький голосок струмочка під весняним снігом, той голосок, який для Івана дзвенів колись на танцях у клубі, почув, як цей голосок веселішає, шириться, набирає сили.

...Небом плив прозорий, як Вірина нейлонова кофточка, молодичок, і світло його тьмяно зеленіло в хаті. Цього зеленого світла вистачало, щоб Іван побачив Вірине лице — темні очі, темні губи. Цього світла вистачало й на сад, — щоб було видно дерева, кущі бузку, жасмину, ріг хліва...

Його рука лежала у Віри на плечах, і він пальцями перебирав її коротке волосся. Вони тихенько перемовлялися: говорила Віра, а Іван слухав, часом вставляючи своє слово. Слухав і відчував, що за цей час, як вони разом, у Віриній хаті, у ньому відбувся якийсь незрозумілий переворот. Віра перестала бути для нього чужою. Вона стала його, близькою і зрозумілою. Як тільки прийшли з клубу, їх розділяла якась відчуженість, якась стіна. Тепер цієї стіни не було. Тепер перед ним була Віра — не та Віра, яку він знав раніше, про яку хоч і зрідка, проте згадував і в армії, і після армії. Це була зовсім-зовсім інша Віра... Його Віра.

«Що ж сталося, що змінилось?» — думав Іван. Він не хлопчик, йому не п'ятнадцять і навіть не двадцять. Знав він інших жінок, але такого з ним ніколи не було. Щоб людина одразу стала такою своєю... Чому цього не трапилося з ним раніше? Чому жодна з тих жінок, кого він знав раніше, не стала такою близькою, такою зрозумілою, такою своєю? Може, тому, що довгі роки чекав на неї, на Віру? І ця Віра, що зараз стоїть коло нього й говорить, а він перебирає її волосся, саме та, на кого він чекав? Може, тому, що він кохає її і кохає давно, так давно, як знає себе...

Іван ждав, що вона прийде. Ждав багато років, кожного дня... Попервах це було просто чекання, підсвідоме чекання чогось хорошого. Так, мабуть, пташка жде настання весни. Він не знав, що це буде таке, але ждав, як ждуть великого свята... Після двадцяти це вже була туга... Іван з тужливим болем проводжав очима кожну пару закоханих, щасливих людей, яких зустрічав на вулиці, в кіно, в ресторані... Він не хотів вірити, що доля обминула його, що його щастя пройшло десь поряд. На кожну дівчину він дивився з німим, розпачливим запитанням: «Може, це ти?» І йшов їй назустріч, і вкотре переконувався, що це не його щастя... Іван уже втратив надію, він почав привчати себе до думки, що це не кожному дається. Як талант, як краса, як сила...

І привчив, але тугу із серця не вигнав. Він уже нічого не ждав... І тоді воно прийшло... Та разом з радістю і заспокоєнням, що прийшли до Івана тепер, був і гострий жаль. Це був жаль за тим, що було і чого ніколи вже не буде,— тієї далекої Віри і себе самого — того, давнього. Тепер вони були зовсім інші люди.

Віра говорить... Її волосся пружинить під його рукою... Вона говорить, і він розуміє все, про що вона розкажує. Віра замовкає, і він знає, чому вона замовкла. У радистів є термін: працювати на одній хвили. Це означає, повсякчас чути одне одного, чекати одне одного, пізнавати одне одного, по почерку і по скупому телеграфному почерку пізнавати, що на душі в іншого...

Іван слухав Вірин голос, і цей голос заколисував його і не давав заснути. Іван не все розумів, про що говорила Віра, але знав, про що вона говорила. Віра говорила про себе, а йому видавалося, що про нього...

— Ти не знаєш, ти не уявляєш, що було зі мною, коли ти пішов до армії. Часом мені здавалося, що я не зможу більше витерпіти, що я помру, так боліло моє серце. Тоді я вперше відчула, що в мене є серце. Вискочивши з нашої хати, ти пішов грядками, щоб я тебе довше бачила. Вийду я надвір, гляну на твої сліди — і в сльози. Здається, серце розірветься. Прошу Клавдію: «Закопай ти ці сліди, чи заори, чи засип, а то я не витримаю, помру...» А вона сміється: «Дурненька,— каже,— ось-о сніг упаде і сам засипле все, зарівняє, і не пізнаєш, чи було де щось. Він у армії, і у нього є про що думати. Він навіть і не знає, що ти так побиваєшся за ним, так сохнеш...» Сміялася, сміялася, потім сердитись почала, сваритись: ще ж школярка, восьми-класниця, замість того щоб про навчання думати, місця не знаходить через хлопця. А я нічого не можу вдіяти з собою.

Та справді, надійшла зима, повалив сніг, засипав усе-усе і сліди твої. І я стихла, заспокоїлася серцем. Спершу чекала, думала, що бодай слово напишеш, ну просто так, як знайомій, хіба так не можна?.. Ні-і... Бувало, йду із школи — усі дівчата й хлопці вперед побіжать, а я волочуся — нога за ногу... І думаю, думаю... «Ну, не може такого бути, щоб він нічого не знав, не відчував. Я стільки про нього думаю, так серце моє мучиться. Навіть деревина відчула б це, а він же людина, жива людина...» Тобі смішно, правда? Смішно, скажи?

— Ні, не смішно,— мовив Іван.— Говори, я слухаю.

— Стану коло якої-небудь берізки, обійму її... А то мрію, як ми зустрінемося з тобою, як ти поцілуєш мене. І переживаю, аж ноги тремтять. Ніякі уроки в голову не лізуть. А побачу твою матір, серце в п'ятки тікає. Хочу спитати, чи прислав ти листи, і боюся: ще подумає що-небудь. Хотіла просити Адама, він тоді пошту носив, щоб хоч глянути дав на твого листа, щоб хоч почерк твій побачити. Зустріну його й питаю, чи нема нам листів. «Ні, нема». — «А кому є?» А що те «кому»?.. Матері твоїй також немає. Набралася сміливості і забігла до вас. І не раз, а два... Взимку виграла, що грітися, влітку — води напитись. Тоді, здається, вперше й побачила тебе у військовій формі. Ти з якимось своїм товаришем, носатим таким... Веселі, здорові. І якийсь незнайомий ти був на тій фотокартці, далекий. Ти не віриш мені?

— Вірю.

— Мабуть, це погано, коли жінка так розказує про себе? Га? Погано?

— Не знаю. По-моєму, ні... Просто ми помаленьку відвикаємо від щирості. Усе ховаємо в собі, бережемо, не знаючи, кому й навіщо.

— Потім настала весна, зіграла сніг — і знову все почалося спочатку... Заплющу очі, коли бачу, як ти перебігаєш подвір'я, берешся рукою за жердку, стрибаєш, ляпаєш рукою по холоші — чи то куряву стріпуєш, чи реп'яшки... Надворі стало тепло, трава забуяла... І з серцем знову щось почало діятись, щось бушує там, чогось хочеться, а чого — і сама не відаю. Просто місця собі не знаходила. Особливо надвечір. Здається, йшла б і йшла невідомо куди. Здається, тільки б побачити тебе, один лише раз побачити...

З лихом пополам закінчила вісім класів, а що далі? Ходити в дев'ятий? Аж тут і Дмитро перейшов до нас. Вони з Клавдією давно вже були як чоловік із жінкою. Сидить, сидить допізна та й лишається на ніч. Клавдія вже й тоді стелила на двох. Ніч перебуде, а тоді вдосвіта біжить додому... А це зовсім переселився до нас! Ти ж знаєш, як він горілку полюбляв. Щовечора під градусом та під градусом. А під градусом, то або битися, або сваритися. Клавдія також гарна цяця. Терпіла все, доки неодружені були, доки переселився. А як переселився — вона не поступається. Він слово — вона два. Прошу: «Заспокойся, поступися йому». Де там! Як зчепляться битись — на смерть... Разів зо два вже неживу виривала з його рук... Днів три поквокче, поохкає, а там усе наново... А тут саме підвернулися курси

бухгалтерські. Я й поїхала... Клавдія народила першого хлопця, і Чотирисорок оговтався: пити почав менше, наче перестав. Скінчила я курси й подалася аж у Заполяр'я... Сама б то я ніколи не наважилась їхати у такий світ, а тоді підбила напарниця, на тих курсах навчалася, Маня Жадейко, у неї якраз сестра жила в Заполяр'ї. Я, мов за гілочку, раз-раз і поїхала. Роботу знайшли скоро. Я у вече, вона — на комбінаті... Сиджу, кручу арифмометр, зводжу рахунки. Копійку загубиш, два дні шукаєш... Тепер згадаю, то сама дивуюся: звідкіля у мене взялася відвага поїхати на край землі. Нікого: ні своїх, ні знайомих, одна лише Маня. Вона, як поводиток, і тримала мене там. Коли-коли, а попервах я не витримала б... І пусто, й голо, і холод. Куди тільки глянеш — сопки. А Мані хоч би що. Прибійжить, сміється... «Не журись, Віро, не змерзнеш. Хлопці не дадуть змерзнути». А морози там страшні. Градусів сорок — сорок п'ять. Вибіжиш надвір, разів зо два хукнеш ротом — і назад. Як голками прошиває. І темно. Глупа темрява, такої, як у нас, немає, а так — сіро довкола — і вдень, і ввечері, і вночі. Ні день, ні ніч. А вгорі над ліхтарями — білі стовпи, миготять, переливаються...

Прибійжиш з двору, а тут грубка горить. Дверцята відчиниш — ближче до тепла. Візьму стілець, сяду навпроти грубки, і здається вже: ніяке це не Заполяр'я, а наш Буднев і я вдома... І ось-о скоро ти прийдеш задачки розв'язувати...— Віра стихла і довго мовчала. Іван обернувся до неї:

— Далі не треба...

— Ні... Я хочу, щоб ти почув це од мене... Тільки...— вона запнулася: — Коли тобі буде зовсім нецікаво, скажи...

Він погладив її по волоссю, доторкнувся губами до щоки. Щока була гаряча.

— Малою я дуже боялася темряви,— почала Віра, незвично розтягуючи слова.— Навіть вийти надвір вночі мені було страшно. Я бігом проскакувала через сіни, хапалася за клямку, намагаючись якнайшвидше відчинити двері. Мені здавалося, що в темряві хтось є, хтось невідомий, і він схопить мене... І зараз... мені хочеться хутчій пробігти оці темні сіни...

У Джека Лондона є одне надто страшне оповідання про північ, про білу північ, про той жах, що насувається на людину, коли вона лишається сам на сам з нею. Прочитала я це оповідання там. Вечорами робити було нічого, то перечитала всю бібліотеку. Прочитала я це оповідання й забула.

Аж ось вирушили ми якось на лижах на сопки. День такий ясний, десь уже напровесні. Маня, офіцери з нашої частини, я... Зійшли на першу сопку, сонце побачили. Як жовток, висить на небі. Спустилися за сопку — його не стало. Йдемо та йдемо. Сміх, жарти. Хтось когось зачепив, хтось когось перечепив. Я в хвості йшла. Вони попереду, а я за ними плентаюсь. Який з мене лижник. Іду собі, думаю... Сосонки довкола — невеличкі, кривулясті, як у нас на болоті. Де-не-де береза — знову ж таки кривуляста, коротява. Спустилася вниз, а наші всі десь попереду, за сопкою. Спинилася я поправити лижі. Оглянулася — одна на весь світ. Хоч би душа, хоч би щось живе... Ну ворона, чи заець, чи літак. І така тиша, така тиша... Крикнула — голос нікуди не полетів, здається, так на губах і лишився. Білий сніг навколо, біле, як вата, небо над головою, ну, якраз як у тім оповіданні. Там ще людина гине. Її деревом привалило. І як засів у мені страх! Здається, вже ніколи я нікуди не вийду, голосу людського не почую... Кинулася я вперед по слідах. І не йду вже, а біжу, перечіпаюся, та біжу, та плачу... Бачу, хтось спускається назустріч. Ну, хвала богові. Це був він, Толя. Побачив сльози, знизав плечима: «Що таке?» Кажу: «Ногу підвернула». Хіба скажеш комусь, що злякалася?.. Так з ним удвох ми й вернулися до міста. Потім ще ходили на лижах, на танці в офіцерський клуб... Дуже важко людині самій. Ще доки не помічаєш, що ти сам — пусте. Здається, живеш, і все тобі. А як відчув, що сам-один — тоді тяжко. А ще тяжче, набагато тяжче, коли довкола тебе чуже. Посварилася я з господинею, у якої мешкала. Попросила Толю: допоможи квартиру підшукати. «Добре»,— каже... А увечері приходять з хлопцями. «Збирай манаття і ходімо...» А що там багато збирати. Зв'язала постіль у клунок, взяли чемодан — і подалися. Приводить він до себе в кімнату... Там уже стіл наготували: горілка, шампанське... Я в сльози, а він сміється: «Чого ти? Все одно цим закінчиться, не сьогодні, то завтра». Я подумала, що й справді так воно буде...

Назавтра пішли до загсу, а ще через два дні він поїхав... Він усе пропадав у відрядженнях. Мотався по всій Мурманській області. Я знову сама-одна, і знову мені страшно, як тоді, на лижах... І вже бачу, що не те, не те я вчинила... Немає в моєму серці любові до нього. Я й хочу любити його, і не можу... Шукаю любові — і не знаходжу. Він і високий, може, навіть і вродливий, і говорити уміє, а мені чогось бракує. Чого — і сама не знаю. Щоправда, це тоді я не зна-

ла, чого мені бракувало. Саме душі й не вистачало, людськості. Ми були зовсім різні, у нього своє життя, у мене своє. Тільки ліжка одне. А хіба його на довго вистачить? Шукала я підпору, а знайшла пута. День ще якось перебуду, а ніч настане — все думаю, думаю. Приїхав він якось із відрядження, я йому й кажу: «Не будемо смішити людей... Давай розлучимось». І розлучилися. Побула я ще трохи на Півночі, а потім повернулася назад, у Білорусь...

Віра замовкла. Іван чекав, що вона зараз заплаче, і боявся цього, але вона засміялася. Неприродно веселим, фальшивим сміхом.

— От і все... і давай більше не будемо про це.— Вона зітхнула, мотнула головою.— Давай про щось веселіше...

— Про що?

— Про тебе. Я тебе зовсім не знаю.

Ріжок місяця встиг перебраться в інше вікно, але світло його не послабшало. Іван бачив ті самі тіні у неї під очима, біля рота, той самий, а може, і глибший блиск очей...

— Можна й про мене,— задумливо відказав Іван і пригорнув Віру до себе.— Можна і про мене...— І без будь-якого переходу, як продовження сказаного, але так само затаєно і тихо: — Добре, що ти приїхала...

— Йй-право?

— Атож.

— Ну, а ти... бодай коли-небудь і бодай просто так... чи думав про мене?..

— Думав... Тільки до сьогодні ти була десь далеко-далеко, так далеко, буцімто тебе й не було...

— Може, це була і не я? — прошепотіла Віра, ховаючи голову у нього на грудях.

— Може, і не ти,— Іван торкнув губами її волосся.— Зате тепер ти, і мені здається, що й завжди була ти. Не знаю, чому, але сьогодні я вперше якось зовсім просто відчув радість од того, що живу на світі. Не в розумінні: «жую — значить, живу», а в більш високому: «живу — значить, дію, помиляюся, перечіпаюся, люблю, ненавиджу».

— Не боюся кинутися з кулаками в бійку... — під'юджувала Віра.

— І з кулаками. Без цього не можна. Життя не просте, а люди різні... Одному не вистачає грошей на хліб, іншому — на машину, і кожний хоче мати своє... І знову ж... ці проводи, кладовище, вечірка... Сьогодні я вперше подумав про те, що на кладовищі лежить більше, набагато більше людей, ніж ходить живих...

— Помирати страшно,— Віра вся здригнулася.

— Ні, не тому, що страшно помирати, а тому, що хочеться жити. Жити людиною поміж людей. А це знову ж не просто.

«Заносить тебе, Лявоновичу, заносить. Не треба мудрувати. Менше абстракції — більше ясності, більше ясності — більше правди...» — нагадав внутрішній голос, і Іван погодився з ним і замовк.

Зовсім розвиднилося, коли Іван вибрався додому. Співали жайворонки. Віра провела його надвір, тримаючи руки біля шік: вони у неї пашіли. Іван затримався коло хвіртки.

— Йди, йди! І так мати невідомо що подумає.

— Не подумає.

— Не знаю, як я сьогодні дивитимусь їй у вічі...

— Як і завжди...

— Що ти?! Хіба ж вона змирється, що ти був у розлучениці?

— Змирється,— відказав Іван, але для себе відзначив, що «розлучениця» — материне слово, і вона його не поважає.

Заснув він миттю, щойно відчув під головою подушку.

Х

Прокинувся Іван пізно. І прокинувся не тому, що виспався,— коли тут було? — а від гострої турботи: попереду була розмова з матір'ю. Він знав, розмова буде нелегкою.

Мати кінчала топити в печі. Затято стиснувши губи, вона орудувала коло припічка, хапала в руки то чаплію, то рогача, то кочергу — і з печі тоді долинали або жалібний брязкіт сковороди, або глухе гупання чавунців об під, або сухе потріскування згорнутих на купку головешок. З того, як гучно вона грюкала, відчиняючи і зачиняючи двері в хату, не боячись, що розбудить його, Іван знав, що вона сердиться, і здогадувався, що причина її злості все та сама — і його — турбота: Віра...

Тепер, ранком, на тверезу голову, Іван ясно зрозумів, що в його житті відбувся новий поворот і цей поворот приніс зовсім нове у взаєминах між ним і матір'ю. На душі було

так, буцімто він завинив перед нею, буцімто у чомусь зрадив її. Він знав, що йому буде важко почати розмову. Він бачив сердите обличчя, квапливо-рішучі рухи, і йому було жаль її. Цей жаль мучив його і пізніше — перед сніданком, і за столом, коли їли — обое мовчазні, вразливо-насторожені.

Коли встали з-за столу, мати більше не змогла мовчати:

— У Віри ніченьку провів?..

— Атож...

— Новий дім знайшов?

— Мамо...

— Де мама, хто мама? Не треба вже мами. Дожила-ся-а-а,— мати взялася за голову й заголосила, як по небіжчику.— І невже ж ти дівки знайти не міг? Невже світ такий голий став?.. Розлученицю знайшов... Вона торік приїздила, то Потапов коло неї крутився, а цього року — на тобі! — мій синок.

— Мамо! — він узяв її за плечі, обернувшись до себе... І вона зразу стихла, наче щойно й не голосила. Очі її дивилися спокійно і твердо.— Навіщо ти вигадуєш?

— Я не хочу тебе повчати, синку,— почала вона сквапливо, боячись, що він не слухатиме.— Ти не маленький, і всі ви тепер учені, аж надто вчені. Тільки ти не думай, що ти — наймудріший...

— Я цього не думаю.

— І ніколи не думай. Запам'ятай: там, де не догодив один, нелегко буде догодити й тобі... Буває, що люди сходяться так собі, а розлучаються не без причини...

— Не треба про це, мамо,— сказав він тихо.— Я це знаю. І... ще... Я хочу, щоб ти знала, що мама у мене одна. Це ти, мамо...

Мати схлипнула, впала йому на груди:

— Я не хочу нічого вигадувати на Віру. І роботяща, і горопашна. Може, і те, що про Потапового хлопця говорили — брехня. За ким він не бігав... Але як подумаю, подумаю... Півсвіта сховався і дівчину собі... не знайшов.

— У тебе вже біле волосся...— сказав він, не слухаючи її.

— Щоб з вами та не побіліло,— знову стрепенулася вона.— Дай люстерко...

Іван подав дзеркальце. Вона довго розглядала себе, поставила дзеркальце на стіл.

— Де твій чемодан... Треба збиратися.

Іван вийшов надвір, але й на подвір'ї чув материн голос. Не втримався, припав носом до шибки — вона стояла над розкритим чемоданом і приказувала...

Як завжди, вона провела його за ворота, але стояла, не хотіла випускати чемодан з руки. Повела оком в один кінець села, в другий, ніби щось чекала від Івана, ніби він мав щось зробити і не зробив, чи, може, сама хотіла щось зробити і не вистачало у неї на цю роботу відваги. Нарешті передала Іванові чемодан, і їхні руки зустрілися на ручці — її, тепла, шершава, і його, дужа і проворна, — якийсь час почекали, перш ніж розійтися, і в Івана тьохнуло, затремтіло всередині.

— Так що я хотіла тобі сказати, синку. Ага. Коли я помру, то ти все одно приїзди. Бодай на проводи. Вони завжди випадають на одну пору, це легко запам'ятати. Вони завжди бувають другого вівторка після великодня...

— Нащо ти про це, мамо?

— Чогось знову пригадала Малину і як я заблукала біля Фльоркової кладки... На ходженій-переходженій дорозі... Ага, так запам'ятай, проводи припадають завжди на другий вівторок після великодня...

Мати буцімто не чула його й не бачила, говорила, мов сама з собою. І Іван подумав про те, що йому дуже пощастило трапити додому такого дня, коли все разом — і сльози, і радість, і живі, і мертві, коли кожній людині спадає на думку те, хто вона і що вона, куди йде і звідки йде і чи є у неї на цьому світі ще щось, окрім неї самої...

Вони поцілувалися, й Іван пішов.

На Вавіловому подвір'ї Іван побачив Нону. Вона також побачила його, підійшла до воріт. Усміхнулася розгубленою посмішкою, і Іванові уперше по-справжньому стало жаль її.

— Ходімо! — Іван кивнув головою в бік станції. Він намагався вдати, наче вчора нічого не було — і Вавіла нічого не говорив йому, і Нона не плакала на лавочці.

— Ми ж у різні сторони, Іване. — Вона прикусила губу. — Я поїду згодом.

— Тоді щасливо!

— Тобі також.

Він пішов, відчуваючи на собі її погляд, боячись озирнутися, щоб не зустрітись очима. Потім почув сухий, як ляскіт батога, голос. Здається, це кричала Нонина мати: «Ну, чого стоїш, чого очі вилупила? Пішов, і хай іде».

Іван ступав стежкою, яка в'юнилась по глиняному хребту уздовж канави, легко перескакував через водорії. У канавах обабіч дороги мліла жовта весняна вода. Далі лежало поле — чорна, з густим глиняним домішком земля. Днів через п'ять можна пускати трактор...

У небі тріпотіли крильцями, дзвеніли жайворонки, і цей подзвін витягнув щемливу тугу з серця. Поряд з тугою жила у ньому, теплячись і ширячись, радість оновлення, а в ній — дорогим спомином вона — Віра...

Довідки про авторів

ЖУК Алесь (Олександр Олександрович) (нар. 1947) — білоруський радянський письменник. Народився в с. Клешав, Слуцького району, Мінської області, в родині службовців.

У 1970 році закінчив відділення білоруської мови та літератури філологічного факультету Білоруського державного університету ім. В. І. Леніна. Друкується з 1965 року. Видав книги прози «Осінні холоди» (1972), «Полювання на старих озерах» (1975), «Зірки над полігоном» (1977), «Не забувай мене» (1978), «Санною дорогою» (1979).

Перекладає білоруською мовою твори російських та українських письменників.

Лауреат премії Ленінського комсомолу Білорусії та Літературної премії імені Івана Мележа.

КОЗЬКО Віктор Опанасович (нар. 1940) — білоруський радянський письменник. Народився в м. Колінковичі, Гомельської області, в родині робітника.

Закінчив Кемеровський гірничий індустріальний технікум, у 1970 році — заочне відділення Літературного інституту ім. М. Горького. Друкується з 1971 року. Видав повісті «Високосний рік» (1974), «Здрастуй і прощай» (1976), «Дві повісті» (1977), книгу «Суд у Слободі» (1978).

Лауреат премії Ленінського комсомолу і Державної премії БРСР.

КАРАМАЗОВ Віктор Филімонович (нар. 1934) — білоруський радянський письменник. Народився в м. Черіков, Могильовської області, в родині вчителів.

У 1958 році закінчив відділення журналістики філологічного факультету Білоруського державного університету ім. В. І. Леніна. Друкується з 1958 року. Автор книг: «Досвіток» (1968), «По танучому снігу» (1973), «Спіраль» (1974), «Веселка серед зими» (1978), «День Бориса й Гліба», «Пуща» (1979).

КУДРАВЕЦЬ Анатолій Павлович (нар. 1936) — білоруський радянський письменник. Народився в с. Околиця, Клічавського району, Могильовської області, в селянській родині.

У 1963 році закінчив відділення журналістики Білоруського державного університету ім. В. І. Леніна. Друкується з 1960 року. Видав книги прози «На зеленій дорозі» (1968), «Проводи» (1971), «День перед святом» (1975), «Зими і весни» (1976), «На болоті скрипіли деркачі» (1979). Написав сценарій телефільму «Осінні яблука» (1977).

Перекладає на білоруську мову твори російських та українських письменників.

З М І С Т

АЛЕСЬ ЖУК	
<i>ХОЛОДНА ПТАШКА</i>	
Переклав Анатолій Литвиненко	5
ВІКТОР КОЗЬКО	
<i>ЦВІТЕ НА ПОЛІССІ ГРУША</i>	
Авторизований переклад Галини Вігурської	80
ВІКТОР КАРАМАЗОВ	
<i>ДЕНЬ БОРИСА Й ГЛІБА</i>	
Переклав Григорій Кулінич	137
АНАТОЛІЙ КУДРАВЕЦЬ	
<i>ПРОВДИ</i>	
Переклав Богдан Чайковський	244
Довідки про авторів	332

СОВРЕМЕННАЯ
БЕЛОРУССКАЯ
ПОВЕСТЬ

Составитель

Александр Александрович Жук

Перевод с белорусского

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1984

(На украинском языке)

Редакторы *Л. О. Носенко, Т. П. Жилко*

Художник *Є. Ф. Сендзюк*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічний редактор *І. М. Шевель*

Коректор *Г. П. Єрмоєнко*

Інформ. бланк № 2534

Здано до складання 28.12.83.
Підписано до друку 20.03.84.
Формат 84×108^{1/32}.
Папір книжково-журнальний.
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 17,64.
Ум. фарб. відб. 17,64.
Обл.-вид. арк. 20,56.
Тираж 30 000.
Зам. 4—2.
Ціна 1 крб. 60 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова
фабрика «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

С91 Сучасна білоруська повість: Перекл. з білорус./Упоряд. О. Жук.— К. : Дніпро, 1984.— 333 с.

Сучасна білоруська проза славна іменами таких письменників, як В. Бяков, І. Мележ, Янка Брыль, І. Шамякін, І. Чигринов, В. Короткевич, А. Адамович, твори яких широко відомі не тільки у своїй республіці, а й далеко за її межами, зокрема на Україні.

У цьому збірнику представлені повісті прозаїків, які вперше друкуються в перекладах на українську мову.

У центрі повістей — наш сучасник з його складним духовним світом, вірністю своєму людському й громадянському обов'язку, любов'ю до рідної землі, її людей.

С 4702120200—148
М205(04)—84 148.84

С(Біл).

1 крб. 60 к.

Вибіркові — 4 крб